

Съставители

Борис Манов, Силвия Кръстева, Петрана Стойкова,

Иво Минков, Анастас Ифандиев

ДОКТОРАНТИТЕ В НАУКАТА. 5

DOCTORAL STUDENTS IN SCIENCE. 5

Сборник от докторантски разработки, представени на Докторантско училище и 5-а Докторантска научна сесия на Философски факултет към Югозападен университет „Неофит Рилски“

16.12. – 17.12.2021

Collection of doctoral papers presented at the Doctoral School and 5th Doctoral Scientific Session of the Faculty of Philosophy at the South-West University “Neofit Rilski”

16.12. – 17.12.2021

ISSN 2738-8328

Рецензенти:

Проф. д-р Станислава Стоянова

Доц. д-р Люба Спасова

Благоевград, 2022

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор ... / 6

ДОКТОРАНТСКО УЧИЛИЩЕ

Творческият продукт: личностни и социални проекции

Проф. дфн Нонка Богомилова ... / 7

The Process of Textual Preparation of PhD Theses

Chief Assist. Prof. PhD Slavka Popova ... / 28

Изграждане на дисертационния текст – методологически перспективи

Ас. д-р Иво Минков ... / 34

ДОКТОРАНТСКА НАУЧНА СЕСИЯ

I. КУЛТУРА И ИЗКУСТВО

Емпатия в милениалното изкуство

Ивелина Георгиева ... / 40

Творчеството на професор Венко Колев и влиянието му в българската керамика

Десислава Терзиева ... / 54

Кратък обзор на специфичните фактори, формиращи проблемите на съвременната художествена резба и преглед на някои съвременни технологични способности за реализация на художествения продукт – методи за създаването и монетаризирането му

Андриана Коцева ... / 60

**Интегративни методи на обучение по изобразително изкуство във
финландската образователна система**

Илия Бояров ... / 69

**“To Each His Own Ithaca”. Living in Emigration – Adaptation, and
Homesickness**

More Rača ... / 78

II. ОБЩЕСТВО, ПРАВО И ИКОНОМИКА

Платон за Хипократ. Визията на Платон за медицината

Явора Опрова ... / 84

Инвалидността като част от социалните процеси

Анита Бедникова-Христова ... / 96

**Здравеопазването и ромите. Проблеми, същност и начини за
преодоляването им**

Александра Димитрова ... / 107

Спонтанният аборт – неизживяна скръб по една мечта

Неви Боджукова ... / 119

Трафикът на хора като част от човешката история

Любка Костадинова ... / 128

**Influence of Factors in the Development of the Trafficking in Human Beings
Process and Combating This Negative Phenomenon in Kosovo**

Arjeta Latifi ... / 138

**Властови модели и стереотипи в областта на сигурността и
правораздаването**

Венцислава Венчова ... / 148

Лидерство в публичната сфера

Весела Цекина ... / 161

Мотивация за избор на юридическа професия

Ива Димитрова ... / 173

**Развитие на образователни компетенции и умения
на младите хора чрез участието им в международни и онлайн проекти**
Даниела Миланова ... / 184

III. ПОЛИТИКА И МЕДИИ

Дискриминацията – същност, форми и проявление
Адем Зърбаш ... / 197

**Механизми за контролирано гласоподаване в ромските общности в
България (2017-2021 г.)**
Анита Стефанова ... / 222

**Общи избори 2022 г. в Босна и Херцеговина: избирателна активност,
резултати и предизвикателства пред изборния процес**
Александра Атанасова ... / 240

Гражданското общество – особености, специфики и характеристики
Адем Зърбаш ... / 258

Предпоставки за селската протестна мобилизация след Освобождението
Кристиан Стефанов ... / 273

**Комуникационните подходи на правителствените ръководители на
България и Германия по отношение на коронавирусната пандемия:
сравнителен дискурсивен анализ (март 2020 – юли 2021)**
Бианка Богоевска ... / 299

**Традиционните и съвременни медии като средство за формиране на
общественото мнение. Деervalвация на доверието**
Цветелина Йорданова ... / 319

**Въздействието на джендър стереотипите върху професионалната
реализация на жените**
Миглена Лунголова ... / 330

Общи характеристики на общоизвестните марки и на марките, ползващи се с известност

Михаела Михайлова ... / 344

IV. ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ

Psychological Aspects and Work Framework for Preschool Education in Greece

Evaggelia Niarou ... / 357

Burnout Syndrome in Primary School Teachers, Factors Causing Burnout Syndrome in Teachers and Their Consequences

Eleni Apostolou ... / 368

The Essence of School Bullying

Dialekti Kareli ... / 378

Burnout, Motivation and Job Satisfaction of Special Education Teachers from Greece

Theodora Roidou ... / 391

Self-Efficacy and Why Believing in Yourself Matters

Maria Barbouta ... / 407

Семейният статус като основа за формиране на социални умения в детска възраст

Мария Петкова ... / 412

Необходимостта от психотерапевтична намеса в процеса на третиране на психосоматични разстройства

Любомира Димитрова ... / 418

Психологичен разрез на професията „юрист“

Ива Димитрова ... / 427

Contents ... / 435

ПРЕДГОВОР

Сборникът „Докторантите в науката. 5“ продължава традицията да се публикуват изследователските резултати от докторантските форуми, провеждани от Философския факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“. Докторантското училище и докторантската научна сесия се превърнаха в чакано събитие, което събира млади изследователи от цяла България и им предоставя възможност да покажат своите научни резултати и да ги споделят пред широка аудитория.

Настоящият сборник представя докладите от проведената на 16 и 17 декември 2021 г. научна конференция. Сборникът започва с текстове от Докторантското училище, които ще бъдат от голяма практическа полза за докторантите при подготовката на техните дисертации. Разнообразието от теми, повдигнатите остри проблеми и сериозното им изследване и анализиране от младите изследователи в хода на докторантските раздели ще впечатлят читателите.

Първият раздел „*Култура и изкуство*“ е посветен на проблемите на изкуството, а разгледаната тематика има иновационен характер в национален план.

Вторият раздел „*Общество, право и икономика*“ обединява остро социални и актуални теми от областта на здравеопазването, кризисните обществени проблеми, свързани с трафика на хора, с властовите институции и лидерството, актуалните проекции в областта на избора на професия и обучението на младите хора в глобалното гражданско образование.

Третият раздел „*Политика и медии*“ предлага компетентни и интересни анализи на политическата система и политическото лидерство, на гражданското общество и правата на човека, на медиите и публичната сфера.

Четвъртият раздел „*Психология и образование*“ представя статии, които анализират наболели проблеми в училищното образование, в областта на детската психология и на съвременната трудова психология.

По време на работата над сборника имахме възможността да добавим интересни и иновативни статии, които обогатиха четирите раздела на сборника с представителни резултати и изследвания.

Съставителите

Декември 2022 г.

ДОКТОРАНТСКО УЧИЛИЩЕ

Creative Product: Personal and Social Projections

Nonka Bogomilova

Institute for Philosophy and Sociology – BAS
Professor, DSc., e-mail: nonka_bogomilova@mail.bg

Abstract: *The paper discusses and analyzes the specificities of the creative product as a personal projection of the author in the light of his/her professional background, values preferences, existential psychology. A special attention is paid to the value aspect of the creative process and the role of the author's attitude within it. The studies in the sphere of the history of ideas and the various author's interpretations are debated within the same perspective; the intellectual and the cognitive challenges the author usually meets in this process are discussed. The social and the national conditioning of the creative process are debated.*

Keywords: *creative product, author's personality, value conditioning, intellectual cause, cultural context, social conditioning.*

Творческият продукт: личностни и социални проекции

Нонка Богомилова

Институт по философия и социология – БАН
Проф. дфн, e-mail: nonka_bogomilova@mail.bg

Резюме: *Статията дискутира и анализира измеренията на творческия продукт като личностна проекция на автора от гледна точка на професионалната му подготовка, ценностния избор, екзистенциалната психология. Специално внимание е обърнато на ценностния аспект на творчеството и ролята на авторската нагласа в него. Изследванията в сферата на историята на идеите и техните авторски интерпретации са разгледани през същата призма; дискутирани са интелектуалните и когнитивните предизвикателства, които авторът обикновено среща в този процес. Коментирани и дискутирани са социалните и националните обусловености на творческия процес.*

Ключови думи: *творчески продукт, авторска личност, ценностна обусловеност, интелектуална кауза, културен контекст, социална обусловеност.*

Първо бих искала да благодаря на организаторите на настоящия форум за поканата да представя своите размишления пред вас – участниците в него. Организирането на Докторантския форум от Философския факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“ се превърна в

хубава традиция, която привлича все повече млади изследователи от различни специалности и ВУЗ-ове – доказателство за нейната жизненост и значимост. Както участията ми в различни събития, така и годините на преподавателска работа тук ме убедиха, че към социалните и хуманитарните науки в Югозападния университет се ориентират немалко живи, любознателни млади колеги, които истински се интересуват от човека и обществото, стремят се да ги опознаят и да ги променят към по-добро. Това ясно личи и от повечето от темите на дипломантите и на дисертантите, които се разработват и защитават тук под ръководството на солидния преподавателски състав, както и от докладите на вашата Докторантска конференция.

И макар че невинаги усилията на хуманитаристиката и социалните науки да направят човека и света по-добри са достатъчно успешни (показват го военните конфликти и човешките драми около нас и в нас), това не бива да обезкуражава, а да мотивира познанието и осмислянето им.

Докато казвам това, би ми се искало да виждам на всички вас лицата, очите, знаците на съгласие или несъгласие с казаното – тоест всичко онова, което прави лицето част от личността, от нейната откритост към другия, както би казал Еманюел Левинас. Жалко, че ситуацията не позволява. Но, убедена съм, че рано или по-късно, след отминаването на пандемията, живата човешка и научна комуникация ще ни върне лицата, ще ни дари отново с усещането и знаците на близостта в най-широкия смисъл на думата. Ще удовлетвори този „безумен копнеж по човешка близост“, за който наскоро говори съвременният социолог Хартмут Роза (Роза, 2021: 20), а десетилетия преди него – Албер Камю (Камю, 2020) и много други големи наши предшественици.

Личността на автора като обективирана в творческия продукт, или как всеки би следвало да каже: творбата ми, това съм аз

Нека започна тази част с едно предизвикателство, с една теза, която ще се опитам тук да коментирам: в бр. 5 от тази година на списание *Култура* известният наш литературовед със сериозни философски интереси и публикации – проф. Пламен Антов – споделя тезата, че творческият продукт, творбата е нещо определено, статично, солидно, докато авторът, авторовият АЗ е нещо менливо, неуловимо, зависимо, цитирам: „Нашето „Аз“ ли, нашето свещено, ненакърнимо „АЗ“, чиято уникалност сме готови да браним с

цената на всичко – не е ли то само несъзнавано отражение на най-вулгарни, случайно кръстосали се „външни“ обстоятелства: епохата, средата и дори книгите, които са ни формирали?“ (Антов, 2021: 30).

В историята на идеите са споделяни и други, дори по-крайни гледни точки, които придават по-малка значимост и тежест на автора в двойката „автор-творба“, или го лишават от монопол върху смисловите пластове и интерпретацията на творбата – т. нар. от Ролан Барт „смърт на автора“. Според него „Писането е неутрално, съставно, обходно пространство, в което нашият субект се губи, това черно-бяло, в което се изличава всяка идентичност на самото пишещо тяло“, а от това следва, че „стрежежът към дешифриране на един текст става напълно безполезен“. Такава гледна точка поставя прочита, интерпретацията изцяло в ръцете на читателя, „раждането на читателя трябва да се заплаци от смъртта на Автора“ (Барт, 2003).

В следване на логиката и историята на идеите по въпроса за субекта, носещ отговорност за прочита на творбата (авторът или читателят), Ивайло Дичев проследява идейно-културния процес от Новото време до постмодерността на постепенно „десакрализиране“ в горния смисъл на авторския статут и делегиране изцяло на читателя правото и отговорността за прочита, утвърдено категорично от Барт. От „баща и собственик“ на творбата, авторът постепенно започва да се „деконструира“, да се „обладава“ от изследователите на творчеството му от различни школи – било чрез биографизиране на творбата, било чрез обявяването ѝ за продукт на подсъзнателното или на травмирания авторски „Аз“, като сътворена с автотерапевтичен ефект (Дичев, 1991: 83-91).

Близо до нашето разбиране по въпроса за автора като субект на творбата, което ще следваме по-нататък в анализа, стои изводът на Дичев: „Аз преди всичко означава избора да бъда аз; да поема отговорността за нещо в света, за своите постъпки, за творбата си, за страната, в която живея“ (Дичев, 1991: 185). Потвърждава го и Вера Мутафчиева: „обективност при писане няма“ (Мутафчиева, 2008а: 7); „Човек присъства целеничък и завинаги в творбите си, спасение от тях няма.“ (Мутафчиева, 2008б: 130).

Личностното, субектното и субективното в различните им измерения, както ще стане видно и от последващото изложение, придават спецификата, „цвета“, самоличността на творческия продукт. Дори когато двама или повече автори дефинират едни и същи

теми, понятия и акценти в своето творчество, остават редица други „променливи“, повечето от които от екзистенциално естество, които обуславят различните прочити и внушения, въплътени в стила, жанра, страстта, енергията във всеки от тези текстове.

Убедена съм, че всяко творческо усилие, което се обективира в определен продукт – дисертация, книга, произведение на изкуството, на литературата – носи в себе си следи от уникалната личност на своя създател. Свидетелство е за цялостното му отношение към света, за привързаността му към определени ценности, дори за психическата му констелация: настроеност към оптимизъм или към тъга; към универсалното или към локалното; към конфликта или към диалога; към бунт или към примирение. И тази субективност, личностност на творческия процес се пренася върху неговия продукт, върху творбата, създава нейната специфичност и уникалност. И същевременно натоварва автора с отговорност. Ако приемем, че той е пасивен и случаен продукт на определени обстоятелства, както успехът на творбата, така и отговорността за нейните послания може да бъдат омаловажени.

Това личностно профилиране на творческия продукт е особено силно в изкуството и по-специално в литературата, и като че ли най-скрито, но не и отсъстващо – в заниманията с природните науки. Творчеството в областта на социалните и хуманитарните науки, които са в центъра на вниманието ни днес, също изкарва наяве много от елементите на душевния строй на автора, понякога дори без той да подозира или да си дава сметка за това. Нещо повече, в тази сфера често се среща илюзията, че авторът повече или по-малко остава скрит зад авторитетните имена, чиито тези разисква, зад класическите идеи и общоприети ценности, които коментира, зад универсални понятия и категории, над които умуват хиляди мислители от векове.

Субективността на творчеството като естествен феномен, произтичащ от субективността на познанието и на цялостното възприемане на света

Илюзията за обективност, безпристрастност и личностова анонимност – когато и у когото тя присъства, бързо бива дезавуирана още при първата стъпка от творческия акт: избора на темата, на категорията, на автора, с чийто анализ, критика или апология, както понякога се случва, се насочва и ангажира творецът. Разбира се, тук ще се занимаваме именно с творческия акт, като оставим извън вниманието си някои негови сурогати, при

които се търси най-лекия, най-популярния или най-адаптивния към „модата“ или към различни властови субекти подход.

Разбира се, подобен конформизъм може да бъде и е бил често в историята на идеите идеологически налаган, въпрос не само на правото да твори и публикува, но често и на правото на живот за автора. Но творецът, ако той е наистина такъв, обикновено избира риска и бунта срещу наложените стандарти на мислене и писане – така са постъпвали античният Сократ, големите философи Имануел Кант, младият Хегел, неговите последователи (младохегелианците), психоаналитиците Фройд и Фром, писателите Цвайг, Солженицин и много други.

За осъвременяване и побългаряване на подобно размишление често съм поставяла в тази редица и българския философ дисидент Асен Игнатов, който през 70-те години на миналия век след провала по идеологически съображения на първата си дисертация (заглавието ѝ е „Конкретно и абстрактно“!) и след успешната защита на втори опит, но на друга тема (за историческото познание), емигрира в Германия, където разгръща изцяло творческия си потенциал.

Да вземем „жокер“ от тази втора дисертация за историческото познание, за да се върнем към интересуващата ни тук тема за субективността на творческия продукт (впрочем тази дисертация беше издадена от издателство „Изток-Запад“ през миналата година като монография със заглавие *Структура на историческото познание*). Субектността, субективизмът на творческия продукт авторът открива дори при уж най-обективната единица на историческото изследване – историческия факт: „Историческият факт е само една удобна субективна конструкция“ (Игнатов, 2020: 37). Този извод авторът прави и в класическия си труд *Антропологическа философия на историята* (Игнатов, 1999), публикуван у нас през 1999 г. в превод от немски на проф. Лазар Копринаров. Според Асен Игнатов историографията е процес на субективна интерпретация и ценностна редукция на многообразието и многопластовостта на историческия процес. Тук играят роля не само субективизмът при подбора на първоизточниците, не само субективизмът при създаването на самите първоизточници, но също така методологията на историка, образованието му, духът на времето, в което живее и дори собствените му пристрастия и екзистенциална психология, пише авторът. Така историографията се оказва „субективно конструиране“ на една независима от историографа действителност,

„конструкция на историка“ (Игнатов, 1999: 55), без това да поставя под съмнение познавателните ѝ възможности.

И ако тази смела за времето и мястото си, добре аргументирана констатация, впрочем вече доста популярна днес в история на идеите, се отнася за една от най-„обективните“ хуманитарни науки – историографията, то тя в още по-голяма степен е валидна за интересуващите ни тук социални и хуманитарни науки. И ако това е по-лесно установимо за философските конструкции, както видяхме – и за историческите, то в не по-малка степен се отнася и за социологическите, за психологическите, политологичните. Например ядрото на методологията на социолога Макс Вебер, т.нар. „идеален тип“ според неговата саморефлексия също е „субективна конструкция“, която позволява действителността да бъде схваната от определена гледна точка и от позицията на културно-значима цел, фундирана върху ценността и смисъла ѝ за нас в определен социален контекст. Веберовият познаващ субект има свои интереси, ценности, обусловености, цели и поради това понятията, чрез които осмисля действителността са културно-релативизиран инструмент с ограничени възможности и задачи, а полученият познавателен продукт е мисловна картина, резултат на субективен ценностен синтез, пише той в „Критически изследвания по логика на науките за културата“ (Вебер, 1998а: 102-103).

Именно тази втора мотивационна верига създава възможност за различна интерпретация на едни и същи автори, теми, понятия. Естествено, не всеки автор си дава сметка за това. Често, дори големи имена в хуманитаристиката не са склонни към подобна саморефлексия по различни причини. Една от често срещаните е, че оценяват своите идеи не като субективна интелектуална проекция, а като истина, понякога дори като абсолютна истина, на чийто фон другите интерпретации са неистинни, неаргументирани.

Разбира се, разнообразието и конкуренцията на гледни точки не означава абсолютен познавателен релативизъм, или пък усъмняване в способността ни за познание. Това разнообразие има своите основания не само в „субекта на познанието, който е социално, индивидуално-психологически, етически и пр. мотивиран“ (Латев, 1991: 20), пише доц. Латев в книгата си *Дискусията във философското познание*, но и в самия предмет на изследване и разнообразието на подходи към него, обусловено от нееднозначността на познанието. Според същия автор философът изгражда с десетилетия

своята система, поради което все повече се затваря в нея; интелектуалният му живот в собствената система е емоционално обогатен и определя отношението към чуждите концепции (Латев, 1991: 74); той живее със собствения смисъл на обсъжданата действителност и в най-добрия случай подчинява на него смисъла на противниковата теза, както твърди и Д. Михалчев (Латев, 1991: 76).

Авторската субективна гледна точка, в която присъстват различни личностни и социални пластове, ако и за преимуществено субективните духовни форми като поезия, живопис, литература обикновено присъства в скрито, имплицитно състояние, това не е така, или поне не би следвало да е така в социалните и хуманитарните науки. В тях саморефлексията е важен елемент, а що се отнася до дисертационния и монографичния жанр, този елемент обикновено е представен в началото като задачи и цели на изследването. Именно в тази част най-ясно и саморефлексивно се проявява специфичният, личният подход на дадения автор: защо е избрал тази тема, какви аспекти от нея ще засегне, какви теоретични и практически цели преследва със своето изследване; ако то се ангажира с дадена идейна традиция, какъв е неговият модус операнди: неутрално-аналитичен, критичен, просветителски-апологетичен? Какъв е неговият прочит – коментарно-проследяващ тезите на съответния автор или на идейната традиция? Техен буквалистки или вдъхновен прочит? Тяхно оригинално доразвиване и екстраполиране в други сфери? Или пък, както се случва в идеологизираните култури – тяхното инструментализиране, а понякога и фалшифициране с цел защита на определен светоглед или гледна точка? Именно тези различия и нюанси в целите, задачите, подходите дават възможност един и същ автор или идейна традиция в един и същ период, дори в рамките на една и съща изследователска група или институция да получават различни интерпретации, акценти, оценки.

Колкото авторски Аз-ове, толкова и интерпретации. И ако те са субективни в позитивния, в естествения смисъл на тази дума, ако са духовна проекция на творческата личност, на субекта на познанието, те ще бъдат само различни стъпки, пътища, подходи в познанието на даден предмет – автор, идейна традиция, проблем. Затова плагиатството или кражбата на чужд текст, което понякога се наблюдава в интелектуалните среди, е и кражба на душата, на духа, на личността на автора, на всички онези специфични сили и натрупвания, които формират нейната уникалност.

В социалните и в хуманитарните науки – философия, социология, психология, политология – и особено при избора на дисертационна тема, много често авторът избира да анализира и коментира отделен авторитет или идея, оставили важни следи в паметта, в историята на съответната наука. Този, на пръв поглед изглеждащ максимално безпристрастен, обективен подход, всъщност е дълбоко личностен, субективен. Защото авторът/дисертантът избира не между имена, епохи, авторитети, а между подкрепяните от тях идеи и ценности. Когато избира между Хегел, Кант, Рудолф Ото, Макс Вебер, Шлайермахер, Паул Тилих или Зигмунд Фройд, той всъщност избира: 1) да бъде творчески транслатор и усилвател, или пък критик на разумното начало, на рационалния подход в мисленето, в постъпките, в човешките отношения, или 2) да бъде творчески транслатор и усилвател, или пък критик на ирационалното, на несъзнаваното или на религиозното начало в мисленето, в постъпките, в човешките отношения. Когато тематично и проблемно акцентира у Кант било на познанието, било на морала, това също е избор. Когато акцентира у Хегел или у Шлайермахер било на философията, или на религията, било на младия му, или на зрелия му период – това също е избор.

Затова е много важно авторът да има ясна саморефлексия както за целите и задачите на своя труд, така и за техните специфични, личностни аспекти и обуславяния. Така например известният религиозен философ и теолог Паул Тилих посочва една от възможните причини за своя творчески интерес към средината, към синтеза, а не към конфликта и крайностите – изследователски стил, който най-силно личи в класическото му произведение *Мъжеството да бъдеш* (Тилих, 1995). Причината за предпочитанието към този стил Тилих намира в това, че в живота си е „живял на границата между града и селото, между социалните класи, между реалността и въображението, теорията и практиката, хетерономията и автономията, теологията и философията, църквата и обществото, между религията и културата, идеализма и марксизма, родината и чужбината.“ (Adams, 1965: 34).

Точно противоположен е акцентът в изследователския стил на Макс Вебер – акцент върху борбата, върху конфликта. В подкрепа на това наблюдение може да се цитира една категорична мисъл на Вебер, изразена в есето му „Науката като призвание“ – че хипотезата, която развива в своите теоретични анализи произтича от едно „фундаментално състояние на нещата“, а именно, че животът „познава само вечната

борба“, „несъвместимостта, а оттук и непримиримата борба между най-дълбоките изобщо възможни позиции към живота...“ (Вебер, 2000: 140).

Чрез нашите интерпретации – дисертации, тези, монографии – тези авторитети стават съвременници, съпричастни към една или друга тенденция в мисленето и разбирането за света на днешния човек. Неслучайно последователите на тези класически имена в различните времена акцентират върху различни елементи от тяхната ценностна и познавателна конструкция. Например у нас антропологичните идеи на един от най-интерпретираните философски авторитети – Имануел Кант – до 90-те години на миналия век са оставяни на заден план, дори negliжирани за сметка на идеите му за познанието. Благодарение на преводаческите и интерпретаторските усилия, по-специално на колеги от Философския факултет на вашия университет, тази празнина започва да се запълва в последните 2-3 десетилетия. Същото се отнася и за екзистенциалистското направление във философията или за психоаналитичното в психологията у нас, които също бяха „зад кулисите“ в прекия смисъл на този израз в тоталитарния период, а днес постепенно излизат и на интелектуалната сцена.

Често поради тази интелектуална неравномерност или прекъснатост на интелектуалната традиция се получава обратният ефект: безкритичното приемане или дори апологията на даден авторитет или направление в историята на идеите, чието разискване е било потискано или пренебрегвано. На този „парников ефект“ помоему се дължи доста силното акцентирание в някои от социалните и хуманитарните науки, включително и в дисертационния жанр върху религиозната проблематика – тенденция, чийто ренесанс на Запад отдавна е отминал етап.

Независимо от конкретните теми, които третират, от разнообразните методи, с които работят, от личностните пристрастия и от конкретните специфики на времето и епохата, в които оперират, убедена съм, че социалните и хуманитарните науки запазват или следва да запазват фундаменталните ценности, заложи в техния първообраз още в античността и затвърдени или преформулирани в Модерността – разума, свободата, морала, достойнството на човека. Прави чест на докторантите и преподавателите във Философския факултет на вашия университет, че работят активно в тази посока – нещо, което личи и в програмата на настоящия форум. Незатихващият интелектуален интерес тук към творчеството на Кант, Хегел, Вебер, Фром, към съвременните философи,

социолози и политолози, защитаващи свободата и правата на човека (на немалко подобни дисертации тук съм била и рецензент), подкрепя тази констатация.

След тази своеобразна „апология“ на авторската субектност като положителна ценност, да обърнем внимание и на една друга нейна проява и интерпретация.

Субективизмът като едностранчиво, пристрастно, изменящо на същността или на важните аспекти на предмета отношение

Тук няма да става въпрос за наложени чрез идеологически и властов диктат интерпретации, характерни за отношението към знанието в тоталитарните режими, каквото например беше фаворизирането на марксизма за сметка на екзистенциализма в социалистическите общества; фаворизирането на расистките и националистичните идеи от страна на фашисткия режим и др. под. Те са минало, да се надяваме. Става въпрос за субективизъм в сравнително нормални за свободата на знанието и мисленето условия, в каквито вярваме, че живеем понастоящем. За да се предпазим в своите изследвания от този тип субективизъм, добре е да имаме предвид следните негови изкушения и проявления:

1. Фетишизиране на автора, идеята или решението на проблем, които изследователят предлага. Това е изкушение, произтичащо от различни причини – емоционалност, емпатия към автор и неговите идеи, исторически наработена значимост на съответната идейна традиция, понякога интелектуален егоцентризъм и др. под. На фона на първата част, в която показахме колко много индивидуални фактори влияят дори върху творчеството на най-големите имена и авторитети, трудно може да издържи позиция, според която даден автор или идея да бъдат приемани като единствено истинни, абсолютни, неиздържащи никакви алтернативи или конкуренция. Разбира се, има по-значими и по-малко значими автори, оказали различно влияние върху съответната духовна, професионална област. Но крайното им фаворизиране и абсолютизиране, което е често не само индивидуален, но и гилдийно-национален феномен, едва ли може да бъде особено продуктивно за професионалния диалог, за плодотворната дискусия.

2. Подходът-клише към даден авторитет, идейна традиция или изследователски проблем. Тоест подход, при който даден изследовател, вместо сам да изследва предмета – без предразсъдъци, без предоверяване на традиционни или клиширани интерпретации,

преповтаря оценки и понякога направо „лепи етикети“, не отчитайки в достатъчна степен потопеността на изследвания обект във времена с други културни потребности, принадлежността му към интерпретационни схеми, пред които са стояли различни културни цели. Подобен подход бих нарекла „икономия на мислене“ и на субективност в добрия смисъл на думата, тоест недостатъчност на авторска самоличност. Не се притеснявайте, тук не става въпрос за своеобразна детска или младежка „болест“ на професионалното израстване на младите автори, а за срещан стереотип дори при големи имена. Така например „волното“ свързване на името на Ф. Шлайермахер с определението на религията като „чувство за абсолютна зависимост“ се предава „от уста на уста“ даже сред сериозни авторитети, като дори големият Ерих Фром се е изкушил от него.

Ако се прочетат автономно, свободно, без предварителна схема *Речите* на Шлайермахер за религията ще видим, че това определение има съвсем друг контекст и смисъл, и че става въпрос за нещо коренно различно – за абсолютна взаимозависимост и взаимосвързаност на всичко в света. А колко трудно се преодоляват клишираните интерпретации може да ни покаже дори само един красноречив пример: Марксовата интерпретация на влиянието и на идеите на Л. Фойербах (сама по себе си логична и естествена в рамките на Марксовата философия и за неговото време) беше толкова силно налагана в нашата култура по време на социализма, че дори днес този автор трудно може да бъде „реанимиран“ в същностното му качество – на един от основоположниците на антропологията, върху чиито идеи градят по-нататък антрополози, психоаналитици и др., макар и не винаги да си го признават. Откривала съм у З. Фройд почти дословни идейни заемки от Л. Фойербах, а днес Фройд минава за актуален и модерен, поне у нас, а Фойербах все още носи идеологическия печат на „лошия“ марксизъм.

И тук не става въпрос само за правилни и неправилни интерпретации, а и за уважение към интелектуалната памет за твореца. Защото, както пише Вера Мутафчиева в изключително проникателните си мисли за твореца и творчеството, „умирайки, човек става беззащитен, превръща се в обществено достояние“ (Мутафчиева, 2008б: 130). В този смисъл позоваването не само на „външни“ гледни точки, но и на саморефлексии и самоинтерпретации от страна на изследваните автори компенсира отчасти изкушението към пълна свобода, дори понякога към произвол на прочита, мотивиран било от

идеологически съображения в идеологизираните култури, било от лични пристрастия, особено когато авторът вече не е сред живите, за да защити посланието на творбата си.

И така, добре е да се доверяваме на традицията, в историята на идеите приемствеността е много важна, но и да проверяваме сами: не само да следваме традицията, но и внимателно да я изследваме.

Нито свръхфаворизирането, нито демонизирането на даден автор, идея или идейна традиция са продуктивни изследователски стратегии. Те често говорят не толкова за духа и идеите на дадения автор, а по-скоро за проблемите и дефицитите на самата култура, в която се реализира този тип интерпретация на крайностите. В някои случаи се търси изкупителна жертва, в други – идейно знаме и оправдание за лоши практики. В този смисъл ролята на изследвателя е особено важна – да открива и преоткрива идейната традиция не като инструмент на политиката и идеологията, а като звено от веригата на независимия дух на познанието.

3. Друго изкушение и предизвикателство, което следва да „държим под око“, е разглеждането на даден автор, идейна традиция или въпрос сами по себе си, извън времето и пространството, в чийто контекст са се появили и на чиито предизвикателства и потребности са отговорили. Разбира се, много от големите авторитети и традиции са запазили смисъл и познавателна ценност и до наши дни, други са останали като важна част от историята на идеите, но не би следвало да се очаква от тях, както понякога се случва, директно да бъдат присадени в нашата култура, да дават отговори на нейните въпроси, да решават нейните проблеми. Всяка голяма идея, автор, традиция са се появили в отговор на духовните предизвикателства на своето време и затова тяхната значимост, същност следва да се разкрива и съотнася преди всичко със собственото им време, с неговия духовен контекст. Нашето време, нашият духовен контекст е друг и затова постиженията на големите мислители, формирали се в други контексти може само да бъдат от помощ и от полза, да придадат солидност и посока в търсенето на адекватни съвременни отговори, но не можем да изискваме от тях директно да дават тези отговори или да представяме идеите им като днешна истина от последна инстанция. Другото би било форма на инструментализиране с цел адаптиране и употреба. В близкото минало подобна идеологическа операция беше извършена с идеите на Маркс за обществото, за определящия субект в него (пролетариата) и за бъдещия съвършен социум (комунизма),

създадени и осмислени в друг контекст, но пренесени в и приписани на съвсем различен такъв. Печалният резултат е общоизвестен.

Същевременно има автори и идеи, които и за съвремието си са били маргинални и аргументирано критикувани, чиято интелектуална безпомощност личи и на пръв прочит, както се казва, но днешната посттоталитарна идейна вседозволеност и всеядност им дава почва, ако не да избухват, то поне да посяват безплодните си семена в някои търсеци, но все още неизбистрени умове. От такъв тип са някои религиозно-мистични „теории“, или направо „фантасмагории“, които претендират и понякога намират своето място в научните среди и публикации, дори получават научни степени и звания. Ясното разграничаване между теоретичното и религиозното, рационалното и ирационалното е въпрос на методологическа хигиена на научното изследване. По тези въпроси текат и сериозни съвременни дискусии, макар че се изкушавам отново да припомня и избора на Макс Вебер, макар и датиращ преди около век: „науката в служба на познанието и самопознанието“ в условията на едно „чуждо на Бога и непророческо време“ (Вебер, 2000: 141). Още по-категоричен в този смисъл е Цеко Торбов, посочвайки голямото значение на духа на философията за социалното развитие: „философската безпътица след Кант доведе до Голямата война и тя завинаги ще си остане най-страшният паметник на анархията на едно време, откърмено с философията на мистицизма и софизма.“ (Торбов, 2004: 10).

4. Друго предизвикателство и изкушение на „лошия“ субективизъм е едностранчивото представяне на автор, традиция, проблем, с излизане на преден план на един акцент или ценност, на един период от интелектуалното му творчество, или на един аспект от разностранната му специфика. Естествено е, че когато се занимаваме с изключително разностранен и продуктивен автор или със солидна идейна традиция, особено в докторските дисертации, обикновено се избира определен, ограничен кръг от понятия, проблеми или идеи за разработване. Така се създава възможност/опасност от едностранчивост или преакцентирание на определено понятие, проблем или идея у този автор или традиция, които в неговата система съществуват взаимнообвързано с други понятия, идеи и проблеми. И нещо особено важно, което следва да се има предвид: в контекста на каква културна и познавателна цел е положено дадено понятие или дадена идея, на какви предизвикателства и потребности на времето си търси отговор чрез тяхната интерпретация и акцентирание. При поставянето и отговора на този въпрос само стават

ясни нюансите и различните културни смисли и цели, към които са ориентирани едни и същи понятия: разум, дух, истина, съзнание, човешка същност, морал, Бог. При такъв подход става ясно, че при различни автори и времена зад едно и също понятие се крият различни смисли, то е обект на различен тип енергия и страст.

Понякога се случва да се отнасяме свръхкритично и дори високомерно към свои велики предшественици именно защото се пренебрегва вкоренеността им в определен културен и познавателен контекст и, както се казва, искаме от тях да говорят със съвременни понятия, на съвременен език, да решават съвременни предизвикателства. Такива моменти има например в критиката на Ж. Дерида и постмодернистите към Хегел, метафизиката, понятието за истина и др. Мое дълбоко убеждение е, че оценката на същността и значимостта на дадена теория, личност, творба следва да се преценява преди всичко на фона на нейното време и културен контекст, а не на нашето време или на собствените ни идеи.

Един от елементите на подобен подход към мислители и идейни традиции е разглеждането им като монолитни, статични, а не като динамични, еволюиращи. Авторът е всичко това – и своето начало, и своята еволюция, и своите промени, върхове и падения, и дори устояването или измяната на своите младежки идеали, както се случва с част от младохегелианците, пък и със самия Хегел даже, с Шлайермахер и с други големи имена в идейната традиция. Припомням си, че моето поколение философи в младостта си търсеше убежище от идеологическия диктат в романтичните идеи на младия Маркс в опозиция на инструментализирането на зрелите му идеи от една партийна идеология. Цялостното, безпристрастно анализиране на даден автор следва да има предвид всичко това: идеите му във взаимнообвързаност и значимостта им в неговия времеви и културен контекст, еволюцията му, и едва тогава – трайното и ценното от гледна точка и на настоящето.

Зад „дърветата“ да виждаме „гората“, зад понятията и тезите – каузата

Едно от силните интелектуални изкушения, особено когато се анализира свръхпродуктивен и богат на идеи автор, е съсредоточаването на изследователското внимание само върху отделно понятие, теза или акцент, при което се изпуска от внимание цялостното послание на авторската система или теория. Големите имена във философията, социологията, психологията, политологията обикновено са мотивирани в

своите идеи и интелектуални занимания от някаква общочовешка, социална кауза, ценност в отговор на конкретните културни потребности на своето време. И тази кауза, тази ценност е свързана най-общо и метафорично казано, с добруването на човека, макар и разбираемо от различните автори по различен начин.

Тази тенденция тръгва още от философската система на Аристотел, тясно свързана с идеята за целта и смисъла на човешкия живот: постигането на висшето благо – щастието – чрез добродетелен живот: „Човешкото благо е дейност на душата съобразно добродетелта“, пише той в *Никомахова етика* (Аристотел, 1993: 27); „Човешкото дело е някакъв вид живот, който е дейност на душата и е свързан с разумни постъпки.“ (Аристотел, 1993: 27). Разумното начало, доминацията на разума като направляващ човешките постъпки в противовес на страстите води човека най-точно и сигурно по пътя на добродетелите и щастието.

По същия начин, макар и посветил голяма част от творчеството си на разумното и разсъдъчното начало, Им. Кант придава по-голяма ценност на морала, на добродетелта, за постигането на които разумът и разсъдъкът са пътища, интелектуални инструменти. За него не щастието на човека, а именно разумното ръководене на постъпките му от нравствения императив е целта и смисълът на човешкия живот. Програмната мисъл на прагматичната антропология на Кант, която в известен смисъл говори и за творческата му задача, по принцип е „Търсим да опознаем човека според това, което може да се направи от него“ (Кант, 1992: 150). И независимо че основните му съчинения са посветени на разума, същността на човека той свързва предимно с морала – в *Спорът на факултетите* Кант пише: „Следователно моралността, а не разсъдъкът е това, което прави от човека човек“ (Кант, 1994: 87).

Ако младият Хегел критикува наличното у човека и обществото от гледна точка на дължимото, в зрелия си период той го осмисля като притежаващо отблясък от разумното, духовното, божественото. И целта на този интелектуален обрат той свързва отново с една философско-антропологична задача: „Да се изтръгнат хората от потъналостта в сетивното, обикновеното и единичното и да се насочи погледът им към звездите...“, а не „да се задоволяват, както червеят, с прах и вода...“ (Хегел, 1999: 91).

У философски фундаирани психоаналитични теории пък изследователят често е изкушен да търси предимно специфичните понятия и тези, свързани с безсъзнателното,

подсъзнателното, раздвоения Аз и пр. Но всъщност и тяхната цел е да помогнат на човека да бъде щастлив, както е и при Аристотел, макар и по друг начин – като преодолее илюзиите за себе си. Като единствен критерий за етическа ценност Е. Фром приема благополучието, благоденствието на човека. За тази цел той съветва човека „да погледне в очите истината, да осъзнае своята изначална самота, своята захвърленост във Вселената, която е безразлична към съдбата му, да разбере, че не съществува такава трансцендентна сила, която би решила неговите проблеми вместо него самия.“ (Фром, 2005а: 62). На друго място Е. Фром споделя още по-категорично тази мисъл: „да опознаем себе си, означава да превъзмогнем илюзиите, които имаме относно себе си...“ (Фром, 2005б: 218). В цялото си творчество той се опитва да помогне на човека в реализирането на тази цел.

Макар че Макс Вебер се занимава предимно с капиталистическия дух и Западната цивилизация, с анализ на властта, на религията и др., то самооценката за смисъла на научното му дело показва, че основната му цел е именно в това – да помогне на човека да живее щастливо и свободно. Тръгвайки от идеята, че в основата на всяко мислене и действие стоят определени ценностни съждения, Вебер се стреми не само да разтълкува целите и обуславящите ги идеали, „но и да покаже как да бъдат те критично „преценявани“ (Вебер, 1998б: 27). Вебер иска „да помогне на преследващото желание си индивид да си даде сметка за онези пределни аксиоми, на които се основава съдържанието на неговото желание, да му помогне да осмисли пределните ценностни мащаби, които той безсъзнателно предполага...“ (Вебер, 1998б: 27).

Изследването на същността на човека и света, проникването отвъд завесата/пещерата на видимостта, с която се свързват идеите на Платон, Сократ, Кант, Хегел също не са цели сами по себе си, а са разисквани и анализирани като инструменти за постигането на свободата, щастието, добродетелността, благоденствието на човека.

Социални обусловености и проекции на творчеството

Разбира се, когато говорим за творческия процес и продукт не става въпрос само за субективност на познанието в единия или в другия смисъл, за личностни ценностни пристрастия и за 100% свободен избор, на които въпроси обърнахме внимание дотук. Творческият процес – избор и познавателен анализ на тема, подкрепа на ценности – е сложна амалгама от тези личностни пристрастия и императивите на времето, колкото и

енигматично и дори банално да звучи това понятие. Както духът на времето в широк смисъл, така и стражите на интелектуалния фронт при определени режими в тесен смисъл, оказват влияние върху тези личностни предпочитания и по-точно върху възможностите те да станат публичен факт – успешно да бъдат защитавани дисертации, да бъдат издавани в този дух книги и списания.

И ако днес екзистенциалистките теми за смисъла на човешкия живот, за болката, надеждата, самотата, смъртта се третира по-активно от представители на социалните и хуманитарните науки, причината е не само субективна, но и обективна, колкото и условно да използваме това понятие. Това е свободната възможност да се работи в тази посока, от една страна, а от друга – самото разпадане на общностите и засилената индивидуализация на модерното и постмодерното време поставят все по-остро тези въпроси пред всеки човек. Това обяснява и факта, че тези теми и идеи, които активно бяха разисквани на Запад през 60-те и 70-те години на миналия век от философи, психолози, писатели, режисьори и постепенно залязоха в следващите десетилетия, у нас едва в последните 2-3 десетилетия получават и социална почва, и интелектуална свобода за разискване и публично споделяне. Опитите на отделни философи (Асен Игнатов), писатели (Блага Димитрова), режисьори (Бинка Желязкова, Ирина Акташева и Христо Писков) и др. да ги поставят и разискват през 60-те и 70-те години на миналия век им донесе изгнание в прекия или в преносния смисъл, наложено мълчание и творчески блокаж.

Но все още и днес откриваме размислите и тревогите за човешката екзистенция, за житейските проблеми на днешния човек повече в литературата, отколкото във философията. Дали поради изчерпвания отдавна дух на екзистенциалисткото направление в нея на Запад, дали поради класическата ѝ претенция да се занимава предимно с идеалното, абсолютното, вечното, за поддържането на което конкретиката на живота служи само като периодично употребяем емпиричен ресурс? Или поради дълголетното фетишизиране на езика, от една страна, и впоследствие загубеното доверие в него, от друга, като проникнат от стереотипи, клишета и власт?

А може би е валиден и аргументът, че на вечните човешки питання и терзания – за смисъла на живота и смъртта, на близостта, на страданието, на болката, на самотата – вече е отговорено. От Кант, от Камю, от Ницше, от Сартр, от Достоевски, от Тилих, от Цвайг и от много, много други философи и писатели. Има отговори за всеки – и за

тъжния, и за оптимиста, и за страдалеца, и за самодоволния, за слабия и за силния – въпрос на избор и на необходимост.

Но отговорите, които идват от миналото, колкото велики и вечни да изглеждат, колкото мъдро и проникновено да звучат, са минали отговори. И тук не става въпрос само за вярата в спасението и отвъдното, която са давали традиционните религии и която днес утешава малцина. Днешният човек е човек на „отсамното“, на активизма и консумизма и в тях той търси решения, спасение, утеха. Опитите за реанимация на тези минали отговори неизбежно попадат в хватката на тези нови, съвременни решения и изкушения.

Заедно с изменилия се облик на днешния човек, обликът на неговите проблеми, терзания, екзистенциални питання също е нов, променен. Смишълът на живота, радостта от близостта и притежанията, страхът от смъртта, от болката и самотата, от загубата на дом и родина приемат нови, различни форми. Културната и психологическата тежест на едни от тях се увеличава, на други намалява; наличен е широк арсенал от подръчни психотехники за тяхното туширане в ежедневието: от посещенията при психоаналитика през забавленията от различен характер до бягството в новото „отвъдно“ – виртуалното.

Масмедите и социалните мрежи неимоверно увеличават натиска и разширяват полето на въздействие на всички тези човешки питання, тревоги и решения, които търсят нови отговори – не само подръчни и всекидневни, но и философски, универсални. Макар и положени върху духа и мъдростта на миналите отговори, новите отговори налагат нов език, нова страст, търсене на нов изход.

Но ако и това да са глобални предизвикателства, които обуславят днес мислителите и посоката на техните размисления глобално, всеки един от тях е обусловен и локално, национално.

Обусловеността от родното, от националното като парадоксално характерна дори за най-универсалната форма на духа – философията

Макар и някои изследователи да определят философската култура на малките народи, включително и българската, а това се отнася и въобще за нашата хуманитаристика, като закъснели, вторични, предимно репродуктивни по отношение на големите философстващи нации, това не ги лишава от културна стойност както в национална, така и в общочовешка перспектива.

Философията и въобще хуманитаристиката на малката нация е фин камертон, тънък инструмент, чиито струни поемат и най-фините трептения на промените в националните умонастроения, чувства, усет за света. И това е така, тъй като, макар по своето професионално определение, етос и интелектуална нагласа философът, хуманитарят да е обвързан с универсалното, по своята душа, сърце, чувства, усет за света, той е вкоренен в националното. Или по-точно – израснал е и се е изградил умствено и душевно, възпитал е своите сетива сред багрите и ароматите на конкретна природна среда, сред психологическата атмосфера и ценностите на специфична семейна среда, слушал е уникалната музика на своя роден език, попил е социалната атмосфера на свобода или робство, на истина или фалш, на рационализъм или мистицизъм и пр. Уникалното съчетаване на всички тези конкретни и общи условия създава определено умонастроение и усет за света, приобщава дадения човек към профила на определена народопсихология чрез образованието и възпитанието, чрез литературата и историята, чрез митовете и комплексите на съответната нация – една неотразима матрица, която рамкира човешкото мислене, чувстване и поведение трайно и обикновено необратимо. Затова иска или не иска, осъзнава или не, философът (както и всеки човек) носи дълбоко в себе си тази национална матрица, която живее и действа чрез мислите и чувствата му, чрез неговите желания, потребности, предразсъдъци и страсти. Т.е. във всяко свое действие, мисъл, творение, постъпка, избор философът, социалният мислител проявява частица и от тази програма, от тази матрица, т.е. конвенционално казано, проявява, изразява националната си идентичност, локалната си предопределеност. Тя се отразява в повтарящите се сред философската гилдия предпочитания в различни исторически периоди към едни или други философски проблеми, теми и автори, подпомагащи осмислянето на ставащото; в излизането на преден план на едни или други клонове на философията – например подценяването на философската антропология, на философията на религията и др. в периода на „социализма“ и техният възход в посттоталитарния период; съотношението между свобода и идеологичен диктат в националната философска култура; между творческия прочит на големите философски автори и системи и тяхното репродуциране и др. Така във всяка национална култура философстването, хуманитарното размишление има свой уникален облик, макар и съставен от повече или по-малко стандартен, „вносен“ идеен материал. И този уникален облик произтича именно от локалните културни

особености на философстващите личности и сигналите и потребностите на тяхната уникална културна среда, които те улавят и на които реагират чрез творчеството си.

Заклучение

В заключение на размишленията, направени било в абстрактна форма, било чрез исторически или актуални илюстрации, бих искала отново да обърна внимание на обвързаността на личностното/субективното и социалното в творчеството, и по-специално в случая – в сферата на социалните и хуманитарните науки. И ако в моето изложение акцентът като че ли беше поставен повече върху личностното/субективното в творческия процес и продукт, то е за да обърна внимание на значимостта на свободата, от една страна в този процес, но и на отговорността на размишляващия, на пишещия, на твореца. Творческа свобода – да, но и професионална и социална отговорност. От техния синтез зависи дали дисертантът, писателят, професорът ще просвещава в интерес на разума или на страстите, ще търси същността или ще се задоволява с видимостта, ще опоектизира абсурда или надеждата, ще лекува човека и обществото или, метафорично казано, ще се разболява от техните болести. Или пък ще се занимава с автори и теми, които ще бъдат само негово лично и никого не засягащо убежище.

Накрая ще повтора още една своя теза, която съм споделяла в тази зала с други ваши колеги: младостта, като един от аспектите на личностното, на субективното в творческия процес е особено хубаво време за постигане на този позитивен синтез. В нея може би липсва тази мъдрост и зрялост на размишленията, тази информираност и ерудиция, която обикновено характеризира зрелия творец, но същевременно тя има и нещо много важно и ценно за творческия процес и резултат – устремът, свободата, бунтът срещу закостенялото, заразяващата емоция и разкрепостеност на мисленето, неогънано се още под тежестта на чуждите идеи и решения. И особено тази настроеност към идеала, към персонифицирания у самия мислител идеал, който дава енергия на критиката към реалността и същевременно търси и вярва във въплъщаването му в същата тази реалност.

Използвайте смело това „младо“ време, не се страхувайте да пишете и публикувате! И не забравяйте да си казвате – творбата, това съм аз!

Библиография

Ангов, П. (2021). „Около романа – фрагментарно“. В: сп. *Култура*, кн.5/2021, с.29-30.
Аристотел, (1993). Никомахова етика. Изд. Гал-Ико, София.

- Барт, Р. (2003). „Смъртта на автора“. В: сп. *Литературен клуб*, 23.06.2003. <https://litclub.bg/library/kritika/bart/dead.html> посетено на 10.10.2021
- Вебер, М. (1998а). „Критически изследвания по логика на науките за културата“. В: Вебер, М. Смисъл и ценност. Антология. К. Коев (съст.). Изд. „Критика и хуманизъм“, София.
- Вебер, М. (1998б). „Обективността на социално-научното и на социалнополитическото познание“. В: Вебер, М. Смисъл и ценност: Антология. Кольо Коев (съст.). Изд. „Критика и хуманизъм“, с. 23 – 84.
- Вебер, М. (2000). „Науката като призвание“. В: Вебер, М. Ученият и политикът. София: „ЕОН – 2000“, с. 114 – 145.
- Дичев, Ив. (1991). Еротика на авторството. Изд. „Център за критически изследвания и хуманитарно знание“, София..
- Игнатов, Ас. (1999). Антропологическа философия на историята. За една философия на историята в постмодерната епоха. Изд. „Факел“, София.
- Игнатов, Ас. (2020). Структура на историческото познание. Изд. „Изток-Запад“, София.
- Камю, А. (2020). Чумата. Изд. „Фама“, София.
- Кант, И. (1984). „Отговор на въпроса “Що е Просвещение?“. В: сп. *Философска мисъл*, кн. 12/1984, с. 75-79.
- Кант, И. (1992). Антропология от прагматично гледище. Изд. УИ „Св. Кл. Охридски“, София.
- Кант, И. (1994). „Спорът на факултетите“. В: Кант, И. Спорът на факултетите; Педагогика. Изд. „Христо Ботев“, с. 10-136.
- Латев, Л. (1991). Дискусията във философското познание. Изд. БАН, София.
- Мутафчиева, В. (2008а). „Семейна сага“. В: Мутафчиева, В. Събрани съчинения в 12 тома. Т. 9. Изд. „Жанет-45“, Пловдив, с. 7 - 113.
- Мутафчиева, В. (2008б). „Разгадавайки баща си“. В: Събрани съчинения в 12 тома. Т. 9. Изд. „Жанет-45“, Пловдив, с. 130-339.
- Платон, (1982). „Федон“. В: Платон. Избрани диалози. Георги Михайлов (съст.). Изд. „Народна култура“, с.159-232.
- Роза, Х. (2021). „Копнеж по близост“. В: сп. *Култура*, кн. 6/2021, с. 18-20.
- Тилих, П. (1995). Мъжеството да бъдеш. Изд. „Славика“, София.
- Торбов, Ц. (2004). „Кант и философията на разума“. В: Кант и диалогът на традициите. Канавров, В., Г. Донеv (съст.). Благоевград: Изд. УИ „Неофит Рилски“, Благоевград.
- Фром, Е. (2005а). Ще бъдете като богове (Радикално тълкуване на Стария завет и неговата традиция). Изд. „Захарий Стоянов“, София.
- Фром, Е. (2005б). „За границите и опасностите на психоанализата“. В: Фром, Е. Догмата за Христос: И други есета за религията, психологията и културата. Изд. „Захарий Стоянов“, София.
- Хегел, Г.В.Ф. (1999). Феноменология на духа. Изд. „ЛИК“, София.
- Adams, J.L. (1965). *Paul Tillich's Philosophy of Culture, Science and Religion*. Ed. „Harper&Row Publishers“, New York.

The Process of Textual Preparation of PhD Theses

Slavka Popova

**South-West University “Neofit Rilski”
Chief Assistant Prof., PhD, e-mail: spopova@swu.bg**

***Abstract:** In this paper I will discuss the composition of a PhD theses: the Introduction, the Body and The Conclusion because they are the core textual segments.*

***Keywords:** doctoral theses, textual components, the requirement of citation, levels of language.*

From textual point of view the composition of a PhD theses should contain the obligatory textual components of:

- Cover page;
- Contents;
- Introduction;
- Body;
- Conclusion;
- List of bibliography;
- Appendix.

In this paper I will discuss the Introduction, the Body and The Conclusion because they are the core textual segments.

The introduction should possess the answer to a simple question which is why a certain scientific problem is in the scope of interest to a PhD candidate. It shows the limited field of the research that follows the introductory part. Practically 10 pages will do and there is no need to write any longer exordium for if a researcher cannot write clearly and concisely without being ready to make a long story short then they would hardly ever be ready to prepare a catchy and compelling text which is the core of every writing, for scientists are writers who prevalingly write stories, not literary though. Scientific “stories” possess one simple element that is the discovery, isn’t it? I believe you would agree that the simpler the presentation of a great discovery, the bigger its popularity. I assure the limited number of words can help. A tutor’s job here is to check the presence of the obligatory elements in the introductory part of a PhD theses some of which are the methods, the scope, defining the problem, modernity, gap in the field of

the big scientific puzzle and contributions for first the discovering of the gap and second the expertise of the knowledge of it, the hypotheses, the expectations of the research results and the factual final results appearing after the research is being concluded, the smaller tasks to be solved in succession through the course of the whole research. These are some of the requirements accepted both tacitly and explicitly by the prominent and respected doyens of the study of science¹.

Check Georgy Bizhkov, Raya Madgerova for details on methods and methodology of the scientific research for more information on how to make a survey, content analysis, didactic tests, experiments quantitative and qualitative analysis and more.

Scientific method²

1. Research; 2. Find a Problem; 3. Make a Hypothesis;
4. Experiment; 5. Compile Data; 6. Form Conclusion;
7. Maybe Find an Answer; 8. Maybe Find Another Problem;

¹ Check Eco, Madgerova, Bizhkov, Mavrodieva, Kostov for details on methods and methodology of the scientific research.

² <https://findingmygrounduu.wordpress.com/2011/08/14/life-as-experiment/>

I guess you would agree that a PhD research should have a good balance between old and new information. Thus, bibliography reference is important. It is the first stage of the dissertation text developing, the firm foundations upon which a researcher builds the backbone of their study. Agreement or disagreement with the previous researchers on a certain topic evokes a good scientific debate. Definitely it is useful and leads to discoveries. And here I would like to remind about the requirement of citation where using proper quotations or just name reference is absolutely obligatory – non-compliance has a name: plagiarism. Plagiarism is punishable by law not only in this country but all around the world so do not dare do it³. You may want to use the Academic Plagiarism Checker Turnitin at the end of the day for your own dissertation in order to be sure there is no trouble with it.

From my experience as a tutor, I suppose a good proportion between other people's ideas absolutely cited and your own text should not be more than about 20 % in the whole text. There are pieces of advice on how to avoid plagiarism in research papers which may be the subject for discussion sometime in the future.

And one more thing about other researchers' ideas that I am sure will appear in your PhD theses – restrict from argumentum ad verecundiam⁴ which means that the opinion of an authority on a topic is used as evidence to support an argument. Information sources should be checked twice scrutinizingly without relying on the credibility of the authority to prevent the so-called false news.

I am familiar with the fact that there are several text types: narrative, descriptive, argumentative, instructive and contrast texts. A scientific text contains a little of each though I personally think that researchers observe, compare evidence before taking their final decision which position to support, and then consequently argumentatively defend. Hence, I support the idea that the larger quota goes to argumentativeness.

Regarding the text structure there should be three chapters. May the first two be theoretically logical but leave the third one empirical. Do not forget that it is difficult to assemble logically six or seven different ideas under one umbrella chapter title. I do not blame you if you do so but it looks like these will be too many and the risk for you to sound chaotic is just around

³ Universities tolerate Turnitin scores between 10% and 45% if the sources are well cited. There are scientists asking if similarity index is calculated with or without the references.

⁴ argumentum ad verecundiam from Latin meaning argument from authority

the corner. In my opinion less than four ideas will make your text less effective than expected by the scientific community.

Examples of how to develop academic writing skills are offered by reputable universities like the one in Australia - The University of New England. They published exercises⁵ for structural analysis and understanding an academic paragraph including activities like reading a text segment, answering questions (about the topic/concluding sentence, about the number of sentences/words, details on connecting words, eliciting information about the contents of the paragraph, about defining an opinion and following authoritative scholars' opinion.

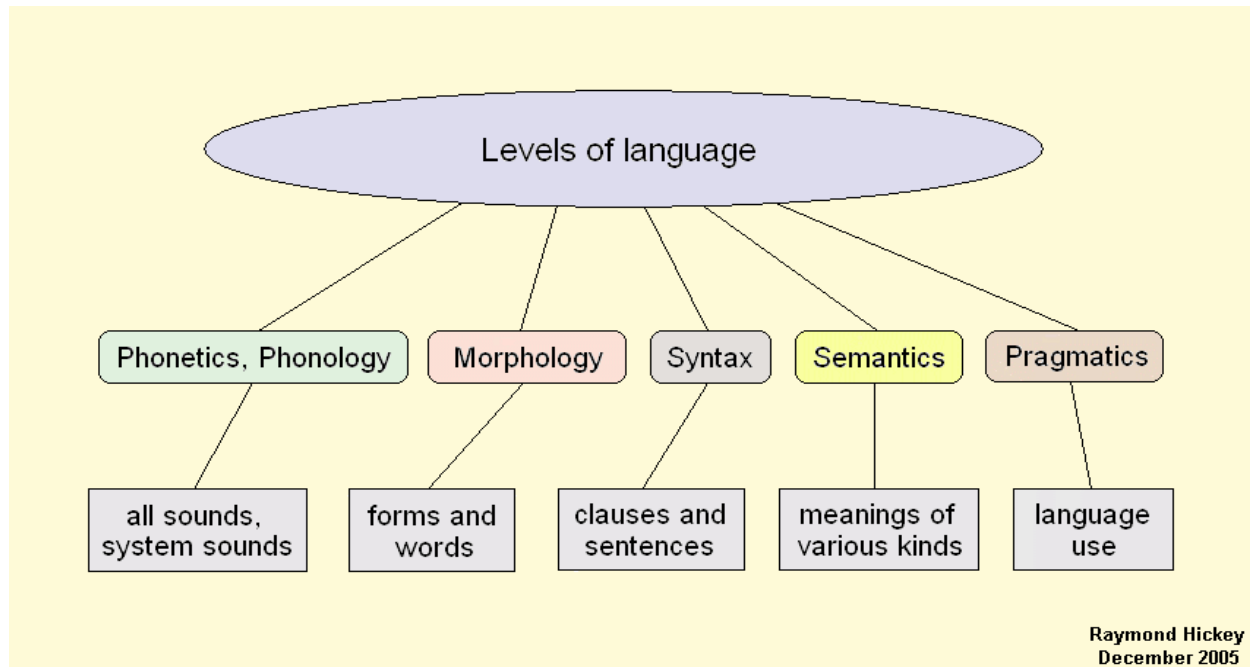
Such exercise provokes a unified thinking over the structure of each subordinate idea (you may number these ideas as 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3 etc. 1.2.1, 1.2.2 etc.) to the primary one (1). Such a cluster of logically connected mini essays, contribute to defending a good thesis statement moreover the subordination focuses on the researcher's main idea. I consider this separation and subordination at the same time the justifiable chain that keeps the text consistent and well-connected which is actually the essence of the textual coherence.

The broad view accepts that a text consists of words, graphs, tables, pictures. It is a good idea to reward the 21st century reader with a colorful little piece of interactivity. Moreover, do you realize that your research will be investigated by the future generations when interactivity will be a must?!

As for the style I strongly advise you to use proper scientific style, namely, from the smallest to the largest size of language units. A PhD candidate should synchronize the language expressions in their research with the corresponding scientific sphere they do their discovery in, whether humanitarian, technical, financial, legal, social, cultural, ethnical, religious or high-tech (unless one explores specific genres in the field of linguistics which I am not going to discuss here). The dissertation text will only benefit from the proper choice of scientific phonetic, lexical, morphological and syntactic tools.

⁵ An example can be found at: <https://aso-resources.une.edu.au/academic-writing-course/paragraphs/academic-paragraphs>

Level of Language⁶

The phonetic level is significant as far as the presentation of the theses is concerned. It happens during the public defense of the PhD thesis. Pronunciation should be correct, clear, rhythmical and loud enough. Practice is needed because public speaking is not an easy one. Prosodic problems, intonation, pitch of voice, pausing, breathing, accent even the extra lingual body language is of great importance. The Received Pronunciation is the standard which is to be followed.

The lexical level includes abstract nouns, words of Greek, Latin, international origin and contemporary words typical for the social media. Jargon is not acceptable. The literal meaning is preferred. Idioms and phrasal verbs are colloquial and thus are not recommended. The Present Simple Tense is the standard, the Passive voice is preferred. Often the doer of the action is omitted. The so called in English nonfinite verb forms – the gerund, the participle constructions and the infinitives are preferred because we often skip the agent. The reason is that the new information comes first in the sentence. Inverse structures are preferred. And eventually the syntactic structure shows preference towards the compound or the complex sentence.

The conclusion should not be any longer. It firmly states whether the hypotheses from the Introductory part is true. The style should be brilliant. The PhD candidate shows here the

⁶ https://www.uni-due.de/SHE/REV_Levels_Chart.htm

extravagance of their thesaurus. Syntactic structures should be chosen between the most unusual and extraordinary ones. The conclusion opens new horizons for research and this should be defined clearly. The theoretical and the practical contributions are enlisted.

Though writing a PhD thesis is not an easy job and is definitely time consuming, the pleasure and joy of the innovation is worth doing it because scientists do not do this for the sake of personal self-confidence but for the sake of the convenience of the human race.

References

Колев, Колева, Попкочев, Терзийска, колектив. 2009. „Третата степен на висшето образование”, Благоевград: УИ „Н. Рилски“.

Костов К., 2008. Методологическата грамотност на изследователя – предпоставка за успех на научното изследване. – В: Сборник, Редакционна колегия проф. Петров, доц. Бозарова, проф. Бижков, проф. Василева, проф. Жекова.

Мавродиева И. 2013. Реторика и ПР. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Станева Х. 2001. Стилистика на българския книжовен език. Вл. Търново: АБАГАР.

Gere A., Writing and Learning, Macmillan Publishing Company.

Hudson R., Sociolinguistics, Cambridge University Press.

Ross Winterowd W., The Contemporary Writer, USA.

Zinsser W., On Writing Well, Harper Perennial, NY.

<https://aso-resources.une.edu.au/academic-writing-course/paragraphs/academic-paragraphs/>

https://www.uni-due.de/SHE/REV_Levels_Chart.htm

<https://findingmygrounduu.wordpress.com/2011/08/14/life-as-experiment/>

Construction of the Dissertation Text – Methodological Perspectives

Ivo Minkov

South-West University “Neofit Rilski”
Assistant Prof. Dr., e-mail: iminkov@swu.bg

Abstract: *The article focuses on main points and stages in the construction of a dissertation text. Main goal is to show that consistency and systematicity in the work of the young scientist are essential for the crystallization of the thesis of the dissertation. What is more, such a setting contributes to the derivation and advancement of methodological perspectives before scientific research, because a dissertation text only lays the foundations for a complete and long-term scientific work.*

Keywords: *Dissertation text, methodological perspectives, systematicity, consistency.*

Изграждане на дисертационния текст – методологически перспективи

Иво Минков

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Ас. д-р, e-mail: iminkov@swu.bg

Резюме: *Статията се фокусира върху основни моменти и етапи при изграждане на дисертационен текст. Основна цел е да покаже, че последователността и систематичността в работата на младия учен са от съществено значение за кристализирането на тезата на дисертацията. Нещо повече, подобна настройка способства за извеждането и прокарването на методологическите перспективи пред научното изследване, защото един дисертационен текст само полага основанията за една цялостна и продължителна научна работа.*

Ключови думи: *дисертационен текст, методологически перспективи, систематичност, последователност.*

На първо място е **идеята**, съвсем абстрактната идея за това от коя страна на съответната научна област ще бъде положен нашия дисертационен труд. И ако възприемем изграждането на един дисертационен текст за постепенно развитие на понятието от абстрактно към все по-конкретно развитие, то още тук в самото начало кристализира въпросът за зараждането на идеята. Дали тази идея се оформя сякаш непосредствено в/за нас, или пък тя е резултат от опосредствания? – След отговора на този въпрос, след неговото изясняване следва да се пристъпи към оформянето на концепцията и организацията на изследването.

Като млади учени много от докторантите се доверяват на своите научни ръководители в избора на изследователски проблем. Това може да се разгледа като вид опосредстване, тъй като проблемът се обсъжда заедно с докторанта и резултатът е продукт на споделяне на позиции, на съгласие, на обмен на идеи. Ето защо, макар и млади учени, докторантите обикновено поставят проблем, който е резултат на техни предходни изследвания, теза, която е опосредствана от анализ на други идеи.

Тук ще отворя една скоба, за да посоча, че най-общо учените може да се разделят на два типа, всеки от които, разбира се, има своето място и значимост за образованието и изобщо за духовната еволюция на човека:

- такива, които събират данни, информация, която анализират, синтезират и обикновено представят като преподаватели на студентите, под формата на учебници, учебни помагала, сборници и т. н. Те архивират и култивират, съхраняват постиженията на учените от миналото;
- такива, които на базата на идеите на учените от предходни времена конструират, изграждат, или по-скоро извличат нещо ново, евристично, собствено постигнато. По този начин учени от такъв тип същевременно доразвиват предходните идеи и допринасят в най-пълна степен за еволюционния ход на човешкото познание.

И двата типа имат както педагогическа, така и строго научна ценност. Ето защо, необходимо е всеки един млад учен, докторант, първоначално да самоопредели себе си и да осмисли към кой тип поведение (дейност) се причислява, кое е вътрешно присъщо за него? Какво желае той/тя? Това самоопределение ще обособи и своеобразието, особеността на дисертационния текст.

При набиране на **основната литература** (най-често класически съчинения, капитални трудове на учени класици в своята област), от огромно значение е базата, върху която се анализира, критически преосмисля, херменевтически реконструира, или пък диалектически извлича и т.н. Откъм тази база се търси по-нататък и допълнителната литература, която често е коментарна литература върху основната – проучване и реферирание на съвременни тенденции в изследванията по конкретната проблематика – монографии, студии, статии, преводи, рецензии и пр.).

Това често се оформя като друга, да я наречем „втора база“, която допълнително способства за изясняване перспективите на друг съществен метод при научните изследвания – сравнителния (компаративен) анализ! При този подход често се допуска грешката самата съпоставка да се провежда предимно през цитати, без ясно очертани, конкретни собствени мисли. Защото сравнителният анализ е конкретна експликация, която демонстрира както разликата в еднаквостта, така и еднаквото (общото) в различието между дадени концепти, т.е. разкрива преходи, изменения, ценности, значения и пр.

Всичко, казано дотук, може да се обособи като концептуален бекграунд на дисертацията, нейната своеобразна страна, върху която следва да се работи дисциплинирано и планомерно. Изобщо целта е постигане на цялостност в методологично-систематично отношение, което е осмисляне на метода (методологията) като иманентна душа на дисертационния труд и неговото съдържание. Защото всяко едно изследване, като научно изследване (а дисертационният текст е в най-голяма степен научно изследване) от различни области на науката, се изгражда през две фундаментални страни: 1) оформянето на **теза (хипотеза)** и нейното **доказателство и съдържателна обосновка**; 2) **методологията**, която прокарва изследването и чрез която се постига доказателството на тезата. Такава е общата страна на всяко едно дисертационно изследване. Методологията на едно научно изследване експлицира постигнатото стандартизиране и усъвършенстване на различните изследователски подходи. Ето как немският философ Г. Хегел ни говори за метода, като резултат на „Науката логика“: „...методът е *душата* и *субстанцията* и което и да е нещо е схванато в неговото понятие и узнато в неговата истина само когато е *напълно подчинено на метода*; той е собственият метод на самия предмет, на всеки предмет, защото неговата дейност е понятието. Такъв е и по-истинският смисъл на неговата *всеобщност*; според рефлексивната всеобщност той се взема само като метод за *всичко*; но според всеобщността на идеята той е както начин на познанието, на *субективно* знаещото се понятие, така и *обективен* начин или по-скоро *субстанциалност на нещата* – т.е. на понятията, доколкото последните се проявяват пред *представата* и *рефлексията* преди всичко като *други*. Ето защо методът е не само най-висшата *сила* или по-скоро *единствената* и абсолютната *сила* на разума, но и неговото най-висше и единствено *вличение* да намира и познава *чрез самия себе си във всичко самия себе си*“ (Хегел, 1967: 350-351).

При оформянето на тезата най-важно е нейното прецизиране и изложение в стегнат вид. Докторската (докторантска) теза се излага в самото начало на дисертационния текст (обикновено във въвеждащата (уводна) част). Установяването на ясна методология едновременно с това способства за постигането на конкретни резултати, които подпомагат доказателството на тезата. Добра практика представляват и опитите за прокарване на микротези в голяма част от написаните параграфи, които от своя страна да обосновават (или да водят към) основната теза и да съпътстват генералния и ръководен ход на научното изследване. Защото съдържателно-теоретичните идеи се излагат през установени методи и подходи, които са всъщност иманентна страна на самото съдържание. Такова е понятийното, научно изложение, живият дух на понятието, който по специфичен начин експлицира свободата.

Много важен момент при изграждането на един дисертационен текст е обособяването на **общии изводи** след всяка основна част на изследването. Способността да се синтезират идеите и да се акцентира върху постигнатото говори за промисленост на съответната проблематика. В общите изводи след всеки основен параграф най-ясно проличават методологическите перспективи пред изследователския текст, реалните, вече по-конкретни проекции на първоначално абстрактните идеи.

Наред с тезата е необходимо да бъде определен **обект** и **предмет** на научното изследване, като ясно трябва да се схване разликата помежду им. От гледна точка на философската наука и по-специално на една от фундаменталните философски дисциплини – гносеологията (теория на познанието), разграничението между обект и предмет на познанието е същностно. Под обект се разбира онова, което съществува реално. Под предмет се разбира онази част от обекта, която влиза в периметъра на нашия опит. Следователно, предметът на познанието е формиран откъм субекта и се различава от обекта, разглеждан сам за себе си. По този начин между обекта и предмета на познанието се вмества същността на човека, с цялото нейно богатство и специфики: равнище на образование, възпитание, интереси, моментни настроения и т. н.

Въвеждащата (уводна) част на дисертацията включва, освен посочените теза, методология, обект и предмет на изследване, още и разкриване актуалността на проблематиката, оригиналността и евристичността на изследването в контекста на съвременните тенденции от дадената научна област. Въведението има за цел да осмисли

всички тези моменти, както и ръководните цели, и поставените задачи за тяхното постигане. Интерес представлява въпросът кога се пише въвеждащата част на едно дисертационно изследване? – и тук отговорът не е еднозначен. Вероятно в повечето от научните сфери е прието, а и самата специфика на някои области на науката го изисква, въведението към дадено съчинение да бъде писано в началото, като самото то задава параметрите на целия труд. За пример обаче ще посоча, че в един философски текст, нещата стоят точно по обратния начин и обикновено предговорите към сериозните философски произведения се пишат тогава, когато целият текст е вече почти завършен. И в този смисъл сега отново акцентирам върху метода като резултат. В своята заключителна студия към „Феноменология на духа“ (изд. „Наука и изкуство“, 1969), написана на 20.12.1968 г., големият български философ, познавач на Хегел и негов преводач – Г. Дончев – пише следното, в противовес на крайния субективен метод: „Истински научният метод, напротив, трябва да бъде обективен, пластичен, гъвкав, той трябва да следва вътрешната логика на самия предмет на изследване, да се подчинява на неговия ритъм. Методът, това е най-дълбоката същност, душата на предмета, която се разкрива все по-богато, по-пълно, по-дълбоко заедно с разкриването на вътрешното богатство на изследваното съдържание. Затова той не може да бъде даден предварително (и това се отнася за цялото въведение – И. М.) и непосредствено, като една субективна конструкция, а трябва да бъде изведен от самия предмет на изследване чрез опосредстваща, мисловна дейност. Методът не може да бъде даден наготово, той трябва да бъде извоюван от силата на самото мислене“ (Дончев, 1968: 726-727). Смишълът и ценността на тези думи на Дончев, разгледани през призмата на темата за разработката и изграждането на дисертационен текст в една ясна методологическа перспектива, се състои в това, че младият учен (във всяка една област) се движи от по-простите и абстрактни определения към по-сложните и по-конкретни определения и този ход е логически. Такова логическо движение по същество представя „ставането“ на метода, който преминава в система и е и нейната душа. Този логически, т.е. научен подход превъзмогва елемента на случайността и се насочва и концентрира върху целокупността на изложението и съдържанието.

Особено важен елемент от оформянето на един дисертационен текст са **приносните моменти**. Те трябва да бъдат конкретно, строго и ясно формулирани. Приносните моменти на едно дисертационно изследване очертават евристичното поле, в

което това изследване се помещава. Те говорят за системното мислене на младия учен, кандидат за докторска степен, за неговите както аналитични, така и преди всичко синтетични способности, които удържат и се справят с поставената цел и доказателството на тезата.

Не трябва да се подценява и **заключителната част** на научното изследване. Освен систематизирането на общите изводи на всеки основен параграф, както и експликацията на собствено постигнатото, то има изключителната задача да положи основанията и да начертае хоризонт за последващи идеи и цели в конкретната научна област. Да посочи възможността за по-нататъшно изследване, което иманентно следва от доказателството на тезата на дисертацията.

Бих предложил оформяне на **списък със съкращения, начин на цитиране и изписване на литературата** в самото начало на дисертацията, както и включването на **именен показалец** след библиографията. Всичко това допълнително прецизира формалния израз на цялостния дисертационен текст, което прави безспорно добро впечатление на читателя.

Литература

Дончев, Г. (1968). Хегеловата „Феноменология на духа“. В: Хегел, Г.В.Ф. (1969). Феноменология на духа. София: Изд. „Наука и изкуство“, 718-769.
Хегел, Г. В.Ф. (1967). Науката логика. Том 2. София: Изд. „БКП“.

ДОКТОРАНТСКА НАУЧНА СЕСИЯ

I. КУЛТУРА И ИЗКУСТВО

Empathy in Millennial Art

Ivelina Georgieva

National Academy of Art, Sofia
PhD student, e-mail: turiya0207@yahoo.com

Abstract: *“Empathy in Millennial Art” is my first work on the topic of my dissertation, namely: “Empathy: the millennial worldview in the fine arts of the first two decades of the 21st century.” I see empathy as culminating in the new vision of society and the world of millennial generations, as well as a dominant trend in art, in particular in painting. In short, I promote the understanding that in the territory of empathy as a popular phenomenon in the 21st century and part of the millennial worldview, against the background of political and sociological problems, painting can validate the lack of discourse on globalization and equality and be a bridge between differences.*

Keywords: *empathy, millennial generation, millennium, millennial, painting, mirror neurons, neuroscience, CEVA, Vittorio Galese, David Friedberg, Roman Krznaric, France de Waal.*

Емпатия в милениалното изкуство

Ивелина Георгиева

Национална Художествена Академия, София
Докторант, e-mail: turiya0207@yahoo.com

Резюме: *„Емпатия в милениалното изкуство“ е първата ми разработка по темата, която изследвам в своята дисертация, а именно: „Емпатия: милениалният мироглед в изобразителното изкуство от първите две десетилетия на 21-и век“. Разглеждам емпатията като взела връх в новото виждане за общество и свят на милениалните поколения и че е преобладаващ тренд в изкуството, в частност – в живописа. На кратко поддържам тезата, че в територията на емпатията като популярен феномен в 21-и век и част от милениалния светоглед, на фона на политически и социологически проблеми, живописа може да валидира липсата на дискурс по темите на глобализацията и равенството и да бъде мост между различията.*

Ключови думи: *емпатия, милениално поколение, милениум, милениален, живопис, огледални неврони, невронаука, CEVA, Виторио Галезе, Дейвид Фрийдбърг, Роман Кризнарик, Франс Де Ваал.*

Емпатията изведнъж се превърна в гореща тема¹ на новото хилядолетие. Марк Зукърбърг реши да сложи бутон за проява на емпатия във фейсбук през 2015 г.² Издания като *Scientific American* призоваха американското общество към социална промяна със заявления от 2020 г. като: „САЩ има дефицит на емпатия. Ето какво може да направим по въпроса“³. Същата година *The Wall Street Journal* публикува статус в Twitter: „Емпатията е гореща тема в управлението в момента, от бизнеса до политиката“⁴. В един от онлайн броевете на *The Atlantic* от 2017 г. се съобщи как Джеф Безос реагира на новини за системен тормоз в Амазон – като пише в имейл до служителите си следното: „Дори и да е рядко или изолирано, нашата толерантност към всяка липса на съпричастност трябва да бъде нула“⁵. През 2015 г. се говореше, че „всички, от президента Барак Обама до социалните психолози, съобщават за дефицит на емпатия или липса на състрадание“. Появиха се онлайн заглавия като: „Емпатията е модерна тенденция“ и „Какво не е наред с емпатията?“⁶. В последната публикация се цитира статистика от 2004 до 2017 г., която показва стабилно покачване на търсенията в Гугъл на темата емпатия. На сайта си австралийският академик и философ Роман Кризнарик също посочи, че търсенията на думата са се удвоили за последната декада⁷. Според Ан Джуресик, професор по английска филология в Университета Рътдърс в Ню Джърси, в публикацията си „Емпатията и нейните критици“ от 2011 г., емпатията става все по-модерна тема на изследване в академизма и в професионалната практика⁸. От бизнес и икономическите до научните и академичните среди феноменът емпатия се разглежда от специалисти невролози, психолози, философи и социолози. Търси се нов прочит на способността за емпатия, който да отговаря на съвременните теории за нея. Правят се дори експерименти за измерване на

¹ Jurecic, Ann. *Empathy and the Critic*. *College English*, vol. 74, no. 1, National Council of Teachers of English, 2011, pp. 10–27, <http://www.jstor.org/stable/23052371>.

² Krznaric, Roman. Facebook doesn't understand that there's no one-click shortcut to empathy, article, 16 Sept 2015, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/sep/16/facebook-one-click-empathy-mark-zuckerberg>.

³ Hall, Judith. The U.S. Has an Empathy Deficit, 17 Sept 2020, article, <https://www.scientificamerican.com/article/the-us-has-an-empathy-deficit/>.

⁴ The Wall Street Journal, tweeter status, 14 Nov 2020, <https://twitter.com/wsj/status/1327582079098511360>.

⁵ Calamur, Krishnadev, *The Atlantic*, “Amazon's Jeff Bezos and His Response to the Times Story”, article, 17 Aug 2015, <https://www.theatlantic.com/business/archive/2015/08/amazon-jeff-bezos-response-times/401456/>.

⁶ Konrath, Sara H., “What's the matter with Empathy”, article, 24 Jan 2017, https://greatergood.berkeley.edu/article/item/whats_the_matter_with_empathy.

⁷ Krznaric, Roman, “Why The Empathy Critics Are Wrong: Empathy Doesn't Break Democracy, It Makes It”, article, 9 May 2014, <https://www.romankrznaric.com/outrospection/2014/05/09/2370>.

⁸ Jurecic, Ann. “Empathy and the Critic.” *College English*, vol. 74, no. 1, National Council of Teachers of English, 2011, pp. 10–27, <http://www.jstor.org/stable/23052371>.

компонентите, които я изграждат. „Ключови изследвания в полето показват, че емпатията е многоизмерна конструкция, състояща се както от когнитивни, така и от афективни компоненти“⁹. Последното е извадка от доклада „Разработване и утвърждаване на въпросника за компонентите на емпатията (ECQ)“ на проф. Марк Броснан и група научни изследователи от Звеното по психология към Университета в Бат, Великобритания.

Но какво научно откритие може да е дало тласък на този бум на изследвания върху емпатията? В средата на 90-те години на 20-и век група италиански учени от Парма, в това число Джакомо Розолати и Виторио Галезе¹⁰, забелязват и идентифицират наличието на неврологични структури в мозъка на макаците, които наричат „огледални неврони“. Огледални, защото се задействат еднакво в моментите, в които макаците извършват дадено действие, и в моментите, в които макаците наблюдават действието да бъде извършвано от другите. Тоест стимулът за действие, който виждат, запалва същите невронни мрежи, които се запалват и при изпълнение на дадената моторна активност. Съществуването на огледална невронна система се превръща в предпоставка за възникването на над 800 публикации в период от около 20 години¹¹. Тези проучвания често търсят връзката и между начина, по който приматите интерпретират и имитират движения на ръцете и устата, свързани с жестомимика и говор. Така допълнително се разкрива колко истинска е социалната природа на мозъка им. Ученият по поведенческа неврология и психолог проф. В. С. Рамачандран от Университета в Калифорния Сан Диего, който се отличава в изследването на огледалните човешки неврони, нарича откритието на италианските учени Ризолато, Галезе и Фугати „единствената най-важна непубликувана история на декадата“¹², цитира Американската психологическа асоциация. Няколко години по-късно, през 2007 г., триото учени печели наградата за психология на Университета в Луисвил Граумауер¹³.

⁹ Batchelder, Brosnan, Ashwin. “The Development and Validation of the Empathy Components Questionnaire (ECQ)”, research article, 11 Jan 2017, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0169185>.

¹⁰ <https://www.apa.org/monitor/oct05/mirror>.

¹¹ Kilner JM, Lemon RN. What we know currently about mirror neurons. *Curr Biol.* 2013; 23(23):R1057-R1062. doi:10.1016/j.cub.2013.10.051, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3898692/>.

¹² Winerman, Lea. “The Mind’s mirror”, *Monitor Staff*, Oct 2005, Vol 36, No.9, print version: page 48, <https://www.apa.org/monitor/oct05/mirror>.

¹³ Grawemeyer Awards, *Psychology*, 2007, <http://grawemeyer.org/2007-giacomo-rizzolatti-vittorio-gallese-and-leonardo-fogassi/>.

По отношение на човешкия мозък неврофизиологичните (ЕЕГ, МEG и ТМС) и експериментите с образна диагностика на мозъка (ПЕТ и фМРТ) предоставят убедителни доказателства, че верига със свойства, подобни на огледалната невронна система на маймуната, присъства и при хората¹⁴. Следват сериозни научни експерименти и анализи в света на невронауката, които засягат отношението на огледалните неврони към проявата на емпатия при хората в смисъла ѝ на „отразяваща“ емоционалния свят на другите. Германският учен невролог Кристиан Марк Кейзерс печели Европейската награда „Мария Кюри“ през 2004 г. за изследванията си върху невронните процеси, за да разкрие как и защо хората симпатизират един на друг¹⁵. През 2011 г. Кейзерс пише своята книга: „Емпатичният мозък: как откритието на огледалните неврони промени нашето разбиране за човешката природа“¹⁶. Независимо от Кейзерс, холандският приматолог и етолог, професор по поведение на приматите в катедрата по психология на университета „Емори“ в Атланта (Джорджия) Франс Де Ваал¹⁷, също изследва как огледалните неврони в мозъка са предпоставка за развитието на способността за емпатия, в книгата си от 2009 г. „Епоха на емпатия: Уроците на природата за едно по-добро общество“¹⁸, Де Ваал обяснява биологичната роля на емпатията като средство за оцеляване на видовете чрез сътрудничество и отглеждане на малките си. Добавя също възможността на хората да надградят естествената си способност да се вчувстват инстинктивно, като вникват и интелектуално в съответния проблем: „Емпатията ни кара да достигнем до другите, първо само емоционално, но по-късно в живота и чрез разбиране на тяхната ситуация“¹⁹. Така е, ние първо харесваме някого, преди да поискаме да го разберем.

Сродно с емпатия и близко по значение е понятието симпатия. С какво обаче се различават двата феномена? При изпитването на симпатия една от главните разлики с емпатия е наличието на несъзнателно привличане към даден обект или идея. То се случва

¹⁴ Acharya S, Shukla S. Mirror neurons: Enigma of the metaphysical modular brain. J Nat Sci Biol Med. 2012;3(2):118-124. doi:10.4103/0976-9668.101878, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3510904/>.

¹⁵ European Commission, press release, “2004 EU Marie Curie Awards announced: European Excellence in Research rewarded”, 5 Nov 2004, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_04_1344 .

¹⁶ Netherlands Institute for Neuroscience, Keyzers Research Group. Keyzers, Christian. “The Empathic Brain”, book published 1 Nov 2011, <https://nin.nl/research/researchgroups/keyzers-group/empathic-brain/> .

¹⁷ Living Links, Center for Advanced Study of Ape and Human Evolution, Director, Frans de Waal. Phd, https://www.emory.edu/LIVING_LINKS/people/dewaal.shtml .

¹⁸ De Waal, Frans. “The Age of Empathy: Nature’s lessons for a Kinder Society”, book published 22 Sept 2009, https://www.emory.edu/LIVING_LINKS/empathy/ .

¹⁹ De Waal, Frans. “The Evolution of Empathy”, article, 2005, https://greatergood.berkeley.edu/article/item/the_evolution_of_empathy .

инстинктивно тогава, когато ние намираме нещо близко до нашата същност или мироглед и го приемаме за „свое“. Често например наричаме симпатичните за нас хора „наши хора“. Симпатията е приятна емоционална реакция. Ако искаме да я създадем волево в себе си обаче към различните от нас, ще трябва да натиснем здраво педала на емпатийното средство за придвижване. Защото, за да приемем нещо като „свое“, ние трябва първо да го разберем и харесаме. Тоест симпатията може да дойде като резултат от съзнателни емпатийни усилия към нещо непознато иначе нам. Злободневното значение на думата симпатия като харесване няма връзка с приемането и разбирането, които водят до по-дистанцирано емпатизиране на даден човек или проблем. Може да се каже, че целта на емпатията е да ражда „симпатия с граници“. С това имам предвид симпатия, чрез която не е задължително да се „вчувстваме“ в същия момент в емоцията на другия, а да развием адекватното отношение към неговото преживяване. Емпатията е сложен инструмент, който също включва отразяване на емоционалния свят на отсрещния индивид, за да се валидира неговото съществуване, смисъл и важност. Това са ценности на зачитане, уважение, даване и получаване. Генералното симпатизиране на човека след осъзнаването на всеобщата емоционална същност във всеки един от нас е пример за постигната цел на емпатийния подход. Тази наша всеобща същност или универсално ядро реагира по подобен начин на всеки световен, семеен, здравословен или психологически погледнато архетипен проблем. Разбира се, това умело се използва в популистките техники на политиката. Ние симпатизираме или антипатизираме доста директно и реактивно на някого, който задейства спусъка на нашата лична болезнена тема. Но за да стане тази симпатия или антипатия емпатия, ние би следвало да определим вътрешна дистанция, с която да наблюдаваме и левитираме над водовъртежа на емоцията.

Наличието на връзка между огледалните неврони и проявата на емпатия разпалва изучаването на такава връзка между огледалните неврони и въздействието на изкуството върху публиката. Дали по същия начин, по който отразяваме другите, можем да отразим една творба? През 2007 г. Дейвид Фрийдбърг, професор по История на изкуството към Университета Колумбия в Ню Йорк, заедно с невролога Виторио Галезе, един от самите откриватели на огледалните неврони, публикуват статия, озаглавена „Движение, емоции и съпричастност в естетическия опит“²⁰, която става полемична в областта на изкуството.

²⁰ Freedberg, Gallese. “Motion, emotion and empathy in esthetic experience”, article, 7 Mar 2007,

Както Фридбърг и Галезе обясняват, „тъй като окото вижда произведение на изкуството, мозъкът инстинктивно имитира жестове мислено и това става преди мозъкът да разпознае когнитивно-концептуалния контекст или ефекта от действието, което имитира“. В един друг изключителен труд от 2010 г., наречен „Огледални неврони и изкуство“, проф. Галезе, пише: „Колко забележително е, че тази система на отразяване е демонстрирана и при хората (...). Освен това нови емпирични доказателства показват, че същите невронни структури, които участват в обработката на вече преживени усещания и емоции също са активни, когато такива усещания и емоции бъдат наблюдавани при други хора. Следователно, изглежда, че в човешкия мозък може да присъства цял набор от различни „механизми за огледално съвпадение“ (Пак там). Галезе участва в откриването също на аудиовизуални огледални неврони, които са една предпоставка за хипотезата, че огледалната невронна мрежа участва също в изграждането на смисъла в човешкия език и в процеса на асоциативното учене.

Есенциалното от гореизложените факти става наличието на връзка между емпатия и изкуство. Също част от цитираните изследвания са в сектора на когнитивните науки, което автоматично доказва емпатията като комплексно явление: част когнитивно и част емоционално-физическо. Следователно, излиза, че изкуството, бидейки толкова сродно с емпатията, също е многоизмерно и холистично изживяване – а защо не мощен катализатор на съпричастност и състрадание? Идеята за емпатия или „вчувстване“²¹, както я нарича Робърт Вишер, за пръв път е представена в естетически контекст в далечната 1837 г., много преди да бъде разглеждана в психологията. Вишер разглежда емоциите чрез физическите реакции на тялото вследствие на наблюдаването на форми в картини на изобразителното изкуство. Към края на 19-и век двама историци на изкуството прилагат теорията на Вишер в своите изследвания: Хайнрик Вьолфлин я адаптира към архитектурата и начина, по който тя ангажира телесна реакция у публиката, а Аби Варбург създава собствена теория²² за това как движението в ренесансовите картини разкрива емоциите на изобразената фигура. По същото време германският философ Теодор Липс пише известната си естетическа теория, в която разглежда „вчувстването“ като „проектиране на себе си върху обекта на възприятие“ и връзката му с геометричното

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1364661307000587> .

²¹ От немското *Einfühlung*.

²² *Pathosformel*.

пространство и с естетическата наслада. Липс поставя основата за интегративното изследване между психология и философия на феномена емпатия.

Съвременните будители на интердисциплинарното научно-естетическо познание, Фридбърг и Галезе, обновяват подхода на Липс със своите емпирични изследвания в неврологията: „Предлагаме теория за емпатични отговори към произведения на изкуството, която не е чисто интроспективна, интуитивна или метафизична, а има точна и определима материална основа в мозъка. Нашата теория се формулира в два допълващи се аспекта: 1) връзката между въплътените от симулацията емпатични чувства в наблюдателя и съдържанието на творбите по отношение на изобразените в тях действия, намерения, обекти... Този аспект може да се разглежда като „какво“ на естетическото преживяване; 2) връзката между въплътените от симулацията емпатични чувства в наблюдателя и качеството на творбите по отношение на изобразените в тях видими следи от творческите жестове на художника като работа с четка, белези на длето, признаци на движението на ръката като цяло. Можем да посочим този компонент като „как“ на естетическото преживяване“²³. Втората точка може да се разгледа като препратка и към абстрактното изкуство, в което единствено жестът е водещ в себеизраза на автора. Зрителят възприема белезите от движенията на четката по платното като дадени емоционални реакции на художника и ги интерпретира според своя съзнателен и подсъзнателен опит от наблюдавани или извършвани някога движения. **Тоест не е наложително наличието на фигуративен наратив в живописца, за да може да проектира емоция или създаде емпатийна реакция.** Галезе допълва, че от друга страна, изкуството не може да се определи само като проява на безплътен когнитивен апарат. Отново имаме препратка към комплексната същност на изкуството, която е както емоционално-телесна, така и умствена. Следователно, зрителят успешно може да бъде насърчаван да прояви един волеви, осъзнат и рационален отговор, зрял и цялостен, отвъд чисто инстинктивната реакция на вчувстване, особено ако се добави концептуална част към произведението. Съчетаването на визуални елементи с концептуални техники, носители на идеята на артиста, насочват публиката към желанието за действие, изкарват я от шаблона на пасивен наблюдател, ангажират я с посланието на дадена творба. Затова и живописца като част от визуалното изкуство може реално да доведе до социална промяна и да създава верижна

²³ Gallese, Vittorio. (2010). Mirror neurons and art. *Art and the Senses*, pp. 441-449.

реакция на емпатия в обществото. В тази връзка почти всеки е чувал за „ефекта на пеперудата“²⁴. Това е теория, която се интерпретира в популярната култура като „едно малко действие може да доведе до голяма промяна“²⁵. Ако ние дадем от себе си и най-малката искра на емпатия, можем да запалим голям огън на състрадание някъде в света.

В този ред на мисли „какво, ако емпатията станеше „вирусна“?“. Въпросът задава Нейтън Джефри, изпълнителният артдиректор на Обществения театър Сан Хуан²⁶ в щата Вашингтон в едно от своите обръщения към публиката в началото на пандемията през 2020 г. В писмен вид, това обръщение е едно есе, което напомня на далечен манифест. Да стане „вирусна“ емпатията, при която „целенасочено практикуваме дисциплината да се опитваме да разберем другия“²⁷, казва Джефри, но той говори не за „вирусна“ в смисъла на Ковид-19, а за *вайръл*²⁸ в смисъла на интернет съдържание, което става изключително широко разпространено за изключително кратко време. „Няма ли всички ние да се чувстваме по-добре за това как сме се отнасяли един към друг, след като всичко това приключи?“, коментира накрая на есето си Джефри в опита си да разпали състрадание към различните проблеми на всеки, преминаващ през изненадващия тогава локдаун.

Пандемията ще остане като един от основните маркери за началото на нашето хилядолетие и поколенията, срещнали се със задължителните противоепидемични мерки. Това частично ще ги оформи като хора, мнения и най-вероятно ще поставя все повече въпроса за емпатията във времената на трудности. На английски език хилядолетие се превежда като *millennium*, от латинското *mille* за хиляда. Наричаме хората, родени от 1982 г. до 1996 г. година *милениали*, тъй като достигат пълнолетие в началото на второто хилядолетие. Днес, 2021 год., това е най-голямата група потребители в САЩ, тъй като това са хората между 25 – 40 години, а Америка е един от най-мощните търговци в света, включително и на изкуство²⁹. Това означава, че в момента милениалното виждане за живота и тяхната ценностна система са преобладаващи. И знаете ли коя е най-търсената

²⁴ От английското *butterfly effect: the idea that small causes may have large effects*.

²⁵ Vernon, Jamie L. Understanding the Butterfly Effect, physics article, <https://www.americanscientist.org/article/understanding-the-butterfly-effect> .

²⁶ San Juan Community Theatre, Who's Who, <https://www.sjctheatre.org/about/whos-who-board-staff> .

²⁷ Kessler-Jeffrey, Nathan, Hot Topic #12: April 3rd, “What if Empathy Went Viral?”, <https://www.sanjuanco.com/DocumentCenter/View/20131/Hot-Topic-12-Empathy-Goes-Viral> .

²⁸ От английското adj. viral, becoming very popular by being published in the internet or sent from person to person.

²⁹ Art Basel, 2020, “Millennial collectors are coming of age – and women are the biggest spenders”, <https://www.artbasel.com/news/millennials-art-market-2020>.

от поколението милениали способност в карьерен и житейски план? Емпатията. Способността да общуваме с другите с разбиране, приемане, валидация и ненасилие. Звучи идеалистично, но не е ли прекрасно, че най-сетне, след тъмни векове и размирни времена на идеологизирани лозунги и тоталитарна пропаганда, стоим на прага на хилядолетие, което предлага все по-голямо приемане на себеуникалното: валидирането на различията? В ежедневието на 21-и век съчетаваме правата и свободите да пътуваш, да работиш фриланс от разстояние, да изразяваш мнението си и да имаш личен информиран избор какъв да бъдеш и какво да правиш с живота си. Индивидуалното различно никога не е излизало толкова ярко под прожекторите, както сега, сякаш светът преживява своеобразен милениален ренесанс. Толкова много елементи от шарения човешки организъм се превръщат в една глобализирана еkleктика. Такова е и съвременното изкуство – смесица от заимствани семантични изображения. В синхрон с променливата култура на нашето столетие възникват и форми в изкуствата, които са временни, изчезващи след минута като Snapchat³⁰ разговор (приложение, в което можеш да споделяш моментни временни съобщения, които не се записват в системата). Артпроектите често съдържат в себе си комплексна гама от емоции, обрисувачи най-вече чудатостите на настоящия момент. Идеологиите на миналото останаха в 20-и век заедно с манифестите на „измите“³¹ и тяхната борба за надмощие и пропаганден устрем. Доктрини на политиката, които навлизаха в творчеството и налагаха многотомни теории с потискащо и особено дискриминиращо отношение към различното мнение, изгубиха силата си. За сметка на това съвременният подход в изкуството към емпатия, толерантност и недетерминираност принадлежи на милениалните художници. Техните манифести са ежедневни постове и 4-минутни книги, а платформите за последователите им са социалните мрежи и мобилните приложения. Вълната на тази инстантност и променливост, на тези рязко появяващи се и изчезващи явления започва още с изкуството на дада, последвано на по-късен етап от изкуството на акцията. В онзи момент в края на 20-и век обществото застава на ръба на манифестните твърди екзистенциални убеждения и започва да пада от него. Пропада ценността и на самото изобразително изкуство като такова. Днес обаче живописата се завръща като безопасно пространство за онези, които се чувстват удобно в ролята си на т.

³⁰ Snap Inc, <https://www.snapchat.com/> .

³¹ Ism, n., a distinctive doctrine, cause or theory, Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ism> .

нар. художници. За тях правилата на колектива, по които трябва да се живее и твори, са отстъпили на индивидуалното правило за личен избор.

Всеки с интерес в света на изкуството е чувал за отколешния спор дали то трябва да бъде социално ангажирано или не. Поддръжниците на тезата, че изкуството трябва да бъде чисто *l'art pour l'art*³² – „изкуство заради самото изкуство“, твърдят, че то не трябва да бъде ангажирано с никаква идеология или каквато и да е социална насоченост. „Социалната неангажираност всъщност е ангажираност. Така, както „въздържанието в Парламента е начин на гласуване“³³, коментира адвокатът Жан Жак Гесе в епизод на „Бъди модерен“, предаване на групата Кралски музеи на изящните изкуства в Белгия.

След като уточних, че изкуството е винаги ангажирано със социална нагласа, било то протестното мълчание към социалните проблеми, мога да систематизирам темите, които вълнуват художника милениал. В тази група от артисти ще включа не само родените биологично в това поколение, но и тези, които творят в принципите на милениалното изкуство. Като хуманитарна наука изобразителното изкуство е мотивирано основно от проблема, който е всеобщ на социалните науки на 21-и век – глобализацията. Глобализацията отслабва значението на думи като граница, нация, раса, култура. Поставя ударение върху понятия като равенство, разнообразие, споделено пространство, безопасно пространство, политическа коректност, природосъобразност, самодостатъчност, социално обусловен пол. Най-често присъстват микс от темите на екология, дискриминация, посттравматичен синдром, емоционален спусък, LGBTQ, национализъм. В живописата, тематично, *еклектиката* и *апроприацията* стават водещи похвати. Апроприирането е заимстване на съществуващ вече елемент, най-често рекламен образ, творба на друг автор или само детайл от тях, за да се създаде нова творба³⁴. Еклектиката от своя страна представлява съвкупност от различни елементи на различни стилове, теории и похвати. Взимайки предвид гореспоменатите проблеми на съвремието, можем да заключим, че живописата днес твори в стила на глобалната еклектика, за да отговори на нуждата от валидиране на индивидуално различното в общото. Апроприирането на образи пък е начин да се „поставиш в обувките на другия“.

³² *L'art pour l'art*, French phrase, : art for art's sake, Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/l%27art%20pour%20l%27art>.

³³ Modern art, engaged or without conviction? Be Modern, Royal Museums of Fine Arts in Belgium, <https://www.youtube.com/watch?v=-1EXx1fcTI0>.

³⁴ Suzanne Hudson, Suzanne. 2015. "Painting Now", Thames and Hudson Ltd, UK, paper edition.

Съществуват ли обаче емпирични сведения как визуалното изкуство може да повлияе върху развиването на емпатия и разбиране? С цел да започне по-сериозно изследване по въпроса, Артинститутът в Минесота с помощта на фондацията Андрю Мелон³⁵, Университета на Минесота и Лабораторията за социална интеракция към Университета Бъркли в Калифорния, основават CEVA³⁶, Центърът за емпатия във визуалното изкуство. Това е първият по рода си артцентър, който да се фокусира изцяло върху проблемите на емпатията в изкуството. CEVA си сътрудничи с колеги от музеи, както и със социолози, художници, преподаватели и други, за да изследва практики за насърчаване на емпатия и глобално разбиране чрез силата на изкуството и да споделя тези открития с областта. Организира изложби, издава книги, представя автори, подпомага развитието на младите художници. Или, както е популярно да се казва, създава мост между различията³⁷, за да достигне до всички. Става дума най-вече за различия на мнения, нагласи и вярвания в определени стереотипи и статукво в обществото. Ето какво гласи визитната картичка на страницата на CEVA, ехо към милениалните ценности на нашето време: „В нашия все по-раздвоен свят, поляризиран от въпроси, свързани с политиката, расовите неравенства, брачното равенство, глобалното затопляне, различията в доходите и имиграционната политика, става ясно, че нашите неспособности да разберем чувствата на другите хора изострят предразсъдъците, конфликтите. Ако искаме да развием не само по-равноправно общество, но и по-щастливо, и по-креативно, ще трябва да погледнем извън себе си и да се опитаме да се идентифицираме с опита на другите. Това критично умение се нарича емпатия, която според Роман Кръзнарик, експерт по емпатия, „има силата да трансформира отношенията, от личните до политическите, и да създаде фундаментална социална промяна“³⁸.

21-и век не предлага универсално съобщение, което да е валидно за всички. Дъгата, съвременен символ на разнообразието, цени индивидуалния подход. Става сложно да си архитект на едно единствено съобщение. В каква форма трябва да е то, за да стигне

³⁵ Anderson and Gardner. 2021. “Empathy Interventions: Mia Experiments with Cultivating Empathy in Museum Visitors”, article, <https://www.aam-us.org/2021/04/28/empathy-interventions-mia-experiments-with-cultivating-empathy-in-museum-visitors/>.

³⁶ Minneapolis Institute of Art, “Center for Empathy and the Visual Art”, article, <https://new.artsmia.org/empathy/>.

³⁷ От английското *To bridge a divide, to cridge the gap between significant distinctions between two groups*, свързвам с мост разделени места/мнения, Collins Dictionary, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/bridge-a-divide>.

³⁸ Center for Empathy and the Visual Arts, About, <https://new.artsmia.org/empathy/>.

до всеки? Емоционално, може би? Емотикон на емотикона. До този момент художникът, публична фигура, презентира себе си в определена диспозиция, демонстрираща неговото образование, брой изложби и връзки с хората. Маркетинг стратегии за налагане на образа му се използват с успех в социалните платформи. Милениалите обаче започнаха да дълбаят в историята на художника. Кой е той? Той наистина ли е ужасното дете, непораснал тийнейджър, самоуверен хипстър, странен концептуалист или остроумен философ? И ако да да са премахвали ценността на изкуството, като са го превръщали в антиизкуство, то сега съвременният поставангард връща ценността на изкуството като „всичко изкуство“. Някоя творческа медия³⁹ не е „антимедия“, но човекът може да стане „антиартист“. Съвременният творец е инфлуенсър, който често пада от трона си и бива публично критикуван. Публично порицаване и ясно изразяване на отвращение и недоволство от дадено случило се неправосъдие е типично за младите милениали и следващото поколение – „джен зи“⁴⁰. В културата на джензърите, ще ги наричам така за по-кратко, съществува по-развита и идеята за споделянето. Логично, та това са деца, израснали пред таблети и мобилни телефони, изцяло свързани с глобалната интернет мрежа, приемащи индивида като сам по себе си отворена книга по подобие на книгите в човешките библиотеки. Чувстват се удобно да бъдат интимни пред всички, личното е изместено от споделеното – не просто с колектива, а със света. Споделянето на информация е глобално, защо не тогава и споделянето на преживяването? Защо да не споделиш всичко това, което носиш в себе си с другите? Да бъдеш прозрачен в мотивите си? Джензърите очакват и от останалите да се държат по този начин. Артистът, който подхожда с неискреност, агресия или манипулативно поведение, печели порицаване и трябва да понесе последствията от загубата на своята популярност. Защото вниманието има значение повече от всякога. Вниманието е ресурсът, от който всеки автор има нужда, за да владее публиката. Няма значение манифестът, има значение слоганът, мотото, постът, това, което се случва в този момент, истина или предизвикателство. То може да изчезне след секунди или да не бъде никога документирано или идеологизирано. Защото тълпата престана да следва „измите“, а започна да следва човека. Човекът стана артист. Артистът стана автор. Авторът стана „изъм“. Манифестът, който следваме.

³⁹ Медия, в смисъла на материал за творческа работа.

⁴⁰ От английското Generation Z or Gen Z.

Библиография

- Acharya S, Shukla S. (2012). Mirror neurons: Enigma of the metaphysical modular brain. *J Nat Sci Biol Med.* 3(2):118-124. doi:10.4103/0976-9668.101878. In: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3510904/>
- Anderson and Gardner. (2021). Empathy Interventions: Mia Experiments with Cultivating Empathy in Museum Visitors. In: <https://www.aam-us.org/2021/04/28/empathy-interventions-mia-experiments-with-cultivating-empathy-in-museum-visitors/>
- Art Basel.(2020). Millennial collectors are coming of age – and women are the biggest spenders. <https://www.artbasel.com/news/millennials-art-market-2020>
- Batchelder, Brosnan, Ashwin. (2017). The Development and Validation of the Empathy Components Questionnaire (ECQ). In: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0169185>
- Calamur, K. (2015). Amazon’s Jeff Bezos and His Response to the Times Story. *The Atlantic.* In: <https://www.theatlantic.com/business/archive/2015/08/amazon-jeff-bezos-response-times/401456/>
- Collins Dictionary. To bridge a divide. In: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/bridge-a-divide>
- Center for Empathy and the Visual Arts. About. In: <https://new.artsmia.org/empathy/>
- De Waal, Frans. (2009). The Age of Empathy:Nature’s lessons for a Kinder Society. In: https://www.emory.edu/LIVING_LINKS/empathy/
- DeWaavl, Frans. (2005). The Evolution of Empathy. In: https://greatergood.berkeley.edu/article/item/the_evolution_of_empathy
- European Commission press release. 2004 EU Marie Curie Awards announced: European Excellence in Research rewarded. In: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_04_1344
- Freedberg, Gallese. (2007). Motion, emotion and empathy in esthetic experience. In: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1364661307000587>
- Gallese, Vittorio. (2010). Mirror neurons and art. *Art and the Senses.* 441-449. In: https://www.researchgate.net/publication/284661288_Mirror_neurons_and_art
- Grawemeyer Awards, Psychology. (2007). In: <http://grawemeyer.org/2007-giacomo-rizzolatti-vittorio-gallese-and-leonardo-fogassi/>
- Hall, J. (2020). The U.S. Has an Empathy Deficit. In: <https://www.scientificamerican.com/article/the-us-has-an-empathy-deficit/>
- Hudson, Suzanne. (2015). *Painting Now.* Thames and Hudson Ltd, UK, paper edition
- Jurecic, A. (2011). Empathy and the Critic. *College English*, Vol. 74, No. 1, National Council of Teachers of English. In: <http://www.jstor.org/stable/23052371>
- Kessler-Jeffrey, Nathan. Hot Topic #12: April 3rd, What if Empathy Went Viral?. In: <https://www.sanjuanco.com/DocumentCenter/View/20131/Hot-Topic-12-Empathy-Goes-Viral>
- Konrath, S. H. (2017). What’s the matter with Empathy. In: https://greatergood.berkeley.edu/article/item/whats_the_matter_with_empathy
- Krznicaric, R. (2015). Facebook doesn’t understand that there’s no one-click shortcut to empathy. In: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/sep/16/facebook-one-click-empathy-mark-zuckerberg>

Krznicar, Roman, "Why The Empathy Critics Are Wrong: Empathy Doesn't Break Democracy, It Makes It", article, 9 May 2014,
<https://www.romankrznicar.com/outrospection/2014/05/09/2370>

Kilner, J.M., Lemon R.N. (2013). What we know currently about mirror neurons. *Curr Biol.* 23(23):R1057-R1062. doi:10.1016/j.cub.2013.10.051. In:
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3898692/>

Living Links, Center for Advanced Study of Ape and Human Evolution. In:
https://www.emory.edu/LIVING_LINKS/people/dewaal.shtml

Merriam-Webster Dictionary. *ism*. In: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ism>

Merriam-Webster Dictionary. *L'art pour l'art*. In: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/1%27art%20pour%20l%27art>

Minneapolis Institute of Art. Center for Empathy and the Visual Art. In:
<https://new.artsmia.org/empathy/>

Netherlands Institute for Neuroscience, Keyers Research Group. Keyers, Christian. (2011). *The Empathic Brain*. In: <https://nin.nl/research/researchgroups/keyers-group/empathic-brain/>

Royal Museums of Fine Arts in Belgium. *Be Modern. Modern art, engaged or without conviction?*. In: <https://www.youtube.com/watch?v=-1EXx1fcTI0>

The Wall Street Journal. (2020). *Twitter*. In:
<https://twitter.com/wsj/status/1327582079098511360>

Vernon, Jamie L. *Understanding the Butterfly Effect*. In:
<https://www.americanscientist.org/article/understanding-the-butterfly-effect>

Winerman, Lea. (2005) *The Mind's mirror*. In: <https://www.apa.org/monitor/oct05/mirror>

The Work of Professor Venko Kolev and His Influence on Bulgarian Ceramics

Desislava Terzieva

National Academy of Art, Sofia
PhD student, e-mail: d.terzieva@nha.bg

Abstract: *In this report, I will make a brief overview of the perception of ceramics in Bulgaria and its existence as a craft before the establishment of the Academy of Arts. I will consider the way in which Professor Venko Kolev changes the approach to teaching in the speciality and its influence on generations of artists. The achievements of the powerful creativity and teaching activities of Venko Kolev leave a strong mark on the latest Bulgarian art. He managed to stimulate Bulgarian ceramics to the degree of overall change in the understanding of this medium. I will look at how many solo exhibitions he has done over the years, what was the theme, size and variety of the works presented. What were the general art exhibitions in which Venko Kolev participated in the country, what were the works exhibited by him and the recognitions won by them. I will collect photographic material and make meetings with his reviewers and contemporaries, from whom I will draw information about his work.*

Keywords: *Venko Kolev, ceramics, educational work of Venko Kolev, work of Venko Kolev, Bulgarian ceramics.*

Творчеството на професор Венко Колев и влиянието му в българската керамика

Десислава Терзиева

Национална Художествена Академия, София
Докторант, e-mail: d.terzieva@nha.bg

Резюме: *В настоящия доклад ще направя кратък обзор на възприятието на керамиката в България, нейното съществуване като занаят преди възникването на Художествената Академия. Ще разгледам начина по който професор Венко Колев променя специалността, подхода на преподаване в нея и влиянието му над поколения художници. Постиженията на мощното творчество и преподавателска дейност на Венко Колев оставят силна следа в най-новото българско изкуство. Той успява да стимулира българската керамика до степен на цялостна промяна в разбирането на тази медия и използването ѝ в решаването на различни художествени проблеми. Ще разгледам колко самостоятелни изложби е правил през годините, каква е била тематиката, размерите и разновидностите на представяните творби. Кои са били общите художествени изложби, в които Венко Колев е участвал в страната, какви са били излаганите от него творби и спечелените признания от тях. Ще събера снимков материал и ще направя срещи с негови рецензенти и съвременници, от които ще почерпя информация относно неговото творчество.*

Ключови думи: *Венко Колев, керамика, преподавателска дейност на Венко Колев, творчеството на Венко Колев, Българска керамика.*

В настоящия доклад ще разгледаме подробно творчеството на проф. Венко Колев и ще направим кратък обзор на възприятието на керамиката в България, нейното съществуване като занаят преди възникването на Художествената Академия, и начина, по който професор Венко Колев променя специалността, начина на преподаване в нея и как това повлиява поколения художници след него.

Преди възникването на Художествената Академия българската керамика е била занаят предимно с утилитарна функция. След появата на Академията на 14 октомври 1896 г., наричана по онова време Държавно Рисувателно Училище, дизайнът и модерните техники за работа започват да навлизат в процеса на създаване на керамични форми и спомагат за нейното развитие и преминаване от народен занаят към художествен смисъл и форма. В първите години от съществуването на Академията специалностите, както са ни познати днес, не са съществували. Учебният процес е бил организиран в Школи с различни дисциплини, като студентите са посещавали различните ателиета на въпросните школи. Школата по керамика открива Стефан Димитров през 1904 г., като преподаването в специалността се променя през годините. Това се случва и в самата Академия, където настъпват важни промени. Една от тях е разделянето ѝ през 1947 г., на два отдела – приложен и изящен. Венко Колев завършва специалност „Керамика“ през 1946 г., с отличие в класа на проф. Стоян Райнов, а също и специалност „Скулптура“ при проф. Марко Марков. През 1952 г. постъпва в Академията, като редовен асистент в специалността при проф. Стоян Райнов, през 1962 г. става доцент, а през 1972 г. – професор в наричания по това време Висш Институт по Изобразителни Изкуства „Николай Павлович“.

С появата си като преподаватели в Академията той, заедно с Георги Коларов успяват да въведат промени, които дават възможност за развитие на това изкуство по нашите земи, въвеждайки занимания по скулптура и живопис в задължителната подготовка на студентите в специалността. До ден-днешен тези дисциплини са част от учебната програма на студентите по керамика. Това дава възможност за развитие както в посока по-добри пластични умения и боравене с материала, така и да се извади керамиката от утилитарното. Настъпва разделение на функционалното от чисто художественото в керамиката. Променя се тотално възприятието на керамиката, която до момента е била

приемана, като декоративно, занаятчийско изкуство, използвано главно в бита. Започват да се вземат под внимание различни проблеми – в областта на скулптурата и монументалното изкуство.

Това, което Венко Колев успява да постигне със своето мощно творчество и преподавателска дейност, остава ненадминато в българската керамика. Той успява да я стимулира до степен на цялостна промяна в разбирането на тази медия и използването ѝ в решаването на различни художествени проблеми. Изкарва пластичните ѝ свойства на преден план и започва да гради със скулптурен замах новата история на българската керамика, която до момента е била в по-малък мащаб и е залагано много повече на нейните декоративни свойства, отколкото на пластичните възможности, които материалът дава.

С настъпването на модернизацията през 60-70-те години Венко Колев успява да прокара една различна линия в българската керамика, откъсвайки я от чисто декоративния до този момент свят на традиционната функционална керамика и откривайки всички нейните възможности, като изразно средство за художествен синтез. В нашенската традиционна керамика фигурални форми не присъстват, те са характерни по-скоро за резбата, везмото, приказките и песните. Тези фолклорни елементи, вкарани в един така традиционен материал като глината, са използвани от съвременния художник и претворени в изкуство. Характерни черти в творчеството на художника са конструктивността – цялостното изграждане в обем и форма, правдивостта и връзката със сюжета. Символите, които той използва, често са общочовешки, те съществуват в човешката история още от самото начало. Това са жената и цветята, лозата, птиците и виното, животните, слънцето, луната и звездите.

През 1958 г. Венко Колев показва в София своята първа самостоятелна изложба. В нея преобладават зооморфни малки пластики и съдове с ангобна декорация. Тези ранни творби са белязани с несъмнена чувственост към фолклора и вероятно са повлияни от престоя му в Подуяне, където веднага след завършването си е бил изпратен, заедно с други свои колеги, за да произвеждат заедно с традиционните майстори „българска традиционна керамика“.

Взимайки участие в различни интернационални изложби и биеналета, той има пряк достъп до всичко, което се случва в Европа. Вижда какви са съвременните

тенденции в изкуството и успява да развива керамиката в конкурентна насока. За пример ще дам изложбата му в Полша, където излага около 30 свои творби в Българския културен център във Варшава. Там, както Здравко Манолов пише в своя статия в списание „Изкуство“ от 1965 г., той има възможност да се запознае отблизо с традиционната и съвременна Полска керамика и това му дава възможност да премине към по-сложни задачи и проблеми. Работил до този момент в областта на пластиката и ротативните форми, той преминава към монументалната архитектурна пластика. В продължение на няколко години след това работи в същото направление и създава серия от монументално-декоративни стенни пана.

Няма да пропусна да спомена, че организира съвместна изложба с Марин Върбанов в Прага, Чехословакия. През 1966-1967 г. има самостоятелни изложби в Берлин и Прага. Участник е и в изложбите „Българско народно творчество“, които са гостували многократно в чужбина, както и в общите художествени изложби, организирани от СБХ в страната и в чужбина. Характерното за керамиката му е търсенето на формата. Той е един от малкото керамисти, които в творчеството си използват почти целия диапазон от възможности, които материалът дава. Отличителна черта на неговото творчество е богатата фантазия, таланта на пластическо виждане на заобикалящите го предмети, чувството за тон и устойчивата конструкция. В работите си Венко Колев постига особена напрегнатост, основана на нов, неизползван до момента подход към материала. Използвайки обемите, мащаба, релефа и пластичността на използвания материал, давайки им още по-живо излъчване с напластяването на глазурите, които използва. Той извежда моделирането на глината от традицията, давайки свобода на формата и съдържанието ѝ. Разностранните му търсения в керамиката, наситени с образа на човека и неговия свят, я поставят на високо съвременно равнище в българската и европейска художествена пластична култура, за което са му присъдени редица награди от национални и международни конкурси. Той е действащ член от България в Международната академия на керамиката, а също така и единственият българин член в Международната академия по керамика към ЮНЕСКО. В своето творчество проф. Венко Колев създава свят, изпълнен с човешко присъствие и топлина.

Несъмнено една от най-значимите изложби, които той показва пред публиката, е изложбата „Котки и Колоси“, която е неговата втора самостоятелна изложба. Тя е

посветена на 80-годишнината на художника. Тази изложба е смятана за културното събитие на десетилетието, преобработило партерния етаж на „Шипка“ 6 с величествените колони, пана и други декоративни форми представени в изложбата. Ружа Маринска пише по повод изложбата в списание „Изкуство“ от 1983 г.: „Венко Колев се обръща към древността, за да възроди култа към земята, към глината, но съживява тази първична материя, като ѝ вдъхва съвременна трепетност“.

В изложбата „Котки и Колоси“ могат да се проследят образите и формите, които художникът използва през годините в своето творчество. В света на Венко Колев откриваме често знаци, символи и подходи, които са с общочовешко значение. Фигурата на петлето, лозницата, жената, слънчогледите не са само форми и музи, а символи с дълбоко човешко значение. Неговото неспирно търсене във формата от малкото към голямото, от фолклорното към модерното, от пластиката към плоскостта и от образа към знака, създават неповторим ритъм и придават смисъл на творбите му, какъвто преди това не сме намирали в изкуството на керамиката. Подходът на работа, изборът на различни материали (едър шамот, глина, ангоба, глазура), мащабите и измеренията на творбите на художника, дават тласък за по-нататъшно развитие на това изкуство. Пластиките на Венко Колев и днес имат това модерно за времето си излъчване, предизвикват емоции със своята простота, мащаб и форма.

Мощното му творчество оставя своя отпечатък в историята на керамиката в България. Негови творби са пример за това как керамиката има силни пластични свойства, независимо от размера си, как подходите към нея могат да са кавалетни и архитектурата може да бъде разчупена и украсена с керамични пана. Творчеството му неминуемо повлиява редица ключови автори, а силно пластичните творби успяват да отворят пътя му към Европейските Биеналета, на които не остава незабелязан и се връща с редица отличия от тях.

Библиография

- 120 години Национална художествена академия 1896-2016. (2016). Декоративно приложно. Художествена Академия – Юбилеен сборник (681-1981), Български Художник, 1984.
- Каталог „Котки и Колоси. Светът на Венко Колев“, 1995, София. Изложбена зала „Райко Алексиев“, ул. „Раковски“ 125, 12 – 26 декември, 1995.
- 120 години българско изкуство – приложно, декоративно, монументално“. СБХ, кн.2/2013.

Димитров, Д. 1986. Съвременната българска керамика – етапи, насоки и проблеми на развитието. Промислена естетика/Декоративно изкуство 4, 1986.
Манолов, З. 1965. Керамикът Венко Колев. В: Сп. „Изкуство“, бр. 5/1965.

Synopsis of the Specific Factors Shaping the Problems of Contemporary Artistic Woodcarving and an Overview of Some of the Contemporary Technological Ways of Realisation of the Artistic Product – Methods for Its Creation and Monetisation

Andriana Kotseva

National Academy of Art, Sofia

PhD student, e-mail: andriana.kotseva@gmail.com

***Abstract:** Woodcarving is one of the few original crafts in Bulgaria that have evolved and received recognition by the canon of fine arts. Artistic woodcarving is not well known to the audience and authors have experienced difficulties in its realisation in the last 20 years (2000-2020). The aforementioned reasons are sufficient for the creation of academic work that examines artists, artworks and genre trends in detail. Contemporary methods and ways of realisation – both material and monetary – are neither described nor considered in detail by art critics and scholars' community. To date, the immature and insufficiently developed art market in Bulgaria, as well as the lack of enough popularity of the public profile of woodcarving have had a negative impact on both its development as an art form and the realisation of the active authors. In this regard, the report gives a brief overview of the main causes of the problems of artistic woodcarving and examines the two types of contemporary opportunities (technical and technological) of promoting and monetizing woodcarvers and their works.*

***Key words:** contemporary artistic woodcarving, problems of artistic woodcarving, art market, opportunities for realisation, monetisation of woodcarving.*

Кратък обзор на специфичните фактори, формиращи проблемите на съвременната художествена резба, и преглед на някои съвременни технологични способности за реализация на художествения продукт – методи за създаването и монетаризирането му

Андриана Коцева

Национална художествена академия, София

Докторант, e-mail: andriana.kotseva@gmail.com

***Резюме:** Резбата е един от малкото самобитни занаяти по българските земи, еволюирали и получили признание от канона на изобразително изкуство. Слабото познаване от публиката на резбата и трудната ѝ реализация през последните 20 години (2000–2020 г.) са основателна причина за създаването на академичен труд, който да разгледа подробно автори, творби, жанрови тенденции. Съвременните методи и способности за реализация – материална и монетарна – също не са достатъчно подробно описани и разгледани от научната общност. Към днешна дата недостатъчно добре развитият пазар на изкуствата в страната, както и слабо популярният обществен профил на резбата имат отрицателно влияние върху развитието ѝ като изкуство и реализирането*

на активните автори. Статията прави кратък обзор на основните причини за проблемите на художествената резба и разглежда двата вида съвременни възможности (техническа и технологична) за популяризиране и монетаризиране на художниците резбари и произведенията им.

Ключови думи: съвременна художествена резба, проблеми на художествената резба, пазар на изкуството, възможности за реализация, монетаризиране на резбата.

В началото на това кратко изследване, което разглежда част от проблемите и възможностите за реализация на съвременната художествена резба, е необходимо да се изяснят подбудите за написването му. Важно е да се спомене защо и с какво това изкуство буди интереса ни. Художествената резба е успяла да се развие като академично изкуство, без да къса нишката с традицията, спазвайки прийоми на класическата естетика за създаване на произведение. Специфичното при нея и отличаващото я от традиционната скулптура е различният подход и третиране на материята, формата и обема. Симбиозата между традиционното използване на орнамент, присъщо за т.нар. приложни изкуства и скулптурното моделиране на формата (обема) изграждат произведение, което носи конкретни естетически черти и има специфична комуникация с адресата наблюдател. Ако до 60-те години на XX век резбата все още се използва предимно с декоративно-приложна цел за нуждите на Народна република България, то след началото на 70-те години на XX век художниците успяват да разгърнат своя потенциал и я обособяват като дърворезбена пластика със свой самостоятелен художествен живот. Независимо дали е монументална или кавалетна, художествената резба е силно отличително изкуство, което е достойно за галерийните пространства¹.

В този кратък обзор ще се разгледат четири основни фактора, първоизточници на проблемите споходили това изкуство, а именно: недостатъчен и непълноценен достъп на публиката до дърворезбеното изкуство; промяната на модела на меценатство в страната ни; прекъснатата комуникация с църквата като институция и свитият пазар на изкуство в страната ни през последните 20 – 30 години (2000 – 2020 г.).

Първият фактор е свързан със свободния достъп на българина в градска среда до дърворезбеното изкуство. „Животът“ на художествената резба през последните 100

¹ Ангелов, В., Димитров, Д., Янева, В., Лозанова, С. (1989). Съвременни декоративно-приложни изкуства в България. БАН.

години (през целия XX век) е изключително бурен, с редуващи се периоди на подем и застои, като в края му – от 70-те до 90-те години (на XX век), тя достига върхова точка. През целия период на социализма в България резбата се използва изключително за целите на държавата и нейната пропаганда. Синтезът между архитектурна среда и резба е повсеместен в държавните учреждения². Тези художествени произведения обаче не са ежедневна част от живота на среднестатистическия българин, той рядко и само при определени поводи има досег с това изкуство, което го отдалечава почти неосъзнато от него. Недостатъчно доброто познаване на резбеното изкуство, съответно не би могло да „възпита“ публика с критерии и отношение към самото него.

Втори фактор, който ще бъде маркиран в изследването, важен за бъдещето на резбата (а и за всички останали изкуства в страната), е промяната на модела на меценатство в държавата след 1989 г. С падането на режима държавата се оттегля като основен покровител на изкуствата. Нишата се заема от частния колекционер и комерсиалните галерии. Пазарът на изкуство е бурен, силно активен, но свит³. Потреблението спада, а мащабните проекти намаляват. За специфично изкуство, каквото е резбата, това не са положителни промени, още повече, че множеството комерсиални галерии тепърва ще се учат да предлагат и продават изкуство по западноевропейски капиталистически модел. Липсата на обучен персонал в такава среда се оказва решаваща.

Друг фактор, тясно свързан с резбата, е прекъснатата през годините на социализма връзка между художниците резбари и Църквата⁴. Столетия наред тази връзка се е самоизграждала, като е успяла да създаде добра комуникация между духовенството и резбаря. Църковният канон задължава с определена подредба в редовете на иконостаса и позиционирането на самите икони, художественото оформление обаче е оставено като свободен избор на резбаря, спрямо възможностите и възгледите му. След Освобождението промяната на естетическите вкусове на българския гражданин и привнасянето на мода от Западна Европа, както и модерната архитектура на новопостроените църкви започват да

² Иванова, В., Коева, М. (1981). Съвременна българска дърворезба. Изд. „Септември“.

³ Стефанов, С. (1998). Културни измерения на визуалното. Изд. „Графити“.

⁴ Ангелов, В. (2015). Църковната дърворезба в България. НХА.

налагат нов стил в резбените иконостаси⁵. Създава се т.нар. старобългарски стил⁶ с двете си направления – орнаментален и сюжетен⁷, който масово се прилага от художниците резбари, както и от бързоадаптивните представители на резбарските школи. Институциите започват да възлагат конкурси за изработката на различните художествено-декоративни предмети. Липсата на канон, свързан с използването на изразни средства при изграждането на иконостаса, го прави любопитен предмет на изследване от страна на художника. Тази тенденция се развива до 1945 г., а с промяната на политическата власт в България привилегията на художника резбар да изработва църковни иконостаси му е отнета (с малки изключения като Петър Кушлев). Задачата се поверява на занаятчиите, като постепенно в изработката на иконостаси те налагат специфичен изразен стил (включващ предимно барокови орнаменти), който постепенно се утвърждава и изисква и до днес. През 90-те години на XX век комуникацията между Църква и художници се възобновява, но към днешна дата конкурсите за иконостаси се печелят предимно от занаятчийската гилдия. Независимо от това, няколко много добри екземпляра са направени от явни автори (проф. Кънчо Цанев, проф. Валентин Лилов, проф. Антон Дончев⁸ и др.) и биха могли да дадат насока за положителна промяна и преодоляване на проблема. Този фактор е специфичен за резбата и важен поради две причини: от една страна, църквите могат да се разглеждат като отворени обществени пространства, в които

⁵ Трябва да кажем, че до Освобождението изкуство и занаят са в синкретично единство, но след това статутът на потомствените резбари се променя и иконостасното творчество се разполювява – на занаятчийска дейност, правена от майстори, и изкуство – от резбари академици. (Ангелов, В. (2015). Църковната дърворезба в България. НХА).

⁶ С появата на новата българска държава се заражда нуждата от изграждане на специфични обществени сгради. Това от своя страна е свързано с промяна на стила им – затова новите академици – архитекти и художници си задават въпроса „Какъв е нашият национален стил?“ Концепцията за него се формира за сравнително кратък срок и започва да се прилага както в архитектурата, така и във всички пластични изкуства в страната. В резбата той се налага с усърдната работа на Иван Травнишки и неговите ученици от Държавното рисувателно училище.

⁷ Орнаменталното направление включва използване на старобългарски символи като плетеничния орнамент, полусферични щитчета, тератологични фигури, хералдични орнаментални композиции и др. подобни. Сюжетното направление включва композиции, свързани с българската история (църковна и политическа), предания, сказания и легенди. (Ангелов, В. (2015). Църковната дърворезба в България. НХА).

⁸ Иконостасът на проф. Антон Дончев, който се визира по-горе, не е монтиран в църквата, за която е предназначен. Той обаче е показван в изложби на автора. Проектиран е за изработка от съвременен инструментариум, а композициите в него носят религиозна символика. Той е изключителен пример за високохудожествен продукт, който независимо, че е предназначен за църковното пространство, носи характеристиката на светско изкуство и може да се излага като самостоятелна художествена творба.

художниците резбари да излагат своето изкуство, а от друга – църковната резба може да бъде продукт с добавена стойност – едновременно художествено-светска и религиозна.

Свитият пазар, ниската покупателна способност на среднестатистическия българин, както и неспособността му да различава занаятчийска от художествена резба, бавните темпове, с които се развива умението на комерсиалните галерии да предлагат и представят изкуство – това са част от основните проблеми пред всеки художник от 90-те години (на XX век) до сега. Така изречени и определени, факторите, формиращи част от проблемите пред българския художник резбар, изглеждат непреодолими. Но напротив, възникнали в края на XX век, тези проблеми са напълно разрешими с възможностите, които ни предлага XXI век. Те могат да бъдат обусловени в две основни категории – възможности на техническия съвременен инструментариум и тези на съвременния пазар на изкуствата.

Първо ще бъдат разгледани възможностите на техническия инструментариум, поради тяхната пряка връзка с индивидуалните възможности за обучение (самообучение) на индивида и личното му желание да се възползва от тях, което ги прави неприложими масово. Още в началото нека се отбележат положителните качества при използването на модернизирания инструментариум в процеса на изработка на едно художествено произведение – това е улесняването и скоростта на самия процес, както и възможностите за стилова и естетическа промяна на изразните средства⁹. Привилегията, от която може да се възползва съвременният художник резбар, е, че новият инструментариум дава възможност за използване на изчистени линии, изключителни и чужди на природата форми. Според възможностите си – технични и материални, и личния си стимул към самоусъвършенстване художникът би могъл да експериментира както с новите ръчни инструменти, така и с новите софтуери и хардуери за създаване на изкуство. Още в края на XX век художниците започват умело да използват електрически ръчни инструменти при създаването на своите произведения. С отварянето на България към западния свят и улеснения достъп до техника този процес се засилва – едни от най-често използваните инструменти са моторни и електрически резачки, електрически пробивни триони,

⁹ По-подробно темата за положителните страни от използването на съвременен инструментариум ще бъде разгледана в дисертационния труд „Изследване на съвременната художествена резба в периода 2000 – 2020 г.: обзор, проблеми и възможности за реализация“.

електрически фрези, ъглошлийфове и мултишлийфове с възможност за крайници, включително и длета, подходящи за моделиране на дърво. Това е много малка част от инструментариума, който би могъл да употребява съвременният художник резбар. Освен ръчните инструменти, в резбарското изкуство навлиза тенденцията за използване на софтуер за 3д-моделиране на произведения и последващото им изпълнение на ЦНЦ-рутер машини, което допълнително прави творбите любопитни за изследване и презентирание.

Трябва да кажем ясно, че тази статия няма да се занимава с възможностите, свързани с позициониране на резбарското изкуство на публични места (процес, свързан както с комуникацията на гилдията с държавните органи, така и с тези на Българската православна църква), а само с тези възможности, пряко зависещи от активността на индивидуалния творец. Моето лично мнение е, че не трябва да се противопоставяме на технологичния напредък на обществото и да се страхуваме да използваме подобренията на съвремението ни, понеже не използването на ръчното длето прави художника резбар такъв, а собственият му мироглед и усещане за материята, качеството да моделира материала и да го вижда в обем и светлина, умението да разчита дървото и естествените движения, които то подсказва. В случая при нас, художниците, важно е не колко добре владеем стария инструментариум, (понеже ние не сме занаятчии), а колко добре владеем езика на изкуството – а именно – да претворяваме мислите си в материал и този продукт да притежава способността да комуникира сам с публиката посредством нашата привнесена емоция. Тази осъвременена естетика и несъмнено леко променен от инструмента стил ще носи своята актуалност и ще бъде по-близка до предпочитанията на публиката. Това може само да благоприятства за увеличаването на потреблението и консуматорството ѝ. Ако, от една страна, би могло да се твърди, че нашата публика (тази на резбарското изкуство) има нужда да бъде „възпитана“, то, от друга страна, тя трябва да бъде привлечена и „ухажвана“. Среднестатистическият български и европейски потребител на изкуство трябва да бъде запознат с възможностите на резбата, а това ще стане възможно, ако я вижда – все по-често и на все повече места. Бързото „производство“ на количество художествено произведение обаче не е самоцел – за да достигне произведението до публиката в среда на конкуренция и в актуалната икономическа обстановка, творецът трябва да е активен чрез способите на разпространение, а именно използването на безплатните маркетингови модели на нашето съвремие.

Така се стига и до втория вид възможност за реализация на изкуство в XXI век – използването на електронните канали за разпространение на информация – в частност визуална. За да разпространява изкуството си, независимо от начините и методите на създаването му, творецът би могъл да се възползва от улеснението, което му дават социалните медии, както и от новите варианти за продажба на дигитално съдържание – технологии, които отдавна вече се използват умело от западноевропейския и северноамериканския творец. Според личните ми наблюдения¹⁰ публиката реагира одобрително при запознаване с процесите на създаване на едно произведение. Умелото използване на социалните медии създава собствена публика на художника, която е готова да купува, продиктувана от факта, че вече познава стила му и начина на работата. Съвременният маркетинг, базиран върху използването на безплатните електронни канали за разпространение на съдържание, е изключително ефективен. В световен мащаб творецът вече не е принуден да използва услугите на представители, меценати и търговци, щом има неограничен достъп до международна публика в интернет пространството. Специализирани консултанти предлагат услуги, свързани с анализ на пазара и профила на твореца, на достъпни цени. Ако приемем факта, че утвърдените художници имат постоянни колекционери и стабилен пазар, захранван от собствена публика, то новите способности за създаване на такава публика в интернет пространството са лесен и достъпен начин за прощаващите художници. Според статистически данни на Обсерватория по икономика на културата¹¹ в България най-висок дял на използвана социална медия се заема от Фейсбук. Останалите са по-слабо застъпени и неразработени до пълния им потенциал. Този факт обаче не бива да ни притеснява, тъй като младите поколения са все по-активни и отворени към всякакви нововъведения в интернет пространството, което пък се подхранва и от изключителната обстановка към днешна дата в страната и целия свят, свързана с епидемиологичните забрани. Познаването на различните социални медии, тяхното съдържание и публика (Фейсбук, Инстаграм, Тик-ток, Уичат, Туитър и други) ще ни насочи към правилната от тях за разпространение на изкуството ни. Така, пазарът се

¹⁰ Които ще бъдат подробно описани в същия този труд „Изследване на съвременната художествена резба в периода 2000 – 2020 г.: обзор, проблеми и възможности за реализация“.

¹¹ Представени от Диана Андреева и доц. Биляна Томова на I Интензивна академия по предприемачество в изкуствата и творческите индустрии, 2 – 5.11.2017 г., организирана от Националната художествена академия и „Шар Жар“.

разширява и от свит и местен би могъл да стане обширен и интернационален. Една особена черта на социалните медии ги прави изключително подходящи за оформяне на потребителско ядро – а именно – фактът, че не администраторът търси публиката си, а тя него. Това носи уверението, че потребителите на съдържание в личния канал се интересуват точно от него и са потенциални клиенти без посредници и уговорки.

Създаването на програми, било то държавни или частни, свързани с обучението на творци от всякаква възраст за използване на новите приложения за реклама и разпространение би бил удобен и лесен вариант за благоприятно въздействие на пазара и увеличаване на публиката, консумираща изкуство. Трябва да се отбележи, че обликът на пазара в световен мащаб се променя и естествения му ход е да бъде интернационален (глобален)¹², като границите отдавна са заличени, благодарение на мрежата. Ако творците станат проактивни в собственото си прокламиране, това би довело до бавно, но сигурно стабилизиране и увеличаване на публиката и колекционерството. Правилното създаване на съдържание и умелата комуникация с потребителя в електронните канали ще принесе положителни промени¹³. Артистът трябва да знае, че впечатлителното за потребителя са именно етапите в създаването на едно произведение, това прави самото произведение изключително и желано в очите на публиката. Моделите на тайнство от ерата преди модерното изкуство, вече не са актуални, важни са комуникацията и посланията на твореца към обществото – качества на съвременното изкуство в съвременното ни общество. Тази особеност е изключително благоприятна за художниците резбари, понеже процесът на създаване на произведение е любопитен и специфичен, което допълнително би увеличило интереса към него.

Така, накратко изложени, двете възможности за реализиране на произведение на изкуството може и да звучат абстрактно, но те са изключително ефективни и напълно в духа на нашето време. Ценното качество на съвременния художник – да взаимодейства с публиката, е улеснено от възможностите на века, в който живеем. Независимо от възрастта си, художникът е длъжен да направи опит за осъвременяване на методологията

¹² Velthuis, O. Globalization of the art market [emerging art markets]. Last visit <https://www.oxfordartonline.com/groveart/view/10.1093/gao/9781884446054.001.0001/oao-9781884446054-e-7002274637>.

¹³ Waplington, St. Z. Chudley. (2020). How to show your work. Creativhub.io, London, UK.; Waplington, St. Z. Chudley. (2020). How to sell art online. Creativhub.io, London, UK.

си за техническа и/или монетарна реализация, защото примерите показват, че днес не е достатъчно само какво и как го правиш, а и как и къде го показваш. Художникът резбар има уникалната възможност да вземе максимума от съвремието си и това изкуство, зародило се ендемично, познато предимно на местно ниво, да стъпи стабилно на международните пазари и да бъде световен феномен.

Библиография

Ангелов, В. (2015). Църковната дърворезба в България. НХА.

Ангелов, В., Димитров, Д., Янева, В., Лозанова, С. (1989). Съвременни декоративно-приложни изкуства в България. БАН.

Иванова, В., М. Коева. (1981). Съвременна българска дърворезба. Изд. „Септември“.

Стефанов, С. (1998). Културни измерения на визуалното. Изд. „Графити“.

Velthuis, O. Globalization of the art market [emerging art markets].

<https://www.oxfordartonline.com/groveart/view/10.1093/gao/9781884446054.001.0001/oa-9781884446054-e-7002274637>.

Waplinton, St. Z. Chudley. (2020). How to show your work. Creativhub.io, London, UK.

Waplinton, St. Z. Chudley. (2020). How to sell art online. Creativhub.io, London, UK.

Integrative Methods of Teaching Fine Arts in the Finnish Education System

Iliya Boyarov

**National Academy of Arts, Sofia
PhD student, e-mail: i.boyarov@nha.bg**

***Abstract:** This paper presents my dissertation research on the integrative teaching methods in fine arts in the Finnish education system. In a more general sense, the word integration means the unification of groups, collectives, countries due to common work and / or common interests. In the educational system, integrativity is expressed in the unification of several subjects and aims to present the links between the individual subjects. Finland is one of the leading countries in the European Union in terms of modern and high-quality education. The country is an example of a rapidly changing and adaptive education that is adequate to the spirit of the times and the rapidly changing situation worldwide. The examination of the Finnish example and the integrative methods used in their art education aim to present a good practice and to show their experience in their use.*

***Key words:** Integrative methods, integration, Finland, education, fine arts, experience.*

Интегративни методи на обучение по изобразително изкуство във финландската образователна система

Илия Бояров

**Национална Художествена Академия, София
Докторант, e-mail: i.boyarov@nha.bg**

***Резюме:** Настоящата статия представя моето дисертационно изследване върху интегративните методи на обучение по изобразително изкуство във финландската система на обучение. В по-общ смисъл думата интеграция означава обединяване в едно цяло на групи, колективи, страни поради обща работа или/и общи интереси. В образователната система интегративността се изразява именно в обединяване на няколко учебни предмета и има за цел да представи връзките между отделните учебни предмети. Финландия е една от водещите страни в европейския съюз що се касае до модерно и висококачествено образование. Страната е пример за бързо променящо се и адаптивно образование, което е адекватно към духа на времето и бързо сменящата се обстановка в световен мащаб. Разглеждането на финландския пример и интегративните методи използвани в тяхното образование по изобразителни изкуства имат за цел да представят една добра практика и да покажат техният опит в използването им.*

***Ключови думи:** Интегративни методи, интеграция, Финландия, образование, изобразителни изкуства, опит.*

В първата глава на това изследване ще бъдат разгледани всички държавни документи и програми в образователната система на Финландия, като главна цел ще бъде разглеждането на интеграцията на изобразителните изкуства в националната основна учебна програма, която е актуализирана през 2004 година. От 2014 до 2017 г. Финландия реформира националните основни учебни програми на всички нива на образование – ранно детство, предучилищно, основно (основно + прогимназиално), средно и висше образование. В резултат на това основните учебни програми сега формират една последователна линия в цялата образователна система. Целите на реформите са били да надграждат силните страни на финландската образователна система и в същото време да отговорят бързо на предизвикателствата на един променлив и сложен свят. Основните проблеми и предизвикателства пред системата са да върнат смислеността от ученето, ангажираността и благополучието на учениците, както и да се даде образователното равенство, именно с тази цел са разработени нови подходи. Водещият принцип във финландското образователно мислене е, че равен старт на всички ученици и висококачествено образование е най-добрият начин за изграждане на устойчиво бъдеще както за отделните хора, така и за цялата страна. Целта на образованието е да насърчава ученето през целия живот и да подкрепя цялостно развитие и благополучие на всички учащи, както и да се подобрят техните умения за живот по устойчив начин. Тук ще бъдат представени и целите и задачите на обучението в основното образование по „визуално изкуство“, което е разделено в две части, според възрастовата група на учениците в рамките на задължителното образование във Финландия. Те са описани в документ наречен „ISCED” – Национален стандарт за класификация на обучението от ООН.

Образователните стандарти за „Визуално изкуство“ се публикуват като част от Националната основна учебна програма. Значението и целта на този документ са описани от Финландския национален съвет за образование в изложението му. Определят се целите и основното съдържание на межкултурни теми, предмети и предметни групи, предназначени за получаване на задължително образование, както е посочено в Закона за основното образование, като не се включва предучилищното образование. Националната основна учебна програма представлява регламент, въз основа на който училищата или институциите, осигуряващи образование, ще вземат решения съобразно учебната програма. Финландският национален съвет за образование уточнява, че има девет форми

на изкуството, които трябва да имат цели и основни учебни програми, включително музика, литературни изкуства, танци, сценични изкуства (цирк и театър), визуално изкуство (архитектура, аудио-визуално изкуство, визуални изкуства) и занаяти. Въпреки това националните основни учебни програми предлагат самостоятелни стандарти само за три от тези области: визуални изкуства, музика и занаяти. Разглеждайки стандартите за „Визуално изкуство“, представени в Националната основна учебна програма, се откриват междудисциплинарни връзки и препратки към разнообразни форми на изкуството, съществуващи в рамките и стандартите на други дисциплини. (Например: Естетиката на околната среда, архитектурата и дизайна е многокомпонентна категория в документа за визуално изкуство, както и изучаването на медийно изкуство и визуална комуникация, които също са включени в тези стандарти.) В изявлението на Финландския национален съвет за образование в областта на изкуствата се твърди, че „в основата си образованието в областта на изкуствата е целево ориентирано, последователно градиращо от едно ниво на друго. Учи децата на умения, като самоизразяване и способности, необходими за професионално, политехническо и университетско образование в избрана от тях форма на изкуство“. Участието в процеса на обучение е доброволно, като базисното образование в областта на изкуството се осигурява в часовете по визуално изкуство в училищата по изобразително изкуство и занаяти, както и в други институти, публични и частни, които получават правителствени субсидии.

Основното съдържание за визуалните изкуства е разделено на четири подкатегории: визуална експресия и мислене; художествени знания и културна експертиза; естетика на околната среда, архитектура и дизайн; и медии и визуална комуникация, които предполагат поставяне на акцент в обучението. Специфични медии и процеси, които включват „комбиниране на изображение и текст“, „фотография и цифрови изображения“, са препоръчителни, както е и изучаването на архитектура и изградената от човека среда. Основното образование включва задължителното обучение на учениците, което започва на 7-годишна възраст и продължава 9 години. То се предоставя в единна структурирана образователна система, която включва класовете от 1. до 9. Учениците от 7 до 13-годишна възраст се включват в ниво „ISCED 1“, а тези от 13 до 16-годишна възраст – в ниво „ISCED 2“. Образованието е безплатно за учениците, както и учебните материали, ежедневното хранене в училище, здравните и социалните услуги и евентуално

(при необходимост) транспортът от дома до училище. Средното образование и общообразователното средно образование се осигуряват от общообразователни и професионални средни училища. Общата възраст на учениците в това образователно ниво е от 16 до 19 години, като в професионалното гимназиално образование учениците могат да бъдат по-възрастни, тъй като това ниво е извън задължителното образование.

Учебната програма по „Визуално изкуство“ във втория етап на основното задължително образование във Финландия „ISCED 2“ включва отново: цели, основно съдържание, критерии за оценка. Обучението на това ниво разширява владенето от учениците на медийните технологии и основите и техниките на визуалното изразяване, заедно със знанията им за изкуството и историята на изкуството и уменията им да интерпретират визуални образи.

Втора глава ще ни отведе в разглеждането на още няколко важни аспекта в системата, а именно подготовката на учителите по визуални изкуства, тренировъчните училища и университетите предлагащи педагогическо образование. Целта на тази част в дисертацията е да даде ясен поглед върху това как подготвят учителите си, еднаква ли е подготовката на всеки университет или всяко звено има свой собствен метод за обучение на кадри. Специално внимание ще обърне на тренировъчните училища и техните бази, защото там се крие основата на успешното образование по изобразителни изкуства и интеграцията им в разбирането на финландската и световна култура.

Да имаш добри и мотивирани учители, е може би най-важният фактор, влияещ върху качеството на образованието. Във Финландия учителите са с високо образование и са ценени професионалисти. Учителската професия е много популярна сред млади и талантиливи хора, защото има много място за автономия и креативност в ежедневната работа на учителите. Учителите не са стресирани от проверки или тестване с високи залози. Вместо да контролира системите, културата на доверие, подкрепата и сътрудничеството са от основно значение. Учителите са доверени като най-добрите експерти в собствената си работа. Преподаватели в основното и средното образование трябва да имат магистърска степен на образование в определена наука или в основния им учебен предмет. Обучение на класен ръководител (преподаване на всички предмети от 1-6 клас) е толкова популярен, че учителските факултети на университетите могат да приемат само приблизително 10% от кандидатите.

Високото качество на учителите също е важен фактор за реформата на учебна програма. Възможно е да се разчита и да се надгражда опита на учителите и тяхната силна база от знания, както и от желанието им да участват в процеса на реформи.

През последните няколко години преди реформите се появяват нови предизвикателства пред общините по отношение на резултатите от обучението и равенството. Общините са автономни доставчици на образование и на практика всички училища във Финландия са общински. Като следствие от съкращаването на националния бюджет в образованието, някои от общините са успели да покрият съкращенията със собствени пари и по този начин пропуските в предоставянето на образование се разширяват. Това могло да се наблюдава, например, в различния брой часове за уроци, които общините предвиждат за учениците, като някои предлагат само националния минимум, а други предлагат няколко часа и занимания в повече. В същото време се е наблюдавал спад в нивото на обучение, като резултат от това е увеличаване на разликите в нивото на учениците на национално ниво.

Друг много обсъждан въпрос преди реформата на учебната програма е бил ангажираността и благосъстоянието на финландските ученици. Например PISA, документ представящ тест за училища, който предоставя оценки на училищното ниво на резултатите и информация за учебната среда и нагласите на учениците, събрани от въпросници за ученици на OECD изследване (OECD – Организация за икономическо сътрудничество и развитие), показва, че чувството за принадлежност на учениците към училище и отношението им към училището не е никак добро във Финландия в сравнение с много други страни и че това се е превърнало в тенденция на спад от 2000 г. до 2012 г. Това, свързано с опита, споделен както от учениците, така и от учители, е оказало дълбоко влияние върху посоката на реформата на учебната програма във финландската система. При реформата на учебната програма основните цели са се изразявали в това да се справят с проблемите, които се появяват по време на консултативните процеси и да развият образованието по отношение на целите на справедливост, равенство и високо качество, ангажираност и благополучие на учениците в училище. Това е било важно, за да се опишат основните ценности и принципи за предоставяне образованието и целите на преподаването и ученето по-точно от преди, както и да се подкрепи положителното развитие на всички общини и училища. Също толкова важно е участието на общинското

образование посредством властите, училищни директори и учители, както и родители, и ученици в процеса на реформи, където са създадени общи цели и насоки, както в национално, така и на местно ниво. Както казват финландски специалисти, „акцентът върху финландската учебна програма е на холистичната мисия да ръководи образователното мислене за училища и общини“. Основната учебна програма може да бъде разбрана като обширна екосистема, където различните области са свързани помежду си – преподаване-учене-учебна среда с няколко измерения.

Трета глава ще ни запознае с образованието в България към този момент. Ще бъдат разгледани държавните образователни изисквания и учебните програми, валидни до 2020 година. Целта на това разглеждане е да покаже състоянието на нашата система на обучение по изобразително изкуство. Задачата в това разглеждане е да се направи сравнителен анализ и да се опишат съвременни перспективи пред художественото образование в България. Това ще даде ясна представа за хода на нашето образование по изобразителни изкуства и има ли нужда от интегриране на полезни и работещи практики. Нуждата от подобен вид анализи е именно заради динамичното развитие на съвременните изкуства, което води до много въпроси относно модерното художествено образование и методите на обучение не само на бъдещи художници, а и на хора с богата обща култура и развито национално съзнание по отношението на художествена традиция в България и по света.

Образованието по „Изобразително изкуство“ е част от общото задължително образование на учениците. То е разпределено в нива на обучение съобразно възрастта на учениците. Тези нива представляват етапи на обучение, които са част от степенята на образование, която учениците получават, и са разпределени по следния начин: Основно образование:

- Начален етап на обучение: включва учениците от 1. до 4. клас, като тяхната възраст съответно е от 7 до 10-годишна възраст;

- Прогимназиален етап на обучение: включва учениците от 5. до 7. клас и възрастта им съответно е между 10 и 14-годишна възраст.

Средно образование:

- Първи гимназиален етап на обучение: включва учениците от 8. до 10. клас, възрастта на учениците съответно е от 14 до 16-годишна възраст .

Тези етапи на обучение при сравнение с Финландия и представени в платформата на Европейската комисия „EACEA National Policies Platform“, както и спрямо документи, свързани с художественото образование, са много близки или съвпадащи. Това сходство се забелязва не само в етапите на обучение и възрастовите групи на учениците, а също и по отношение на периода на задължително обучение в училищата. Представяйки йерархично документите, свързани с художественото образование в България, от по-общо свързаните към конкретно представящи целите и съдържанието на предмета са именно: 1) Конституция на Република България; и 2) Закон за предучилищното и училищното образование на Република България, които ще бъдат разгледани в Трета глава на дисертационния труд и биха могли да затвърдят идеята за необходимостта от осъществяване на художествено образование в рамките на общото. Следващият документ, който включва по-конкретно насоките на обучението по дисциплини, е „НАРЕДБА № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка“, в сила от 8.12.2015 г., издаден е от министъра на образованието и науката. В документа се определя държавният образователен стандарт за общообразователната подготовка, както и структурата на учебните програми по общообразователните учебни предмети.

От началото на 21-ви век художественото образование в Държавните образователни стандарти и учебни програми се развива и промените в преподаването на изобразително изкуство се осъществяват, като през последните две десетилетия са одобрени и влезли в сила две учебни програми. Те имат определена последователност и могат да изразят характеристики на тенденция, която да бъде проследена, при последователно разглеждане на документите. Разглеждайки художественото образование през 21-ви век в България в общообразователен план, е необходимо да се обърне внимание на Държавните образователни стандарти, приети през 2000 г. с „НАРЕДБА № 2 от 18.05.2000 г. за учебното съдържание“, Държавните образователни стандарти, приети през 2015 г., и прилежащите към тях учебни програми по изобразително изкуство.

В дисертацията ще бъдат разгледани и някои от частните школи по изкуства в България, както и тяхното влияние в държавното образование предоставено в специализираните училища по изкуства в страната при гимназиалния етап на обучение на учениците.

Ще бъде обърнато специално внимание на подготовката по рисуване на ученици за кандидатстване в училищата по изобразителни изкуства в страната, както и защо подобна мярка е необходима. Тази стъпка би разкрила пропуски в държавната образователна система по отношение на практическата част от изобразителните изкуства и тяхното преподаване в училище, особено в етапите на образование от предучилищната до прогимназиална възраст.

Ще бъдат разгледани изпитните изисквания на училищата по изкуствата, както и различните изисквания и стандарти зададени от Министерство на образованието и Министерство на културата на Република България и как това влияе на цялостното обучение по изобразителни изкуства в страната.

Ще бъдат разгледани и нуждите на училищата по изкуства от допълнителен бюджет, за спокойно изпълняване на функциите си като единствени представители на обучаващи в сферата на изящните и приложни изкуства и защо това е важно за образованието в национален план, както и представянето на българските артисти в световен мащаб.

В контекста на интегративните методи на обучение във финландската система ще бъдат дадени примери за добри и доказано работещи практики на европейско и световно ниво, както и нуждата от комуникация и корелация в сферите изкуство, наука и спорт.

Библиография

- Александрова, Д. (2020). Художественото образование през 21. век - състояние и перспективи. Съвременни тенденции в структурата на учебното съдържание (у нас и в други страни). София, с. 110 – 188.
- Художествено образование – дефиниция: <https://bg.tax-definition.org/85658-artistic-education> (15.01.2020).
- Airaksinen, T., Halinen, I. & Linturi, H. (2017). Futuribles of Learning 2030 – Delphi supports the reform of the core curricula in Finland. *Eur J Futures Res* (2017) 5:2. doi:10.1007/s40309-016- 0096-y.
- Halinen, I. (2016a). The Conceptualization of competencies related to sustainable development and sustainable lifestyles. In-Progress Reflection No. 8 on Current and Critical Issues in Curriculum, Learning and Assessment. IBE-UNESCO, International Bureau of Education.
- National Core Curriculum for Basic Education 2014. The Finnish National Agency of Education. www.oecd.org .
- National Core Curriculum for Pre-Primary Education 2014. The Finnish National Agency of Education. www.oecd.org .

National Core Curriculum for Upper-secondary Education 2015. The Finnish National Agency of Education. www.oecd.org .

National Core Curriculum for Early Childhood Education and Care. 2016. The Finnish National Agency of Education. www.oecd.org .

<https://www.oecd.org/> .

“To each his own Ithaca”.

Living in emigration – adaptation, and homesickness

More Raça

South-West University “Neofit Rilski” (Bulgaria)
Teaching Assistant, University of Pristina “Hasan Prishtina” (Kosovo)
PhD student, e-mail: moreraca.director@gmail.com

Abstract: *Oppositions such as ours-yours, own-foreign, open-closed, near-far, internal-external, local-global, crumbling and rebuilt mark the history of humanity. Sometimes it is about overcoming challenges, but more often they are associated with totalitarian regimes or military conflicts, and the fate of the victims and refugees becomes a significant theme in art and philosophy. The ability of the artist and the philosopher to make sense of pain and nostalgia feeds the hope that nothing is yet lost. How the arts and humanities transform tragedies into lessons is the subject of this article.*

Keywords: *migration, exile, memory, motherland, refugee, philosophy.*

The nostalgic Albanian song “Moj e bukura More” (Eng: O, beautiful More) brings every Albanian to tear; it is considered the oldest documented song in the Albanian language to date, dating from 600 years ago. The Morea (Greek: Μορέας or Μωριάς) was the name of the Peloponnese peninsula in southern Greece during the Middle Ages and the early modern period. According to a study published in Italy in 1886 by the Arbëresh philologist Dhimitër Kamarda (Arbershë or Albanians of Italy, are an Albanian ethnolinguistic group in Southern Italy, primarily concentrated in scattered villages in the regions of Apulia, Basilicata, Calabria, Campania, Molise, and Sicily), More is a large region, which the Greeks changed its name later on into Peloponnese. The song “O, beautiful More” empathizes the great memory of a lost homeland. According to the Arbëresh philologist, it is a toponym of this place from where most of today’s Arbëresh of Italy left. This song hides the whole historical painful migration of the Albanians of More. The memorable lyrics expert the most profound sorrow of the immigrant while leaving their land and singing:

“Oh, my beautiful More,
Left and saw you nevermore,
Left behind my lady mother,

Left behind my loving brother,
Left behind my lordly father,
All under your soil, they are resting.
Oh, my beautiful Morea,
Left and saw you nevermore”.

For 600 years, Albanian has been listening to and singing this song on different migration waves, referring to their motherland's pain and wish to return. Albanian have a history of international migration through history. Mass migration in the 15th century. Migration in the second half of the 19th and the early 20th centuries. From 1468 till 1506, following the death of national hero Skanderbeg and Albania's Ottoman invasion, 200,000 Albanians migrated.

Between 1944 and 1985, Albanian was ruled by the communist dictator Enver Hoxha and the country has been in total isolation for 40 years. He cultivated a cult of personality perhaps only equal to Kim Jong-Il in the twentieth century; for almost 50 years, Albania was so hermetically isolated from the rest of the world. Enver Hoxha died on April the 9th, 1985 and the communist regime fell in 1991. Finding themselves in deep poverty and chaos left behind by the communist regime, people started leaving Albania. A country that has been shut down to the world was brought back to the media's attention in 1999 when media worldwide showed pictures of overcrowded boats with Albanian immigrants arriving in southern Italy.

French novelist and playwright Honoré de Balzac, in 1838, wrote a letter from Milan to his muse and later wife, Lady Hańska; he wrote: “Dear, I have homesickness! I go and come without a soul, without life, without the power to say what the matter is, and if I stay thus two weeks longer, I shall be dead. “But could one die from the nostalgia that comes out of homesickness? Were people dying to come back home? Nostalgia was widespread during the American Civil War. By the time was has ended, more than 5,000 soldiers have been diagnosed with nostalgia, and 74 Union soldiers were believed to have died because of it.

The term 'nostalgia' derives from the Greek words nostos (return) and algos (pain), the first person who came up with the idea to coin the word was the Swiss medical student Johannes Hofer. His Dissertation “Medica de Nostalgia, oder Heimweh” was printed in 1688. He described disorder found on soldiers, students, and household servants consumed by their homeland's desire. Homesickness, of course, has been a part of the human experience for as long as people have been leaving home. For two centuries after Hofer's dissertation, homesickness/

nostalgia remained a medical condition, even though the approach surrounding it began to change. According to physicians, nostalgia expanded beyond the compilations from homesickness it began to include a yearning for a past that no longer exists. No matter the reasons of migration, people experience confusion between home as a physical and geographical place and home as a remembered and imagined place. People suffering from nostalgia believe they have seen a ghost, hear voices, and have a problem dealing with the past and the present and what is real and imaginary.

Literary references to homesickness go as far back as Homer's *Odyssey* and by his longing to return to his homeland, the isle of Ithaca. Odyssey has been a mythic hero of nostalgia long before the term was mentioned. Odyssey and Ithaca have been unseparated through centuries, two names that have been transformed into a symbol: the first one (Odyssey) as a witty, brave, and cunning man, and the second one (Ithaca) of returning home after a very long time. From faraway antique Greece, these two symbols Odyssey and Ithaca, have traveled to modern times, becoming literature and art characters not just in the Balkans but worldwide.

In Homer's *Odyssey*, the hero managed to return to his people and his home Ithaca. After 20 years disguised as a beggar, he endures abuse and insults from the suitors. He is not recognized by this family and even by his wife, Penelope. Odyssey must have wanted to be in an Ithaca as his home and a place where people recognize him as a long-awaited leader. He must help himself feel at home rather than wait for it to happen spontaneously. However, what if our expectations do not meet the idea we had of home? This link between nostalgia and memory was identified early and most evocatively by Immanuel Kant in his book "Anthropology from a Pragmatic Point of View" (1798). Kant noted that when homesick people revisit the places of their youth, "they are greatly disappointed in their expectations and so cured. Though they think this is because everything has changed there, it is really because they cannot relive their youth there." (Kant, 2006).

The internationally acclaimed, award-winning visual artist working in photography, film, and video art Shirin Neshat was born in Iran; Neshat came to the United States in 1973 to study art in California. She was supported encouraged by her family. When Shirin Neshat return to Iran in 1990, after living nearly two decades in the United States, she discovered a radically different social landscape than the one she left as a young adult. During her time, an exile of sorts was a series of severe shifts in political, religious, and ideological beliefs in Iran. It was

during this pivotal return trip to her homeland that Neshat discovered this subject matter, the women of Islam, which would become the central motif for her work, and began to realize a mature artistic voice after a period of creative silence that had lasted at least ten years. The idea of home, exile, of belonging, is a central theme in the work of Neshat. “Artistically, all the narratives of my work are still based on Iran. The idea of home and a connection to the past is connected to my personal obsession: a feeling of disjointed from my home and a sense of disjointed from this culture“, she explains.

In 1999 the world witnessed the displacement of about 600,000 residents of Kosovo. Escaping war and finding shelter in Albania and North Macedonia, refugees stayed either with families or refugee camps and from there, they could immigrate to foreign host countries. On June the 10th, the day after the signing of the NATO-Yugoslav peace agreement, 138,600 refugees lived with host families in Macedonia and other 106,500 refugees residing in Steknovec and Cegrane Refugee Camp. Having escaped war, adults and children were in severe psychosocial conditions. Homesickness and boredom ruled the camps. Experts and social workers have used art, particularly film, to help children attempt to camp, the new way of life, and overcome homesickness by showing them films that they would have seen at home. Outdoor screening of fiction and animated films for children and adults has helped them fight boredom and nostalgia. On May the 4th, 1999, Washington Post Foreign Service U.S. officials interviewed the first Kosovo refugees eligible for asylum in the U.S. They made an unexpected discovery: almost none of the refugees wanted to move to America permanently. Refugees were homesick for the future, an idea that they had in their head on how they wanted their homeland to be, and it does not always meet one's expectations. When the war ended, many refugees came back to live in Kosovo, and others continue living in the host countries. Those who live in the diaspora continue to live based on their traditions and customs by creating different networking groups, organizing events and festivals.

One of the most crucial excerpts from Hannah Arendt’s essay “We Refugees” that she published in 1943 shortly after arriving in New York says: “We lost our home, which means the familiarity of daily life. We lost our occupation, which means the confidence that we are of some use in this world. We lost our language, which means the naturalness of reactions, the simplicity of gestures, the unaffected expression of feelings. We left our relatives in the Polish ghettos, and our best friends have been killed in concentration camps, and that means the rupture of our

private lives.”. Arendt speaks about the lack of prospects that many Jewish refugees faced on the run and countries where they settled, the loss of their loved ones, language, professional life, and social one –starting to build a new life from scratch, facing all these obstacles and identity challenges. In the past, those who settled in a new country had to adapt to change in a rapid amount of time. One should have learned the language and adjust to the new way of living faster to start a new life. When there have not been many people of the same nationality living in that country, people have experienced homesickness on a more severe level, but adapting has happened faster. When the number of people of the same nationality living in a specific country increases, so does the will and capacity to hold on to their tradition, speak their mother language. An epigraph from the Romanian philosopher Emil Cioran’s 1986 book *Anathemas and Admirations*: “It is no nation we inhabit, but a language. Make no mistake; our native tongue is our true fatherland.”

Nowadays, people leave their motherland for different reasons, for studying abroad, employment, for economic, medical and financial reasons, we move more than our predecessor. Getting education abroad is very popular today because of the more accessible and cheaper transport, because of diversity, globalization, people move for either shorter or longer period of time. Even though the reasons why people move nowadays might have changed, what remains the same is the feeling of homesickness, which is a constant throughout history. On the other hand, today, homesickness, nostalgia is a repressed emotion. In a modern society that values the mobility and capability of adapting faster to different countries and different cultures, being homesick and nostalgic is associated with being immature and childish, it is a feeling that people are supposed to overcome the latest on the teenage years, having this feeling at 30s or 40s makes one a person who is not in the rhythm with modern society. If, in the past, people talk about homesickness as a severe illness that needed to be treated and taken care of, today, people are ashamed to talk about it.

It is considered a taboo emotion and incapability to adapt. The modern man is expected to feel at home everywhere. Italian poet Mario Rapisardi said, “When we call us citizens of the world, this does not mean that love for our fatherland is dead in our soul; rather, we want to say that our native place has grown as wide as the earth; that all fatherlands have bent into one homeland: that our love has extended so far as to embrace the whole humankind”. This phrasing of him was considered to be a romantic ideal, patriotic and cosmopolitan all at once.

References

- King, Russell, and Nicola Mai. *Out of Albania: From Crisis Migration to Social Inclusion in Italy*. Berghahn Books, 2008. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd5b1>.
- Vullnetari, J. (2012). *Albanian migration and development*. In *Albania on the Move: Links between Internal and International Migration* (pp. 59-106). Amsterdam: Amsterdam University Press. doi:10.2307/j.ctt6wp6gk.8
- Kant, Immanuel, 1724-1804. *Anthropology From a Pragmatic Point of View*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2006.
- ANSPACH, CAROLYN KISER. "MEDICAL DISSERTATION ON NOSTALGIA BY JOHANNES HOFER, 1688." *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, vol. 2, no. 6, 1934, pp. 376–391. JSTOR, www.jstor.org/stable/44437799
- Homer. *The Odyssey*. London; New York: W. Heinemann; G.P. Putnam's sons, 1919.
- Stonebridge, L. (2011). 'We Refugees': Hannah Arendt and the Perplexities of Human Rights. In: *The Judicial Imagination: Writing after Nuremberg* (pp. 101-117). Edinburgh.

II. ОБЩЕСТВО, ПРАВО И ИКОНОМИКА

Plato for Hippocrates. Plato's Vision of Medicine

Yavora Oprova

**South-West University „Neofit Rilski“
Senior lecturer of Latin language in MU – Plovdiv
PhD student, e-mail: oprova@abv.bg**

***Abstract:** The article looks at Plato's texts about Hippocrates, Plato's vision of medicine as art, the attitude towards doctors, the problem of health and disease.*

***Keywords:** Plato, Hippocrates, medicine, doctors, health, disease.*

Платон за Хипократ. Визията на Платон за медицината

Явора Опрова

**Югозападен университет „Неофит Рилски“
Старши преподавател по латински език в МУ – Пловдив
Докторант, e-mail: oprova@abv.bg**

***Резюме:** Статията разглежда текстовете на Платон за Хипократ, визията на Платон за медицината като изкуство, отношението към лекарите, проблема за здравето и болестта.*

***Ключови думи:** Платон, Хипократ, медицина, лекари, здраве, болест.*

Философията в Древна Гърция започва да се развива преди медицината. Интересът към човека, изследването на човека като микро- и макрокосмос поражда диалог между философията и медицината. Много философи са и лекари, а ако не са, отреждат достойно място на лекарите и тяхното изкуство. Философът Платон високо цени лекаря Хипократ от остров Кос, лекарите като цяло и лечебното изкуство. В диалозите си Платон често дава примери от областта на медицината. Чрез думите на Сократ и другите разговарящи Платон разсъждава относно медицината като изкуство. Поставя въпроса за здравето и

болестта като проблем на държавата. Вълнува се от личността на лекаря и размишлява върху неговото поведение към болните.

Платон за личността на Хипократ

Най-ранните биографии на Хипократ са писани много години след смъртта му. Не е ясно доколко са достоверни. Автор на първата биография на Хипократ е Соран от Ефес (II в. н. е.). Сведенията за живота и личността на Хипократ в книги на съвременниците му са малко.

Платон споменава Хипократ в два от диалозите си – „Протагор“ и „Федър“. В диалога „Протагор“ Сократ пита Хипократ ако иска да се обучава при съименника си, лекаря Хипократ от остров Кос, като на какъв би му платил. Хипократ отговаря: „Като на лекар.“. Сократ продължава разговора с Хипократ, споменавайки друго изкуство – скулптурата. Хипократ отговаря, че ако реши да учи при Поликлет или Фидий, той също ще стане скулптор.¹ Тази част от диалога показва, че по времето на Платон Хипократ е много известен лекар, щом той го поставя на едно ниво с велики скулптори като Поликлет и Фидий.

В диалога „Федър“ Сократ сравнява лекарското и ораторското изкуство.

Той споменава Хипократ като „един от Асклепиадите“.² Това говори, че Хипократ е известен като авторитет, като потомствен лекар. Съчиненията му привличат вниманието на широк кръг читатели. Хората оценяват високо работата му като лекар и като наставник на обучаващите се в лечебното изкуство.

Разбирането на древните гърци за изкуство

Виждането на Платон за изкуство и за медицината като изкуство

Думата τέχνη, „*technē*“, означава сръчност, способност да направиш нещо с ръцете си. Поетът Омир я употребява за изработка на кораби, а в отрицателен смисъл – за измама. Авторът на трагедии Софокъл нарича τέχνη гадателското изкуство. *Technē* се отнася до начин или средства, с които се постига определена цел, но не в отрицателен смисъл.

¹ „Щях да му кажа: „Като на лекар.“ (Платон, 1979, Диалози, Том 1, Протагор, 311b, c: с. 353).

² „ако човек иска с изкуство, а не само въз основа на опитност и практика да предложи лекове и лечителен режим на тялото“ (Платон, 1982, Диалози, Том 2, Федър, 270b, c, d: с. 547).

Techne означава занаят, професия, занимание, на което човек се посвещава. Платон казва *τέχνην ποιῆσθαι τι*, „*techne poieisthai ti*“ – да направиш нещо своя професия, да му отдадеш уменията и времето си. *Techne* е система от правила, метод да създадеш нещо. У Платон се срещат изразите *μετὰ τέχνης*, „*meta technes*“ – с изкуство, *ἄνευ τέχνης*, „*aneu technes*“ – без изкуство. За да създадеш нещо, първо трябва да носиш у себе си идеята за него. На второ място трябва да си усвоил знанията и развил уменията, за да постигнеш качествен резултат. Аристотел казва: „От възникващите неща едни възникват по природа, други чрез изкуство – *ἢ φύσει ἢ τέχνη*.“³. Това означава едновременно да си натрупал знания и да съумееш да ги приложиш в практиката.

Разбирането на древните гърци за изкуство се различава от съвременното. Гърците наричат „изкуство“ всяка полезна дейност, за която се изисква сръчност, физически умения. Ние наричаме това „занаят“. Елините разбират като изкуство също и умствената работа, която търси причините на явленията. В съвременната епоха бихме определили това като наука.

Дейностите, които гърците определят като *τέχνη*, „*techne*“, могат да бъдат много и разнообразни. Например такива са винопроизводството, тъкачеството, мореплаването, гимнастиката (*γυμναστική τέχνη*, „*gymnastike techne*“ – гимнастическо изкуство), аритметиката (*ἀριθμητική τέχνη*, „*arythmetike techne*“ – изкуството за изчисляване), реториката (*ῥητορική τέχνη*, „*rhethorike techne*“ – умението да се говори пред публика), медицината (*ἰατρική τέχνη*, „*iatrike techne*“ – лечебно изкуство, медицина). В текстовете по медицина на Хипократ и на други автори *τέχνη*, „*techne*“ се употребява без уточняващи епитети. Подразбира се, че става дума само за едно изкуство – лечителското (*ἰατρική*, „*iatrike*“).

Разбирането на Хипократ за медицината като изкуство

В много от съчиненията си Хипократ излага възгледите си за медицината като изкуство. Някои от текстовете са посветени на това да защитят лечебното изкуство от

³ „От възникващите неща едни възникват по природа, други чрез изкуство.“ (Аристотел, 2020, *Μεταφυσικά*, 1032a: с. 169).

недобросъвестни лекари и да посочат какви са изискванията за получаване на знания по медицина. Такова е произведението му „Закон“.⁴

В трактата си „За медицинското изкуство“⁵ Хипократ полемизира с тези, които твърдят, че медицината като изкуство не съществува, защото няма видима форма. Стилът му е ярък, изразителен, наситен с реторични обрати.

В книгата „Афоризми“ Хипократ систематизира симптомите при всеки отделен случай на заболяване. В първия афоризъм⁶ Хипократ сравнява краткостта на човешкия живот с продължителността и необхватността на лечебното изкуство. Медицината изисква както теоретични познания, така и практика, натрупване на професионален опит. Това натрупване става бавно. То изисква време и посвещаване от страна на този, който желае да изучава и практикува лечебното изкуство. Хипократ смята, че обучението по медицина трябва да започне още от детска възраст.⁷ Ученият трябва да бъде трудолюбив.

Отношението към лекарите и лечебното изкуство в Древна Гърция

Диалозите на Платон изразяват неговите философски идеи чрез разсъжденията на участниците в диалозите. Те по естествен начин представят ежедневието на хората в полиса Атина през V – IV в. пр.Хр. Често се споменават различни професии, включително и тази на лекаря, като житейски примери при излагане на една или друга теза в различни диалози. За да потвърдят или отхвърлят своите или чуждите мнения, събеседниците разглеждат различни аспекти от дейността на лекаря. Това дава възможност да получим цялостна представа за работата на лекарите в Древна Гърция, тяхното обществено положение и професионална подготовка.

Гърците уважават лекарите и лечебното изкуство. В диалога „Пирът“ Алкивиад предлага себе си за председател на пиенето, а той самият вече е доста пиан. Лекарят Ериксимах го пита няма ли присъстващите да беседват, а не да пият, просто за да утолят жаждата си. Алкивиад се обръща с уважение към Ериксимах.⁸ Ериксимах е известен лекар

⁴ „поради невежеството на едни, които го практикуват“ (Хипократ, 2020, Трактати: с. 17).

⁵ „от посочените изкуства няма нито едно, което да няма видима форма“ (Хипократ, 2020, Трактати: с. 24).

⁶ „Животът е кратък, изкуството необхватно.“ (букв. „дълго“) (Николова, В. 1989, Афоризмите на Хипократ: с. 59).

⁷ „да бъде възпитаван от детска възраст“, „трудолюбие в продължение на дълго време.“ (Хипократ, 2020, Трактати: с. 17).

⁸ „отлични сине на преразумен баща“ (Платон, 1982, Диалози, том 2, Пирът, 214b: с. 474).

и син на лекаря Акумен, който също се ползва с добро име сред съгражданите си. Алкивиад се съгласява да се подчини безусловно на това, което предложи Ериксимах, цитирайки думите на Омир от XI песен на „Илиада“: „тъй като лекар един струва колкото множество хора“. От епохата на Омир до времето на Платон оценката на хората за лекарите и медицината е висока. Лекарите са много почитани. Отношението на Алкивиад към Ериксимах също го показва.

В диалога „Горгий“ Сократ изтъква, че лечебното изкуство е насочено към осъществяване на най-голямото благо – здравето.⁹ Според Сократ в спора за най-голямото благо, лекарят би отговорил на Горгий, че резултатът от неговото изкуство – поддържането и възстановяването на здравето – е най-желано от всички хора.

Здравето като проблем на отделния човек. Болните като проблем на държавата

Сократ в „Държавата“ казва, че лекарят с действията си може да помогне на приятелите и да навреди на враговете си.¹⁰ Съхраняването и възстановяването на здравето не е грижа само на отделния човек, а има значение и за функционирането на държавата. Платон смята, че когато в държавата се увеличават развратът и болестите, тогава се отваря път на съдебните процеси и болниците.

В III книга, XIII – XVI глава на „Държавата“ чрез диалога между Главкон и Сократ Платон представя вижданията си за лечебното изкуство, като го съпоставя с правото. Платон смята, че здравето и поддържането на тялото и духа е отговорност на всеки човек. За философа е изключително важно да покаже, че здравето не е просто лична работа на отделния индивид, а засяга устройството и работата на държавата. В добре устроените градове всеки човек трябва да извършва някаква работа. Човек, който дълго боледува, не е полезен за държавата. Платон вярва, че човек или оздравява, или умира. Според него лечебното изкуство трябва да се грижи за гражданите с благородни души и тела, а хората с развалени тела и увредени души трябва да бъдат оставени да умрат. Възгледите на Платон може да ни се струват крайни от гледна точка на съвременните хора, но диалогът е

⁹ „има ли по-голямо благо за хората от здравето?“ (Платон, 1982, Диалози, Том 2, Горгий, 452a: с.79).

¹⁰ „най-голяма възможност да направи добро на болните си приятели“ (Платон, 1981, Диалози, Том 3, Държавата, 332d: с. 17).

посветен на идеалната държава. За Платон няма нищо по средата. Редът във всяка област на живота трябва да се спазва. Това е добро и за индивида, и за социума.

Сократ казва, че е срамно да имаме нужда от лекарското изкуство не за лечение на раните, а заради мързел и начин на живот.¹¹ Тези разсъждения насочват към това, че всеки сам е отговорен да се поддържа в добро здраве. Според Сократ е срамно, че на лекарите Асклеиади се налага да наричат болести мехури и отоци. Човек трябва да води такъв начин на живот, който да запазва здравето му, а ако се разболее, да е в състояние да се възстанови бързо.

В трета книга на „Държавата“ Платон разглежда музикалното и гимнастическото възпитание. В древногръцкото общество заниманията с гимнастика са част от възпитанието на младежите. Здравото и хармонично тяло е на почит. Самият философ се е занимавал с борба, откъдето идва и името му Платон – бил е широкоплещест (собственото име Πλάτων е от един и същи корен с прилагателното πλατύς, „platys“ – широк, широкоплещест).

Чрез гимнастиката човек се очиства и поддържа тялото си здраво. Платон разказва за лекаря Херодик от Сицилия, който пръв използва гимнастиката като лечебно средство. Херодик страдал от неизлечима болест. Според Платон той зарязал всичко и прекарал живота си в опити да се лекува.¹² Явно заболяването на Херодик е хронично и изисква постоянно лечение и грижи. Философът не одобрява методите му, защото вярва, че болните и слабите трябва да бъдат оставени да умрат.

Платон е убеден, че за всеки човек в държавата има работа, която той е длъжен да върши. Никой не бива през целия си живот да бездейства, за да се лекува.¹³ Философът има предвид хроничните заболявания, които изискват поддържащо лечение през целия живот. Грижата за облекчаване на телесните страдания пречи на болния да изпълнява дълга си към полиса. Сократ дава пример със строител, който се освобождава от болестта чрез лекарства, изгаряне или изрязване за кратко време. Ако болестта продължи по-дълго, строителят отказва да спазва дълга диета, връща се към професията си и обичайния си

¹¹ „не поради рани, а поради нашето бездействие.“ (Платон, 1981, Диалози, Том 3, Държавата, 405а: с. 139 – 140).

¹² „лекувайки се през целия си живот, живеел в мъки.“ (Платон, 1981, Диалози, Том 3, Държавата, 405а: с. 140).

¹³ „никой няма право през целия си живот да боледува и да се лекува“ (Платон, 1981, Диалози, Том 3, Държавата, 405а: с. 140).

начин на живот. Ако не оздравее, умира.¹⁴ На пръв поглед се стряскаме от категоричното заключение на философа, че човек просто умира и се отървава от всичко. Необходимо е обаче да имаме предвид цялото учение на Платон за безсмъртието на душата. Човекът, който е изпълнил дълга си, може да напусне този свят спокоен. Осъзнатата личност спасява безсмъртната си душа. Не е загрижена за тленното си тяло. Такъв човек, ако не може да върши работата си, не намира смисъл да живее. Иска животът му да е полезен лично за него и за съгражданите му. Според Платон прекомерната грижа за тялото не е удобна за управляване на стопанството. Тя пречи на ученето и разсъждението и кара човека да се страхува за тялото си. Болният по природа не е полезен нито за себе си, нито за държавата.

Кои лекари са добри?

„Не трябва ли в държавата да има добри лекари?“

Този въпрос Главкон задава на Сократ в диалога „Държавата“. Сократ отговаря кои лекари смята за добри: „Лекарите биха станали най-опитни, ако започнат от детски години да изучават лечебното изкуство, като се занимават с най-много и твърде болни тела и сами са преболедували от всички болести и не са много здрави по природа, защото, мисля, те не лекуват тяло с тяло: ако беше така, то телата нямаше да допуснат да бъдат или да са били някога зле; тялото се лекува с душа, която, ако е или стане зле, не би могла да лекува каквото и да било“.¹⁵

Платон и Хипократ показват единомислие по отношение на това обучението в лечебното изкуство да започне от детска възраст.

Мисълта на Платон, че самият лекар трябва да е боледувал, може да ни изглежда странна в днешно време. Философът вярва, че боледувайки, лекарят подготвя душата си, която ще лекува болните тела и души и ще бъде състрадателна към тях. Според Платон можеш да разбереш чуждата болка, ако и ти самият си я изпитал. Болката на тялото прави възможно лекарят да вникне в страданието и личността на пациента дълбоко, „с душа“.

¹⁴ „той умира и се разделя с работата си“ (Платон, 1981, Диалози, Том 3, Държавата, 406d, е: с. 141).

¹⁵ „тялото се лекува с душа“ (Платон, 1981, Диалози, Том 3, Държавата, 408e: с. 144).

Подготовката на лекарите. Обучение в лечебното изкуство.

Най-разпространеният метод по времето на Платон е предаването на знанията от баща на син, внук или друг родственик. Началото на традицията поставя бог Асклепий. Неговите потомци се наричат Асклеиади, сред които е и Хипократ. Другият метод е лекарят да обучава млади хора срещу заплащане. Платон в диалога „Протагор“ говори за това, че Хипократ обучава срещу заплащане желаещите да усвоят лечебното изкуство.

Подготовката на лекаря трябва да започне от ранна възраст. В това отношение Платон и Хипократ са съгласни. Хипократ в първия от „Афоризми“-те казва, че „изкуството е дълго“.¹⁶ Необходимо е продължително теоретично обучение и още повече време за практикуване на придобитите знания и създаване на професионални умения у учещите. Животът на отделния човек е кратък, а усвояването на лечебното изкуство изисква продължително обучение.

Работата на лекарите

Всеки лекар изследва началото и природата на болестта, разговаря с болния и неговите близки. Лекарят се стреми да спечели доверието на пациента. Назначава лечение, като се стреми да убеди болния в ползата от него. Целта е болният да оздравее. Платон говори за това в диалога „Закони“.¹⁷ Ако болният води начин на живот, който е вреден за здравето му, лекарят трябва да го посъветва да промени начина си на живот.

Сократ в диалога „Горгий“ твърди, че лекарите трябва да могат да мислят и говорят за болните и болестите.¹⁸ Обучението по медицина трябва да развие способностите им в тази посока.

Ако на лекаря е възложено да лекува едно цяло, той иска и може да се грижи за големите неща, но пренебрегва незначителните, организмът като цяло няма да бъде напълно здрав. Платон изразява виждането си чрез думите на Атинянина, който разговаря с Клиний в диалога „Закони“.¹⁹

¹⁶ „Животът е кратък, изкуството – необхватно.“ (Николова, В., 1989, Афоризмите на Хипократ: с. 59).

¹⁷ „не му предписва нищо, преди да го е убедил по някакъв начин“ (Платон, 2006, Закони, 720d, e: с. 226).

¹⁸ „лекарското изкуство създава хора, способни да мислят и говорят за болните.“ (Платон, 1982, Диалози, Том 2, Горгий, 450a: с. 76).

¹⁹ „дали той някога ще успее да излекува цялото?“ (Платон, 2006, Закони, 902d: с. 505).

Връзката душа – тяло. Лекуване на цялото

В диалога „Хармид“ Сократ разказва какво е научил от един тракийски лекар относно връзката между душата и тялото. Тракиецът обяснява на Сократ, че както очите не бива да бъдат лекувани отделно от главата, така и тялото не бива да се лекува отделно от душата. Неуспехът на лекарите в лечението се дължи на това, че не познават цялото.²⁰ Доброто и злото за тялото на всеки човек произтичат от душата. Ако искаме да бъде здраво тялото, най-напред трябва да излекуваме душата.

Платон чрез думите на Сократ е изразил възгледите си още преди две хиляди и петстотин години. Това разбиране за човека като единство на душа и тяло се развива и в съвременната медицина. Д-р Габор Мате в книгата си „Когато тялото казва „не“ разглежда новата сфера на медицината – психоневроимунология. Тя изучава как психиката си взаимодейства с нервната система и как те се свързват с имунната защита на организма. Съвременната наука полага научните основи на това, което Платон е разбрал, осмислил и красиво изразил още в древността чрез думите на Сократ.²¹

Моралните качества на лекаря

За Платон е важна личността на лекаря, както и неговото отношение към болния. Лекарят може да помогне, но неправилното прилагане на знанията, неправилното лечение може да навреди на пациента, в някои случаи да доведе до смъртта му. Професията на лекаря означава сериозна отговорност пред обществото. Когато разсъждава относно законите на идеалната държава, Платон разграничава наказанията при обвинение в отровителство. Ако обвиняемият е обикновен човек, наказанието е глоба. Ако обаче лекар бъде признат за виновен в отровителство, наказанието е смърт.²² Лекарят трябва много добре да осъзнава последиците от действията си.

Истинският лекар се интересува от състоянието на болните, не от парите.

²⁰ „невъзможно е да бъде оздравена отделната част.“ (Платон, 1979, Диалози, Том 1, Хармид, 156e: с. 252).

²¹ “започваме да разбираме научните основи на неща, които някога сме знаели, но, за свое нещастие, сме забравили.“ (Мате, Габор, 2022, Когато тялото казва „не“: с. 24).

²² „трябва да бъде наказан със смърт.“ (Платон, 2006, Закони, 933d: с. 553).

В диалога „Държавата“ Платон определя истинския лекар не като „събирач на пари“²³, а като лечител на болните.

Начините на общуване между лекар и пациент

Дали лекарите са готови да обясняват на пациента? Как лекарите общуват с пациентите? Платон разсъждава по темата в диалога „Закони“. Философът говори за два типа лекари.

Лекарите от първия тип са свободни хора, които лекуват свободни хора. Лекарите от втория тип са роби, които лекуват роби. Лекарят от първия тип разговаря с пациента си задълбочено, обяснява му причините за болестта, природата на телата.²⁴ Някой би му се присмял, че не лекува пациента, а го обучава като че ли пациентът иска да стане лекар. Платон смята, че именно това е правилният път за възстановяване на болния – лекарят да съчетава прилагането на лечение и обучение. Лекарят общува с болния и неговите близки. Научава нещо от болния. Лекарят предписва на страдащия необходимото лечебно средство само след като го е убедил в ползата от лекарството. Тогава лечението води до оздравяване.²⁵

Лекарите от втория тип са роби, които лекуват роби. Те не обясняват нищо на пациентите си относно природата на болестта и избора си на лечебен метод. Предписват на болните каквото преценят. Отнасят се с тях високомерно като тирани. След като им назначат лечение, ги оставят и бързат да отидат при друг пациент.²⁶

Платон изразява виждането на гърците за това, че лекарят освен да лекува, трябва да умее и да общува. Това се съдържа в изискванията към професията и превръща медицината в изкуство. Лекарят най-напред трябва да изгради доверие у пациента. После може да му вдъхне кураж и вяра, че ще оздравее.

Общото между медицината и реториката.

Диалогът „Федър“ – философски разсъждения за лечебното и ораторското изкуство

²³ „какво всъщност е лекарят или той е събирач на пари?“ (Платон, 1981, Диалози, Том 3, Държавата, 341с: с. 33).

²⁴ „почти философски му обяснява нещата.“ (Платон, 2006, Закони, 857с, d: с. 431).

²⁵ „с убеждаването си да го доведе до здраве.“ (Платон, 2006, Закони, 720с, d: с. 226).

²⁶ „високомерно като някакъв тиранин.“ (Платон, 2006, Закони, 720с, d, с. 226).

В диалога „Федър“ Сократ разсъждава върху лекарското и ораторското изкуство: „В двата случая е нужно да се отдели и определи природата – в единия на тялото, а в другия на душата, ако човек иска с изкуство, а не само въз основа на опитност и практика да приложи лекове и лечителен режим на тялото, за да го направи здраво и силно, и ако иска със слова и правилни занимания да предаде на душата желаното съвършенство в изкуството да убеждава“.²⁷

Важно е да се определи същността. Природата на душата не може да се осъзнае отделно от природата на света. Сократ вярва, че Хипократ и истинският разум искат да си отговорим на въпроса просто или многообразно е това нещо, в което искаме да станем опитни, а и да обучим друг в него. След това да разгледаме качествата му, как то въздейства и как на него му въздействат.

Трудно е да се определи дали тези разсъждения на събеседниците са свързани със съчиненията на Хипократ и с кои точно. Важното е, че духът на текста във „Федър“ кореспондира с духа на Хипократ в книгите му като цяло.

Античната медицина и философия разглеждат човека в неговата цялост. За Платон е важно единството на душа и тяло. Лекарят трябва да лекува с душа.

Болният трябва да проумее причините за страданието си, да се стреми да се възстанови бързо, за да изпълни гражданския си дълг към обществото. Според Димитър Мирчев *„Сократ стига до извода, че Човек е основният предмет на познанието, който е достъпен за човешкия разум. Именно затова всеки е длъжен да черпи знанието от самия себе си чрез самопознанието и самоизследването.“* (Мирчев, 2019: 58). Обучението и практикуването на медицинското изкуство за Платон е път към самопознанието и възможност да се съхрани целостта на човека.

Литература

- Аристотел. (2006). *Метафизика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Мате, Г. (2022). *Когато тялото казва „не“*. София: Издателска къща „Кибеа“.
- Мирчев, Д. (2019). *Философски идеи за човека*. Пловдив: Изд. „Студио 18“.
- Николова, В. (1989). *Афоризмите на Хипократ*. София: Изд. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

²⁷ „да се отдели и определи природата.“ (Платон, 1981, Диалози, Том 2, Федър, 270b: с. 546).

Платон. (1979 – 1982). Диалози. Том I – IV. София: Изд. „Наука и изкуство“.
Хипократ. (2020). Трактати. София: Изд. „Изток – Запад“.

Disability as a Part of Social Processes

Anita Bednikova-Hristova

**South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: hristovaanita@gmail.com**

Abstract: *Today, there are more than 1 billion people with disabilities worldwide. Disability as a phenomenon has been present in every society since the dawn of humanity. The report traces its place in social processes in the context of attitudes towards disability, the social role of the disabled in different cultures. The negative attitude towards disability over the centuries is described, including unacceptable for our time methods for “coping”, the differentiation of the medical model of disability, and later the creation of a social model of disability, which caused a change in actions related to the rights of people with impairment of social policies towards those affected. The “necessity” of the somewhat unsuccessful attempt to replace the term disability with an impairment has been considered.*

Some of the actions of Bulgarian and European institutions in recent decades related to the rights of people with impairments (disabilities) are presented.

Keywords: *disability, impairment, models of disability, social processes.*

Инвалидността като част от социалните процеси

Анита Бедникова-Христова

**Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: hristovaanita@gmail.com**

Резюме: *Днес, в световен мащаб, лицата, живеещи с дадена форма на инвалидност, са над половин милиард. Инвалидността като явление присъства във всяко общество още от зората на човечеството. Докладът проследява нейното място в социалните процеси в контекста на отношението към инвалидността, обществената роля на инвалида в различните епохи и отделните култури. Описани са негативното отношение към инвалидността през вековете, включващо неприемливи за съвременето ни методи за „справяне“, обособяването на медицинския модел на инвалидността, а по-късно създаването на социален модел на инвалидността, предизвикал промяна в действията, свързани с правата на хората с увреждания и възникването на социални политики спрямо засегнатите лица.*

Разгледана е „необходимостта“ от донякъде неуспешния опит за замяна на термина инвалидност с увреждане.

Представени са част от действията на българските и европейските институции през последните десетилетия, свързани с правата на хората с увреждания (инвалидност).

Ключови думи: *инвалидност, увреждане, модели на инвалидността, социални процеси.*

Над половин милиард от населението на земята живее с някаква форма на инвалидност. Твърди се, че в голям брой страни 10% от населението е с форма на инвалидност. Според данни от проведеното през 2011 година преброяване на населението на България, лицата с инвалидност са 474 267. От тях 9 039 са под 16 годишна възраст. (<https://www.nsi.bg/census2011/NPDOCS/Census2011final.pdf>)

Терминът инвалидност произлиза от латинската дума „invalidus”, означаваща слаб, нездрав, безсилен, неспособен да се съпротивлява.

В различните държави и култури под този термин се срещат множество възприятия за инвалидността в зависимост от вида увреждане/заболяване. Към момента не съществува универсална дефиниция на понятието. Най-разпространена и приемана е тази на Световната здравна организация (СЗО 1980 г.), според която инвалидност е „всяко ограничение или липса на способност за извършване на дейност по начина или в рамките, които се считат за нормални за човешкото същество“ (<https://www.coe.int/bg/web/compass/disability-and-disablism>).

Проф. Божидар Ивков (български социолог, изследващ инвалидността и социалните последици от инвалидността) дефинира понятието така: „Инвалидността е система от био-социални процеси, явления и състояния, породени от организацията на обществото и/или наличието на физически, сензорни, умствени и/или психически увреждания на индивидите. Инвалидността става социален факт, когато в процеса на социалните интеракции между отделните актьори и социума, социалните условия и организацията на обществото придобиват характера на различни по вид, тежест и продължителност на действие биологически, икономически, социални, психологически, информационно-комуникационни, архитектурни, транспортни и др. бариери, които затрудняват и ограничават възможностите на индивидите да извършват своите основни житейски дейности и да изпълняват присъщите за дадена възраст, пол, образование и квалификация социални роли, в съответствие с правните и социални норми на обществото“ (https://litenet.bg/publish17/b_ivkov/poniatiiata.htm).

Най-общо би могло да се каже, че „инвалид“ е човек, намиращ се в състояние на ограничение при взаимодействие с обкръжаващата го среда поради множество медицински и обществени фактори.

В отделните епохи и общества хората с инвалидност са били обект на множество различни отношения като сегрегация, презрение, съчувствие, подкрепа, изолация. Отношението към инвалидността в миналото е вариало от пълна акцептация до маргинализация.

Ф. Уотсън и Х. Хаг разделят историята на инвалидността на два, по мое мнение твърде обширни периода:

- доиндустриална Европа – Средните векове, период на заблуждения, религиозен фанатизъм, които считат инвалидността като недостатък, който се появява като наказание за греховете;

- цивилизационна Европа – Новото време, период на развитие на науката, съвременната медицина, преход към разбиране на социалната природа на инвалидността и важноста на връщането на инвалидите в социалната им среда (<https://www.researchgate.net/publication/305495630>).

Хилядолетия наред в основата на социалния живот е обмяната на блага и услуги. Наличието на хронично заболяване, още повече на физически увреждания респективно е изключвало неговия носител от тези социални процеси.

Благодарение на науката палеонтология, възникнала в края на 19-и век, чийто обект на изследване са човешките останки, днес съществуват доказателства за физически увреждания в епохи от зората на цивилизацията. В края на 50-те години на миналия век американски учени, начело с американския антрополог Ралф Солецки, започват изследването на културен пласт в пещерата Шанидар (Иракски Кюрдистан). Открити са общо девет скелета на неандерталци, датиращи от преди 35 000 – 60 000 години. Скелетът наречен Шанидар 1 е на „40-годишен мъж, който е бил глух, сляп с едното око и е изгубил едната си ръка още през младините си“ (<https://history.framar.bg/първобитните-неандерталци-са-се-грижили-за-своите-съплеменници-с-увреждания>). Изследванията показват, че контузиите на праисторическия човек са били зараснали до една, което сочи, че е бил обгрижван от своите близки. Според Солецки 40-годишният неандерталец е имал подобна социална роля на „любимия стар дядо, който не може да се придвижва сам.“ (пак там).

Днес из цяла Гърция се издигат красиви статуи на древни войни, напомнящи за времената, когато култът към красивото човешко тяло съществува като социална норма.

Съществуват исторически данни, че в Спарта и други градове държави новородените с някакъв недъг или заболяване са били умъртвявани. Новороденото било представяно от баща си на един от петте ефора (висши държавни служители), които са решавали съдбата му. Спартанският вожд Ликурт въвежда строгите закони, имайки за цел създаване на „раса от господари“ (Ивков, 2019: 33, 67).

Редица древногръцки философи са поддържали подобна теза. Платон е призовавал оскатените деца да бъдат изоставяни. Според Сократ „глухите хора не са способни да използват езика, както останалите и поради това не могат да раждат идеи“ (Ивков, 2019: 33, 71). Аристотел поддържал идеята, че децата на възрастните родители се раждат слаби и умствено несъвършени.

Подобна е била ситуацията и в Древен Рим, по-късно в Императорски Рим, където през 499 г. пр.н.е. е издаден закон *Lex duodecim tabularum* (Закон на дванайсетте таблици). Според този закон „Очевидно уродливо дете трябва да бъде оставено да умре“ (https://bg.wikipedia.org/wiki/Закони_на_дванадесетте_таблици). До 374 г. н.е. бащата е имал правото да взема решение за съдбата на детето, като най-често деца с видими увреждания са били изоставяни. Причината за този вид актове се е криела в желанието за „чиста“ и здрава раса, страхът от икономическа тежест и липса на силова мощ.

В Египет, където по това време медицината е на високо ниво, децата с увреждания са били възприемани като божията благодат. Част от най-известните фараони Рамзес I Велики, Тутмос I, Аменхотеп са страдали от Анкилозирац спондилит. Историците предполагат, че подобно отношение към инвалидността е резултат от древната еврейска култура на египтяните.

През средните векове основен обществен модератор се явява църквата, под чието влияние религиозният аспект взема превес и инвалидността е възприемана като наказание за греховете. През тази епоха семейството на дете с увреждане е ставало обект на презрение и осъждане поради вярването в предполагаемите грехове, наказали детето им. Интересен факт, който трябва да бъде отбелязан е, че голяма част от средновековните владетели са хора с някаква форма на увреждане. Това показва, че дискриминационното и маргинализиращо отношение към тези хора е свързано със социалния статус.

Един от опитите за основна обществена трансформация на държавата, проведени от Император Юстиниан Първи, е създаването на сборник от закони, регламентиращ методика за полагане на грижи за инвалидите.

Към края на Средновековието медицината постепенно започва да придобива социален престиж. Част от заболяванията, водещи до инвалидизация, преминават под лекарски контрол, което допринася за тяхното овладяване.

За отношението към инвалидността може да се съди и по прозвищата на редица монарси, царували по онова време: Людовик II Пелтека (Западнофранкски крал, 877 – 879 г.), Людовик III Слепия (император на Свещената Римска империя, 901 – 905 г.), Харолд I Заешката устна (датски и английски крал, 1035 – 1040 г.), Магнус IV Слепия (норвежки крал, 1130 – 1134 и 1137 – 1139), Инге I Гърбавия (норвежки крал, 1136 – 1161 г.), Карл VI Безумния (френски крал, 1380 – 1422 г.), Василий Наведения (Велик княз на Москва, 1434 г.) и др.“ (<https://www.researchgate.net/publication/305495630>).

Новото време е епоха на обществени трансформации и значителни промени във възгледите за света. Именно през този период се създава възможност за промяна в отношението към инвалидността. Основният социален модератор до момента в лицето на религията постепенно бива изместен от медицината.

През 1633 г. Св. Винсент дьо Пол основава Конгрегация на сестрите на милосърдието, налагайки промяна в нормата на религиозните възприятия за инвалидността. Постепенно ролята на медицината и лекарите се разширява. От „божие наказание за греховете“ инвалидността се превръща в състояние, чиито причини се търсят в травма, заболяване или външна причина, предизвикваща увреждане на физическото състояние.

Четиридесет години по-рано (1593 г.) английският парламент инициира решение за създаване на европейска система за обезщетения на военноинвалидите. Това е момент, в който инвалидността е приета и разгледана като социална и политическа категория. Съответно заведения за пострадалите във военни битки са създадени във Франция (1633 г.) – “Hotel des Invalides”, Англия (1685 г.) – болница „Челси“, Германия (1784 г.) – “Invalidenhaus”, създаден от Фридрих Велики.

САЩ насочват усилия в тази посока след края на Гражданската война, изграждайки система от домове. Военноинвалидите получавали пенсии, помощи и безплатни протези.

В противовес на социалните политики, насочени към облекчаване живота на военноинвалидите, американското правителство налага т.нар. закони за грозота, „Ugly laws“, активно прилагани между Гражданската война (1867 г.) и Първата световна война (1918 г.). Тяхната функция е „да обезкуражи хората с видими увреждания да „излизат“ в обществени градски пространства и да искат пари от хората, и да осигури правно основание за премахването им от такива пространства“ (<https://eugenicsarchive.ca/discover/tree/54d39e27f8a0ea4706000009> - **Ugly Laws - Pathways - Eugenics Archives**).

За първи път законът е приет и приложен в Сан Франциско през 1867 г. Редица големи градове като Ню Орлиънс (1879), Портланд, Орегон (1881), Денвър (1886), Линкълн (1889), Колумб (1894), Омаха (1890), Ню Йорк (1895, изготвен, но не приет), Манила (1902, под юрисдикция на САЩ) и Рено (1905) включват позовавания от закона в своите наредби (пак там). Този абсурден закон поставя пред лицата с инвалидност допълнителни социални ограничения, изключвайки ги напълно от социалния живот.

Американското законодателство не спира до тук. Между 1903 г. и 1917 г. имиграционната политика на САЩ разглежда имигрантите с физически увреждания и тежки хронични заболявания като риск за общественото здраве, поставяйки ги в графа „нежелани“.

По същото време в Европа, под въздействие на пиетизма, се полагат усилия за социално включване на хората с увреждания, чрез помощ, лечение и обучение (изграждат се приюти, където са настанявани възрастни и деца, на които е предоставяна възможност за образователно обучение и лечение). В средата на деветнадесети век са създадени първите детски болници.

През 18-и и 19-и век се зараждат първите организации на хора с инвалидност, инициращи промяна в отношението към инвалидността. Появява се т.нар. медицински модел, разширяващ ролята на лекарите и медицината – започва да се търси източника на инвалидността (в заболяване, травма или друго увреждане на физическото здраве). Медицинският модел е характерен с това, че определя лицето с увреждане като болен, без

да се вземе предвид неговата гледна точка от социален и личен характер. Фокусът е върху болестта, увреждането и медицинските нужди. Според това схващане „аномалията е свързана с увредените пациенти и те са ненормалната част от обществото. В резултат на това тя ще има тенденция да ги изключва и отделя като необичайна група.“ (<https://www.ukessays.com/essays/sociology/an-definition-of-disability-sociology-essay.php>). Целта е да бъде предоставено медицинско лечение или интервенция, за да бъде разрешен „проблема“.

Краят на Първата световна война налага преосмисляне на социалния опит с инвалидността. Поставя се началото на рехабилитацията като основен метод за възстановяване след тежки физически травми.

Последиците от Втората световна война се равняват на 6 млн. инвалиди само от страна на Великобритания и Германия. Този факт налага не само включване на помощни и рехабилитационни методи, но и адекватна социална политика с акцент върху връщането на инвалидите в производствената сфера.

Под егидата на Международния параолимпийски комитет през 1960 г. в Рим се провеждат първите параолимпийски игри. По същото време американският национален институт за стандартизация създава документ, даващ архитектурни кодове за достъп на хората с физически увреждания. Едновременно с това американският социолог С. Наги предлага т.нар. интегративен модел, залагайки на рехабилитацията и функционалните ограничения на инвалидността. Специалисти от различни сфери насочват усилия към премахване на когнитивни, сензорни, архитектурни, икономически и обществени ограничения. Няколко години по-късно САЩ приемат закон, „според който всяка среда, построена с държавни средства, трябва да бъде достъпна за всички, независимо от каквито и да било затруднения или ограничения“ (Ивков, 2019).

Именно през това десетилетие американската социологическа организация организира първата конференция, посветена на социологическите аспекти на инвалидността, т.е. инвалидността започва да се изучава от позицията на теорията за социалните роли. Постепенно висока популярност придобиват изследванията на Фред Дейвис и Елиът Фрайдсън, интерпретиращи инвалидността с терминологията на **теорията за социалната девиация и социалното етикетирание** (https://liternet.bg/publish17/b_ivkov/poniatiiata.htm). Промените не подминават и стария

континент, през 1972 г. във Великобритания е положено началото на социалния модел на инвалидност от Пол Хънт. Появата му се приема като революционна промяна в отношението към лицата с инвалидност и техните нужди. Заедно със свои съмишленици Хънт създава Съюз на хората с физически недъзи срещу сегрегацията (The Union of the Physically Impaired Against Segregation – UPIAS). Сдружението прокарва идеята, че не физическите увреждания (недъзи), а социалните ограничения, които обществото налага, инвалидизират лицата с увреждания.

Няколко години след създаването му идеите на съюза получават академична легитимност. Университетът Оупън Юнивърсити включва в своята програма „Социално политически възглед за уврежданията“. Курсовете се провеждат от Вик Финкълстийн и създателят на определението за социален модел на инвалидността Майк Оливър.

Междувременно се засилва институционалният интерес към подобряване социалния статус на инвалидите, като следствие от насочване на социологическите изследвания в сферата на социалната рехабилитация и социализация на лицата с увреждания (Манчева, 2018).

През 1980 г. Световната здравна организация (СЗО) представя Международна класификация на уврежданията, инвалидността и недостатъците, предоставяйки концепция за информационна рамка, позволяваща класифициране и описание на трите измерения на явлението инвалидност – вродено състояние, следствие от заболяване или нараняване (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/8693191>).

Организациите, свързани с подобряване качеството на живот на инвалидите, стават все повече и все по-популярни. До голяма степен това променя философията към инвалидността, респективно и социалните политики. ООН създава „Световна програма по отношение на хората с инвалидност“, след което периодът 1981 – 1990 г. е обявен за десетилетие на хората с инвалидност. През 1982 г. организацията приема „Световна програма за действие в полза на хората с инвалидност“. С резолюция на Генералната Асамблея от 14 октомври 1992 г. е прието 3 декември да бъде отбелязван като международен ден на хората с инвалидност.

Век след позорния закон за грозота (Ugly laws) американският сенат приема популярния днес Закон за американците с инвалидност (ADA). В основата му стои желанието за равнопоставеност между всички американски инвалиди.

На 14 декември 1989 г. малко след политическите промени в България е създаден Съюз на инвалидите в България в качеството си на „обществена организация, която представлява и отстоява интересите на инвалидите пред държавните, обществените и други органи и организации в страната и чужбина“ (<http://www.disability-bg.org>).

Скоро след своето създаване членовете на съюза започват дебат, свързан със заместване на термина инвалидност с увреждане. Нуждата от предефиниране е в резултат усещането на лицата с инвалидност в страната ни, че този термин предизвиква дискриминиращо отношение и негативни конотации. От 01.01.2005 г влиза в сила Закон за интеграция на хора с увреждания, където формално са въведени термините „увреждане“ и „човек с трайно увреждане“. Подобно разграничение се поставя две десетилетия по-рано във Великобритания след поставяне основите на социалния модел на инвалидност. Когато съюзът установява принципите, довели до създаване на модела, прави рязко разграничение между увреждане (impairment) и инвалидност (disability). Като увреждане членовете на организацията окачествяват определение за „липсваща част на крайник, орган или механизъм на тялото“, докато инвалидност е „недостатък или ограничение на дейността, причинено от съвременната организация на обществото, което не зачита хората с инвалидност, изключвайки ги от основните социални дейности“ (https://en.wikipedia.org/wiki/Union_of_the_Physically_Impaired_Against_Segregation).

Разбира се, терминът инвалид е исторически обременен с негативно смислово отношение, но личната ми оценка е, че замяната му е крайно недостатъчен акт в помощ подобряване общественото възприемане на лицата с инвалидност. Също така с термина инвалид са свързани прилагателни и изрази в езика ни, които не биха могли да бъдат предефинирани. Пример за това е словосъчетанието „инвалиден стол“ и глагола „инвалидизирам (се)“. Названието „военен инвалид“ също не подлежи на промяна, както и „инвалидна пенсия“. Посочените словосъчетания и названия няма как да бъдат предефинирани, поради което днес сме свидетели на парадокс, чрез назоваване на лица с инвалидност – „хора с увреждания“ (с цел по-добра интеграция и положителна конотация) и употребата на термина инвалидност/инвалидна в почти всички останали случаи и законови наредби (например, Закон за инвалидните пенсии).

Малко преди новото хилядолетие психолози, социолози, антрополози, философи, педагози и др. изследователи формират научно течение Disability Studies, включващо

система от изследвания, теории и концепции. Акцентира се върху „повишаване участието на хората с инвалидност в обществения живот и необходимостта от отваряне на здравето мнозинство към сътрудничество с тези хора“ (Ивков, 2019).

На 13 декември 2006 г. ООН се споразумява за първия международен договор, свързан с правата на човека през новото хилядолетие, а именно Конвенцията за правата на хората с увреждания. Създадена, за да защити и подобри правата и възможностите на милиони хора с увреждания

(https://en.wikipedia.org/wiki/Disability#CITEREFNikoraKarapuHickeyTe_Awekotuku2004)

182 са държавите, ратифицирали или приели присъединяването към конвенцията към януари 2021 г. Държавите, положили своя подпис под нея, се задължават да премахнат старите закони, подписвайки нови, за да осигурят на лицата с инвалидност равни права на образование, културен живот, заетост, липса на дискриминационно отношение, право на наследяване и притежаване на имущество и др. България е една от държавите, подписали и приели конвенцията.

Заключение

Процесите, свързани с инвалидността през изминалия век и началото на настоящия, налагат глобални промени не само в психо-социалното отношение към инвалидността от страна на обществото, но и в законодателството, налагайки законодателно определени социални права на инвалидите.

Несъмнено етническата принадлежност, нормите на поведение, културните, етични и морални ценности, обичаите и традициите, характеризиращи една социална група оказват влияние върху моделите за възприемане и справяне с болестта (инвалидността), конструирайки посоката на живота. Според Дж. Х. Мийд човек формира своя Аз въз основа на взаимоотношенията с други хора. Смисълът, който участниците в социалната група придават на действията на лицата, конструират тяхната социална идентичност. Чрез взаимоотношенията с хората около тях лицата с инвалидност моделират своето Аз такова, каквото биха искали да бъде. Лицата с увреждания в България все още са приемани като малцинствена група, белязана от социално обезценяващо различие, изправяйки се пред множество препятствия от различен характер. Този факт показва необходимостта от подобряване и изпълнение на политиките, насочени към качеството на живот на тези хора,

чрез промяна и оптимизиране на законовите процеси във основа на европейския опит в социалното осигуряване и оценката на инвалидността.

Библиография

- Ивков, Б. (2019). Инвалидност и отношение към хората с инвалидност през вековете. ВЛ. Търново: Изд. Фабер.
- Параскева, М. (2018). Инвалидност с ТЕЛК: проблеми и решения. Варна: Изд. къща СТЕНО.

Електронни източници

Закони на дванайсетте таблици.

https://bg.wikipedia.org/wiki/Закони_на_дванайсетте_таблици

Ивков, Б.: Понятията „инвалидност“ („увреждане“) и „инвалид“ („лице с увреждане“) – наименования и дефиниции.

https://litenet.bg/publish17/b_ivkov/poniatiiata.htm

Манчева, П., Ненова, Г., Исторически поглед към разбиранията за инвалидност, https://www.researchgate.net/publication/305495630_ISTORICESKI_POGLED_KM_R_AZBIRANIATA_ZA_INVALIDNOST_HISTORICALVISION_OF_UNDERSTANDING_DISABILITY

Преброяване 2011. <https://www.nsi.bg/census2011/NPDOCS/Census2011final.pdf>

„Първобитните“ неандерталци са се грижили за своите съплеменници с увреждания. <https://history.framar.bg/първобитните-неандерталци-са-се-грижили-за-своите-съплеменници-с-увреждания>

Съюз на инвалидите в България. <http://www.disability-bg.org>

Хора с увреждания. <https://www.coe.int/bg/web/compass/disability-and-disablism>

A Definition of Disability Sociology Essay.

<https://www.ukessays.com/essays/sociology/an-definition-of-disability-sociology-essay.php>

International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps ICIDH--results and problems. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/8693191>

Ugly Laws - Pathways - Eugenics Archives)

<https://eugenicsarchive.ca/discover/tree/54d39e27f8a0ea4706000009>

Union of the Physically Impaired Against Segregation.

https://en.wikipedia.org/wiki/Union_of_the_Physically_Impaired_Against_Segregation

Healthcare and the Roma. Problems, Nature and Ways to Overcome Them

Alexandra Dimitrova

South-West University “Neofit Rilski”

PhD student, e-mail: al.1@abv.bg

Abstract: *This article will follow how the health system works in terms of healthcare in relation to the needs of the Roma ethnic group. One of the most important aspects that will be addressed is the discrimination and healthcare disorders, as well as the health status and prevention of the Roma.*

Keywords: *healthcare, stereotypes, discrimination, Government policy.*

Здравеопазването и ромите. Проблеми, същност и начини за преодоляването им

Александра Димитрова

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Докторант, e-mail: al.1@abv.bg

Резюме: *В тази статия ще бъде проследено как здравната система работи по отношение здравното обслужване спрямо нуждите на ромския етнос. Един от най-важните аспекти, който ще бъде засегнат, е този за дискриминацията и нарушенията в здравната грижа, както здравното състояние и превенцията на ромите.*

Ключови думи: *здравеопазване, стереотипи, дискриминация, държавна политика.*

1. Увод

Статията разглежда проблемите на здравеопазването и ромите. Каква е същностната причина за тези проблеми и по какъв начин би могло те да бъдат преодоленни. Една от най-важните причини за неполучаването на добри здравни услуги на ромския етнос е социалното неравенство. Проблемите се коренят най-вече в голямата безработица, бедността, липсата на възможност за по-добър социален статус. Гладът и липсата на добри хигиенни условия водят до развиването на различни заболявания, които в повечето случаи не само не биват излекувани, а водят до летален край. Всички тези фактори допринасят за лошото здравно състояние на хората от гетото. Липсата на достатъчно здравни медиатори, липсата на информираност и превенция, отдалечеността

на здравните центрове от ромските махали, отношението на здравните работници спрямо ромското население се оказват огромен проблем в грижата за хората от ромската общност. Възникването на вируса ковид деветнайсет постави под голямо изпитание здравните системи на държавите в световен мащаб. Естествено, ковид кризата промени изцяло живота на хората, но най-вече засегна уязвимите групи от населението в това число и ромите.

1. Връзката между здравния и социалния статус на ромския етнос

На първо място трябва да се определят социалноикономическите условия, в които живеят ромите в България. Общата картина може да се проследи от детайлното и богато на фактически материал изследване на „Отворено общество“ от 2007 г. Изследването очертава тежката картина на бедност и лошо качество на живот при ромите, а оттук и следва самооценката за собственото състояние на самите хора от ромски произход като „лошо“ и дори „много лоши“: „Влошените социалноикономически и жилищно-битови условия, при които ромите живеят, имат преки последици върху здравното им състояние. Това показва едно от изследванията на Институт „Отворено общество“ за самооценка за здравето. Според изследване на Институт „Отворено общество“ – София от месец октомври 2007 г. повече от половината запитани роми определят здравето си като „задоволително“, „лошо“ или „много лошо“. Това е с 12% повече от средностатистическия показател за страната според данните на Евробарометър за България“ (1, 40).

Ето как тази картина стои на общия фон на самооценка на българското население: „Евробарометър отчита, че към края на 2006 г. общо около 40% от българите определят като „задоволително“, „лошо“ или „много лошо“ здравното си състояние. По индикатора за дела на лицата, които определят здравето си като „добро“ и „много добро“, средностатистическият показател на Евробарометър за България през 2006 г. е 60%. Данните на ИОО от изследване на здравния статус на населението през 2007 г. сочат, че при ромите едва 45,5% определят здравето си като „добро“ и „много добро“ (1, 41-42).

Особено тежки тези данни са на фона на средната възраст при ромите, като е констатирано, че най-голям е дялът на ромското население във възрастта около 18-19 г. Тук стряскащ е фактът, който е малко известен, че едва 5 % от ромите достигат до

пенсионна възраст, което говори за изключително влошеното им здравно състояние и висока смъртност: „като цяло ромското население е значително по-младо, а с увеличаването на възрастта е естествено да нараства относителният дял на лицата с влошено здраве. По данни на НСИ от преброяването на населението през 2001 г. в ромската общност делът на лицата до 19 г. е около 44%, докато при българите е под 20%. При ромите е налице и драстично по-нисък показател за очаквана продължителност на живота. Според данните на НСИ от преброяването на населението, проведено през 2001 г., едва около 5% от ромите достигат пенсионна възраст, а този дял е 5 пъти по-нисък в сравнение със средните стойности за България. Относително по-малък е делът на ромите, които нямат личен лекар. По данни на ИОО и Световната банка от 2007 г. приблизително 85% от ромите имат личен лекар, при българите този дял е почти 97%. Според изследването „Здравен статус на ромите“ на ИОО над 5% не само нямат личен лекар в момента, но и никога не са имали такъв. За сравнение, по данни на агенция „Факт Маркетинг“ в края на 2001 г. 17% от ромите в страната не са имали личен лекар, а според агенция АСА и ПРООН делът им през същата година е малко под 19% (при 6% от българите и 13% от турците). Тревожен е фактът, че 7 г. по-късно този дял остава почти същия, въпреки предприетите от правителството мерки в областта на интеграцията и въпреки относителното подобрене на социалноикономическия статус на ромското население.“ (1, 41-42). А още по-нисък е процентът на ромите с продължителност на живот до и над 65 годишна възраст: „Изследванията през последните години сочат, че средната продължителност на живот при ромите е с над 10 години по-ниска в сравнение със средностатистическия показател за страната и с над 15 години по-ниска от средната стойност за страните от Европейския съюз (ЕС-27) към 2007 г. Данните на НСИ от последното преброяване показват, че едва около 3% от ромите доживяват до възраст 65 и повече години. Високи са и нивата на детската смъртност при ромите. Според НСИ през 2000 г. детската смъртност при българите е 9,9 на 1000; при турците малко под 18 на 1000, а при ромите достига 25 на 1000“ (1, 43).

Един от основните фактори за добро здравеопазване е достъпът до медицински услуги и особено от регистриране на личен лекар. Но тук данните на изследването на ромското население сочат слаба регистрация и посещаемост и поради бедността, и поради транспортни и други разходи, в това се включва и невъзможността да се купят

необходимите лекарства: „Влиянието на бедността върху здравето на ромите е многостранно. 90% от тях не са в състояние да заплащат потребителските такси на общопрактикуващия лекар. Ето защо те избягват посещенията при него или отиват на преглед, едва когато състоянието на болния в семейството се влоши. Поради липсата на средства ромите не могат да си позволят да купят предписаните лекарства или ги купуват твърде късно, когато болестта е напреднала и лечението вече не е ефективно. Транспортните разходи до районните здравни заведения също са сериозна бариера за много роми. За тях е непосилно да плащат установените болнични такси, както и лекарствата, с които се провежда болничното лечение. Много лекари, особено в хирургичните отделения, искат ромите да заплащат операции и манипулации, в резултат на което те изобщо отказват да постъпят в болница и да се лекуват. Самолечението е най-честата форма на лечение в ромските махали, включително и чрез различни методи на нетрадиционна медицина (3, 3-4).

Други сериозни фактори за влошеното здраве на ромите са техните условия на живот, включващи непълноценно хранене, влошени битови и хигиенни условия: „Непълноценното хранене поради липса на средства е също голям проблем в повечето махали. Това е фактор, който влияе особено сериозно върху децата, възрастните и хронично болните. Много семейства са изправени пред драматичния избор да си купят храна и лекарства. Поради непълноценно хранене състоянието на много болни се влошава независимо от провежданото лечение. За това как нехигиеничните условия влияят върху здравословното състояние на ромите може много да се говори. По данни на И. Томова 52% от ромските семейства нямат течаща вода в жилището или двора, 74% нямат тоалетна в къщата или в двора и само 14% имат достъп до топла вода; 34% от ромите разполагат с по-малко от 5 кв. м. жилищна площ на член от домакинството, а другите 35% между 5 и 9 кв. м. Боклуците в ромските гета се изхвърлят на големи гниещи купчини по тесните улици и постоянно се разнасят от кучета, прасета и деца, а пространството зад домовете се използва безразборно като „клозет на открито“. На много места, поради спукани водопроводи, сред планини от смет извира вода, от която пият невръстни деца. Все още в много ромски махали в малките градове и в редица села ромите нямат електричество. Такива ужасяващи хигиенни условия могат да се видят не в една или две ромски махали из страната. Именно липсата на елементарни хигиенни условия е причината за значително

по-честите инфекциозни заболявания сред ромите, отколкото сред останалото население“ (3, 3-4).

Затрудняващ фактор е и отношенията на ромите и администрацията в медицинските заведения, но тук и от страна на самите роми често тези отношения са съпътствани с агресия и грубо държане, както констатира изследванията на „Отворено общество“: „Достъпът на ромите до здравеопазване е затруднен от незапомнената бюрократизация на медицинското обслужване... На много места отношенията между медицинския персонал и ромската общност са проблемни. Някои от общопрактикуващите лекари в ромските махали не познават и не се съобразяват с културните различия и традиции на населението. Други се държат високомерно и грубо, трети са открито враждебни и демонстрират дискриминационно отношение. Липсата на достатъчно здравна информация и знания сред ромите е основна причина, за проява на дискриминация в здравното обслужване както от недобросъвестни общопрактикуващи лекари, така и от специалисти в болничните заведения“ (3, 3-4).

Като цяло картината, която изследванията представят, е критична и проблемна, всъщност ромското население е изоставено от обществото и само се справя с влошените битови и хигиенни условия, болестите и бедността, които съкращават живота на ромите. Наистина, социалният статус и образователният ценз на ромите не им позволяват да водят друг начин на живот, поради което тук трябва да се намеси държавата и да намери решение на този въпрос, предвид многобройността на ромското население в България.

2. „Многомерна бедност“ сред ромите и институционална подкрепа от държавата

Официални данни за профила на здравнонеосигурените в България и за стратегиите, които прилагат тези български граждани за здравето си, липсват, което е сериозен проблем при формирането на мерки за събиране на просрочените задължения, привличане към системата на отпадналите от нея и за подкрепа на лицата, които реално нямат шанс да възстановят здравноосигурителните си права поради ниски доходи. „Системно в проучванията на Институт „Отворено общество“ се очертава феноменът на изключително занижените критерии за здраве сред маргинализираните групи и особено

сред ромите. Сред тези групи човек може да се чувства „здрав“, когато не е болен на легло или няма хронични заболявания със сериозни усложнения“ (2, 38).

Един от пътищата на доброто здравеопазване е здравното осигуряване на населението. Но при ромите почти не се осъществява здравно осигуряване. Социолозите посочват причините в специфичните нагласи на ромското население към собственото здраве: „Внимание заслужава едно друго обяснение, предложено от социолога Алексей Пампоров по отношение на високите резултати на здравнонеосигурените роми при самооценката на здравния им статус. Става дума за тезата, че това са действително по-здрави хора, които, чувствайки се добре в здравословно отношение, са решили, че няма нужда за момента да плащат за услуга, от която не се нуждаят. Вероятно тази хипотеза действително е валидна за част от случаите, но струва ни се, не може да бъде основна. Основното обяснение трябва да се търси в различното субективно разбиране за това какво означава „да си добре“ и „да си зле“. (2, 39).

А. Пампоров описва отказа и неприемането от ромите на здравното осигуряване като „здравна маргинализация“: „При анализа ясно се очертава степента на маргинализация както на здравнонеосигурените, така и на етническите малцинства. Ясно се вижда също, че здравната маргинализация по етнически признак се „наслажда“ върху липсата на здравна осигуровка“ (2, 40). Определя я като измерител на бедността и влошения начин на живот и формулира „тежката форма“ на бедност, като „многомерна бедност“: „Разбира се, бедността по два показателя вече представлява сериозен риск за трайна маргинализация и изисква предприемането на мерки, за да се спре процесът на „затъване“. Все пак в подобни случаи индивидът очевидно има ресурс в други сфери (други от разглежданите измерения), за да се измъкне от неблагоприятното състояние, в което е попаднал. Например, ако е беден в монетарно изражение, но е в добро здравословно състояние и гледа с оптимизъм на живота, вероятно има ресурс да се справи с маргинализацията. Същото може да се каже, ако индивидът живее например в лоши условия, но има вече приемлив доход, който би му позволил в един момент да се премести на друго място или да инвестира в ремонт на жилището си. Маргинализацията в три или повече измерения обаче в повечето случаи може да се разглежда като сигнал за трайно „затъване“, за тежка форма на бедност (в широкия смисъл), от която индивидът няма ресурс да се измъкне сам. За съжаление такава е ситуацията при около половината от

здравнонеосигурените, около 60% от здравнонеосигурените турци и над 80% от здравнонеосигурените роми. За сравнение само 21.5% от българите са попаднали в капана на многомерната бедност, като тези от тях, които са бедни по 5, 6 или 7 показателя, са пренебрежимо малко“ (2, 40). Тук данните са особено критични – над 2/3 от ромското население живее „в капана“ на тежката *многомерна бедност*, от която не може да се измъкне само.

На държавно ниво и като инициативи на неправителствения сектор са предприети „добри практики“ в областта на здравеопазването на ромите. На първо място това е „модел на задължителни здравни осигуровки“, като е създаден „Националният осигурителен институт (НОИ) и финансирането на здравеопазването е поделено между института и Министерството на здравеопазването (МЗ). Планът е МЗ постепенно да се оттегли от финансирането на здравеопазването и то да се покрива изцяло от здравноосигурителните вноски. След оттеглянето си МЗ ще финансира само специфични национални програми, например за скрининг и профилактика“ (6, 40).

Регулацията на здравното осигуряване е въведена чрез Закона за здравното осигуряване, който „включва два вида здравно осигуряване: задължително и доброволно“ (6, 40). Внасянето на здравните вноски се извършва от работодателя и осигурява пакет от медицински услуги: „Задължителното осигуряване се извършва чрез системата на НОИ в 28 регионални клона в страната (Районни здравноосигурителни каси – РЗОК), съответстващо на административното деление на страната на области. За всички лица със задължителни здравни осигуровки Законът за здравното осигуряване въвежда основен пакет медицинска помощ, гарантиран от бюджета на НОИ. Обхватът и обемът на основния пакет са определени в Наредба 32 на министъра на здравеопазването. НОИ заплаща изцяло или частично за предоставянето на следните видове медицинска помощ: медицински и стоматологични дейности за превенция и ранна диагностика на заболявания; извънболнична и болнична помощ за диагностика и лечение на заболяване; медицинска рехабилитация; спешна медицинска помощ; медицинска грижа по време на бременност, раждане и майчинство; стоматологична грижа и зъботехническа изработка; лекарства за домашно лечение; медицински помощни средства и диетични храни; медицинска експертиза за определяне на трудоспособност. Според закона за здравеопазването основният пакет медицинска помощ е гарантиран от бюджета на НОИ за

всички лица със здравни осигуровки“ (6, 40). В системата на здравното осигуряване е предвидена и регистрацията на личния лекар: „Предоставянето на достъп до системата за здравеопазване за лицата със задължително здравно осигуряване е делегирано на общопрактикуващите лекари. Всяко лице със здравна осигуровка има право два пъти в годината да избере свой общопрактикуващ лекар или да го смени с друг. Достъпът до специализирана извънболнична грижа и диагностични изследвания е ограничен в кабинета на общопрактикуващия лекар посредством прилагането на регулиращи стандарти, въведени от НОИ, които включват ограничен брой медицински направления за насочване на пациента към специалисти, както и определена сума за лабораторни/медицински изследвания“ (6, 40).

Но при неосигурените лица няма как да стане плащането на здравните осигуровки и как предимно неработещото и незаето ромско население да внася въобще вноски в сложния институт на здравното осигуряване: „Дори и силно ограничителните критерии за отпускане на месечни социални помощи и целеви помощи за отопление, разпределяни по реда, предвиден в Закона за социалното подпомагане, остават неприложими към осигуряването на услуги по здравеопазване. Така към бедните без здравно осигуряване се прилагат дори още по-ограничителни изисквания... Системата за защита на лицата в неравностойно социално положение превръща неотложната медицинска помощ в единствената здравна помощ, достъпна за значителен дял от гражданите, спадащи към тези уязвими групи. Необходимо е основно преразглеждане на системата за здравно осигуряване по отношение на тези лица и това трябва да бъде извършено в съответствие с конституционните текстове“ (6, 40). Констатирана е неотложната нужда да се реши този проблем при бедната част от населението. За тях тази услуга, която е гаранция за добро здравеопазване, е неприложима. Тук се намесва и факторът ниска грамотност и социална пасивност на ромското население.

Едно изключително новаторско и полезно решение е практиката на здравните медиатори. Изследването на „Отворено общество“ от 2012 г. описва новата функция на здравния медиатор: „Практиката е нова за България, макар да е с дългогодишна история в европейски страни като Франция, Испания и Румъния. Функцията на здравния медиатор в ромската общност е да бъде посредник между най-бедните ромски общности и системите за здравеопазване и социални услуги. Моделът на здравния медиатор е вече с

десетгодишна история и е признат за една от най-успешните практики в осигуряването на достъп до здравни услуги за малцинствата. При създаването на модела на здравния медиатор в България е използван опитът на румънската НПО “Романи Крис”, на румънското министерство на здравеопазването и Института за обществено здраве на Нидерландия“ (6, 40-45).

Основните цели на медиаторската програма се предвидени да запълнят и да опосредят пропастта между ромското население и медицинската и общинската администрация, да се повиши грамотността и здравната култура на ромите: „Преодоляване на културните бариери в общуването между ромските общности и медицинския персонал. Преодоляване на съществуващите дискриминационни нагласи в здравното обслужване на ромите. Оптимизиране на изпълняваните сред ромското население програми за превенция. Здравно образование на ромите и активна социална работа в общността, Активна социална работа с уязвимите ромски групи“ (6, 40-45).

Ето и историята на модела „здравен медиатор“, „въведен е през 2001 г. от екипа на Фондация „Здравни проблеми на малцинствата“ (ФЗПМ) като част от пилотен проект, по който в кв. „Изток“ – Кюстендил, са обучени първите петима здравни медиатори.. 2003-2007 г. – Фондация „Здравни проблеми на малцинствата“ създава първите конспекти за обучение на здравни медиатори. ФЗПМ отговаря за обучението на здравните медиатори през периода на изпълнение на проекта в частта му, касаеща обучението на здравните медиатори за периода 2003-2007 г. по различни програми и проекти в страната са обучени над 100 здравни медиатори. През 2008 г. в Медицинския колеж в Пловдив са обучени нови 19 медиатори. Те са подбрани от общини, в които към момента липсват обучени здравни медиатори, като кметовете на тези общини поемат разходите по обучение. За първи път в България е институционализирана професия, допринасяща пряко за подобряване на достъпа на уязвимите групи (и по-конкретно ромите) до здравни и социални услуги; въвеждането на новата професия допринася за преодоляване на културните бариери в общуването между ромското население и медицинския персонал, както и на съществуващите местни дискриминационни нагласи от страна на здравните служби спрямо ромите, здравните медиатори са незаменими за оптимизираното изпълнение сред ромското население на програми за превенция, здравните медиатори въвеждат практики за здравно образование на ромите и за активна социална работа в

общността“ (6, 40-45). Основният акцент тук е, че „здравният медиатор“ се развива като самостоятелна професия и за нейното упражняване се разработват академични програми към медицинските висши учебни заведения.

Ролята на здравните медиатори бе от изключително значение в създалата се тежка ситуация, предизвикана от корона вируса. В условията на пандемията здравните медиатори са единствените посредници между ромското население и здравните и държавните институции и са тези, които се справят в тежките условия на локдауните: „В контекста на пандемията от Ковид-19 възникнаха неочаквани проблеми както на равнище всекидневни дейности и общуване, така и на равнище организация на здравеопазването, образованието, производството, социалните грижи. Тези проблеми – понякога в специфични форми – се проявяват и в изследваните квартали. Настоящият доклад е фокусиран най-вече върху онези проблеми в ромските квартали, които анкетираните жители и интервюираните експерти подчертават. Такива са проблемите, свързани с безработицата и със заетостта без трудов договор. В контекста на пандемията тези проблеми създават невъзможност да се получи каквото и да било държавно подпомагане и обричат голяма част от ромските домакинства на недоимък, а нерядко и на глад. Някои проблеми не са породени от извънредната ситуация на пандемия, но придобиват особена острота и видимост през този период – такъв е проблемът с пренаселеността на ромските квартали, който сериозно затруднява спазването на ограниченията при карантиниране. Има проблеми, които са специфични за някои квартали. Пример за това е дългогодишният проблем с липсата на вода в някои части на кварталите в Казанлък и Сливен, който е непреодолима бариера, възпрепятстваща спазването на препоръките за лична хигиена“ (5, 18).

Изключително влошените условия на живот при ромите водят до сериозни проблеми в тяхното здраве и до висока смъртност в резултат от високото ниво на заболяемост и липса на медицински грижи. Държавните институции прилагат частични мерки за подкрепа и за справяне с тази ситуация. Тук могат да се отбележат мерките за повишаване на здравното осигуряване и за достъп до медицински услуги и особено за регистрация на личен лекар. Но тези мерки са крайно недостатъчни. Обещаваща е функцията на новата посредническа професия – на здравния медиатор, но все още много малко се прави и в тази посока.

3. Заключение

Когато говорим за ромското население без значение дали става въпрос за образование, или здравеопазване, веднага бива засегнат въпроса за интеграцията. Задачите, които трябва да изпълни процеса на интегрираност са сложни, изискват много време и взаимни усилия. За съжаление няма представители на ромската общност в различните сфери на политическата власт, в този случай в здравната. Има липса на хора, които да са изявени лидери, хора, които да донесат нужния стимул за излизане от изолацията и пречупването на модела на капсулация. Това не означава, че сред ромския етнос няма хора с подходящото образование и умения, това означава, че държавата не полага големи усилия, дори никакви, за привличането и даване на възможност на кадри от ромския етнос. Проблемите на българската здравна система са сериозни, а ситуацията с ковид кризата само влоши така или иначе не добрата здравна ситуация. Най-жестоки последици понесе най-бедната част от населението. Голяма част от ромското население остана без работа, а оттам невъзможността да поеме разходите по закупуването на медикаменти при нужда, и дори липсата на възможност да осигури прехраната си. При всичко това ромското малцинство бе залято от огромна вълна дискриминация, расизъм и недоволство от страна на мнозинството. Телевизионните медии също допринесоха за недоволството и създаването на напрежение от страна на мнозинството към малцинството. Тук не трябва да се забравя, че основната работа по интегрирането на малцинствената общност трябва да се случи с помощта на мнозинството, а не обратното. Българското общество, за съжаление, отдавна е низвергнало ромското общество. В българското политическо пространство се срещат дори партии, които безнаказано изказват своите расистки, профашистки възгледи.

Ако трябва да говорим за някакви промени от положителна страна, трябва да се има предвид, че те ще се случат бавно, но и не безпрепятствено. Необходимо е време и разбирането на необходимостта от взаимно съдействие, работа и толерантност от страна на българи и роми.

Библиография

Изготвен от екип на програма “Рома”: Ромите в България. Информационен Справочник (второ издание) Институт „Отворено общество“ - София. 2008:

https://www.google.com/url?q=https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_2.pdf&sa=U&ved=2ahUKEwi--TB85b3AhXtQvEDHeznBwYQFnoECAAQAg&usg=AOvVaw1zIHOutgf5QmbftoYowtgX

Изготвено от екип експерти проучване на Фондация „Отворено общество“- София: „Здравните проблеми на ромите-същност, следствия и пътища за тяхното преодоляване“, 2002: https://www.google.com/url?q=https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Public_health_1.pdf&sa=U&ved=2ahUKEwiNg6Pe95b3AhWISvEDHVBU5oQFnoECAAQAg&usg=AOvVaw1I7gQgoLMxux801bG7qkBw

Изготвен от екип експерти Доклад на Институт „Отворено общество“- София: Здравнонеусигурените и здравното осигуряване в България, 2009: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Public_policies_18.pdf&ved=2ahUKEwjE_YT2-Zb3AhVVS_EDHdheBtMQFnoECAQQAQ&usg=AOvVaw18FFghsyv-ckXICu0Q12-o

Изготвен от екип експерти Доклад на Институт „Отворено общество“ – София, „Преглед на добри практики с интервенции за ромско включване“, 2012: https://www.google.com/url?q=https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Public_policies_27.pdf&sa=U&ved=2ahUKEwin68PX_pb3AhXQSfEDHdmxDbxQFnoECAUQAQ&usg=AOvVaw1wQ81h0ofdWRhb7qPq9nc3

Димитров, Димитър. Проучване на Институт „Отворено общество“- София: „Ковид 19 в ромски квартали в България“, март-декември 2020 г.: https://www.google.com/url?q=http://osis.bg/wp-content/uploads/2021/04/Covid_Roma_Apr_2021.pdf&sa=U&ved=2ahUKEwjKwaqhgJf3AhU8SfEDHbOUBxQQFnoECAkQAQ&usg=AOvVaw2rHIGxpDoTzXJu-IyHdKXY

Преглед на добри практики с интервенции за ромско включване. Максимални ползи за ромското включване от структурните фондове на Европейския съюз. 2012. Институт „Отворено общество“. https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Public_policies_27.pdf

The Miscarriage – Inexperienced Grief of a Dream

Nevi Bodzhukova

South-West University „Neofit Rilski“
PhD student, e-mail: n.bodjukova@gmail.com

Abstract: *In the last few decades, there has been an increase in researches related to the topic of women's emotional experiences associated with pregnancy loss. Many of them speak about "complex" and "unexperienced", "unresolved" grief. Studying of prenatal loss would contribute to a better understanding and elucidation of this traumatic experience. Touching the experience of different women, we learn new, important aspects and details about the emotional world of abortion survivors. The nuances of grief are different for each woman, but thanks to each small "particle" we can put together the parts of the big picture. This research is a small part of this puzzle, which opens the way for new questions and knowledge about the topic.*

Keywords: *miscarriage, loss of pregnancy, emotional experience, grief, trauma, loss.*

Спонтанният аборт – неизживяна скръб по една мечта

Неви Боджукова

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: n.bodjukova@gmail.com

Резюме: *През последните няколко десетилетия се наблюдава разрастване на изследванията, свързани с темата за емоционалните преживявания на жената, съпътстващи загубата на бременност. В много от тях се говори за „сложна“ и „неизживяна“, „неразрешена“ скръб. Изследването на перинаталната загуба би допринесло за по-доброто разбиране и осветляване на това травматично преживяване. Докосвайки се до опита на различни жени, научаваме нови, важни аспекти и детайли за емоционалния свят на преживелите спонтанен аборт. Нюансите на скръбта са различни за всяка жена, но именно благодарение на всяка малка „частица“, ние можем да сглобим голямата картина. Настоящото изследване е една малка част от този пъзел, с която отваряме пътя за нови въпроси и знания по темата.*

Ключови думи: *спонтанен аборт, загуба на бременност, емоционално преживяване, скръб, травма, загуба.*

Увод

За спонтанния аборт все още не се говори достатъчно, въпреки че присъства като събитие все по-често в съвременното общество и въпреки че голяма част от жените, преминали през това травматично преживяване, дълго след това носят емоционалните последици от него в себе си. Фокусът на медицинския персонал в голяма част от случаите е все още насочен само и единствено към физическото тяло, без да се дават насоки за това къде и как жената може да получи и друг вид „лечение“, което прави темата не просто актуална, но и крайно належаща за изследване и обсъждане, с цел промяна на статуквото.

Целта на настоящето изследване бе да улови възможно най-много реакции и нюанси, които да ни разкрият повече за емоционалното преживяване, съпътстващо спонтанния аборт.

Изследването се проведе онлайн под формата на кратка анонимна анкета с отворени въпроси, които дават възможност на участниците да бъдат максимално автентични, без да се опитват да се напасват към конкретен отговор или категория. Целяхме именно обратното – отговорите на респондентите да ни водят. Така към всеки от въпросите се оформиха сходни, повтарящи се отговори.

Метод

Методът, с който работихме, бе вариант на концептуалния клъстерен анализ (Zinovieva & Pepermans, 2008). По същество това е подход за клъстеризация на данни с качествен характер и представлява експертен анализ на емпиричния материал с цел откриване и формулиране на повтарящи се понятия и идеи. Понятията биват типологизирани в групи и подгрупи и отговорите на изследваните лица се групират около тези клъстери и подклъстери според съдържащата се в тях идея или основна мисъл.

Изводка

В изследването доброволно взеха участие 265 жени на възраст между 20 и 50 години, които се преживели един или повече спонтанни аборти, които в 90% от случаите са настъпили през първите 12 седмици от бременността.

Резултати

Получените резултатите ще разгледаме, като се спираме последователно върху всеки един от поставените в анкетата въпроси, чиито отговори са разпределени, както следва:

Въпрос 1. „Какви емоции изпитвахте към момента, в който това се случи?“ – въпросът цели да разкрие как жените описват своето емоционално състояние, съпътстващо събитието.

В отговорите на анкетираните се обособиха следните клъстери:

Клъстер	Брой	Типични отговори
Тъга, болка, мъка	125	„Тъгувах“ „Плачех“ „Бях много тъжна, болката беше много силна“ „Болеше много силно“
Страх, паника	132	„Треперех цялата“ „Умирах от страх“ „Испаднах в паника“ „Страхувах се, че никога няма да бъда майка“ „Страхувах се ужасно“ „Беше ме страх“
Гняв, яд, безсилие	42	„Бях гневна“ „Силен яд, не исках това да се беше случило“ „Плачех от безсилие и яд, че това се случва на мен“
Празнота	65	„Празна“ „Сякаш нещо в мен умря“ „Куха“ „Огромна празнота“
Вина	67	„Чувствах се виновна“ „Обвинявах се за случилото се“ „Чудех се как допуснах да се случи това“ „Постоянно се самообвинявах“
Самосъжаление	58	„Не се понасях“ „Не бях годна да се справя с това“ „Някой ме наказваше за нещо“
Срам	73	„Беше ме срам“ „Срамувах се, бях се провалила“ „Срамувах се да говоря за това“ „Исках да потъна някъде“
Апатия	33	„Нищо не ме радваше“ „Животът загуби смисъл“ „Не ми се живееше“ „Не исках да ставам от леглото“

Въпрос 2. Колко време Ви бе необходимо, за да се справите с преживяното, получихте ли подкрепа, от кого? Този въпрос съдържа 2 подвъпроса с цел анкетата да е максимално кратка.

Информацията, касаеща преодоляването на загубата, е разпределена в 2 подклъстера:

Подкълъстер „Време“	Брой	Типични отговори
В рамките на месец	80	„Нямах време да страдам, трябваше да се взема в ръце“ „Докторът ми обясни причините и насочих цялата си енергия в посока да забременея отново“ „Бързо се възстанових“ „Плаках няколко дни и после се съвзех“
Няколко месеца (до 1 година)	78	„Беше ми много тежко, повече от половин година не можех да се отърся от случилото се“ „Месеци наред мислех за това и не можех да спя“ „Последваха много изследвания и лечение, за да не се случи отново, успокоих се чак когато лекаря ми каза, че вече мога да опитам отново“ „Два месеца след случката вече можехме да правим опити за нова бременност, случи се бързо, успокоих се, чак след като минах критичния период.
Повече от 1 година	58	„Трябваше ми повече от година, бях пълна със страхове“ „Отне ми една година, за да се върне желанието ми да опитам отново“ „Много време страдах, около една година“
Повече от 2 години	23	„На третата година от аборта“ „Повече от 2 години“
До следващата бременност	15	„Преживях го, чак когато забременях отново“ „Следващата бременност ми помогна да изляза от това състояние“ „Чувствах се негодна до момента, в който не забременях отново“
Все още го преживявам	11	„Минаха 10 години, имам две успешни бременности след аборта, но все още не съм забравила случилото се“ „Минаха няколко години, но все още тъгувам“ „Мисля, че това остава завинаги“
Подкълъстер „Подкрепа“	Брой	Типични отговори
Не получих подкрепа	34	„Не получих подкрепа“ „Изживях го сама“ „Никой не ми помогна“ „Не, не усетих подкрепа“
Подкрепа от партньора	102	„Партньорът ми беше до мен през цялото време“ „Да, съпругът ми ме подкрепяше“ „Преживяхме го заедно със съпруга ми“
Подкрепа от партньора и семейството	135	„Мъжът ми и майка ми бяха до мен“ „Съпругът и семейството ми ме подкрепяха“ „Майка ми“ „Цялото семейство ме подкрепи“
Подкрепа от приятелки, преживели същото	85	„Имах приятелка, която минаваше през същото, мисля, че двете си бяхме взаимно

		подкрепа“ „Приятелки, преживели аборт“ „Най-близката ми приятелка бе до мен“
Подкрепа от психолог/психотерапевт	23	„След като не успях с помощта на партньора и близките ми, потърсих помощ от специалист“ „Доста тежко го преживявах, наложи се да потърся помощ от психолог“ „Година след аборта не успях да се върна към нормалния начин на живот, това ме накара да се обърна към психолог“ „Да, получих помощ от психотерапевт“
Подкрепа от лекар	10	„Моят лекар много ми помогна, той ми обясни причините за аборта и ми даде надежда, че следващия път всичко ще е наред“ „Лекарят ми беше голяма опора, започнахме лечение и имахме план, как да се справим с проблема“ „Докторът каза, че това е нещо, което се случва на много жени и не влияе на следваща бременност, това много ме успокои“

Въпрос 3 Как се отрази спонтанният аборт на отношенията Ви? Целта на този въпрос бе да проследим дали и как една такава загуба се отразява на отношенията между партньорите. Обособиха няколко посоки, в които са се развили отношенията на двойките след това:

Клъстер	Брой	Типични отговори
Не се отрази	156	„Никак“ „Нищо не се промени“ „Това не повлия на отношенията ни“ „Не забелязах промяна“ „Не знам“
Сплоти ги	128	„Сплоти ни“ „Станахме по близки“ „Усетих, че можем да разчитаме един на друг“ „Тази загуба ни помогна да се сближим още повече“
Влоши ги	32	„Зле“ „Дистанцираме се“ „Всеки си преживяваше нещата сам“ „Обвинявах го, това ни раздалечи“ „Чувствах се виновна и се затворих в себе си“ „Станаха отношения на крайности – ту бяхме много близки, ту се отдалечавахме“ „Спряхме да си говорим за известен период от време“ „Сексуалният живот пострада“ „Не говорихме за случилото се и то се превърна в преграда между нас“

Доведе до раздяла	5	„Малко след това се разделихме“ „Разделихме се година след това“ „Връзката беше нестабилна преди аборта, след него се разпадна“ „Две години след това прекратихме отношения“
-------------------	---	---

Въпрос 4 Как реагираха близките Ви (родители, приятели, роднини), когато разбраха за случилото се? Целта на въпроса бе да се разкрие каква е реакцията на общността, с която двойката взаимодейства. Какво е отношението на обкръжаващата среда и до каква степен „другите“ са запознати и ангажирани със загубата, през която преминава двойката.

От получените отговори се откритоиха следните кълстери:

<i>Кълстер</i>	<i>брой</i>	<i>Типични отговори</i>
Подкрепа, окуражаване	106	„Подкрепящо“ „Бяха до нас в тези трудни дни“ „Окуражаваха ни и казваха, че всичко ще е наред“ „Бяха ни опора“ „Даваха ни надежда, че скоро ще бъдем родители“ „Получих разбиране и подкрепа от тях“
Никой не знаеше за случилото се	71	„Не казах на роднините, не исках съчувствие от хора, които не са го преживели. Не исках съжаление.“ „Никой не знае“ „Не казахме на никого“ „Никак не реагираха, защото не им казахме“ „Това остана само между мен и мъжа ми“ „Те не знаят“
Състрадание	32	„Плакаха“ „Бяха много тъжни“ „Страдаха заедно с нас“ „Съчувстваха ни“ „Натъжиха се много“
Игнориране	51	„Не сме говорили за това“ „Правеха се, че нищо не се е случило“ „Тази тема се избягваше“ „Не исках да говоря за това, бях забранила да се обсъжда темата“
Подкрепа само от семейството на жената	18	„Майка ми ме подкрепяше, свекърва ми бе недоволна“ „Свекърва ми ме мислеше за негодна“ „Попитаха ме, какво направи, за да го изгубиш“ „Посъветваха ни да се разделим“

Въпрос 5. Повлия ли спонтанният аборт на следващата Ви бременност? Този въпрос умишлено е оставен отворен, без да се конкретизира дали се отнася за физическите

или психическите последици от спонтанния аборт, за да се улови естествената посока на реакция на анкетираните жени. Някои от тях споделяха за физическите последици, други говорят за стреса и психическото натоварване, трети обхващаха и двата аспекта. Тук се откриха следните кълстери:

Кълстер „Физически последици“	Брой	Типични отговори
Да, повлия	93	„Наложи се да правя много изследвания“ „Трябваше да лежа месеци“ „Бременността беше тежка с много висок риск“ „Сексуалният живот приключи“ „Наложи се да пия медикаменти за задържане“ „Трудно забременях отново“
Не, не повлия	108	„Не“ „Имах две леки и успешни бременности след това“ „Не, всичко беше наред“ „Имах прекрасна бременност“ „Нямах никакви оплаквания“
Кълстер „Психически последици“		Типични отговори
Страх да не се повтори	172	„През цялата бременност ме беше страх“ „Умирах от страх, докато не родих“ „Не можах да се насладя на бременността, защото през цялото време ме беше страх“ „Изпадах в паника при най-малкото неразположение“ „Ходех на лекар на всеки две седмици, за да се успокоявам, че всичко е наред“
Страх от нова бременност	28	„Беше ме страх да забременея, две години отлагах“ „Страхувах се от бременността или по-скоро от провала“ „Нужни ми бяха три години, за да се реша отново да пробвам“ „Дълго време не исках да правим опити, беше ме страх“
Свърхгрижа и предпазливост към следваща бременност	143	„Имах два лекаря, при които следях бременността и постоянно ходех на прегледи“ „Започнах да чета много по темата и да се вманиачавам“ „При най-малкия проблем ходех на преглед“ „Взех всякакви предпазни мерки, за да избегна повторен аборт“ „Болницата се превърна във втория ми дом“ „С много четене, сама си открих проблема и така успях да предотвратя следващ аборт“ „Станах пълна параноичка“
Отказ от следваща бременност	22	„Нямам следваща бременност“ „Реших, че не искам повече деца“ „Отказах се да опитвам отново, все пак имам две деца“ „Не забременях повече“

Въпрос 6. Как се чувстввахте, докато отговаряхте на въпросите? С последния въпрос целяхме да разкрием каква е актуалната емоция, която споменът от това негативна преживяване предизвиква.

<i>Клъстер</i>	<i>Брой</i>	<i>Типични отговори</i>
Нормално	139	„Нормално“ „Приех го, така е трябвало“ „Преодоляла съм го, нормално“ „Добре“
Тъжно	68	„Тъжна“ „Разплаках се“ „Стана ми мъчно“ „Стана ми жал за това бебе“
Преживях го отново	47	„Върнах се отново там“ „Колкото и години да са минали, емоцията е жива“ „Това не се забравя, винаги ще носи болка“ „Преживях го отново“ „Сви ми се стомаха на топка“ „Ядосах се отново“
Помагаща	35	„Помагаща на други жени, споделяйки моя опит“ „Надявам се да съм била полезна“ „Помагаща“
Щастлива, че това е зад гърба ми	26	„Плача от радост, а дъщеря ми ме прегръща“ „Благодарна, че имам две здрави прекрасни деца“ „Късметлийка, че въпреки загубите имам прекрасен син“ „Доволна съм, че всичко накрая се нареди и имам две здрави деца“ „Горда съм, че успех да мина през това и да бъда майка, въпреки всички трудности“ „Щастлива, че в крайна сметка успех“

Обсъждане на резултати

Сблъсъкът ни с тази наситена палитра от емоции и опитности за пореден път доказва, колко сложно и многопластово е едно такова преживяване за жената и нейните близки. Понякога то може да остане скрито за света, дори за нея самата, защото тази скръб остава често премълчана. Много от участничките в изследването не са споделили дори с най-близките си хора за тази загуба. Освен болката и тъгата, които остават дълго в жената, това преживяване оставя отпечатък и на самочувствието ѝ за това дали би могла да се справи с бременността, дали би могла да стане майка, нарушена е и нейната самооценка, усещането ѝ за значимост. Тази загуба рефлектира и на нейните отношения с партньора. Както стана ясно, при някои двойки такова събитие слага край на отношенията по между им, а при други двойки връзката става още по-силна. Тази загуба оказва влияние и на вярата на жената в бъдещето, в мечтите, в Бог. Не рядко жената преживяла спонтанен аборт изпитва чувства като вина, гняв и неувереност.

Предположението, че спонтанният аборт е все още тема табу освен за обществото, но и за много жени, и че те се осмеляват да говорят за него само анонимно, също се потвърди до голяма степен. Установи се, че в не малка степен обществото все още не е готово да говори свободно за аборта, както и да дава адекватна подкрепа на двойки, преминаващи през това. От всички тези лични истории става ясно, че всяка жена пази своята болка скрита, недоизказана или недоизживяна, и че тази болка не отшумява с времето, а в много от случаите споменът за преживяното все още носи негативна емоция. Предполагаме, че една от причините за това е фактът, че тази травма много често остава neprеработена, поради стигмата, която носи – това е тема, по която е по-добре да не се говори, да се забрави бързо, това е тема, която носи в себе си тъга, често неприета от другите и пренебрегната и омаловажена. Разбираме, че всяка жена намира своите механизми за справяне, една се затваря в себе си и не споменава пред никого за това, друга има нужда да сподели с целия свят и нейната скръб да бъде призната, но колко ефективни за всяка от тях са тези стратегии и успяват ли да преживеят случилото се? Настоящото изследване роди много нови въпроси и търсения, които да превърнем в достатъчно основание, за да продължим да изследваме и работим по темата и да търсим ефективни методи и техники за справяне с този все още „скрит“ проблем.

Литература

- Allen, M., & Marks, S. (1993). *Miscarriage: Women sharing from the heart*. New York: John Wiley.
- Armstrong, D., & Hutti, M. (1998). Pregnancy after perinatal loss: The relationship between anxiety and prenatal attachment. *Journal of Obstetric, Gynecologic, and Neonatal Nursing*, 27, 183-189.
- Bansen, S. S., & Stevens, H. A. (1992). Women's experiences of miscarriage in early pregnancy. *Journal of Nurse-Midwifery*, 37(2), 84-90.
- Kint, E. L. (2015). Women's experiences of pregnancy loss: An interpretative phenomenological analysis.
- Marianne Hopkins Hutti, Minerva dePacheco, Marian Smith (1998). *A Study of Miscarriage: Development and Validation of the Perinatal Grief Intensity Scale*.
- Paulina Van, Afaf I. Meleis. (2003). *Coping With Grief After Involuntary Pregnancy Loss: Perspectives of African American Women*
- Zinovieva, I. L. and Pepermans, R. (2008). *Brussels, Belgium and the Knowledge Economy*. Garant, Antwerp – Apeldoorn.

Trafficking in Human Beings as a Part of Human History

Lyubka Kostadinova

South-West University „Neofit Rilski“
PhD student, e-mail: lyubka.miteva@gmail.com

Abstract: *Research on slavery is by definition both global and comparative. Indeed, slavery is an institution whose existence has spanned most of the documented history of the world and has spread across many different countries and regions. Exploitation within human trafficking is often presented as a new problem in contemporary social life or as an exception to the global system of development, democracy and global modernism. However, if we examine the philosophy underlying the different stages of slavery, we find a wide variety of arguments about the types of exploitative purposes prevalent in different historical eras and today. Through a review of documents and data at the national, European and international levels, the paper focuses on the argument that enslavement and exploitation continue to exist today, and the term human trafficking has become a contemporary umbrella term that encompasses a variety of abuses.*

Keywords: *human trafficking, slavery, exploitation, abuse.*

Трафикът на хора като част от човешката история

Любка Костадинова

Югозападен Университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: lyubka.miteva@gmail.com

Резюме: *Изследванията за робството по дефиниция са както глобални, така и сравнителни. Всъщност, робството е институция, чието съществуване е обхванало по-голямата част от документираната история на света и се е разпространило в много различни страни и региони. Експлоатацията в рамките на трафика на хора често се представя като нов проблем в съвременния обществен живот или като изключение от глобалната система на развитие, демокрация и глобален модернизъм. Въпреки това, ако разгледаме философията, залегнала в основата на различните етапи на робството, ще открием голямо разнообразие от аргументи за видовете експлоатационни цели, разпространени в различните исторически епохи и днес. Чрез обзорен преглед на документи и данни на национално, европейско и международно равнище статията се фокусира върху аргумента, че поробването и експлоатацията продължават да*

съществуват и днес, а терминът трафик на хора се е превърнал в съвременно общо понятие, което включва различни злоупотреби.

Ключови думи: *трафик на хора, робство, експлоатация, злоупотреба.*

Исторически погледнато, робството има древни корени, които са дълбоко интегрирани в социалните и икономически измерения на цивилизациите. Търговията с хора и тяхното поробване е една от най-широко разпространените и характерни черти на всички човешки цивилизации във времето и пространството. Въпреки че естеството и мащабите на робството са претърпели сериозна промяна с течение на времето, днешната световна търговия с роби не е ново или скорошно явление. Рационализирането на глобалната търговия с роби през колониалната епоха все още съществува, дори и латентно в рационализирането на експлоатацията за постигане на глобална печалба днес (Велчев, 2016).¹

Робството играе важна роля в икономиката на много общества. Както отбелязва Бейлс, то е една от първите форми на търговия, която се трансформира в международна (Bales, 1999).² В миналото робството е намирало оправдание в расовите и етническите различия, но днес общият знаменател е бедността, а не цветът на кожата. Робството се определя като икономическа институция, способна да преодолява революции, промени в политическите структури, да се адаптира към променящия се свят и да се разраства. В този смисъл трафикът на хора и съвременното робство бързо са се адаптирали към новата глобална икономика (Aronowitz, 2009).³ Институцията на робството е и една от малкото истински въздесъщи институции в човешката история (Burke, 2013).⁴ Широкото разпространение на робството във времето и пространството е попречило то да изчезне напълно, дори в периоди, когато робите са имали минимално икономическо значение. Затова разбирането на историческите измерения на робството е от съществено значение за разбирането на ролята и значението му в съвременния свят.⁵

¹ Велчев, Б. 2016, Робството и българското наказателно право, София: Сиела Норма АД, с. 12.

² Bales, K. 1999, DISPOSABLE PEOPLE, New Slavery in the Global Economy, Berkeley and Los Angeles, California, University of California Press, p. 9.

³ Aronowitz, A.A. 2009, Human trafficking, human misery: the global trade in human beings, Westport, Connecticut London, Praeger, p. 29.

⁴ Burke, M.C. 2013, Human Trafficking: Interdisciplinary Perspectives, New York, Routledge, p. 27.

⁵ Пак там.

В продължение на векове човешките същества са били използвани като основна стока за регионалната и глобалната търговия, а много икономики са били зависими от използването на робски труд и жестока експлоатация на хора. Непрекъснатото търсене на евтина работна ръка е мотивирало пленяването, купуването, продаването и транспортирането на милиони мъже, жени и деца по целия свят. Това е допринесло за появата на множество робовладелски системи, имащи за цел да подпомогнат робовладелците да извлекат максимална печалба от работниците, които работят насилствено и да използват поробените – особено млади жени и момичета – за сексуални и други цели. Още от древността господарите са използвали робите си в множество дейности като селско стопанство, миньорство, домакинство, производство, отбранителни дейности и дори в бизнеса и администрацията, като много от тях подлагали робите си на сексуално насилие и ги принуждавали да живеят като наложници.

Като дългогодишно световно явление институцията на робството е била част от живота на милиони хора, а широкото му разпространение в човешката история затруднява обобщаването на данните за преживяванията на отделния човек. Древното робство се разглежда като следствие от необходимостта, от социално и човешко развитие. Въпреки че условията на труд, правният статут и ежедневието на хората, подложени на принудителен труд в рамките на различни робовладелски системи се различават драстично, в определени общества и исторически периоди се наблюдават основни сходства. В своите разсъждения за произхода на робството историци, икономисти, социолози, антрополози и психолози са установили общи характеристики, които са в основата на различните му проявления. Робът е бил определян като „аутсайдер“, „маргинален индивид“ или „социално мъртъв човек“. Всъщност до модерната епоха несвободният труд е бил по-скоро норма, отколкото изключение.

Робството възниква по различни причини. Вероятно най-разпространено е било пленяването по време на война – целенасочено или като вид стимул за войните, или като случаен допълнителен резултат, като начин за обезвреждане на вражески войски или цивилните граждани. Други са били отвличани по време на робовладелски или пиратски експедиции. Много роби са били потомци на роби. Някои хора са били поробвани като наказание за престъпление или дълг, други са били продавани в робство от своите родители, роднини или дори съпрузи, понякога за да покрият дългове или за да избегнат

гладна смърт. В някои общества робите са били считани за движима собственост, а в други за недвижима собственост, като например недвижимите имоти. Те са били обекти на правото, а не негови субекти. По този начин, подобно на домашните животни, робът обикновено не е бил отговорен за това, което прави. Имал малко права и винаги по-малко от своя собственик, но са съществували и общества, в които той не е имал абсолютно никакви права. Робът е бил лишен от лична свобода и от правото да се придвижва в пространството според желанието си. Робството обикновено, но не винаги, е било принудително. Друг източник на робство е била самопродажбата, извършвана понякога с цел придобиване на елитен статут или за да се избегне мизерията и бедността. То е било рядкост сред примитивните народи, като общества на ловците, защото за да процъфтява робството, е необходима социална диференциация или стратификация.

Бейлс посочва, че робството е съществувало още през 4000 г. преди Новата ера в най-древните световни цивилизации в района на Месопотамия, между реките Тигър и Ефрат, територията на днешен Ирак, базирайки се на наличието на археологически доказателства, открити предмети и текстове от този период.⁶ Шумерски рисунки върху глина показват как пленници, попаднали в плен по време на битка, са връзвани, бичувани и принуждавани да работят. Папирусни записи от 2100 г. пр.н.е. отразяват притежаването на роби от частни лица в Египет. Изглежда, че робството предшества както писаните закони, така и парите. След като робството е съществувало от около 2000 години, за първи път се споменава цената на един роб, която се равнявала на 11 сребърни сикли. Не след дълго търговията с роби се е превърнала в икономическо начинание. Сведения сочат за осъществяването на робска разбойническа екзалтация от Египет към Сирия, в която са пленени 1554 роби. Около 100 години след това, около 1790 г. пр.н.е., първите писани закони, създадени от вавилонския цар Хамурапи въвеждат правния статут и стойността на робите. Кодексът на Хамурапи определил робите като стока, а не като човешки същества, но признал правото на мъжете роби да притежават собственост, да се женят за свободни жени и евентуално да закупят свободата си. Жените робини не са имали нито едно от тези права. Кодексът на Хамурапи също така регламентирал разликата между дълговото робство и всички останали роби. Лицата в дългово робство трябвало да бъдат освободени от собствениците си след период от три години, а тези роби, които били набирани чрез

⁶ Bales, K. 2004, Slavery and the human right to evil, Journal of Human Rights, Routledge.

пленьване, продажба или наказание за престъпно поведение, оставали поробени за цял живот. Кодексът регламентирал робството, но не го разглеждал в морално отношение. Възгледите и възприятията на поробените лица относно тяхното положение не са записани. Въпреки това може да се каже, че в определени периоди несъгласието им с робския статут ги е провокирал да правят опити за бягство и да се бунтуват.

В своя разцвет около V в. преди Новата ера Атина е имала по-голям дял роби, отколкото свободни граждани. Тя била зависима от робския труд и по този начин се превърнала в напълно робовладелско общество. Нарастващото търсене на роби за изпълнение на широк спектър от задачи – от земеделие и производство на стоки за продажба до изработване на инструменти и полагане на грижи за болните – подтикнало атиняните да използват човешкия капитал в безпрецедентна степен. Въпреки че повечето атиняни са работили като земеделски стопани, като цяло те са смятали робството за необходимост, тъй като то е позволявало на най-привилегированите, на свободните граждани да насочат вниманието си към политически и културни въпроси, а не към неприятните задачи, свързани с физически труд. Дори хората от долната част на социалната скала се радвали на по-висок статус в сравнение с този на робите.

Подчертавайки факта, че присъствието на хора, които са били обект на продажба и поробване, е било почти повсеместно в древния свят, робите са съставлявали сравнително малък процент от общото население в ранните цивилизации. Робството е само една от няколкото форми на работна сила. В резултат на това в повечето древни общества икономическото значение на робския труд оставало сравнително незначително в продължение на няколко века, но това не е попречило на устойчивото разпространение на институцията след това.

С течение на времето поробването започнало да се асоциира по-скоро с възприеманите различия в ума и душата, отколкото с правното разграничение между свобода и поробване. Това преформулиране на робството като морален и духовен въпрос е видно от концепциите на древногръцките философи Аристотел и Платон, на съвременните философи Маркс и Вебер, които ни дават някои прозрения за това как е била рационализирана експлоатацията под формата на робство. Аристотел е смятал, че робството е нещо естествено и че човешките същества се раждат като роби и „нероби“. Според него някои хора били родени като роби и трябвало да бъдат такива при всички

обстоятелства. Други хора били родени, за да управляват тези роби, можели да ги използват, както решат и да се отнасят с тях като с имущество.⁷

Гръцкият философ Платон е разделил хората на „по-добри“ и „по-низши“. Справедливостта според Платон се състояла в това, че „по-висшестоящият“ може да управлява и има повече от „по-низшестоящия“ или „по-добрите“ трябва да управляват „по-низшите“. Омир е смятал, че дори човек да не е по-низш, преди да стане роб, поробването му го променя по такъв начин, че го превръща в естествен роб. Християнският мислител и теолог Свети Августин е поддържал тезата за неизбежността на робството и следствието му от греха и грехопадението на човека.⁸

Социалните практики, правните модели, нагласите и философските схващания, установени в Древна Гърция, оказали важно влияние върху следващите цивилизации, особено върху Римската империя. Робството съществувало в Древен Рим още от най-ранния етап на неговото развитие, а с разрастването на Римската република в огромна империя в продължение на няколко века, тя се превърнала в най-голямото робовладелско общество в древния свят. Историците твърдят, че робите са съставлявали почти половината от населението на Италия и може би сравнително малка част от цялата Римска империя. Римляните предали концепцията си за робството на следващите цивилизации чрез своята правна система, кодифицирана през VI век от Новата ера по времето на император Юстиниан и преоткрита през Средновековието от европейските учени. Римското законодателство, отнасящо се до робството, търговията с роби и манумисията, представлява конкретен пример за робска система от по-ранен период и служи като интелектуална основа, от която средновековните общества могат да се възползват, когато създават свои собствени модели на робство.

Между VI и XIII век робството постепенно изчезва в Западна Европа, тъй като феодализмът се превърнал в доминираща социална система. Феодалната система свързвала високопоставените членове на военния елит – лордовете с други военни, известни като рицари, които притежавали необходимото за водене на война оборудване, като коне и оръжия. В силно ритуализирани феодални споразумения господарите

⁷ Schofield, M. 1990. Ideology and Philosophy in Aristotle's Theory of Slavery, Göttingen, Germany, Hubert&Co, pp. 4-7.

⁸ BBC online, 2014, Philosophers justifying slavery, available at: https://www.bbc.co.uk/ethics/slavery/ethics/philosophers_1.shtml

предлагали на рицарите, в замяна на тяхната лоялност и служба, земи и имения, като обикновено това е било правото на ползване или управление по време на война. Владетелите на централните провинции, като английските и френските крале, могли да се възползват от персоналните договорни отношения, които са се разпространили в техните кралства, за да създадат по-големи кралски общности, гарантиращи, че благородниците на всички нива са задължени да се подчиняват на тези с по-висок ранг и в крайна сметка на короната. Лордовете и рицарите не са извършвали икономически продуктивен труд, а са разчитали на труда на селяните, известни като крепостници, които са живеели в именията на елита и са получавали защита и земя, която са могли да обработват сами, и правото да пасат домашните си животни в замяна на предоставянето на неплатен земеделски труд. Подчинени на волята на своя господар и юридически обвързани с неговото имение, крепостните селяни са имали малко юридически права. Те не са имали право да носят оръжие, били са задължени да търсят справедливост в местния съд и не са имали право да обжалват решенията на своя господар. Всичко, което притежавали, технически принадлежало на техния господар. Крепостните селяни са издържали себе си и семействата си, като са обработвали отделен парцел в имението на господаря и след това са му давали част от продукцията си като рента. Те също така са били задължени да работят върху много по-големия парцел на господаря. За да променят местоживеенето си, да се оженят, да научат занаят, да продават стоки на открит пазар или да пътуват, крепостните селяни трябвало да получат разрешение от господаря си и да платят такса. Въпреки това крепостните селяни не са били определяни като роби. Те притежавали права и били обвързани с господарите си в отношения на взаимност, които им давали право на защита, правосъдие и земя за обработване.

Ограничаването на робството и неефективната икономика в средновековна Западна Европа не са попречили на процъфтяването на робството и търговията с роби извън границите на този регион, особено в ислямския свят. Мюсюлманите използвали робите си в непроизводствени дейности, особено в занаятчийския труд, военната служба и домакинската работа. В Корана⁹ се казва, че господарите трябва да се отнасят добре с робите си, но въпреки това робите нямат законни права и се смятат за морално и физически по-низши от свободните мюсюлмани. Господарят можел да наказва сурово или

⁹ <https://koranbg.com/>

дори да убива робите си, без да се страхува от възмездие. Мъжете роби изпълнявали широк спектър от бизнес задачи за своите господари, но като цяло робите били използвани като домашна прислуга. В общество, в което мъжете могли да притежават повече от една съпруга, жените робини често били подлагани на сексуална експлоатация и принуждавани да проституират, да работят като танцьорки и компаньонки.

Робската институция и трансатлантическата верига за търговия с хора, която се развила през ранния модерен период, се оказала по-брутална и експлоататорска от тази, която е съществувала преди това в Европа, Африка или Близкия изток. Европейското завладяване и заселване на Северна и Южна Америка е довело до засилено търсене на селскостопански работници и до нова ера на глобално поробване. Производството на трудоемки култури като тютюн, захарна тръстика и памук за далечните европейски пазари изисквало наличието на достатъчно работна ръка.

Във всички тези общества робството е отразявало идеите, икономиката и властовите отношения в дадения момент. Според Бейлс (2004), въпреки че то е приемало различни форми в историята, робството винаги е било вид връзка между хората. Както лична, така и социална и почти винаги икономическа връзка, тъй като робството е свързано с извличане на печалба от труда на другите. Понякога то е било и правна връзка. Същественото е, че робството е динамично, отразява местните обичаи и практики, но също така се променя с течение на времето. Живеем в свят, който се променя бързо, и робството също се променя с интензивни темпове.¹⁰

През XVI в., когато трансатлантическата търговия с роби се разраства, се заражда дебат против робството, който не е имал значителен брой поддръжници. През XVII в. процесът за преосмисляне на робството като значимо зло става все по-забележим. Фокусът бива изместен и трансформиран в посока на това, че робството вече не е морално оправдано. Пътят към това решение е станал възможен благодарение на промяната на фокуса на внимание на органите, вземащи решения. Общият възглед за робството се променя от икономическия фокус на XVIII век към моралния фокус или този на жертвите XIX на век. Историята на споменатите движения и техните похвати намират отражение в по-късните борби за признаване на други човешки права.

¹⁰ Bales, K. 2004. *New Slavery. A Reference Handbook*, Second Edition, ABC-CLIO, p. xiii.

Английската поезия по това време е изпълнена с критики срещу робството. Появяват се и първите морални трактати срещу робството, публикувани от квакерите. Тези трактати и свързаната с тях агитация водят до това, че през 1758 г. квакерите в американските колонии и във Великобритания осъждат както търговията с роби, така и робовладелството. Случващият се процес се превръща в предвестник на промяната.

През XIX век законната собственост върху роби е прекратена, както става в Съединените щати, вследствие на което голяма част от обществото е на мнението, че робството е приключило. Това се оказва утопична мисъл, в която се преплитат неразбирането и разлика между значението на „собственост“ и „контрол“. За да бъде контролирано и експлоатирано едно лице, не е необходимо да бъде притежавано от друго лице.

Дори и след законовото премахване на робството, то никога не е преставало да съществува и както е било в продължение на хиляди години, контролът над робите и днес се изразява в насилие и експлоатационни дейности.

След премахването на законното робство през XIX век думата „робство“ се използва за описване на много различни неща: проституция, затворнически труд, дори продажба на човешки органи. От 1815 г. насам са подписани стотици международни договори за робството, но те рядко използват една и съща дефиниция. Преди да можем да определим „робството“, трябва да разпознаем характеристиките и условията, които го правят такова, каквото е. Робството е взаимоотношение между двама души. То е едновременно социално и икономическо отношение и, както всички отношения, има определени характеристики и норми. Основните характеристики на робството не се отнасят до собствеността, а до това как хората се контролират. В цялата история основната характеристика на робството, независимо дали е било законно или не, е насилието.

Библиография

- Велчев, Б. (2016). Робството и българското наказателно право, София: Сиела Норма АД, с. 12.
- Свещеният коран с български превод. <https://koranbg.com>
- Aronowitz, A.A. (2009). Human trafficking, human misery: the global trade in human beings, Westport, Connecticut London, Praeger, p. 29.

- Bales, K. (2004). *Slavery and the human right to evil*, Journal of Human Rights, Routledge.
- Bales, K. (1999). *Disposable people, New Slavery in the Global Economy*, Berkeley and Los Angeles, California, University of California Press, p. 9.
- Bales, K. (2004). *New Slavery A Reference Handbook Second Edition*, ABC Clio, p. xiii.
- Burke, M.C.(2013). *Human Trafficking: Interdisciplinary Perspectives*, New York, Routledge, p. 27.
- Drescher, S. (2011). *Abolition A History of Slavery and Antislavery*, Cambridge University Press.
- Schofield, M. (1990). *Ideology and Philosophy in Aristotle's Theory of Slavery*, Göttingen, Germany, Hubert&Co, p. 4-7.
- Harman, C, (1999). *A People's History of the World*, Interprint Limited, Malta.
- BBC online, 2014. *Philosophers justifying slavery*, available at:
https://www.bbc.co.uk/ethics/slavery/ethics/philosophers_1.shtml

Influence of Factors in the Development of the Trafficking in Human Beings. Process and Combating This Negative Phenomenon in Kosovo

Ma. Arjeta Shaqiri Latifi

**South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: arjetes@hotmail.com**

***Abstract:** Kosovo is located on the border of the interweaving of the cultures of the Orient and the West Kosovar society has gone through a complex historical process of economic, social and political development. Different cultures of relationship development have been developed here; social (development of productive forces and relations of production), religious (Christian, Islamic and others), cultural-traditional (patriarchal).*

Based on these conditions of the development of social processes in Kosovo and the influence of conditioning factors, it results that with the democratization of Kosovo society appear the beginnings of the negative phenomenon of trafficking in human beings.

***Keywords:** trafficking, tradition, phenomena, religion.*

1. Presentation

Thus, the development of socio-economic and political processes under the conditions of the concept of “free market economy”, in which “man is treated as a commodity”, leads to “human abuse of misery”, respectively trafficking in human beings.

Today, this negative phenomenon has become a concern for the people of Kosovo, because it attacks young people and marginalized groups.

Thus, the development of life under the concept of “free market economy”, respectively “liberal economy”, creates favorable conditions for the development of the phenomenon of trafficking in human beings, because “goods are realized in the market”.

In the conditions of this living environment, at the same time the fight against this phenomenon takes place, focusing on the identification of; the market of human beings, carriers of trafficking, ways of trafficking, means of trafficking, purpose of trafficking, etc.

2. Reasoning about the definition for the topic.

Therefore, the determination to study the topic “**The impact of factors in the development of the process of trafficking in human beings and combating this negative phenomenon in Kosovo**”, aims to study: 1) the current state of the phenomenon of trafficking in human beings, 2) the causative factors of trafficking in human beings, 3) the tendencies of the development of

this phenomenon, and 4) the application of policies, respectively strategies to combat this phenomenon (through these phases of action: *identification, prevention, detention, treatment of victims and integration into Kosovo society* (Official Newspaper 2013).

3. What inspired you as a researcher to do research on this phenomenon?

Since trafficking in human beings in Kosovo appeared after 1999 (after the change of the concept of political, economic and social system, respectively the neoliberal economic system), this problem has occupied an important space in the development of economic, social and politics in Kosovo.

This ugly phenomenon has an abusive character of man, violating the dignity, integrity, morality of man and degenerating Kosovar society in general.

Therefore, based on the disturbing indicators on the development of this phenomenon, I was inspired to study this phenomenon which damages the quality of life of Kosovar society, damages the image of society and destroys the dreams of young people to develop a more humane, dignified and most moral in Kosovar society.

So, we consider that the more we know about this problem, the easier it is to fight it and will be a contribution to Kosovar society.

4. How was the development of intensive work done on the formulation and development of this doctoral research thesis?

First of all, the focus was on the definition of the study thesis: **“The impact of factors on development of the Process of Trafficking in Human Beings and the fight against this negative phenomenon in Kosovo”**.

The main focus is on: 1) identification of variable variables (problem-causing factors) and in 2) identification of unchanged variable (consequence of the problem).

The study provides a historical *description of the phenomenon of trafficking in human beings in Kosovo*, the *causes* which have conditioned this phenomenon: 1) family, 2) education, 3) religion, 4) economy-unemployment, 5) information-media, etc.

The process of development of this phenomenon, the way of development, the tendency and trend of the development of the phenomenon, the generators or carriers of the development

of this process in Kosovo, the actions of the state of Kosovo to combat this phenomenon (the way of treating this phenomenon in all its aspects, especially in terms of social protection).

5. How was the research concept defined?

How is the research text of the study of the phenomenon done, building by:

- Content,
- Argumentative theses.

The research text of the study of the phenomenon is constructed focusing on the content and the argumentative theses, sequences that this phenomenon brings (Campbell, Draft & Hulin, 1982).

- Hypothesis H0
 - Hypothesis H1
- Hypothesis 0: Trafficking in human beings is a concern for the entire Kosovo society
 - Hypothesis 1: Trafficking in human beings is not a concern for the whole of Kosovo society.

Also, during the development of the research concept, the respective methods of research and scientific research have been used, as follows:

5.1 Quantitative methods

a. Method of analysis – The collected data will be processed, analyzed and conclusions will be drawn on the knowledge that has resulted from social policies in victim protection.

b. Statistical method – through this method, extract and process the data that are collected from the questionnaires will come to concrete statistical results.

c. Empirical method – the knowledge and models that have influenced the mitigation of the phenomenon of trafficking in human beings will be used (Creswell, 2003).

5.2. Qualitative methods

a) Historical method – will be used to describe the problem in chronological order.

b) Interview method – to identify this phenomenon, how well known it is to the wider Kosovar society, will draft a questionnaire where through this questionnaire will be conducted interviews with the respective respondents (victims, NGOs, victims' families).

c) **Comparative method** – will also use comparative methods, to compare the level of growth of the phenomenon of trafficking with human beings over a period, to the present day, where it hypothetically estimates that there are major changes. It will make these comparisons for the same period of time in relation to some countries in the region which have a greater confrontation (Burke Johnson & Onwuegbuzie 2004).

6. Anatomy of the phenomenon

During the study, interest was to know the anatomy of the problem, starting from (D'Augustino, 2017): 1) the source from where the problem originates, 2) the size of the problem, 3) the extent of the problem or location, 4) the carriers of the problem, 5) the way the problem-causing factors work, 6) the correlation of the problem with internal and external factors externally, 7) market of realization of interests around the problem, 8) interactions of actors to fight the problem etc.

7. Historical study of the phenomenon

The phenomenon has been studied chronologically by analyzing the history of the development of the phenomenon of trafficking in human beings from all aspects and in all stages of the development of socio-economic formations, through which Kosovar society has passed.

Then, the focus was on the current state of development of this phenomenon and the measures taken by Kosovar society to combat this phenomenon.

During the study, we will look at *the social policies* that are developed in the Republic of Kosovo in relation to: a) *the mitigation and elimination of this phenomenon* (which continues to be a permanent challenge for Kosovo society), b) *to supplement the change of the legal framework and implementation of international legal documents* (EU Directive, Palermo Protocol, etc.), which serve as binding documents for the treatment of victims of trafficking in human beings, c) *reviewing the application of all legal frameworks* (general legal acts, laws, litigations, etc.) d) *functioning of institutional and professional services*, e) *provision of system services social protection of this category*, f) *cooperation with regional countries to combat trafficking of victims of human beings*, g) *comparison of the development of this phenomenon and treatment of victims of trafficking in human beings with countries in the region*, etc.

8. Sources of information about the phenomenon

In terms of information resources, secondary sources from relevant Kosovo institutions were used, and interviews were conducted by various actors (with a diversity of respondents from different communities).

Hypothesis has been tested through these empiric data.

Also, as sources of data about the phenomenon are used professional documents from the Ministry of Labor and Social Welfare of the Republic of Kosovo (Standard operating procedures for victims of trafficking in human beings, Strategy, etc.), which will have a preliminary character in the treatment of the selected topic.

9. Research questions

The definition of the research concept is done by defining the research questions, such as:

- 1) Is the phenomenon of trafficking in human beings developing in Kosovo?
- 2) What are the influencing factors of the development of this phenomenon?
- 3) Is this ugly phenomenon being fought in Kosovo?
- 4) What are the steps of action for the fight against this phenomenon in Kosovo?
- 5) What are the consequences of the development of this phenomenon in Kosovo?

By answering these research questions, I have developed the research concept of this thesis.

10. How the working technique is selected?

The citation methods are based on citation standards, which are regulated through dialogue when using the computer (Neuendorf 2005).

The selection of working techniques was made based on the citation methods preferred by the institution of doctoral study – doctoral school.

The citations are intended to specify the source of the information, the authorship, the time and place of publication (Tu Delft, 2016).

11. What is the purpose of the study?

Through this study the aim was to summarize and analyze: *the situation, causes, tendencies, the way of combating this phenomenon, the way of treating the victims, the*

integration of the victims in the Kosovar society, the completion of the legal framework around this phenomenon, the compilation of policies and strategies, which have the aim of reducing the consequences of this phenomenon.

Critical review of social protection policies; adequate drafting of social protection policies, completion of social policies which will cover the phenomenon of trafficking in victims of human beings, the tendency to develop these social policies, etc.

12. What was your motivation for research and scientific achievement?

Motivation for studying this topic has to do with: a) how did the change of the political, economic and social system affect the development of this phenomenon? b) How did the “human market as a commodity” develop in Kosovo and in the region? c) What actions has the Republic of Kosovo taken to combat this phenomenon? d) What gaps have been created as a result of the development of protection policies on the protection of victims of trafficking in human beings, e) How are social policies being implemented in the process of trafficking in human beings, c) What is the state of social protection in all instances (respect for human rights, social welfare, emotional health of victims, treatment, recovery, housing, reintegration into the community, etc., with a special focus on victims.

Through the study of this phenomenon is seen the importance of interaction and institutional liaison of actors who deal with this problem (Ministry of Labor and Social Welfare, Ministry of Internal Affairs, Ministry of Justice and Ministry of Health, Civil Society, etc., which aim at close cooperation in combating this phenomenon.

13. What are your objectives regarding the study of this phenomenon?

The subject of research in this study will be:

- Utilization of theoretical knowledge (exact description of the phenomenon),
- Utilization of practical knowledge,
- Development of scientific research (elaboration of the phenomenon),
- Use of relevant methodologies,
- Elaboration of relevant factors as influencing factors in trafficking in victims of human beings,

- The impact of the economic and social situation on the development of trafficking in human beings,
- The impact of the socio-political environment on social policies,
- The impact of the legislative, institutional and professional framework on social protection,
- The impact of social policies on the protection of trafficked victims,
- Analysis and concretization of social policies and their review;
- Promoting social service providers in social protection.
- Efficient functionality of social system modeling,
- Impact of the Social System on social stability,
- Assessment of the current state of stability of the Kosovo Social System and forecast for the next period,
- Findings,
- Recommendations.

14. What does the researcher aim to achieve through this study?

The study aims to concretize the development of the phenomenon, by analyzing the statistical data of a period of time (five years) and making a comparative concretization of the political, economic and social system in the field of combating and social protection of victims of trafficking in human beings in Kosovo, with the countries of the region.

Also, in this study will be presented the Social Schemes which are covered by the State Budget of Kosovo in relation to the protection of victims of trafficking in human beings in Kosovo, which show how much it costs the Kosovo Budget to treat these victims.

15. What study properties make the researcher a scientist?

The researcher is made a scientist by many qualities (Indeed Editorial Team, 2021):

- Recognition of the problem
- Approach to the problem (data collection on the topic for which it is defined)
- Hypothesis construction
- Analysis and verification of the hypothesis
- Realization of findings or results

- Recommendations.

It should be noted that a scientist must have problem-solving skills, be persistent in studying the problem, curious, organizational, and have a critical opinion about the research work (problem-solving) (Matthews & Ross 2010).

16. Focus of knowledge on the study of the phenomenon.

To study this phenomenon, different theories will be used, which have to do with: the concept of market economy, informal market, fundamental human rights, social equality, education, employment, culture, social protection, legal protection, etc.

It is also necessary to use the theoretical knowledge of social science theorists and with dedication to describe the problem in a qualitative rather than quantitative way.

17. Finding accurate sources about the development of the phenomenon

In order to arrive at accurate results about the study of the problem, it is necessary to provide accurate data on the problem, which are usually secondary data provided by the relevant state institutions.

18. Analysis of debates about the development of the phenomenon

Numerous debates about the problem usually take place during certain periods of time in the form of: round table meetings, discussions in the media, various direct meetings are organized with the community or with professionals, etc.

These debates are carefully analyzed and conclusions are drawn about the development of the problem.

19. Empirical verification of data about the development of the phenomenon

The instrument where the hypothesis was tested by verifying the unchanged variable was used as an instrument of the empirical method. Through the SPSS technique we tested the result with this evaluation of the result the phenomenon is reflected. Thus, in this way are foreseen the steps that should be taken towards the prevention of the phenomenon of trafficking in human beings.

20. Results

The phenomenon of trafficking in human beings is best explained through the results of the work. The contribution to combating the phenomenon of trafficking is seen by several indicators: *from the aspect of religion, the aspect of education, the aspect of media and the economic aspect*. So, each of these indicators in the concept fights the phenomenon of trafficking by raising awareness, raising morale, raising education, creating an environment of better well-being, so that the most sensitive part of society (youth) is protected from these actions of harmful. Based on the answers of the respondents from the questionnaires we obtained the results in SPSS. We have come to the conclusion that the most important role and contribution towards combating this negative phenomenon is played by the family, education, media and economy-development. So, by identifying external and internal factors, the approach to this phenomenon is easier. Therefore, as a conclusion, it is much easier to come to conclusions and recommendations.

21. Contributions

This study will serve as a special scientific contribution to the study of the phenomenon and the victims of human trafficking and the implementation of social policies for the protection of victims in Kosovo. From this study it is expected to draw conclusions related to me and this phenomenon, where the various findings will come from and the services will be summarized.

21. Limitations

Studying the phenomenon of human trafficking is not an easy research. Obstacles and limitations are often involved as it is a very sensitive topic which attacks our society.

- Limitations (weaknesses and risks)
- Alternatives to the use of authentication techniques (a. Stata, SPSS).

23. Findings

- Contributions
- Explain the innovative findings in this dissertation
- Importance of innovations (Why, which?).

24. Literature

- Burke Johnson, R. and Onwuegbuzie, A. J. (2004). Mixed Methods research: a research paradigm whose time has come, *Education Researcher*.
- Campbell, J. P., Draft, R. L., and Hulin, C. L. (1982). *What to Study: Generating and Developing Research Questions*, London: Sage.
- Creswell, J. W. (2003). *Research Design: Qualitative and Mixed Methods Approaches*, London: Sage.
- Matthews, B., and Ross, L. (2010). *Research Methods; Practical guide to social and human sciences*.
- D'Augustino, T. (2017). *What make a good scientist? Michigan State University Extension; What makes a good scientist? - MSU Extension*
- Indeed Editorial Team. (2021). *What is a scientist? Definition and Types; What Is a Scientist? Definition and Types | Indeed.com*.
- Official Newspaper (2013) Pristina;
<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=8875>.
- Tu Delft. *PhD selection guide How to get the right PhD candidate. 20160405-PhDselectionguideTuD.pdf* (phdcentre.eu).

Power Models and Stereotypes in the Field of Security and Justice

Ventsislava Venchova

South-West University “Neofit Rilski”

PhD student, e-mail: ventsislava_venchova@swu.bg

Abstract: *This report addresses the issues of security and cybersecurity in our time, as well as the opinion of experts on justice in our country. The aim of the report is to set out the main key points and issues on which it is considered that there is still something to be said on the topic as well as to take appropriate action. It is important to clarify that much of the information in the report is due to fieldwork, i.e. interviews with employees of the Main Directorate for fighting organized crime as well as OD of the Ministry of Interior. From the meetings and interviews and also from the literature on which the report is based, it is clear that the services are doing their job very responsibly, appropriately and accurately and employees are fully aware that there are units that are important and still need to be work on.*

Keywords: *philosophy of power, security, cybersecurity, justice.*

Властови модели и стереотипи в областта на сигурността и правораздаването

Венцислава Венчова

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Докторант, e-mail: ventsislava_venchova@swu.bg

Резюме: *В настоящата статия се засягат темите за сигурността и киберсигурността в нашето време, както и мнението на специалисти по отношение на правораздаването у нас. Целта на доклада е да постави основните ключови моменти и проблеми, по които се счита, че има какво още да се каже по темата, както и да се предприемат съответните действия. Голяма част от информацията в доклада е вследствие работа на терен, реализирани интервюта със служители на ГДБОП, както и на ОДМВР. От направените срещи и проведени интервюта, както и от литературата, на която е основан докладът, става ясно, че службите вършат своята работа изключително отговорно, целесъобразно и точно, като служителите ясно осъзнават, че има звена, за които е важно да се работи още и още.*

Ключови думи: *философия на властта, сигурност, киберсигурност, правораздаване.*

„Властта не е примамлива за чистите умове.“ – Томас Джеферсън

„Властта е много особена игра, защото се играе от цялото човечество.“ –
Робърт Грийн

В своята книга „48-те закона на властта“ Р. Грийн още в увода запознава читателя със своята философия, свързана с желанието на човека да притежава власт. Авторът свързва властта, или по-точно липсата на желаната власт, с интензивно човешко усещане, което в голяма степен е непоносимо за хората, определя това усещане като терзание. По думите му хората, които не успяват да се домогнат до така желаната от тях власт са „безпомощни и нещастни“ (Грийн, 1998: 9). Грийн ясно формулира открояващи се тези, свързани с неукротимото желание на човека да има власт и влияние. Друг фундамент, който авторът поставя, отново е свързан с желанието на човека да има власт, но и с човешката непримиримост, ако има по-малко количество власт, от това, за което жадува. В своята книга Грийн ясно акцентира и върху факта, че в непрекъснато променящи се и динамични времена, за човека е по-скоро опасно това желание и демонстрация за власт, като авторът „съветва“ читателя, че в една такава „игра“ по-добрата стратегия за човека, желаещ голямо количество власт, е да умее да се преструва и да умее да манипулира останалите. Ясно личи, че Робърт Грийн поставя на една линия желанието за власт, и умението на човек да бъде лукав, да умее да се преструва, да умее да играе роля и да се нагажда в определени ситуации така, че изгода да има само собственото му его и амбиции. От думите на Грийн става ясно, че неистинността и волята за властта, вървят ръка за ръка: „Всякакви насилствени и неприкрити опити за завоюване на повече власт се посрещат с яростно неодобрение.“ (Грийн, 1998: 9).

От историята знаем, че в развитието на човечеството всяко увеличаване на територията, съюзяване с други народи (племена) или територии е свързано с военни действия. Войната не е нищо друго освен демонстриране на власт. Векове по-късно, когато гледаме, а и участваме в един по-различен свят, темата за властта и философията на властта, сякаш продължават да стават все по-актуални. Властта е вътрешен мотив и порив. Властта често е свързвана с негативното, което принадлежи на човешката душа.

Властта е поставена като проблем от Николо Макиавели в неговото съчинение „Владетелят“. Макиавели е бил изпратен в заточение, след като Медичите се връщат на власт, но се твърди, че е имал достатъчно пари, за да може да прекара заточението си в

своето имение и да се отдаде на мислене и разсъждаване по теми, които до днес са изключително интересни и поставят фундаментите дори и на модерните общества, като нашето: “Трудностите се срещат именно при новото владение. Ако то не е създадено наново, а е само част от наследственото, така че можем да го наречем почти смесено, промените в него възникват от една естествена трудност, характерна за всички нови владения: хората на драго сърце сменят владетелите си, вярвайки, че така ще подобрят своето положение. Тази тяхна увереност ги кара да вдигат оръжие срещу господаря си, но съвсем скоро се убеждават, че положението им се е влошило. Това произтича от неизбежния факт, че всеки нов владетел е принуден да угнетява поданиците си с поддържането на войска и с безброй други насилия, което е нещо присъщо за всяко ново завоевание; по този начин твои врагове стават всички онези, които си ощетил и угнетил в момента на завоюване на владението, но в същото време не можеш да запазиш за приятели и онези, които са ти съдействали при завоюването, защото не си в състояние да ги възнаградиш така, както са очаквали, че ще бъдат възнаградени, а не можеш да си послужиш против тях със сила, защото си им задължен; затова и най-силната войска за настъплението в една страна ще се нуждае от благоразположението на нейните жители“ (Макиавели, 2014: 43).

В наши дни не се водят войни, или поне не, както е било по времето на Студената война или двете световни войни, но днес сякаш ние отново сме във война, която се води за времето на човешките същества, която е свързана с технологията в нашата епоха, война, която поставя на везна човешките души и физическия комфорт. Една война, в която човешкото съзнание постоянно трябва да съществува на бързи обороти и да има толкова модернизация и дигитализация, изразени в технологиите, които да разсейват и трансформират света на човека.

Темите за сигурността и властта стават все по-актуални от гледна точка на времената, в които живеем. Човешкият фактор е с особено важно значение, тъй като във всяка служба, свързана със сигурността, киберсигурността, както и правораздаването, на различните длъжности, стоят хора.

Човекът е изключително интересно за изследване същество. Опитът показва не малко случаи, в които определени лица променят своето поведение, след като встъпят в определена длъжност. Дали това е проява на придобита власт или модели от детството и

семейството, в които въпросното лице е градило своя характер, трудно е да се даде еднозначен отговор на такъв въпрос, тъй като често пъти човешкият характер може да се променя, може и да се развива. Едно обаче е сигурно – всеки от нас гради своя характер на база възпитание, ценности и опит. Ето защо е важно да се уточни, че понякога грешките, които се допускат в сферите на сигурността, киберсигурността и юридическите среди, са вследствие на грешки, допуснати от служители, като причините за това могат да бъдат повече от една.

Сигурността и киберсигурността са теми с изключително важно значение особено в нашия свят. Все повече хората прекарват своето време онлайн. Но дали наистина хората и най-вече подрастващите деца осъзнават какви рискове се крият в онлайн платформите.

С цел събиране на максимално точно описваща реалността ни информация бяха планирани две интервюта, които се проведоха в сградата на ГДБОП, София. Целта на дисертацията и становището на докторската теза, са свързани с идеята да се опишат, покажат и докажат проблемите, с които служителите на службите за сигурност се сблъскват всеки ден, както и проблемите, свързани с кадрите в системата, и начините, по които се решава кое лице е подходящо за съответната длъжност и кое лице не е. Фундаментите, застъпени в дисертационното изследване, са основани на идеята да се даде повече информация за работата на терен, работата в системата, както и да се наблегне на човешкия фактор, при встъпването в длъжност. Да се изследва емоционалната интелигентност, профил и допирните точки на служители, които променят своето поведение (или разкриват истинската си същност), след като се сдобият с повече власт и правомощия. Кое е общото между тези хора, дали тези техни пориви са свързани с възпитанието им, детството им, или пък промяната настъпва в следствие на натрупан опит в служенето.

През декември 2021 г. посетих сградата на ГДБОП, София, като проведох среща с комисар Владимир Димитров, който е началник на отдел „Киберпрестъпност“. В нашия разговор комисар Димитров сподели, цитирам: „В момента, в който с Вас си говорим, близо 500 човека теглят детско порно в интернет“. Проблемите със сигурността са изключително сериозни, тъй като все повече млади хора споделят не само кои са техните родители, но споделят информация, свързана със своите училища, роднински връзки,

местоположение, снимките ми са публично достъпни, а това води след себе си множество рискове.

Отделът „Киберпрестъпност“ се занимава с дейности, които имат нерегламентиран достъп до компютърно-информационни ресурси, унищожаване и промяна на компютърни данни, заразяване с компютърни вируси. Финансови измами в интернет пространството, кражба на виртуална самоличност, нарушаване на авторски и сродни права. Производство, държане и разпространение на порнографски материали с непълнолетни лица, пробуждане към дискриминация и насилие, основани на различия в раса, народност, етническа принадлежност или омраза. Служителите на този отдел си взаимодействат с различни правителствени организации, частни фирми, фондации и граждани, като целта е противодействие на такъв тип престъпления:

1. Хакерски атаки – нерегламентиран достъп, копиране и използване на компютърно-информационни данни, DDoS атаки;
2. Интернет измами – BEC/сменен IBAN, романтични, автомобили;
3. Незаконен онлайн хазарт;
4. Престъпления с криптовалута;
5. Инвестиционни измами;
6. Изпиране на пари от киберпрестъпност;
7. Детска сексуална експлоатация;
8. Нарушаване на авторски и сродни права;
9. Насаждане на терористична, расова и друга онлайн пропаганда;
10. Незаконна търговия с лекарства онлайн;
11. Фалшиви новини;
12. Разпространение на порнографски материали;
13. Дигитални анализи и изготвяне на компютърно-технически справки;
14. Събиране на общодостъпна информация в интернет;
15. Даркнет разследвания;
16. Национална контактна точка 24x7 за запазване на компютърно-информационни данни по будапещенската конвенция.

А ето и част от интервюто с комисар Владимир Димитров.

Други сериозни проблеми, за които сподели комисар Димитров, са свързани с:

- „Бизнес смяна на айбан – фирми, които работят с чужди колеги, за бизнес отношенията между фирмите има буфер (марж), изразен в пари, контрагента на българска фирма, който се намира в Китай, например, заради Корона – кризата, от онлайн банкирането към дадена банка, която ползва, като прави смяна на айбан за сметка, в същия момент в тази кореспонденция се намесва престъпен хакер и в определен момент се изпраща тази информация на друг имейл – т.нар. „Финансово муле“. С пране на пари киберпрестъпникът използва услугите на тези, които перат пари, има данни за 10-15 престъпни организации, които се занимават с прането на пари, които имат почти неограничени възможности в интернет пространството („пипала“) и могат да перат пари. Те имат уменията, апаратурата и знанията да изперат един милион долара или да помогнат срещу заплащане на комисион да се измами една жена, която е потенциална жертва на киберпрестъпност – QQAazz.“

По-нататък в разговора беше обсъден и проблемът за кадрите в редиците на МВР и специално по отношение кадрите, които са нужни за работа в отдел „Киберпрестъпност“: Комисар Димитров: „Един от основните проблеми с липсата на добри кадри е фактът, че за работата, която е необходимо да се извърши и то по възможно най-добрия начин, служителите са нископлатени. При нас е необходимо владеенето на чужди езици на изключително високо ниво, тъй като ние общуваме постоянно със служители на ФБР, както и други служби, с които работим съвместно, добрата комуникация е от изключително значение, за да може една акция да се завърши по възможно най-добрия начин и да даде необходимите резултати. Другите проблеми, с които се сблъскваме, са логистични, тъй като с ограничен ресурс е нужно да постигаме големи подвизи на терен.

- Необходимо е по-внимателно да се избират хората за работа в редиците на МВР. Въпреки това, мога да кажа, че психоинститутът към МВР върши своята работа на изключително високо ниво, колегите от института са изключително строги към хора, които не са годни за такъв род дейност, каквато се извършва в отдел „Киберпрестъпност“.

- Комисар Димитров, бих искала да Ви попитам – българското законодателство адекватно ли е към ситуациите, с които се сблъскват по отношение на престъпления, станали онлайн? Има ли нужда от промени, ако да – то какви?

- Комисар Димитров: „Законодателството ни е отлично, но по мое мнение е необходимо да има завишаване на наказанията. При хакване, наказанието е лишаване от

свобода за 3 години и глоба в размер на 3000 лева, това са леки престъпления, защото наказанието за лишаване от свобода е под 5 години. Поради естеството на тези престъпления, определени като „леки“, не може да се използват СРС.“

В същия ден се проведе още една среща с тогавашния началник на сектор „Трафик на хора“, София – Валери Кортезов. Ето и част от въпросите, които бяха разисквани:

- Главен инспектор Кортезов: „Това е единственият сектор в МВР, който се занимава с трафика на хора в България и чужбина, като това включва абсолютно всички форми на трафик – трудова експлоатация, сексуална експлоатация (проституция), продажба на деца и пр. Имайте предвид, че жертвата е жертва, без значение дали има съгласие от нейна страна или не.“

На въпросите ми, свързани с това, дали младите хора са достатъчно информирани, за да се предпазват от това да станат жертви на такъв тип престъпна дейност, началникът на сектор „Трафик на хора“, отговори с категорично „НЕ“.

- Главен инспектор Кортезов, на база Вашия опит и познания, бихте ли разказали повече от гледна точка на опита, който имате, защо според Вас много млади жени „залагат живота си на карта“?

- Главен инспектор Кортезов: „Защото е модерно! В проституцията има така наречените „меки методи“. Преди време организираните престъпни групи или лица, занимаващи се с такава дейност, са използвали т.нар. твърди методи – упражнявано е насилие върху жертвата. Сегашните методи са меки и са известни още с името „Love boy“. Престъпникът се свързва с дадена жена онлайн, като тук освен за сексуални услуги, жертвата може да е въввлечена и в трудова експлоатация. Двамата се сприятеляват, той я ухажва и започват да имат връзка. В масовия случай жените, които попадат в такъв капан, са жени с нисък социален статус, повечето са от ромски произход, като това, което се наблюдава, е много висок процент на неграмотност. Ето защо, жената вижда в този мъж възможност за финансова стабилност и сигурност.

В общия случай е като предложение за работа, например в заведение в Германия, като въпросната жена ще работи в даденото заведение, като барман, сервитьор, хостеса и пр., оказва се обаче, че всъщност жената ще предоставя сексуални услуги. Много пъти насилникът използва срещу жертвата снимкови материали от времето, в което са се ухажвали и са били интимни един с друг, върху жената се оказва физическо насилие,

психическо насилие, има случаи, в които жертва е била обливана с киселина, отправяни са заплахи за извършване на убийства на нейни близки хора, още заплахи, че снимковите материали от техните общи интимни отношения ще стигнат до хората, на които тя държи – баща, майка, дете, ако има такова. Следващата стъпка се изразява в това, че жертвата бива заключена в помещение с други жени, това е една типична ситуация за трафик на хора, като другите жени ѝ разказват подробно какво се очаква от нея, какво тя следва да прави. Често пъти се използват и упойващи наркотични вещества.

Един от притеснителните факти е свързан с това, че все по-малки момичета започват един процес на сексуализация. Дори в училищата има един вид съревнование за това с колко мъже може да бъде едно момиче, в рамките на 15 – 17 години, като понякога такъв тип интимности, се правят дори в санитарните възли на училищното заведение. Другата все по-засилваща се тенденция е все по-млади жени да са с доста по-големи мъже“.

- Г-н Кортезов, Вашият сектор извършва и дейности, свързани с наказателното преследване на извършителите, ето защо тук е може би моментът да Ви попитам, дали правораздаването в Р. България е на достатъчно високо ниво и дали такъв тип процеси са прозрачни? Наблюдава ли се корупция в такива дела?

- Кортезов: „Трафикът на хора и прането на пари вървят ръка за ръка, бих искал да започна с това. Ето защо, фактът, че едно лице е узаконило дадена дейност, не би следвало да бъде пречка, на въпросното лице да му се отнеме всичко, защото, когато му се изземат всички придобивки и пари, този човек вече няма да е в състояние да наема скъпи адвокати, които да лавират в закона, където има пропуски, както и да се възползват от грешки, които може да са допуснали служителите в лицето на полицията и прокуратурата. Наказанията не се прилагат ефективно и друг проблем е, че когато тези хора напуснат затвора, те отново започват да се занимават с незаконни неща, просто защото те нямат други познания и умения“.

- Главен инспектор Кортезов, имате ли наблюдения, касаещи причините, поради които едно лице има желание да бъде служител към ГДБОП и съответно какви са причините, според Вас, които са в състояние да накарат не малък процент от хора да престъпят закона?

- Кортезов: „Наблюдава се висок процент от полицията, която е на улицата, да няма елементарни умения, свързани с писане, запознаване с нормативните актове и пр., имам предвид униформения състав – КАТ, Охранителна полиция, Жандармерия, пр. Има десетки случаи на корупция по пътищата. Някои от хората, облечени в униформа, използват МВР като прикритие за сводничество, крадене на коли, продажба на оръжие. Много пъти такива хора са дори охрана на някого от сивия сектор.

Властта е изкушаваща, разберете това, а в България всичко е въпрос на доказване. Имайте предвид също, че корупцията навсякъде е на високо ниво, просто при нас е доста по-видима.

Да, има наблюдения, че хора, които са под пагон, обличат се във власт и се променят изцяло, като поведение и като ценности. Заради липсата на стойностни кадри, все повече се приемат хора, които са неадекватни за такава служба“.

Волята за власт е свързана с по-скоро негативни аспекти, отколкото позитивни, както Ницше я проектира: „Дето намерих живо същество, намерих и воля за власт; а и във волята на онзи, който служи, намерих още воля да бъде господар. Че на по-силния по-слаб да служи, това го придумва волята му, която иска да бъде господар на още по-слабия: само това удоволствие не може той си отказа. И както по-малкото се отдава на по-голямото, за да добие то пък удоволствие и власт над най-малкото, тъй също се отдава и най-голямото и заради власт живота си полага“ (Ницше, 2002: 100-101). Но да притежаваш власт е умение, за което не всеки е готов да заплати цена („Стойността на нещата понякога лежи не в това, което привлича вниманието ни, а в това, което трябва да заплащаме за тях, в цената, на която ние придобиваме поредния успех.“) с късче от душата си или просто във всеки от нас се крие по една същност, която ни показва мотиви, заради които да се породи у нас желанието да имаме власт над останалите. Властта често бива свързана с „уменията“ на хората да мисля едно, но да вършат и говорят друго – да са прикрити, да умеят да премълчават важните за тях неща, а да изказват на глас слова, които биха могли да заблудят останалите. Властта е контрол, а контролът дава възможност да се въздейства на една човешка маса и тази същата маса да прави неща, които ги прави в името на друг човек, но да е с убеждението, че го прави за себе си. Нашето съществуване според Ницше е чрез волята и то като воля за власт: „Само дето има живот, има и воля: но не воля за живот, а – тъй те уча аз, – воля за власт!“ (Ницше, 2002: 101).

Според Макиавели жаждата в човека към завоевания е както обикновена, така и сама по себе си естествена. Ето защо, когато има хора, които могат да задоволят тази своя жажда, към такива хора историята ни показва, че винаги има хвалби, а порицания липсват. От друга страна обаче, ако тези хора не са в състояние да постигнат това, което желаят, въпреки че го искат силно, такива хора допускат грешки и заради това са порицани. Същият процес можем да наблюдаваме, когато говорим за властта, за лидерите и за силните на деня. Властта е пряко свързана с политиката, със стандарта на живот, с мисленето, с промените, с вътрешните усещания от това, че дадено лице притежава власт: „ако умеете да съблазнявате и очаровате, ласкаете и заблуждавате, рано или късно ще се доберете до върховете на властта. Ще можете да принуждавате хората да се съобразяват с вашите желания, при това те няма да осъзнават какво всъщност вършат“ (Грийн, 1998: 11). Робърт Грийн по-нататък съветва: „Превръщайте слабостта си в средство за укрепване на личната ви власт.“ (Грийн, 1998: 11) – колкото и негативно да е желанието на човека за власт, то всъщност позволява един задълбочен анализ върху собствената човешка природа, както и честност към себе си, за да може човекът да признае своите слабости. Признавайки слабостите си, човек може да се изгражда по-силен от тях: „Ако схватката за властта се окаже неизбежна, по-добре ще е да бъдете ловък артист, вместо вечно недоволен мърморко или отчайващ некадърник“ (Грийн, 1998: 13).

Да притежава един човек власт, се свързва дори с неговите умения да остане фокусиран и хладнокръвен, само по този начин решенията, които е необходимо да вземе, действията, които е необходимо да предприеме и изпълни, ще бъдат лишени от емоция, тъй като емоциите не винаги са най-добрите съветници, когато става дума за важни и властови решения и действия: „Изучаването на правилата на играта, наричана борба за власт, изисква определен светоглед и усет за перспектива. Понякога са нужни дългогодишни усилия, защото далеч не всичко в тази игра става по естествен път. Изискват се също и някои основни умения, но след като усъвършенствате дарбите си, ще можете да прилагате с много по-голяма лекота основните правила на играта“ (Грийн 1998: 13). По пътя към властта, според Грийн, човек трябва да упражни контрол и над себе си, над своите емоции: „Най-важното от тези умения е да владеете емоциите си. Това е много съществено изискване за всички, които се домогват до властта. Прекалено емоционалното

ви реагиране в дадена ситуация може да се окаже най-сериозното ви препятствие пред усилията ви да се сдобие с още повече власт“ (Грийн, 1998: 13).

В своя труд „Надзор и наказание. Раждането на затвора“ Мишел Фуко засяга темата за „правилната дисциплина“ и „добрата дресировка“ (Фуко, 1998: 179), сравнявайки с изкуството, изкуството на дисциплинната власт, като ясно пише, че това е средство, което има за цел „дресира“ умението на извличането, като това е насочено към масите, информацията, службите и хората, които работят в тях. Вместо еднообразно и масово да огъва всичко, което ѝ е подчинено, тя разделя, анализира, разчленява, разграничава до необходимите и достатъчно единичности. Тя „дресира“ подвижните, неясни и ненужни множества от тела и сили в едно многообразие от индивидуални елементи – малки отделни клетки, органични автономности, генетични идентичности и непрекъснатости, комбинаторни сегменти. Дисциплината „фабрикува“ индивиди; тя е „специфична техника на една **власт**, която превръща индивидите едновременно в обекти и в инструменти на **своето упражняване**. Това не е *триумфиращата власт*, която въз основа на собствената си прекомерност може да се опре на своята *свръхмоц*; това е скромна, подозрителна власт, чийто модус на действие е една пресметлива, но постоянна икономия. Скромни подходи, дребни похвати, ако ги сравним с величествените ритуали на владичеството или с големите държавни апарати. Но именно те малко по малко завладяват внушителните форми, модифицират техните механизми и налагат своите процедури. *Съдебният апарат не е пощаден от това полутайно завладяване*. Успехът на дисциплинарната власт несъмнено се дължи на използването на прости инструменти: йерархичния поглед, нормализиращата санкция и една специфична процедура, която е резултат от тяхното комбиниране – изпитът“ (Фуко, 1998: 179).

Типичен пример за съдебни грешки, грешки в съдопроизводството и решения, които са изключително грешни, е книгата на професор Костадин Бобев „Осъдени без вина“. В този труд, авторът ни представя различни истории на хора, които невинно са били осъдени за престъпления, които не са извършили, заради допуснати грешки в системата или в лошо свършената работа на назначените кадри на съответните длъжности. Една от емблематичните истории, носи името „Бирмингамската шесторка“: „През декември 1987 г. в два последователни броя на списание „Съветска култура“ московският кореспондент Павел Филипович Михалев описва многогодишните страдания на шест

невинно осъдени на доживотен затвор ирландски граждани. Английският съд ги обвинява за това, че на 12 ноември 1974 г. са организирали и извършили кървав атентат в Бирмингам, при който загиват 21 човека и 182 са тежко ранени. Написването на тази обширна статия било провокирано от едно писмо, изпратено от Поб Мейя – председател на Лондонския комитет в защита правата на шестте ирландски граждани, до съветския посланик във Великобритания Леонид Замятин. Истината е, че на същата дата в две заведения в Бирмингам избухват последователно „самоделни взривни устройства“ (Бобев, 2010: 133). Авторът пише още, че всички британски вестници са отразили тези събития, като са посочили за главен организатор ИРА (Бобев, 2010: 133). Професор Бобев разкрива истината за това, че невинни хора са осъдени, като в книгата си ясно посочва, че е използвано полицейско насилие и полицейски заплахи към невинните с ясната идея, че трябва да има кой да поеме такава вина (Бобев, 2010: 136, 137). Скотланд Ярл също са били замесвани в такива „операции“, а посочената книга е типичен пример за негативните проявления на властта, която притежават органи на реда, прокурори, съдии или дори медии, опиянени от властта, която притежават, водени от желанието си за трупане на победи, изразени в това – повишаване в ранг или по-висок чин.

Властта е мотив, който е двуполусен. Властта може да бъде като двигателя на самолет, да повиши човешките компетенции в работна среда, да го направи по-конкурентоспособен на пазара на труда, да предизвиква в човешката душа порив към научаването на нови знания, както и усъвършенстването на определени умения, но ако човек е на едно по-ниско стъпало в своето ниво на еволюция, то волята и желанието за власт, биха могли да нанасят много сериозни щети върху дадена среда, която е от особено значение в обществения живот, както и в разделението на властите. Много от видните философи и фундаменталните философски течения са търсили отговори на въпросите, свързани с човешката личност, желания и умения. До днес такива търсения и изследвания продължават. Едно е сигурно обаче. Всеки човек притежава воля и право на избор. Властта може да има положителен знак, но от човека зависи към кой избор ще я насочи.

„Човек е мяра за всички неща“ (Протагор).

Библиография

Бобев, К. (2010). Осъдени без вина. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Грийн, Р. (1998). 48-те закона на властта. София: Сиела.

Макиавели, Н. (2014). Владетелят. София: Изток-Запад.

Ницше, Фр. (2015). Тъй рече Заратустра. София: Изд. „З. Стоянов“.

Фуко, М. (1998). Надзор и наказание. Раждането на затвора. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Leadership in the Public Sphere

Vesela Tsekina

South-West University „Neofit Rilski“
PhD student, e-mail: vesela_tsekina@mail.bg

Abstract: *The current report is focused on the concept of leadership in the public sphere, as well as the skills related to the efficacy of leadership. A brief overview of leadership theories is presented for the purpose of creating a foundation for the analysis of leadership practices in the Bulgarian local government and administration. A recommendation framework and an outline of good practices in public leadership are given towards the end of the report, in order for aspects of Bulgarian local administration, which are in need of optimization, to be identified.*

Keywords: *leadership, public leadership, leadership skills, government.*

Лидерство в публичната сфера

Весела Цекина

Югозападен Университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: vesela_tsekina@mail.bg

Резюме: *Настоящият текст е фокусиран върху лидерството в публичната сфера, както и уменията и компетенциите, свързани с ефективната му реализация. Направен е кратък обзор на някои от класическите теории върху лидерството като конструкт, с цел да се създаде стабилна основа за анализ на лидерските практики в българското местно управление. Накрая на доклада е представена и рамка от препоръки и добри практики в публичното лидерство, за да се идентифицират аспектите от ръководството в българските общински администрации, които могат да бъдат оптимизирани.*

Ключови думи: *лидерство, публично лидерство, лидерски умения, управление.*

През последните десетилетия и в частност, в рамките на последните няколко години, през които в обект на обществено внимание се превръщат последиците от предизвикателствата, наложени от политическия и социалния контекст на нашето съвремие, актуалността на темата за ефективното лидерство в управлението бележи значителен растеж. Лидерството в публичната сфера е тясно обвързано с установените модели и практики в управлението, както и с обществените разбирания, потребности и навици.

Многообразието от теоретичните рамки на лидерството като понятие, изградени чрез някои от най-популярните теории върху термина през последните десетилетия, предоставят стабилна основа за планирането и извършването на бъдещи изследвания върху лидерските стилове на управление, техните предимства и недостатъци. В частност, изследването на публичното лидерство може да се разглежда като комплексен процес, поради широкия спектър от фактори, имащи роля във формирането на последиците от прилагането на даден тип лидерски подход.

Настоящата статия има за цел да представи мястото и значимостта на лидерството в съвременния контекст на публичната сфера и да илюстрира отличителните характеристики на познатите днес лидерски стилове на управление. Накратко са дискутирани и настоящите лидерски практики в българските общински администрации, като е съставена и мрежа от препоръки за повишаване ефикасността на местното управление в страната.

Същност на лидерството като конструкт

Лидерството е широко изучаван термин, за чиято същност са предлагани различни дефиниции през годините – още в края на миналия век могат да бъдат разграничени над 7 000 източници, предоставящи данни по отношение на същността на понятието; уменията и качествата, с които то се свързва; и приложимостта му в рамките на човешкото ежедневие (Bass, 1990). В основата си лидерството се отнася към способността за оказване на влияние върху чуждите действия, като крайна точка на този процес е постигането на определени съвместни цели.

В контекста на ежедневните разбирания за лидерството границите между конструкта и други термини (като напр., мениджмънт, ръководство и т.н.) са силно размити. Необходимо е да бъде посочено, че лидерството не е синонимно с доминацията и властта – то може да се осъществява в редица различни контексти и от индивиди, които не са в позиция на власт над останалите членове на съответната група или организация. Фундаментална цел на лидерството е изграждането на кохезионен екип, обединен от стремежа за реализацията на общи цели.

Лидерството се свързва не само с качеството на екипната дейност, но също и с качеството на екипните взаимоотношения (Hughes, Ginnett & Curphy, 1993). Това

допълнително подчертава значимостта на неговата ефективност не само за благоприятното развитие на съвместната дейност, но и за устойчивостта на организационната структура.

Въпреки широкия спектър от изследвания и литература върху същността на конструкта различните видове лидерство, както и предимствата и недостатъците на отделните лидерски стилове, съвременният поглед върху понятието свидетелства за необходимостта от съгласуваност между лидерския подход и фактори като качествата на последователите, организационната култура, личностовите характеристики на лидера и влиянието на външната среда върху организационното развитие.

Тоест, изследването на конструкта е в голяма степен многослойно и акцентирането върху само едно направление на лидерството, с което редица от познатите днес теории върху понятието се отличават, създава предпоставки за ограниченост на изследователската перспектива. Въпреки това е интересно да се посочи, че дори в теориите на автори, които критикуват класическите интерпретации на лидерството (като напр. Rosenbach, 2018), идеята за човешките личност и природа е централна за разбирането на същността на лидерството и неговите прояви в обществото.

Макар и да не могат да се посочат универсални личностни характеристики, които да се определят като предпоставки за наличието на лидерски компетенции, трудовете на автори като Stogdill (1948), McClelland (1987) и Bandura (1982) свидетелстват за съществуването на различни съвкупности (*clusters*) от личностови черти, свързани с лидерството. Тяхното изследване позволява и по-задълбочен поглед върху ролята на лидерите в контекста на нашето съвремие и значимостта на ефективното лидерство като цяло.

Отличителни качества на лидерите в публичната сфера

От широкото разнообразие от дефиниции на лидерството става ясно, че съществуват редица различни модели на интерпретация на лидерските способности и компетенции. Един от най-широко разпространените видове теории върху конструкта е *моделът на уменията* (*skills-based model*), който поставя фокуса върху лидерската фигура и съвкупностите от качества, които се свързват с лидерските способности (Mumford et al., 2000).

Съгласно този модел, лидерството се основава върху три основни групи умения:

- комплексни умения за разрешаване на проблеми;
- умения за съставянето на решения;
- умения за съставянето на качествена социална преценка.

Едно от ограниченията на тази интерпретация е илюстрацията на лидерството като дейност, свързана почти изцяло с разрешаването на проблеми и елиминирането на заплахи за благосъстоянието на съответната група или организация. Това би могло да доведе до непълноценно отразяване на комплексността на лидерските умения и широкия спектър от качества и способности, които се свързват с проявите на ефективното лидерство. Разрешаването на проблеми поначало изисква тяхната идентификация, за което е необходимо умението за разграничаване на основните фактори, довели до възникването на дадено явление или събитие (Bass, 1995). Съставянето на решения се отнася към генерирането на голямо разнообразие от идеи и потенциални подходи, както и предвиждането на потенциалните последици от имплементацията на всеки от тях (Mumford & Peterson, 1999). Социалната преценка се свързва с умението за разбиране на чуждите потребности, качества и поведения – както бе споменато и по-рано, лидерството е тясно свързано с груповите взаимоотношения, от което следва, че емпатията, висококачествената комуникация и ефективното делегиране са също фундаментални аспекти на лидерството (Zaccaro et al., 1991).

Всичко това е особено характерно за контекста на публичната сфера, тъй като в основата на публичното лидерство стоят идеите за общественото благосъстояние, защитата на обществения интерес и реализацията на съвместните цели. Лидерството в този сектор изисква приложението на широк кръг от способности и качества и в голяма степен, теоретични рамки като тази, която *моделът на уменията* предполага, не са достатъчни, за да капсулират пълноценно разнообразието от направления в дейността на публичните лидери и поради тази причина, те трябва да бъдат разглеждани предимно като основа, откриваща възможности за по-задълбочени изследвания върху лидерските качества в публичната сфера.

Роля на лидерството в съвременния контекст на публичната сфера

В ролята си на водач за дадена група или организация лидерът се отличава с умението да идентифицира най-благоприятната посока за развитие, най-подходящото за съответния контекст действие и т.н., от което следва, че една от целите на лидерството е разграничаването на необходимите за постигането на конкретна цел средства в ситуации, които определят познатите към дадения момент практики като недостатъчни.

Тази идея е отразена и в концепцията за лидерството, предложена от Heifetz (2001), който акцентира върху мястото на лидерите в рамките на публичната сфера и управлението и използва за отправна точка на теорията си моделите на човешкото поведение в ситуации, в които съответният настоящ контекст и оптималният/желаният такъв са силно разминаващи се. Двата поведенчески модела, според автора, са свързани с усещането за стрес, което е последица от неспособността за постигане на желаните от общността цели и предполагат респективно:

Идентификация на човек или група от хора, които да поемат отговорността и вината за съответните неоптимални условия, което в известен смисъл редуцира усещането за стрес;

Идентификация на човек, който притежава необходимите качества и компетенции да облекчи ситуацията и да предостави решение на проблема.

От идеите на Heifetz (2001) може да се изведе, че лидерството в публичния сектор е свързано с идеята за адаптация към конкретни условия, които застрашават ефективното изпълнение на обществените цели. Институционалните промени, до чието възникване се достига чрез проявите на лидерство в публичната сфера, имат за цел да защитят обществените интереси и да насърчат развитието на съвместните ценности, необходими за благосъстоянието на съответната общност (Benington, 2015; Bryson, Crosby & Bloomberg, 2014).

В действителност умението за поддръжка на груповите ценности е ключово за ефективното лидерство в публичния сектор, в частност по отношение успешната имплементация на реформи в неговите рамки. Реформата предполага налагането на даден вид промяна в установените практики, а промяната от своя страна се определя от измененията в човешките поведения и нагласи. Лидерите имат значима роля в осъществяването на този процес, тъй като едно от свързаните с лидерството умения е умението за убеждаване на околните (Adair, 1998), което е крайно необходимо в ситуации,

налагащи изоставянето на неефективни, но познати практики и разбирания и приемането на нови такива в името на общите за съответната социална група цели.

Необходимостта от ефективно лидерство в публичната сфера е още по-ясно изразена на местата, където се наблюдава децентрализация в управлението, и местните власти (индивиди и организации) имат по-голям контрол върху определени нива ресурси, необходими за успешното изпълнение на съответните за тях функции и отговорности (Джаксън, 2012). Оптималното разпределение на ресурсите, както и въвеждането и развитието на успешни политики и практики в управлението в голяма степен изискват добро познание върху обществените цели, потребности, качества и разбирания, а също и интерес към повишаването качеството на живот в съответната социална група. Освен с изброените, ефективният лидер се отличава също и със способността за качествена приоритизация на обществените цели, както и с решителност и умения за делегация (Гарднър, 2007). От всичко това би могло да следва, че децентрализираното управление предполага ясно изразена необходимост от проявата на ефективно лидерство.

Може да се твърди, че връзката между децентрализацията на властта и лидерството е реципрочна. Проявите на лидерство в местното управление се свързват с успешната реализация на поставените пред общността цели, повишаване качеството на обществените взаимоотношения, както и гъвкавост спрямо динамичните условия на обществената среда. Всичко това е в служба не единствено на обществения, но също така и на националния интерес, от което би могло да се изведе, че докато децентрализацията предполага по-голяма необходимост от ефективно лидерство, ефективното лидерство предполага по-висока степен на доверие в компетенциите на местната власт и съответно – по-висока степен на децентрализация на управлението.

Важно е да бъде отчетено още и че съществуват различни подходи към ефективното лидерство в публичната сфера (Иванов, 2014). Това отчасти се дължи на необходимостта от адаптация на лидерския стил на управление, съобразно с конкретните условия в съответната среда, както и спецификите на обществените потребности, наличните ресурси и поставените цели. Разнообразието от лидерски стилове на управление може да се разглежда като поредното свидетелство за комплексността на конструкта и процеса на неговото изследване.

Лидерски стилове на управление

Теорията за лидерските стилове на управление е значително доразвита през 70-те години на миналия век, когато двама автори допълват познатите до този момент идеи и разграничават 10 основни стила на управление (Tannenbaum & Schmidt, 1973):

- авторитарен;
- бюрократичен;
- харизматичен;
- демократичен;
- либерален;
- ориентиран към хората;
- ориентиран към задачите;
- стил на служител;
- транзакционен;
- трансформационен.

Моделът на Tannenbaum & Schmidt (1973) се основава върху разбирането, че лидерският стил на управление е определен от две основни характеристики – степен на лидерската власт и степен на свобода на подчинените при вземането на решения. Много от горе-изброените стилове имат сходни характеристики. Степента на власт при авторитарния стил на управление, например, е в голяма степен подобна на тази при бюрократичния, ориентирания към задачите и транзакционния стил. При тях съществува по-голяма дистанция между лидера и неговите последователи, възможността за групово вземане на решения е сравнително ниска и на преден план са поставени интересите на съответната организация, дори ако те не съвпадат изцяло с интересите на екипа.

Също толкова значими колкото сходствата между стиловете са и техните различия, тъй като изборът на ефективен стил на управление е силно зависим от целите, които е необходимо да бъдат постигнати. Бюрократичният стил, например, предполага следването на точно определени правила и регламенти както от страна на подчинените, така и от страна на лидера. Това прави този стил приложим в ситуации, свързани с извършването на рискова дейност или изпълнението на цели, изискващи прецизност и последователност.

Транзакционният стил, макар и в някои отношения подобен на бюрократичния, може да се определи като подходящ за решаването на задачи в краткосрочен план, тъй като предполага регулация на организационната дейност чрез възнаграждения и санкции. Ориентираният към задачите стил се свързва с по-висока авторитарност на лидера, но предполага и по-активно участие от негова страна в екипната дейност.

Останалите от изброените стилове се отличават с по-малка дистанция между лидер и последователи. Те предполагат по-висока степен на включване на екипните членове при вземането на решения и планирането на организационното развитие. Това ги прави подходящи за извършването на творческа дейност и създава предпоставки за по-високи нива на мотивация в групата. В контекста на публичната сфера се създава необходимост от установяването на баланс между степента на лидерската власт и свободата на последователите при вземането на решения (Van Wart, 2003). Тъй като общественият живот е в голяма степен подчинен на определени правила и норми, лидерският подход трябва да бъде съобразен с потребността от тяхното спазване. От друга страна, обаче, е важно на последователите да бъде внушено усещането за значимост в обществените рамки и да им бъде възложена ролята на активни участници в изграждането на общественото бъдеще. Тоест, ефективният лидерски стил на управление в публичната сфера предполага заимстване на елементи от авторитарните и демократичните стилове и трябва да бъде съобразен с поставените цели и наличните условия и ресурси, което отразява и възгледите на Марков (Марков, 2014), според когото не е възможно да се посочи единствен най-подходящ стил на управление.

Лидерски стилове на управление в българските общински администрации

Анализът на стиловете на управление в българските общински администрации изисква провеждането на екстензивно изследване на установените практики и различните гледни точки на лидерите в институциите и техните последователи. Ограниченията в обема на настоящия доклад не позволяват създаването на пълна картина върху лидерските подходи, прилагани в общинските администрации из територията на цялата страна, но с цел илюстрацията на два контрастни стила на управление и последиците от тяхното прилагане, са разгледани данните от проведено в Община Благоевград изследване в периода 05.06.2018 г. – 07.06.2018 г.

Информацията е събрана чрез провеждането на анкета с двама от ръководителите в общинската администрация в Благоевград, като в отдела на първия са идентифицирани демократичен и харизматичен стил на управление, а в този на втория – авторитарен и бюрократичен. В проучването са включени и подчинените на двамата ръководители, което позволява поглед върху последиците от различните управленски стилове.

В действителност очакваните – съгласно познатите дефиниции и отличителни характеристики на отделните стилове на управление – екипна динамика, нива на мотивация, степен на доверие между отделните членове и нива на екипна продуктивност, отговарят на реалните такива. В отдела, в който се наблюдава авторитарен и бюрократичен стил на ръководство, подчинените не се възприемат като активни участници при вземането на решения; не смятат, че предложенията им биват изслушвани от ръководството; демонстрират ниска степен на мотивация за работа и ниски нива на доверие както в управляващите екипа, така и помежду си. В другия отдел, където се прилагат демократичен и харизматичен стил на управление, се наблюдават сплотеност и сътрудничество между екипните членове. Бъдещото развитие на общата дейност и организационната структура е обект на дискусия, в която всички членове на екипа имат правото да се включват. Това създава предпоставки за изграждането на споделени ценности и доверие между отделните индивиди и, съответно, повишава качеството на трудовите условия и екипната дейност.

Макар и тези наблюдения да не позволяват формирането на изводи по отношение на стиловете на управление в общинските администрации в национален мащаб, от тях все пак става ясно, че има място за развитие в разбиранията за комплексната динамика между конструктите *лидерство* и *ръководство*. Това следва и от мнението на подчинените в отдела, отличаващ се с авторитарен и бюрократичен стил на управление, които не определят своя ръководител като лидерска фигура, макар и той самият да се възприема като такъв. Още в началото на настоящия доклад бе споменато, че въпреки честото им преплитане в ежедневиения контекст, понятията *лидерство* и *управление* не са синонимни и не винаги хората в позиция на власт имат необходимите качества за ефективно лидерство (Иванов, 2014). Въпреки това познанието върху добрите практики в публичното лидерство може да се посочи като отправна точка за оптимизацията на лидерските умения в публичната сфера.

Оптимизация на лидерските умения в публичната сфера

Важно е изследването на лидерството и лидерските стилове на управление да е съобразено с т. нар. от Brunner (Brunner, 1997) *контекстуална сложност* (contextual complexity). Това се отнася към ситуационните фактори, предопределящи различията в лидерските подходи и степента на ефективността на лидерството, като например организационните култура и структура, наличните възможности и ресурси, степен на свобода на действията и т.н. (Hunt et al., 1988). Общинските администрации – подобно на повечето институции в публичната сфера – се отличават с йерархична структура, която създава предпоставки за упражнението на авторитарни управленски стилове. Правилата и практиките, с които този тип структура се характеризира, изпълняват стабилизираща функция, но и застрашават ефективната адаптация към измененията в модела на властта и управлението. Това е отразено в тенденцията на българските общински ръководители да се придържат към авторитарни стилове на управление, които не позволяват пълноценното усвояване на принципите, върху които се основава демократичното общество.

Положителна промяна в това направление би могла да последва от акцентирането не единствено върху административните умения и изпълнението на поставените задачи, но и върху уменията, свързани с поддържането на високо качество в екипните взаимоотношения (напр. комуникационни умения; умения за въздействие на околните и др.). Целта на това е изграждането на обща идейна рамка в съответната институция, както и включването на персонала в организационното развитие, което би могло да допринесе за максимално оползотворяване на колективния потенциал и преминаването към модел на ръководство, съобразен с обществения интерес и етичните принципи на местното управление (Svara, 1994; Fairholm, 1991).

Един от начините за развитие на ефективни лидерски умения е провеждането на обучителни програми, като примери за подобни инициативи се срещат и в България – проектът „Лидерство за регионално развитие“ на Института за регионални и международни изследвания (ИРМИ) от 2017 г., например, е свързан с насърчаването на хоризонталното регионално развитие и изграждането на мрежа от индивиди, подготвени с

необходимите умения и компетенции за осъществяването на ефективно лидерство в местното управление. Друг подобен пример е проектът „Мрежа за младежко лидерство“ на сдружение „Нов път“ от 2020 г., чиято цел е повишаването на гражданската активност на младите българи и подготовката им за участие в развитието на публични политики в съответните за тях региони от страната.

Необходимо е да се отбележи, че процесът по изграждане на устойчиви политики, практики и обществени навици, олицетворяващи принципите на демократичното управление, е продължителен и преходът към адаптацията на по-подходящи стилове на ръководство в общинските администрации до голяма степен отразява тази динамика. Въпреки това необходимостта от изграждането и развитието на ефективни лидерски умения и качества не бива да бъде подценявана, тъй като общественото благосъстояние и преодоляването на заплахите пред общественото израстване в политически, икономически и социален план, са силно обвързани със степента на ефективност на лидерството в местното управление. Широкият кръг от литература върху конструкта и свързаните с него качества и практики несъмнено създава предпоставки за информиран подход в избора на подходящ стил на управление в общинските администрации, но – както става ясно и от настоящия доклад, – повече данни са необходими по отношение на настоящите политики и управленски стилове в тези институции в национален план, за да бъде съставена реалистична рамка на необходимите промени в местното управление.

Библиография

Гарднър, К. (2007). *За лидерството*. София: Издателство „Класика и стил“.

Джаксън, Дж. (2012). *Съвременно лидерство за модерно местно управление*. София: Council of Europe.

http://namcb-org.bg/images/SEMINARI/2012/Etap3/leadership_manual_bg.pdf

Иванов, Д. (2014). *Лидерство*. София: Сиела.

Марков, Кр. (2014). *Лидерство и формиране на екипи*. Велико Търново: Издателство „Фабер“.

Adair, J. (1998). *Leadership skills*. CIPD Publishing.

Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37, 122-147.

Bass, B. M. (1995). Theory of transformational leadership redux. *The leadership quarterly*, 6(4), 463-478.

- Bass, B. M., & Stogdill, R. M. (1990). *Bass & Stogdill's handbook of leadership: Theory, research, and managerial applications*. Simon and Schuster.
- Benington, J. (2015). Public value as a contested democratic practice. *Creating public value in practice*, 29-48.
- Brunner, R. D. (1997). Teaching the policy sciences: Reflections on a graduate seminar. *Policy Sciences*, 30(4), 217-231.
- Bryson, J. M., Crosby, B. C., & Bloomberg, L. (2014). Public value governance: Moving beyond traditional public administration and the new public management. *Public administration review*, 74(4), 445-456.
- Fairholm, Gilbert. (1991). *Values Leadership: Toward a New Philosophy of Leadership*. New York: Praeger.
- Heifetz, R. A., & Laurie, D. L. (2001). The work of leadership. *Harvard business review*, 79(11).
- Hughes, R. L., Ginnett, R. C., & Curphy, G. J. (1993). *Leadership: enhancing the lessons of experience*. Homewood, IL: Richard D. Irwin.
- Hunt, J. G., Baliga, B. R., Dachler, H. P., & Schriesheim, C. A. (1988). *Emerging Leadership Vistas (International Leadership Symposia Series. Volume 8. Held in Lubbock, Texas July 23-27, 1985)*. TEXAS TECH UNIV LUBBOCK.
- McClelland, D. C. (1987). *Human motivation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mumford, M. D., Zaccaro, S. J., Harding, F. D., Jacobs, T. O., & Fleishman, E. A. (2000). Leadership skills for a changing world: Solving complex social problems. *The Leadership Quarterly*, 11(1), 11-35.
- Peterson, N. G., Mumford, M. D., Borman, W. C., Jeanneret, P., & Fleishman, E. A. (1999). *An occupational information system for the 21st century: The development of O* NET*. American Psychological Association.
- Rosenbach, W. E. (2018). *Contemporary issues in leadership*. Routledge.
- Stogdill, R. M. (1948). Personal factors associated with leadership. *Journal of Psychology*, 25, 37-71.
- Svara, J. H. (1994). *Facilitative leadership in local government: Lessons from successful mayors and chairpersons*. Jossey-Bass.
- Tannenbaum, R., & Schmidt, W. H. (1973). How to choose a leadership pattern. *Harvard business review*.
- Van Wart, M. (2003). Public-sector leadership theory: An assessment. *Public administration review*, 214-228.
- Zaccaro, S. J., Gilbert, J. A., Thor, K. K., & Mumford, M. D. (1991). Leadership and social intelligence: Linking social perspectiveness and behavioral flexibility to leader effectiveness. *The Leadership Quarterly*, 2(4), 317-342.

Motivation for Choosing the “Lawyer” Profession

Iva Dimitrova

South-West “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: idimitrova@swu.bg

Abstract: *The profession of "Lawyer" is widespread, it is also widely applicable. In almost every area there is a need for legally literate people who are realized as lawyers, judges, prosecutors, investigators, legal advisers. Modern man is becoming more and more capable and, accordingly, this requires him to observe norms of behavior regulated by law. The work of a lawyer is specific, dynamic, and socially significant and requires constant improvement of knowledge and their application. When a person has chosen and approached the profession in the right way, he expects to achieve his goals and achieve satisfaction with his work.*

Keywords: *motivation, choice, legal profession, students.*

Мотивация за избор на юридическа професия

Ива Димитрова

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: idimitrova@swu.bg

Резюме: *В модерния, съвременен свят да предпочетеш професия, не е прост и лесен избор. В условията на постоянно усъвършенстване и все повече нови правила, които се налага да спазваме в нашето ежедневие, професията „юриста“ запазва своята обществена тежест и социална значимост. Ако не съществуваша законите и ние не се съобразявахме с тях, щяхме да живеем в условия на хаос и беззаконие. Ако няма кой да ги съблюдава, упражнявайки професионалните си компетентности и познания, нямаше да има съвременен правов свят. От една страна, професията на „юриста“ е широко разпространена, но от друга, тя е и широко приложима. Почти във всяка област има нужда от правно грамотни хора, които са се реализирали като адвокати, съдии, прокурори, следователи, юрисконсулти. Модерният човек става все по-способен и съответно това налага и той да спазва норми на поведение, регулирани от правото. Трудът на юриста е специфичен, динамичен, социално значим и изискващ постоянно усъвършенстване на знания и тяхното прилагане. Когато човек по правилния начин е избрал и подходил към професията, той очаква да реализира целите си и да постигне удовлетвореност от своя труд. Целта на настоящото изследване е да събере и анализира мотивацията на студентите от специалност „Право“ в Югозападен университет „Неофит Рилски“ за избор на професия.*

Ключови думи: *мотивация, избор, юридическа професия, студенти.*

Да избереш какво да работиш, е важен въпрос за всеки един човек, на когото му предстои да се реализира в обществото, да приложи наученото от него в своите студентски години и да получи удовлетвореност от това, че може да прилага наученото. Да избереш какво да работиш, не е само въпрос на образование, това е един дълъг процес на очаквания, свързани с работна среда, заплащане, приложимост на знания и умения. От гледна точка на социалните представи професията е тази, която показва социалната позиция на личността, статуса му и оценките на околните за това. „Намери си работа, която ти харесва и никога няма да ти се наложи да работиш“ е велика мисъл на Конфуций, която до голяма степен е свързана с избора и мотивацията на всеки един човек да намери „своята професия“. А какво го кара и подтиква да я избере е въпросът, който ще разгледаме в настоящата статия. Какви са основните причини студенти от специалност „Право“ да се насочат към избраната от тях бъдеща професия? Кои са факторите, които мотивират избора им? Със сигурност всеки един човек се различава по очаквания от останалите що се отнася до неговата кариера. Не само очакванията, но и целите са различни. Едно обаче е ясно: колкото повече една професия отговаря на личностните амбиции и потребности, толкова по-доволни и удовлетворени сме от своя избор. Мотивите са тези, които дават възможност да се предскаже поведението на личността и отговорното ѝ отношение към изпълнението на избраната професия (Илиева, Николова, 2004) Самият професионален избор е плод приоритетно на собственото самооценяване, но много се влияе и от оценките на околните (родители, учители, близки приятели). Насочеността му е свързана с професионалния интерес и се основава на информацията, която младият човек има за структурата на дадена професия и най-вече за нейната социална значимост (Манчева, 2020).

Юридическата професия е отговорна, сложна и многопластова. Тя е приложима в много полета на действие. Когато тя е избрана съзнателно и мотивирано, радостта от спечелено дело, от доказана справедливост, от успешно разрешен казус, е налице. А насърчаването на полезни стажове, обучителни семинари, практики, съвместни инициативи, ще амбицира още повече както самото професионално развитие, така и желанието за доказване и висок професионализъм. Когато сам изпълняваш принципите на професията си, тогава тя е най-добрата за теб. Когато професията е призвание, човек се реализира и разгръща напълно.

1. Цел и хипотеза на проведено изследване

Обучението в специалност „Право“, съотносимо с избора на бъдеща практическа професионална дейност на юриста, дава възможност да се установи дали продължителността му повлиява мотивационния избор на бъдещият юрист. Водени от тази идея си поставихме за цел да изследваме студенти, обучаващи се в различните курсове на образователно-квалификационна степен „магистър“. Предполагаме, че мотивацията за избор на юридическо образование е свързана със социалната значимост на юридическата професия и семейната среда.

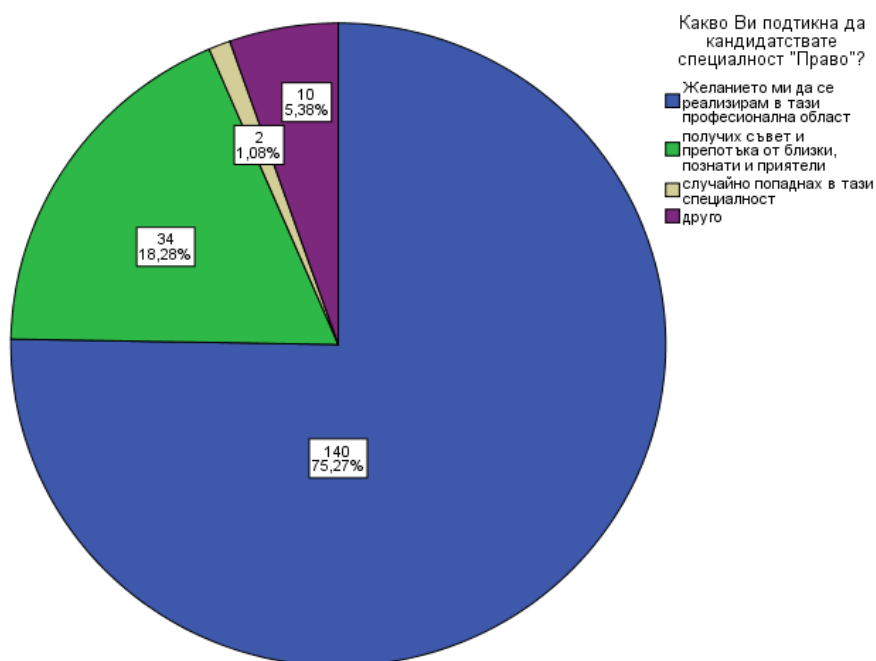
В изследването участват 186 студенти от специалност „Право“ на Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, разпределени както следва: 60 изследвани лица в първи курс, 24 във втори курс, 36 във трети курс, 34 в четвърти курс и 32 в пети курс. Изследването е реализирано през учебната 2019 – 2020 г., като на студентите им е предоставена анкетна карта, от затворен тип, за получаване на необходимата информация.

2. Резултати от проведеното изследване

Таблица 1. Резултати за личностната мотивация относно избора на обучение в специалност „Право“ (по курсове)

Отговори	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс
Желанието ми да се реализирам в тази професионална област	43 71,7 %	24 100%	32 88,9 %	16 47,1%	25 78,1 %
Получих съвет и препоръка от близки, познати и приятели	9 15%	0 0,0%	4 11,1 %	16 47,1%	5 15,6%
Случайно попаднах в тази специалност	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 6,3%
Друго	8 13,3%	0 0,0%	0 0,0%	2 5,9%	0 0,0%
Общо	60	24	36	34	32

На Фигура 1 са представени отговорите на изследваните студенти на въпроса „Какво ви подтикна да кандидатствате специалност „Право“?“ При значителна част мотивацията е свързана с желанието за реализация в тази професионална област, 140 изследвани лица от общата извадка, което обхваща 75,27 %. 18,28 % (34 студенти) от тях са получили съвет или препоръка от близък, познат или приятел. 5,38 % (10 студенти) от изследваните посочват „друго“ като причина, а едва 1,08 % (2 студенти) случайно са попаднали в тази специалност. Така можем да направим извод, че това е осъзнат избор, свързан с личностната нагласа за реализация или по друг начин казано- не е случайност.

Фигура 1. Разпределение на отговорите за избора на специалността (за цялата извадка)

На Фигура 2 са представени отговорите на студентите относно това „Кой е основният фактор, който мотивира избора на бъдеща професия?“. Възможността за професионално развитие и израстване е мотив с най-голям процент – 45,16%. Усещането за социален принос в обществото ще бъде основен двигател за 17,20 % от участвалите в запитването. Сред останалите фактори са възможността за интелектуално развитие – 10,75 %, търсенето на престиж в обществото – 6,45 %, доброто заплащане – 6,45 %, общуването

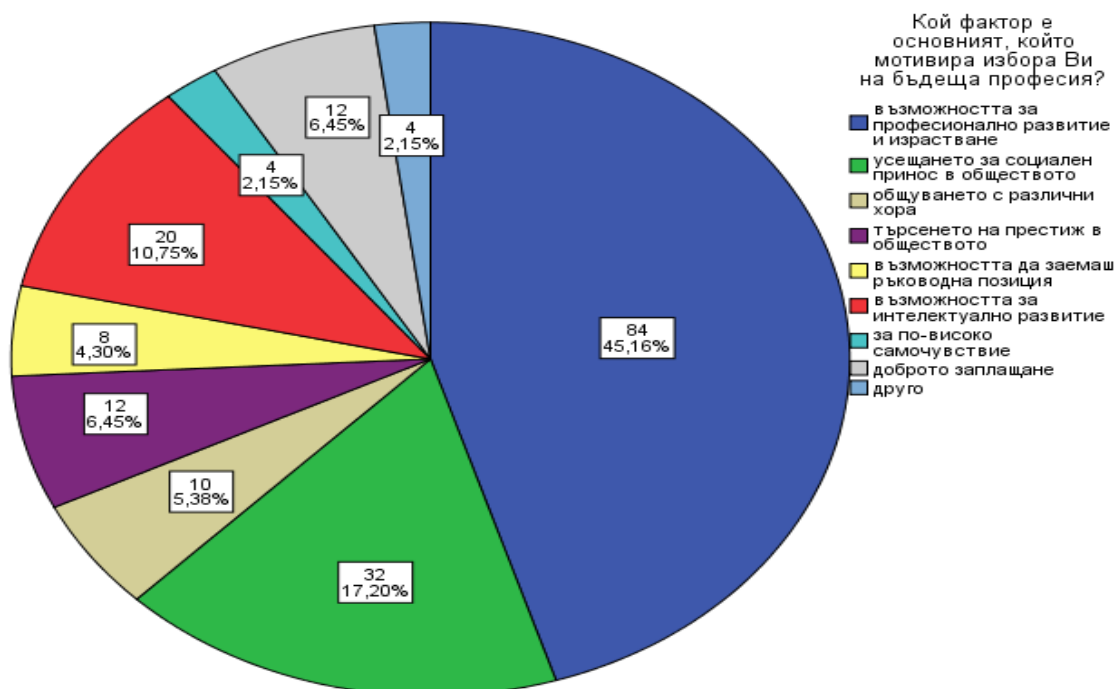
с различни хора – 5,38 %, възможността за заемане на ръководна позиция – 4,3 %, за високо самочувствие – 2,15%. Още веднъж се потвърждава идеята за социалната значимост и непрекъснат принос в обществения живот на юридическата професия. От друга страна личностните потребности за развитие, израстване, търсене на престиж, признание и добро заплащане вървят ръка за ръка с нематериализирането на социалната идея на юриста. Ако ти си добър в това, което правиш, следва да очакваш признание, обезпеченост, уважение и удовлетвореност към себе си и от обществото. Сложен и многопластов проблем е мотивацията за избор на всяка една професия и нейните отличителни характеристики, бележат и очакванията на практикуващия я човек. Наред с целите, които си поставяме, винаги следва да знаем, че средствата, с които я постигаме, също биват забелязани и се свързват с нашите личностни етични и морални качества. А за морал и етика се говори и пише от древни времена, те са онези неписани норми и правила, които ние подсъзнателно спазваме и те ръководят съзнателните ни действия и постъпки.

Както всяка друга професия, така и тази на юриста се адаптира в зависимост от нашето съвремие. В отговор на въпроса за мотивиращите фактори при избор на професия по-долу в текста, ще намерим огромна палитра от различни отговори. Това се дължи на ученето и усъвършенстването на юристите през целия им живот. Техните очаквания са свързани пряко с мотивацията им на избор. Това само подкрепя идеите на специалисти областта, като А. Гомез, който през 2015 г. става член на Комитета по въпросите на малките и средни практики и според когото „одиторите, специалистите в областта на данъчното облагане, адвокатите, както и други професионални лица, предоставящи услуги на компаниите, трябва да реагират на напредъка в технологиите“ (Gómez, 2017: 1 –3).

Таблица 2. Фактори, повлияли мотивацията за избор на юридическа професия

Отговори	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс
Възможността за професионално развитие и израстване	34 56,7%	14 58,3%	12 33,3%	16 47,1%	8 25,0%
Усещането за социален принос в обществото	16 26,7 %	0 0,0%	6 16,7%	0 0,0%	8 25,0%

Общуването с различни хора	4 6,7%	0 0,0%	0 0,0%	2 5,9%	4 12,5%
Търсенето на престиж в обществото	4 6,7%	2 8,3%	4 11,1%	0 0,0%	2 6,3%
Възможността да заемаш ръководна позиция	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	4 11,8%	4 12,5%
Възможността за интелектуално развитие	0 0,0%	6 25,0%	6 16,7%	4 11,8%	4 12,5%
За по-високо самочувствие	2 3,3%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 6,3%
Доброто заплащане	0 0,0%	2 8,3%	6 16,7%	4 11,8%	0 0,0%
Друго	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	4 11,8%	0 0,0%
Общо	60	24	36	34	32

Фигура 2. Разпределение на мотивиращите фактори (за цялата извадка)

Поради своята социална насоченост и непрекъснатата връзка с институции и граждани, можем да твърдим, че на юристите често им се налага да се показват, да демонстрират своите умения на практика. Това е свързано с идеите на Сара Ранкин (Rankin, 2013-2014) за същинската подготовка при реална практика, а именно, че още в университета студентите следва да бъдат подложени на реални условия на практикуване на професията. Само научаването на материята не е достатъчно един юрист да бъде успешен. От друга страна е засегнат и въпросът доколко университета е длъжен да изгради напълно професионални умения у студентите по Право. Нали именно затова пазарът на труда отсява можещите и знаещите и оставя онези, които добре са овладели и прилагат основите на своята професия (Rankin, 2013-2014).

Една по-различна гледна точка, която също има огромно значение, е „наследството“, което ни оставят нашите родители. Влияем ли се често от техните професии и наследяваме ли ги? От ранна детска възраст ние сме учени как да се държим, какво е правилно и какво не и следваме примера на своите родители за много на брой житейски ситуации. Всички участници в изследването бяха попитани какви са професиите на техните родители и при 89,25 % се оказа, че тя е съвършено различна от юридическата професия. За останалите 10,75 % изборът малко или много е повлиян от това, че един от двамата родители е юрист. Изборът е рационален и е плод на убеждение за социалната значимост на професията, което потвърждава идеите на С. Илиева и Ю. Николова (Илиева, Николова, 2004) за връзката между професията, различните подходи и мотивация за труд, както и динамиката и промяна на ценностните измерения на труда.

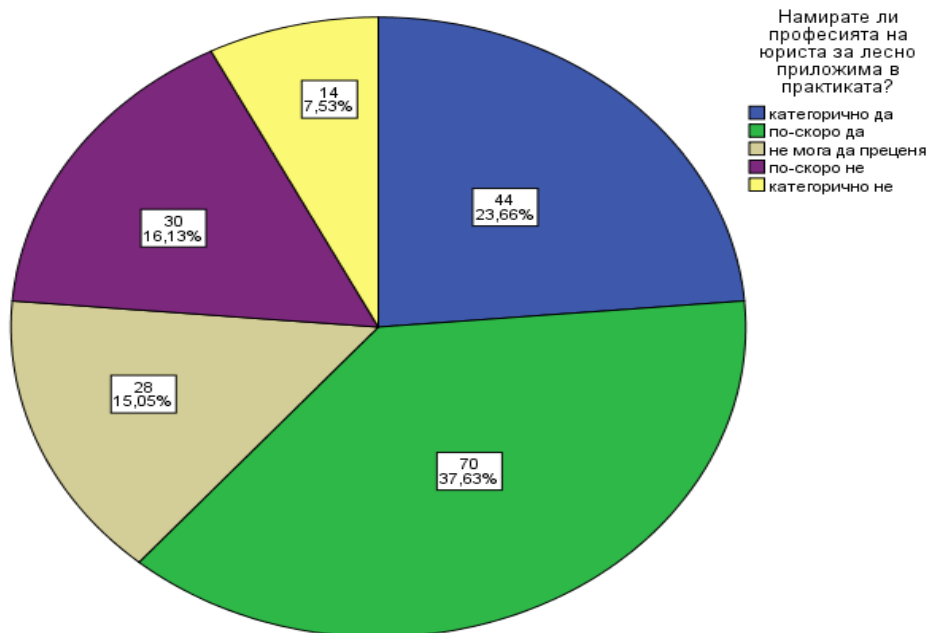
В кой курс сте студент?	Каква е професията на Вашите родители?			Total
	баща юрист/ майка друга	майка юрист/ баща друга	баща друга/ майка друга	
Първи	4	0	56	60
Каква е професията на Вашите родители?	25,0%	0,0%	33,7%	32,3%
Втори	2	0	22	24
Каква е професията на Вашите родители?	12,5%	0,0%	13,3%	12,9%
Трети	6	0	30	36
Каква е професията на Вашите родители?	37,5%	0,0%	18,1%	19,4%
Четвърт и	2	2	30	34
Каква е професията на Вашите родители?	12,5%	50,0%	18,1%	18,3%
Пети	2	2	28	32
Каква е професията на Вашите родители?	12,5%	50,0%	16,9%	17,2%
Total	16	4	166	186
Каква е професията на Вашите родители?	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Таблица 3. Влияние на родителската професия върху избора на изследваните лица (за цялата извадка)

На Фигура 3 са представени отговорите на студентите относно гледната им точка във връзка с приложимостта на професията. В голяма степен изследваните лица намират професията на „Юриста“ напълно (23,66%) или по-скоро приложима в практиката (37,66%). 15,5% не могат да преценят, а 16,13% с 7,53% по-скоро не я намират или категорично не я намират за приложима в практиката. В крайна сметка какво ще учим и работим зависи от това дали след това ще можем да го приложим в практиката. Убеждението, че юристите са значими почти за всяка една структура в частния или държавен сектор, се затвърждава и от проведеното изследване.

Таблица 4. Резултати за приложимостта на професията

Отговори	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс
Категорично да	24 40,0%	6 25,0%	2 5,6%	2 5,9%	10 31,3%
По-скоро да	20 33,3%	8 33,3%	18 50,0%	10 29,4%	14 43,8%
Не мога да преценя	4 6,7%	8 33,3%	2 5,6%	10 29,4%	4 12,5%
По-скоро не	10 16,7%	0 0,0%	12 33,3%	6 17,6%	2 6,3%
Категорично не	2 3,3%	2 8,3%	2 5,6%	6 17,6%	2 6,3%
Общо	60	24	36	34	32

Фигура 3. Разпределение на оценката за приложимостта на професията „юрист“ (за цялата извадка)

3. Обобщение на резултатите

Получените резултати са доказателство, че изборът на обучение за усвояване на юридическа професия сред изследваните лица е направен съзнателно, индивидуално и в синхрон с вътрешни убеждения, свързани с желанието за бъдещо реализиране в тази професионална област. Изследването установява, че съзнателността на избора не се променя с годините обучение и е налична голяма палитра от мотивиращи фактори, описващи избора. Именно това прави професията на юриста много широко приложима, социално значима и многолика. Към вътрешните нагласи се отнасят: престиж и принос в обществото, съотносими с очакванията за добро заплащане и бъдещ значим социален статус. Важно е и доказателството, че през периода на цялото учене студентите очакват от процеса на обучение личностно усъвършенстване и израстване. Очакването е свързано с поддържане на убеждението, че юристът учи през целия си живот. Повече от половината оценяват, че професията е приложима в практиката, което предполага и връзка между нея и очакванията за усъвършенстване и развитие. Така мотивационната насоченост придобива не само личностно-социален смисъл, но и личностно-професионален.

4. Дискусия

Всяка професия има своето значение и присъствие в системата от отношения в едно общество. Подходяща професия е тази, която преди всичко кара човек да се чувства удовлетворен и значим. Важно условие за нейното ефективно изпълнение е мотивацията, съответствието ѝ с неговите желания и възможността тя да позволява да се изявят неговите личностни и професионално-значими качества. Изучвайки точната пропорция между интереси, очаквания и позиция на професионалния пазар, бихме могли да бъдем незаменими и ценни специалисти. Професията на юриста е атрактивна с това, че тя е социално значима, приложима в много аспекти на човешките отношения, а добрият юрист не спира да се учи през целия си професионален път, стреми се да просперира и най-вече да оценява степента на професионалната си ефективност. Изследванията, свързани с диагностика на мотивацията за усвояване на тази професия, са ограничени и затова всяко изследване, свързано с подготовката на бъдещи юристи, е важно както за самата подготовка на студентите, така и за оценка на очакванията им от бъдещата им професия.

Литература

Илиева С., Николова Ю. (2004). Мотивация на университетски преподаватели и служители като фактор за организационна ефективност и развитие, Управление и устойчиво развитие, 3-4 (11), 327-331.

Манчева Р. (2020). Психично-професионална пригодност за работа, Бл.: БОН.

Gómez, A. (2017). „Одиторът, Счетоводителят, Адвокатът... И Технологиите.“ ICRA Articles 2017.2: p. 1-3.

Rankin, S. K. (2013-2014). The Fully Formed Lawyer: Why Law Schools Should Require Public Service to Better Prepare Students for Private Practice, 17 Chap. L. Rev. 17.

Интернет ресурси

<http://alumniaw.net/goals/> – Алумни на завършилите юридически факултет при УНСС.

<https://www.idealcandidate.bg> – Идеалният кандидат.

Developing Educational Competence and Skills of Young People through Participation in International and Online Projects

Daniela Milanova

South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: derina@abv.bg

***Abstract:** The current report is focused on the potential of educational competencies and skills among young teachers in the Bulgarian educational system. The key competencies and social competence that can be developed among young people, should their teachers use innovative methods in line with the goals of global civic education, are discussed. The role of social competence in achieving global social integration is also discussed, and at the end of the report a brief overview of specific projects and activities within global civic education and the extent to which they are utilized in Bulgaria is given.*

***Keywords:** educational competencies, social integration, global civic education.*

Развитие на образователни компетенции и умения на младите хора чрез участието им в международни и онлайн проекти

Даниела Миланова

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: derina@abv.bg

***Резюме:** Докладът е фокусиран върху потенциала на образователните компетенции и умения сред младите учители в българската образователна система. Обсъдени са ключовите компетенции и социалната компетентност, които могат да се изградят сред младежите, при условие, че техните преподаватели използват иновативни методи, съобразени с целите на глобалното гражданско образование. Разгледана е и ролята на социалната компетентност в постигането на глобална социална интеграция, а в края на доклада е направен и кратък обзор на конкретни проекти и дейности в рамките на глобалното гражданско образование и степента, в която те са утилизирани в България.*

***Ключови думи:** образователни компетенции, социална интеграция, глобално гражданско образование.*

В последните няколко години дискутирането на темата за социалната интеграция и изграждането на мултикултурна идентичност в крак с развитието на глобалното общество останаха на заден план, предвид кризите, предизвикани от Covid-19 пандемията и новозапочналия военен конфликт. Тази тема, обаче, се откроява като не по-малко

актуална от преди – дори напротив, предвид ограниченията, наложени и върху социализацията по цял свят и сред всички групи.

Ето защо, международните програми и одобрените по тях проекти за увеличаване на образователните компетенции и умения сред младите не спират, а по-скоро прехвърлят много от дейностите си онлайн. Тези програми са един от най-ефективните начини да се повиши капацитетът на човешкия ресурс в страната – такива развойни дейности засягат не само преките бенефициенти (например, учители), но и младежите, които те по-късно ще обучават и възпитават. Именно разпространяването на гражданското образование, повишаващо образователните компетенции и в частност – социалната компетентност, – има потенциала да изгради едно толерантно общество, в което младите се развиват в крак с времето и могат да се нарекат граждани на света.

Следователно, в настоящата статия ще бъде направен кратък обзор на същността и значението на образователните компетенции и умения и връзката им със социалната интеграция; ще бъде дискутирано как социалната компетентност се откроява сред ключовите компетенции и умения и как може да бъде развивана – заедно с други ключови компетенции – чрез инструментите на глобалното гражданско образование.

Образователни компетенции и умения – роля в актуалното общество

Развитието на образователните компетенции и умения на днешните младежи е силно ориентирано към целта тези млади хора да придобият способността да работят и по т.нар. *компетентностен подход*, когато преподават на ученици. Тези образователни компетенции не засягат само един конкретен предмет, а са междупредметни и могат да се приложат във всеки етап и област на образованието.

Компетентностният подход е алтернатива на класическите, но лесно може да бъде съвместен с тях. Той е фокусиран върху това да посрещне нуждите на актуалната образователна среда – с него се цели трайна положителна промяна сред учениците чрез насърчаване тяхното личностно развитие и себеосъзнаване и повишаване капацитета на социални и професионални компетенции (Тасевска, 2020). Ключовите компетенции, които се засягат от този подход, са решени от Лисабонската стратегия, стриктно насочена към подобряване на образованието на международно ниво (Михова, 2014). Там са дефинирани

и седемте ключови компетенции, които европейските специалисти в образованието смятат, че биха помогнали за развитието на новото поколение в цяла Европа:

- (1) общуване на роден език;
- (2) общуване на чужди езици;
- (3) знания в областта на природните науки и технологиите;
- (4) дигитална компетентност;
- (5) умения за учене;
- (6) обществени и граждански компетентности;
- (7) инициативност и предприемачество.

Смята се, че ако тези компетенции бъдат овладени, то промяната сред учениците би била трайна, на личностно ниво.

В Европа усвояването на тези ключови компетентности е единодушно прието като метод за подобряването на образователната система. Те се обособяват като културни ценности и са внедрени в целите на образованието (Иванова, Илиева & Петрова, 2014).

Възможността да развият седемте ключови компетенции в учениците, техните учители придобиват именно чрез проекти за повишаване на образователните умения и компетенции. Макар и не във всяка европейска държава внедряването на методи за развитие на ключовите компетенции да е цялостно към момента, доклади от анализи, проведени на територията на континента, показват, че компетентностният подход има осезаем положителен ефект върху формирането на личността и професионалния капацитет на учениците (напр. Caena & Redecker, 2019).

Повлиявайки личностното развитие на учениците, обучението чрез компетентностния подход се отразява и на процесите социализация и социална интеграция, които ще бъдат обсъдени в повече детайли.

Образователните компетенции и социализацията

Връзката между образователните компетенции и умения на днешните учители и успеха на социалната интеграция на учениците е комплексна и преминава през няколко етапа. Обемът на настоящият доклад не е достатъчен, за да се разгледа тази връзка подробно, но тя може да се обобщи в два етапа. На първо време, от образователните компетенции на преподаващите зависи в каква степен ще се развият и ключовите

компетенции на учащите; оттам нататък, сред учениците се възпитава социална компетентност, която движи процеса на социализация към благоприятни резултати – социална адаптация и социална интеграция. Те от своя страна имат силата в бъдеще да осигурят толерантна мултикултурна среда, в която всеки от новото поколение да се възприема като *глобален гражданин*. За да стигнем до дискусия за глобалното гражданско образование и да представим нуждата от подробното му изследване в България, трябва да се разяснят понятията социализация, социална интеграция и социална компетентност.

Социално взаимодействие

За да бъдат разбрани понятията за социализация и социална интеграция, както и разликата помежду им, следва дискусията да бъде основана на идеята за социално взаимодействие. Това е именно процесът, чрез който се осъществяват социализацията и социалната интеграция. Различни изследователи работят по дефинирането на процеса, който наричаме социално взаимодействие. Една от най-широко приетите теории е Теорията за социалната интеракция на Търнър (Turner, 1988), според която социалното взаимодействие се наблюдава във всяка една социална среда: това е ситуация на обмен между участниците, в която поведението на един участник е съзнателно реорганизирано и оказва влияние върху поведението на друг участник – т.е. социалното взаимодействие се простира отвъд *общуването* и засяга практическото влияние върху *действията* на участниците, и то не само в конкретната ситуация. Социалното взаимодействие се случва чрез думите и действията, лицевите изражения, езика на тялото и други.

Повече конкретика за механизма на социалното взаимодействие намираме в теорията на Блау (Blau, 1964), който разглежда социалното взаимодействие като работещо на икономическите принципи, но ръководени не от математически закони, а от субективната интерпретация на участниците. Според Блау, социалното взаимодействие е една „система от награди“ – всеки участник дава нещо от себе си в интеракцията с друг, но и получава нещо в замяна, т.нар. печалба от интеракцията (равна на това, което е спечелил, минус това, което е дал) мотивира социалните взаимодействия.

Няма как да се игнорира меркантилната страна на тази теория – хората като цяло се противопоставят на идеята, че отношенията им се основават на перспективата за изгода. Но Блау не говори за чисто материална печалба от социалното взаимодействие, а за

печалби като приятелството, подкрепата, социалната близост и други резултати от взаимодействията, които удовлетворяват човека (Blau, 1964). Затова неговата гледна точка е важна за разбирането на социалното взаимодействие – макар и невинаги подчинено на разума и пресметливостта за печалба, то включва взаимно влияние над поведението на участниците, но е и в общия случай ориентирано от постигането на положителен за участниците резултат.

Тези две особености на социалното взаимодействие са и детерминанти на процесите социализация и социална интеграция.

Особености на социализацията и адаптацията

Изяснявайки същността и значението на социалната интеграция за развитието на младежите в България, следва да се разграничат още две свързани понятия – социалната адаптация и социализацията. Да се разгледа същността и характеристиките на тези две понятия, е отвъд целите на този доклад, но няколко важни техни аспекта трябва да бъдат подчертани. Първият е свързан с начина, по който социализацията се осъществява, – Рангелова (Рангелова, 2000) подчертава как социализацията не подлежи на пряко обучение и възпитание – преподаването е един целенасочен процес за усвояване на знания и умения, докато социализацията се случва спонтанно и се осъществява през целия живот на индивида: от раждането до смъртта. И докато преподаваните знания и умения подготвят ученика за професионалното му развитие, социализацията е ключова за това как той ще функционира в общността и групите, с които си взаимодейства – важна е за това как ще бъде *използван* професионалният капацитет на индивида в обществото.

А социалната адаптация може да се разглежда като един „случай“ на социализацията – случай, в който вътрешната структура на организма и неговите функции са в синхрон с обкръжаващата го околна среда (Рангелова, 2000). Социалната адаптация засяга това, доколко човек успява да се приспособи към социалната си среда или среди, посредством опита си. Понятието за социална адаптация е и това, което ни отвежда към интеграцията – един по-сложен процес на *приемане* в система от социални взаимодействия.

Социална интеграция

Вероятно поради тясната си връзка с концепции като социализация и социална адаптация, в днешни дни социалната интеграция не е получила единна дефиниция – съществуват няколко теории, фаворизирани от различни изследователски области.

Рихард Мюнх (Munch, 2010) описва интеграцията като наличие на систематична връзка и духовно, икономическо и социално-политическо единство на обществото. Това единство се разпознава в наличието на обща ценностна система и идеал. Розалия Кондорели (Condorelli, 2018) има подобна гледна точка, но набляга повече върху субективното преживяване при социалната интеграция – за нея, социалната интеграция обединява социалните феномени в едно общество в хармония, без конфликт между отделните социални групи.

Толкът Парсънс (Парсънс, 2005), от своя страна, разглежда социалната интеграция в по-широк и сложен контекст – той се интересува от принципите за цялостното функциониране на социалните системи. И според него, за да бъде гладко и безпроблемно съществуването на една социална система, е нужно нейните членове да са обединени от обща личностна и културна система, и още повече – да бъдат лично мотивирани към действия, които подпомагат тази обща културна система.

Тази малка извадка от дефиниции се отличава с общи черти – всички автори са обединени около идеята, че социалната интеграция е свидетелство за хармонично съществуване на отделни социални групи, които споделят общи идеали, ценности и културни особености. В този случай се поражда въпросът как можем да достигнем една глобална социална интеграция, предвид множеството култури и ценностни системи по света? Разбира се, тази идея е в известна степен утопична, но има и възможност за повишаване на глобалната социална интеграция до задоволително ниво, чрез изграждането на социална компетентност и методите на глобалното гражданско образование.

Социална компетентност

Постигането на социална интеграция на глобално ниво изисква обучението на новите поколения да бъде ориентирано от изграждането на личност, усвоила ключови

социални компетентности. По този начин човек може да изгради самочувствието на равноправен и адаптиран глобален гражданин и да позволи на всеки друг също да заеме такава позиция. Социалната компетентност може да се резюмира като съвкупността от умения, нужни на човек, за да взаимодейства мирно и ползотворно с останалите в социалната група и в обществото като цяло (Hager & Gronzi, 2009) – липсата на предубеждения при социалното разсъждение, проявата на разбиране и емпатия и усвоените поведенчески модели.

Всяка една от седемте ключови компетенции, изброени по-рано, е част от придобиването на социална компетентност: взети заедно, тези седем компетенции допринасят за изграждането на личност, която е информирана за собствената и чуждата си култура, владее адаптивни комуникативни умения, умее да се себеактуализира, да приема различията и е включена в шарения пейзаж от култури в глобален план. Съобразно тези 7 ключови компетенции, допринасящи за социалната компетентност, могат да се обособят и ключови фактори за развитието ѝ:

- Разнообразието на съдържание в онлайн пространството и достъпа до него;
- Достъпът до интернет ресурси и социални мрежи;
- Възпитанието в нуклеарното семейство;
- Социалните среди извън семейството;
- Подходът на образованието и образователните цели в училище/университет и в неформалното образование.

Развитието на образователни умения и компетенции не може пряко да повлияе информацията в интернет пространството, нито възпитанието в семейството на децата и юношите, но въпреки това има сериозен потенциал да изгради социална компетентност сред тях. Глобалното гражданско образование е един метод за постигане на такъв резултат.

Глобалното гражданско образование

Глобалното гражданско образование е силно насочено към идеалната цел за постигане на устойчиво развитие на международно ниво. Дейностите по това образование са в голяма степен инициирани от ЮНЕСКО – организацията, която освен всичко друго координира образованието като процес за постигане на устойчиво развитие (UNESCO,

2021). Това образование се ръководи от концепцията за изграждане на капацитет сред гражданите за взимане на информирани решения, предприемане на самоинициативни отговорни действия по отношение на околната среда, справедливостта в обществото, икономическа жизнеспособност, зачитането на културното многообразие и други фактори, определящи актуалното и бъдещо взаимодействие в целия свят.

През 2014-а година ЮНЕСКО издава доклад, в отговор на дебат относно разбирането на глобалното гражданско образование, повдигнат от генералния секретар на ООН през предходната година. В този доклад глобалното гражданско образование е определено като трансформиращ процес, обхващащ цялостно образованието и дейностите по развитието на умения, ценности, знания и нагласи на учащите, насочени към създаването на по-приобщаващ, устойчив, справедлив и мирен свят (UNESCO, 2014) или иначе казано – образование, насочено към постигането на глобална социална интеграция. В доклада е упоменато още, че глобалното гражданско образование цели нещо повече – изграждането на когнитивни системи за получаване на сензитивни умения и изграждане на ценностна система и нагласи сред обучаващите се. По този начин се разпространява мащабно информация за значимостта на глобалните проблеми и се изгражда човешки ресурс от млади хора, които са активни разпространители и поддръжници на по-толерантни, приобщаващи, устойчиви и сигурни общества.

Образование чрез международни и онлайн проекти

Един от основните методи за изграждане на такъв човешки ресурс е образованието, предоставено с помощта на специализирани международни проектни дейности, сред които са и онлайн събитията – уебинари, практически работилници, курсове и други.

В Европа ежегодно се обявяват множество програми в сферата на образованието, целящи повишаването на културното равнище в отделните европейски държави; свързването между отделните култури и възпитаването на толерантност към културното многообразие на съвременния свят, както и цялостното развитие на европейското общество в социален, икономически и политически план.

Тези програми насърчават сътрудничеството между държавите в Европа с цел обмен на добри практики, споделяне на знания и умения и разпространяване на информация на територията на целия континент и отвъд. По този начин не само се постига

обмен и познание на чуждите традиции и ценности, но се валидизира и една колективна европейска идентичност, ключова в процеса на социална интеграция. Целите на тези програми се съобразяват с актуалните събития и среда, така че да се подпомогне активността по посока създаване и развитие на умения за справяне с проблемите и заплахите, пред които съвременното европейско общество е поставено в даден период. Това означава, че сред проектните цели в тези програми най-често фигурират области като технологии, опазване на околната среда, социална и културна интеграция, граждански живот и гражданска отговорност.

Друга особеност на проектите за гражданско образование и изграждане на ключови компетенции е, че те разчитат на методи за постигане на целите си, които са иновативни. Насърчават се съвременни подходи на обучение, които да актуализират остарелите методи и практики и да повишат културния и социалния капитал в европейската общност, правейки образователния процес по-атрактивен.

Обзор на програмите с най-широк обхват и най-дълъг период на функциониране позволява да се дадат няколко примера:

- **Erasmus+** – програма, която цели да подпомогне участниците в тяхното образователно, професионално и личностово развитие чрез формално и неформално обучение. Още повече, ключова цел на програмата е включването на участници от разнообразни социални, културни и икономически среди (Европейска комисия, 2016).
- **Humour in the Classroom** – самото наименование на програмата разкрива, че целта ѝ е проектните дейности да разчитат на *хумора* като образователно средство. Тази програма е основана на схващането, че вълнението от положителен характер пробужда човешкото любопитство и следователно насърчава любознателността и интереса към образователния процес. Темите, които обучението по тази програма може да обхваща, са разнообразни, а това, което ги обединява е, че обучителите ангажират учениците си с преподавания учебен материал чрез употребата на хумор в класната стая, допринасяйки и за социалното сближаване между децата.
- **Hi-Tech Democrats** – тази програма цели поощряването на гражданската активност сред младите: доброволческа дейност, включване в общностни групи, оказване на помощ на други членове на общността и други (Mistral, 2021). А какво е

технологичното в програмата? Тя използва дигиталния свят и множеството начини за комуникация и разпространяване на информация онлайн за постигането на социално сближаване (Mistral, 2021).

- **Y(OUR) Culture** – проект, който работи за насърчаване на културния обмен и изграждането на мултикултурна идентичност сред младежите (EUCenter, 2022). Бенефициентите са въввлечени в проектни дейности, в които чрез творческия си потенциал да представят своята култура пред други националности, демонстрирайки и своите умения в области като: литература, театър, танци, музика и други.
- **Youth Empowerment through Civic Engagement and Skills Development** – тази програма цели овластяването на младите хора с помощта на различни курсове за ключови компетентности. Тези курсове са със силна технологическа насоченост, изхождайки от схващането, че дигиталната компетентност е едно от най-необходимите качества в рамките на съвременния мултикултурен свят. Обучителните курсове, които одобрените проекти могат да изпълняват, допринасят и за развитието на социалните умения на участниците, които имат възможността да работят съвместно с други младежи от различни културни среди.
- **CC EDU** – последната разгледана програма е с по-тясна насоченост: разпространяването на информация сред младежите за потенциалните последици от климатичните промени и възможностите за противодействие. Ключови цели отново са възпитаването на социалната и гражданска отговорност като ценности и единствени гаранции за постигане на устойчивост в бъдеще (Climate Change Education, 2022).

Всички тези програми, насочени към изграждането на отговорно и информирано гражданско общество, насърчават разработването на иновативни подходи в образованието и трансформация на фокуса му от ригидни учебни програми, които изискват от младежите да запаметяват безучастно набор от данни, които няма да приложат на практика, към обучения с различни цели и приоритети, които да насърчават активен и самоинициативен начин на живот, съобразен с изграждането и поддържането на стабилно и толерантно общество. А такова общество неизменно позволява и страните на бенефициентите да отбележат ръст в икономически, културен, социален и политически план.

Утилизиране на обученията за социална компетентност в българската образователна система

Успехът на тези оптимистични проектни цели, обаче, е на 100% зависим от степента, в която една държава усвоява отпусканата помощ, ръководи се съвестно по дадените насоки и приоритети и интегрира иновативните образователни подходи трайно в образователната си система.

Потенциалът на обученията за социална компетентност е приложим както за учениците, така и за младите учители – подобни обучения са ефективен инструмент в борбата с проблеми като ниската мотивация (и на учениците, и на много от учителите), отпадането от училище, остарелите програми на обучение, както и неосъвременените материални и нематериални бази за обучение. С тези проблеми са свързани и национални проекти за обучения в областта на социалните компетентности.

Например, проектът „Иновативни инструменти за подобряване уменията на преподавателите във висшите училища и повишаване на качеството на висшето образование в България“ (МОН, 2022) цели да внедри употребата на иновативни практики сред преподавателите в университети. Проектът „Мотивирани учители“ от своя страна е насочен към повишаване конкурентността на българското образование – идеята е да бъдат привлечени нови млади кадри към преподаването, за да се реши проблемът със застаряването и недостига на учители, като се подобрят условията за труд на учителите и се предоставят повече възможности за придобиване на нови квалификации и умения от страна на учителите (МОН, 2021).

Друг подобен проект, осъществяван на територията на България, е проектът „Осигуряване на съвременна образователна среда“ (МОН, 2021). Той е предимно насочен към подобряване на материалната база в българските училища, но също така е фокусиран върху осигуряването на учебни материали, които да подпомогнат културното, социално и личностно развитие на учениците, работейки към изграждане на социална компетентност и мултикултурна идентичност. А проектът „Информационни и комуникационни технологии в системата на предучилищното и училищното образование“ е насочен към

други ключови компетентности – дигиталните – които да се развиват както сред учениците, така и сред преподаващите им учители (МОН, 2021).

Въпреки че това не е задълбочен анализ на практиките в България, чрез които образователната система се възползва и интегрира обученията за социална компетентност, става ясно, че все пак образователната система е отворена към подобни инициативи. Но дали осъществените проекти са достатъчни, за да се решат проблеми като ниската степен на интеграция на деца от малцинствата, застаряващото учителско съсловие, липсата на кадри и мотивация, незадоволителните материални бази и условия на труд и още редица недостатъци в системата?

Действително са необходими още мерки за постигане на промяна, които да бъдат инициирани и осъществени на държавно ниво. Но заедно с тях, обучението на млади българи в класически и иновативни методи на преподаване и възпитание, повишаването на техни ключови умения като дигитална компетентност, разбиране и толерантност към културните различия и възможност за изграждане на стабилни и отговарящи на съвременното общество социални връзки, както и повишаване на мотивацията за работа в сферата са дейности, осъществявани по международни и онлайн проекти, които имат потенциала да внедрят положителната промяна и осъвременяване в българската образователна система, които промяната в държавните политики и бюджети могат само да *позволят*. Ето защо, особено по отношение на образователната система в България, разглеждането на международните проекти за гражданско образование, което да спомогне развитието на образователни компетенции и умения сред младите има нужда от сериозно изследователско внимание.

Библиография

- Европейска Комисия. (2016). *Десет действия, благодарение на които хората в Европа могат да придобият по-добри умения*. [онлайн] Извлечено на 29.07.2021 от: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/MEMO_16_2020
- Иванова, В. Ф., Илиева, Й. Д. & Петрова, Р. Г. (2014). Овладяване на ключови компетенции – цел на образованието през 21 век. *МАТТЕХ 2014*, 1, 242-244.
- Министерство на образованието и науката (МОН). (2021). *Национални програми 2021*. [онлайн] Извлечено на 09.02.2022 от <https://mon.bg/bg/100927>
- Министерство на образованието и науката (МОН). (2022). *Проект "Иновативни инструменти за подобряване уменията на преподавателите във висшите училища*

- за повишаване на качеството на висшето образование в България" към Програма "Еразъм+". [онлайн] Извлечено на 09.02.2022 от: <https://web.mon.bg/bg/2213>
- Михова, М. (2014). *Образователна политика на Европейския съвет. Проблеми и приоритети*. Астарта.
- Парсънс, Т. (2005). *Еволюцията на обществата*. Критика и хуманизъм, София.
- Рангелова, Е. (2000). *Педагогически проблеми на ресоциализацията на деца с девиантно поведение*. Комливес-ЛМ.
- Тасевска, Д. Х. (2020). Смиъл на неакадемичните ключови компетентности на учителя. *Психология, образование: актуални и приоритетни направления на изследвания* В Сборник на материали на международната студентска научно-практическа конференция, посветена на 100-годишния ден на раждането на Х.И. Лейбовича, 185-189.
- Саена, Ф., & Redecker, С. (2019). Aligning teacher competence frameworks to 21st century challenges: The case for the European Digital Competence Framework for Educators (Digcompedu). *European Journal of Education*, 54(3), 356-369.
- Climate Change Education. (2022). *Climate Change Education Project*. [онлайн] Извлечено на 12.02.2022 от: <https://ccedu.erasmus-projects.eu/>
- Condorelli, R. (2018). Cultural differentiation and social integration in complex modern societies reflections on cultural diversity management strategies from a sociological point of view. *Sociology Mind*, 8(4), 249-303.
- EUCenter. (2022). Y(OUR) Culture. [онлайн] Извлечено на 10.03.2022 от: <http://www.eucenter.net/bg/projects/your-culture>
- Hager, P., Gonczi, A. (2009). What is competence?. *Medical Teacher* 18(1), 15-18.
- Mistral. (2021). *Hi-Tech Democrats Project*. *Mistral*. [онлайн] Извлечено на 09.02.2022 от: <https://www.mistralcoopsociale.it/en/hi-tech/>
- Münch, R. (2010). *European governmentality: The liberal drift of multilevel governance*. Routledge.
- Turner, J. (1988). *A Theory of Social Interaction*. Stanford University Press.
- UNESCO. (2021). Global citizenship education. [онлайн] Извлечено на 14.09.2021 г. от <https://en.unesco.org/themes/gced>
- UNESCO. (2014). Global Citizenship Education: Preparing Learners for the Challenges of the 21st Century. [онлайн] Извлечено на 15.09.2021 от: <https://www.gcedclearinghouse.org/resources/global-citizenship-education-preparing-learners-challenges-21st-century>

III. ПОЛИТИКА И МЕДИИ

Discrimination – Nature, Forms and Manifestations

Adem Zarbash

South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: adem.zarbash@abv.bg

Abstract: *Discrimination exists in cases where a person is treated unfairly without an objective reason, but only on the basis of what he / she is. Discrimination occurs when a person's skills, abilities and circumstances are not assessed in relation to the individual, but instead negative attitudes and stereotypes based on the characteristics of the individual are shown to him / her. , such as race, ethnicity, religion or belief, sex, language, sexual orientation, disability, age or other special characteristics. Discrimination can take many forms and in different areas of life, and it can also be intentional or unintentional. The consequences of discrimination are the exclusion and rejection of people and disregard for their rights. Despite the action of different policies and measures within the EU, most Member States have different problems with two of the most vulnerable minority groups, namely Roma and Muslims. The observed social exclusion and discrimination of Roma in Germany and Spain is in terms of employment, social inclusion, housing, access to public services and criminal justice, which does not allow them to exercise their rights. The emergence of large Muslim communities in countries such as Italy and France, which differ from the local population in terms of traditions and values, leads to difficulties in integrating them into society. Roma and Muslims are perceived as foreigners in the countries in which they live, even if they are their full citizens and generations to live in the country.*

The presence of Roma in Europe dates back to the 14th and 15th centuries, when the Roma population settled mainly in Portugal, France, Germany, Russia, Romania and Hungary. Although the European Roma population has a common cultural identity, it is composed of diverse communities, due to their adaptation to the specifics of each of the countries in which they settle and the preservation in whole or in part of the typical Roma customs and folk dances. Roma in different countries and sometimes even living in the same country differ in the language they use, their religious affiliation, way of living / nomadism, their social status and group identity.

The unfair treatment of Muslim communities is a lack of tolerance for their culture and origins. An example of this is the creation of social tensions when Muslim schoolgirls wear veils during school hours. Similar difficulties arise in the exercise of labor rights and the observed high unemployment among Muslim communities in European countries, which is why the positions they hold are most often associated with low-skilled labor, seasonal employment or completely illegal employment in the so-called gray sector in the economy.

Keywords: *discrimination, minorities, Roma, Muslims, European Union, Bulgaria.*

Дискриминацията – същност, форми и проявления

Адем Зърбаш

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Докторант, e-mail: adem.zarbash@abv.bg

Резюме: Дискриминация е налице в случаите, когато дадено лице бива третирано несправедливо, без да има обективна причина, а единствено въз основа на това какъв/каква е той/тя. Дискриминация е налице тогава, когато уменията, способностите и обстоятелствата, в които се намира дадено лице не се преценяват спрямо конкретния човек, а вместо това към него/нея се проявяват отрицателни нагласи и базирани на стереотипи мнения, основаващи се на характерни за дадения индивид признаци, като раса, етническа принадлежност, религия или убеждения, пол, език, сексуална ориентация, увреждане, възраст или други особени признаци. Дискриминацията може да се прояви под различни форми и в различни сфери от живота, а също може да е умишлена или неволна. Последствията от дискриминацията са изключване и отхвърляне на хора и незачитане на правата им.

Въпреки действието на различни политики и мерки в рамките на ЕС, в повечето държави-членки се наблюдават различни проблеми с две от най-уязвимите малцинствени групи, а именно роми и мюсюлмани. Наблюдаваното социално изключване и дискриминация на ромите в Германия и Испания е по отношение на наемане на работа, приобщаване в обществото, настаняване в жилища, осигуряване на достъп до обществени услуги и наказателно правораздаване, което не им позволява упражняване на права. Появата на големи мюсюлмански общности в държави като Италия и Франция, които се различават от местното население по отношение на традиции и ценности, довежда до затруднения в приобщаването им към обществото. Ромите и мюсюлманите са възприемани за чужденци в страните в които живеят, дори и те да са техни пълноправни граждани и поколения да живеят в дадената страна.

Сведения са присъствие на ромите в Европа датират от 14-и и 15-и век, когато ромско население се заселва основно в Португалия, Франция, Германия, Русия, Румъния и Унгария. Въпреки че европейското ромско население е с обща културна идентичност, то е съставено от разнообразни общности, което се дължи на адаптирането им към спецификата на всяка от страните в които се заселват и запазването изцяло или частично на характерните ромски обичаи и фолклорни танци. Ромите в отделните страни и понякога дори живеещите в една и съща страна, се различават по езика, който използват, религиозната си принадлежност, начин на уседналост/номадизъм, социалния си статус и групов идентичност.

Ключови думи: дискриминация, малцинства, роми, мюсюлмани, Европейски съюз, България.

Стереотипи, предразсъдъци и дискриминация

Етническите стереотипи и предразсъдъци водят до проява на дискриминация и пораждат конфликти. Стереотипът се определя като вярване, че ако даден индивид принадлежи към дадена социална група, която се различава от собствената, то той ще притежава отрицателни черти. Предразсъдъците се основават на стереотипа и се свързват с антипатия, която е основана на погрешна устойчива представа с приписване на нежелани качества на индивид или група от индивиди. Тези приписвани нежелани качества могат да бъдат породени от културни характеристики, като се основават на презумпцията, че всички членове на групата притежават общи характеристики. Предразсъдъците са свързани и с проявата на социална дистанция – термин, въведен в социологията, описващ расовите стереотипи и спонтанната склонност да се поддържа дистанция от определена група хора¹. От своя страна социалната дистанция се свързва и с дистанциране от индивиди, принадлежащи към определени малцинства или т.нар. етническа дистанция. Така характерни предубеждения, оказват негативно влияние върху социализирането на малцинствата, като пример може да бъде даден с генерализации, че ромите са маргинализирана група, на която не може да се оказва специално внимание. Специфично е, че етническата нагласа се придобива от ранна детска възраст и подлежи на трудна промяна, като още в първите години от развитието си, децата от малцинствените групи осъзнават междуетническите взаимоотношения в обществото и създаденото социално разединение.

Стереотипите и предразсъдъците съществуват на две равнища:

- експлицитно равнище – стереотипи, които са осъзнати от хората и могат да бъдат контролирани;
- имплицитно равнище – стереотипи, които се активизират автоматично и несъзнателно, при среща с представител на малцинствена група.

Двете равнища на стереотипите оказват различно влияние върху хората и типа преценка, която правят за малцинствената група и нейните представители. Самото стереотипизиране, което впоследствие води до дискриминация към индивидите от дадена социална група, преминава през три етапа (*Фиг. №1*).

¹ Пампоров, А. (2018). Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България, с. 10, https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_3.pdf

конкретната социална група, стереотипите могат да бъдат спрени, докато предразсъдъците са начинът по който се възприема конкретната ситуация от действителността и се променят възприятията за реалността. Именно поради това е трудно превъзможването на предразсъдъци, като ако противоречат на факти от действителността, може да се достигне до опровергаване на фактите⁴.

Дискриминацията обикновено се проявява от множествата към малцинствата, въпреки че съществува и обратна връзка – проява на дискриминация от малцинствата към множествата. Проявената дискриминация спрямо малцинствена група може да доведе до намаляване на чувството за принадлежност към дадената група сред определени нейни членове, докато сред други да засили принадлежността, поради желание за противопоставяне на проявения негативизъм. При постигнат успех срещу дискриминация, чувството за групова принадлежност се засилва и се увеличава собствената самооценка, поради факта, че дискриминацията може да доведе до проява на защитна функция на индивида. Отделните членове на малцинствените групи са склонни да приемат по-силно дискриминация, която не е насочена конкретно към тях самите, а като цяло към груповата принадлежност, което явление се определя като разминаване между групова и лична дискриминация. Като основни причини за проявата на явлението се посочват отричането на дискриминацията към конкретна личност и преувеличеното възприемане на дискриминацията, насочена към групата⁵.

Стереотипите, предразсъдъците и дискриминацията са свързани и с т.нар. „реч на омразата“, дефинирана като *„реч, призоваваща към омраза, дискриминация и насилие“*⁶. Според Комитета на министрите на ЕС, реч на омразата е понятие, обединяващо всички форми на изразяване, чрез които се разпространява, подбужда или улеснява дискриминация и ненавист, основани на нетолерантност, включително *„нетолерантност, афиширана като агресивен национализъм и етноцентризъм, дискриминация и*

⁴ Дискриминация и нетърпимост, <https://www.coe.int/bg/web/compass/discrimination-and-intolerance>

⁵ Ганева, З. (2013). Лонгитудно изследване на етническата дискриминация на младите българи в периода 2004-2012 г. В: Psychological Thought, с. 299.

[https://www.researchgate.net/publication/272728667_Longitudno_izsledvane_na_etniceskata_diskriminacia_na_mladite_blgari_v_perioda_2004-](https://www.researchgate.net/publication/272728667_Longitudno_izsledvane_na_etniceskata_diskriminacia_na_mladite_blgari_v_perioda_2004-2012_godina)

[2012_godina_Longitudinal_Study_of_Ethnic_Discrimination_of_Young_Bulgarians_in_the_Period_2004-2012](https://www.researchgate.net/publication/272728667_Longitudno_izsledvane_na_etniceskata_diskriminacia_na_mladite_blgari_v_perioda_2004-2012_godina)

⁶ Свобода на изразяване. Български хелзински комитет, <https://www.bghelsinki.org/bg/themes/svoboda-na-izrazjavane>

враждебност срещу малцинства, преселници и хора с емигрантски произход“⁷. Под реч на омразата се разбира и всяка форма на злепоставяне на човек или група от хора, която се основава както на раса, така и на произход, национална и етническа принадлежност, възраст, увреждане, пол и други личностни характеристики⁸.

Видове дискриминация

Според нормативните разпоредби на ЕС, принципът на равно третиране се свърза с отсъствие на пряка или непряка дискриминация (*Таблица №1*), която е основана на расов признак или на етнически произход. Специфичен факт е, че ЕС приема тормозът като такава форма на поведение, основано на раса или етнически произход, която се извършва с умишлена цел да урони достойнството на личността и създаването на унижаваща или враждебна среда.

Таблица №1 Пряка и непряка дискриминация⁹

Дискриминация	Специфика
Пряка дискриминация	В случаите, когато е било или би било третирано, по-малко благоприятно от друго лице в ситуация, която е сравнима, въз основа на расов признак или етнически произход.
Непряка дискриминация	В случаите, когато неутрални разпоредби, практика или критерий, биха поставили лица от дадена раса или етнически произход, в неблагоприятно положение в сравнение с други лица. Не се приема за непряка дискриминация, ако дадената разпоредба, практика или

⁷ Препоръка № R (97) 20 от 1997 г. на Комитета на министрите до държавите членки относно „речта на омразата“. Български хелзински комитет, [https://www.bghelsinki.org/media/uploads/documents/external/coe_documents/coe_rec_no._r_\(97\)_20_hate_speech_\[bg\].pdf](https://www.bghelsinki.org/media/uploads/documents/external/coe_documents/coe_rec_no._r_(97)_20_hate_speech_[bg].pdf)

⁸ Ecri general policy recommendation No. 15 on combating hate speech. (2015). European commission against racism and intolerance, p. 16, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/16808b5b01>

⁹ Директива 2000/43/ЕО на Съвета от 29 юни 2000 г. за прилагане на принципа на равно третиране на лицата, независимо от расов или етнически произход. Чл. 2, Официален вестник на Европейския съюз, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32000L0043&from=BG>

критерий са със законно оправдана цел и използваните средства за постигане на тази цел са подходящи.
--

На база Директива 2000/43/ЕО на Съвета от 29 юни 2000 г., всички държави-членки на ЕС, в съответствие с националните си правни системи, следва да гарантират, че когато лица, които се считат за засегнати поради неприлагане принципа на равното третиране, от което може да се достигне до заключение, че е налице пряка или непряка дискриминация, че няма нарушение на посочения принцип. Посочената директива забранява и преследването, дефинирано като несправедливо отношение, проявено към всички лица, които са се оплакали от дискриминация или са оказали помощ на други лица, оплакали се от дискриминация.

Освен пряка и непряка дискриминация, се наблюдава и групова и лична дискриминация, свързана с идентичността към груповата принадлежност. Идентичността на личността се определя от качества, определящи личността, като свързана с други хора, докато социалната идентичност произлиза от членство в социални групи. Самата връзка между личностна и групова принадлежност се определя както от различни фактори, така и от жизнения опит на хората, поради което се формира зависимост между етническа идентичност и етническа дискриминация, породена от определени предразсъдъци. Поради това, според Ганева *„колкото личността възприема в по-позитивна светлина своята етническа идентичност, толкова тя е негативно свързана с проявената дискриминация спрямо нея“*¹⁰, като всеки член на дадена малцинствена група ще отговори на проявената дискриминация към неговата група със засилване на чувството си за групова принадлежност, което ще засили и чувствителността по отношение на негативното възприемане.

Дискриминацията може да бъде и структурна, основаваща се на начина на организиране на обществото и поставянето на определени социални групи в неравностойно положение. Структурната дискриминация се проявява на база различни фактори, като:

¹⁰ Ганева, З. (2013). Лонгитюдно изследване на етническата дискриминация на младите българи в периода 2004-2012 г. В: Psychological Thought, с. 299, https://www.researchgate.net/publication/272728667_Longitudno_izsledvane_na_etniceskata_diskriminacia_na_mladite_blgari_v_perioda_2004-2012_godina_Longitudinal_Study_of_Ethnic_Discrimination_of_Young_Bulgarians_in_the_Period_2004-2012

- нормативи;
- установени практики;
- различни модели на поведение.

Посочените фактори създават прегради и възпрепятстват равнопоставеността пред отделните социални групи от обществото, като дискриминацията се проявява чрез институционалните структури и поставянето на социални групи в по-изгодно положение спрямо други¹¹. Смекчаването на структурната дискриминация се постига чрез т. нар. афирмативни дейности, които се прилагат към определени социални групи и се изразяват в преференциалното им третиране, имащо за цел осигуряване на равенство.

Дискриминацията, както и нетърпимостта, довеждат до нарушаване на човешките права и принципа за равнопоставеност. Въпреки че са тясно свързани концепции, дискриминацията и нетърпимостта се проявяват по различни начини, по отношение злоупотреба с човешките права (*Таблица №2*).

Таблица №2 Дискриминацията и нетърпимостта като форми за злоупотреба с човешките права¹²

Форма за злоупотреба с човешките права	Специфика
Дискриминация	<ul style="list-style-type: none"> • Хората са третирани по-неблагоприятно от други в ситуации, които са сравними. • Причина за дискриминация – принадлежност или възприемане за принадлежност към определена социална група. • Дискриминацията се проявява поради възраст, увреждане, произход, етническа принадлежност, раса, религия, политически убеждения, език, култура, сексуална ориентация. • Резултат от предразсъдъци. • Ограничава човешките права и достъпа до образование, медицински грижи и работа. • Има преки последици върху социалната група, срещу която се изразява, както и върху цялото общество.

¹¹ Дискриминация и нетърпимост, <https://www.coe.int/bg/web/compass/discrimination-and-intolerance>

¹² Пак там.

Нетърпимост	<ul style="list-style-type: none"> • Неуважение на традиции и вярвания, които се различават от собствените. • Включва отхвърляне на хора, които се възприемат като различни – членове на социални или етнически групи, хора с различна политическа или сексуална ориентация. • Проявява се по различни начини – избягване, език на омразата, физическо насилие.
--------------------	--

Дискриминация на ромската общност в ЕС – история и причини

Въпреки действието на различни политики и мерки в рамките на ЕС, в повечето държави-членки се наблюдават различни проблеми с две от най-уязвимите малцинствени групи, а именно роми и мюсюлмани.

Сведения са присъствие на ромите в Европа датират от 14-и и 15-и век, когато ромско население се заселва основно в Португалия, Франция, Германия, Русия, Румъния и Унгария. Ромите в отделните страни и понякога дори, живеещите в една и съща страна, се различават по езика, който използват, религиозната си принадлежност, начин на уседналост/номадизъм, социалния си статус и групова идентичност¹³.

Историята на дискриминация на ромската общност в ЕС се свързва с различни сведения за техните преследвания, мъчения и робство, породени от номадската им природа и специфични културни особености. Едно от тези сведения е издадената заповед на испанската кралица Изабел от 1492 г. за преследване на ромите, евреите и маврите. Дискриминацията към тях през вековете, достига до общата им характеристика на европейско етническо малцинство, живеещо в бедност и социална изолация, една от най-уязвимите групи, живеещи в европейските страни. Специфичен структурен феномен, който се проявява на институционално, социално или междуличностно ниво и е свързан с продължителната дискриминация, е т. нар. „антициганизъм“ или още „ромофобия“, който се *„подхранва от дълбоко вкоренени негативни стереотипи от основната част на обществото“*¹⁴. Антициганизмът е определян като специфична форма на расизъм срещу

¹³ Наръчник за работа с ромската общност в областта на здравеопазването. Фондация „Инициатива за здравето“, с. 13-14, <https://www.gitanos.org/publichealth/HealthGuide/Bulgaro.pdf>

¹⁴ Приложение към Съобщение на Комисията до Европейския парламент и Съвета. Съюз за равенство: стратегическа рамка на ЕС за равенство, приобщаване и участие на ромите (2020). Европейска комисия, https://www.parliament.bg/pub/ECD/4077131_BG_annexe_autre_acte_part1_v2.pdf

ромското население, която допринася за продължителното им изключване от обществото. За да бъдат приобщени ромските общности към обществото, е необходима целенасочена политика срещу антициганизма и дискриминацията, която да допринесе за по-голяма откритост и по-широко приемане на ромите в обществото. Според ЕС е необходимо изготвяне на национални стратегически рамки, които да се справят с широко разпространените нагласи в обществото.

Към момента ромското население в страните от ЕС е етническо малцинство, като според изчисления на Съвета на Европа, ромите са между 10 и 12 милиона. Делът им в европейските държави, спрямо останалото население, се определя около 10,3% в България, 9,1% в Словакия, 8,3% в Румъния, 7,5% в Унгария, 2,5% в Гърция, 2% в Чехия, 1,6% в Испания. В останалите държави, живеещите роми са по-малко от 1%. Повечето от ромските общности в европейските държави живеят в отдалечени селски територии¹⁵.

Основните причини за дискриминация на ромите са представени в *Таблица №3*.

Таблица №3 Основни причини за дискриминация на ромите в ЕС¹⁶

Причина	Специфика
Поведенчески нагласи	<ul style="list-style-type: none"> • Антициганизъм, стереотипи и предразсъдъци към ромите от широката общественост – причини са представянето на ромите в обществения живот; влиянието на медиите чрез представяната информация, съчетано с липсата на знания за ромската общност; както и нарастващият популизъм. • Липса на доверие – от страна на ромите към държавните институции, довеждаща до незапознатост с правата им и нежелание за докладване на различни случаи на насилие и проява на дискриминация.

¹⁵ Съобщение на комисията до европейския парламент и съвета (2020). Съюз на равенството: Стратегическа рамка на ЕС за равенство, приобщаване и участие на ромите и придружаващото я предложение за преработена препоръка на Съвета относно националните стратегически рамки за равенство, приобщаване и участие на ромите. Европейска комисия, с. 16, http://www.nccedi.government.bg/sites/default/files/2021-01/commission_staff_working_document_BG%20TRA_.docx

¹⁶ Аналитичен доклад: Стратегическа рамка на ЕС за равенство, приобщаване и участие на ромите и придружаващото я предложение за преработена препоръка на Съвета относно националните стратегически рамки за равенство, приобщаване и участие на ромите, с. 21-23. Европейска комисия, <http://www.nccedi.government.bg>

<p>Липса на равенство</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Териториални неравенства, свързани с липсата на основна инфраструктура. • Недостатъчно участие на ромските деца в образователния процес. • Специфични пречки пред участието в професионалното образование и заетост, както и дискриминация от страна на работодателите. • Липсата на здравно осигуряване и липсата на документи за самоличност, довежда до ограничен достъп до здравни услуги. • Пречки пред достъпа до адекватни жилища и инфраструктура, пространствена сегрегация на местонахождението на жилищата, дискриминация от наемодатели на жилища. Бедност, водеща до невъзможност за поддържане на жилища и ремонти дейности. • Липса на достъп до финансови услуги, поради недоверие на финансови институции към ромската общност и лишаването им от финансиране.
<p>Политическа ангажираност</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Изпълняваните дейности на национални ниво не са достатъчни или са неуместни, за приобщаване на ромите. • Липсва достатъчен капацитет на ниво местни и регионални власти за пълно обхващане на ромската общност и осигуряване на приобщаващи обществени услуги. • Липсва осведоменост на ромската общност относно основните им права (като граждани на ЕС). • Липсва сътрудничество и изградено доверие както между самите роми, така и между ромите и останалите заинтересовани страни за тяхното приобщаване.
<p>Предаване на бедността между поколенията</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ниските доходи и липсата на финансова грамотност довеждат до невъзможност за покриване дори на най-належащите разходи. Това от своя страна довежда до липса на средства, необходими за ранно образование и грижи за децата. • Животът в недоимък, предаван между поколенията, довежда до възпрепятстване на дългосрочното планиране и устойчивостта.

Дискриминацията към ромите в Европа се наблюдава от векове. Според Кирилов, в миналото ромите били номади и не се занимавали със земеделие, като европейската традиция уважавала етносите, които били трудолюбиви и произвеждали зърно, плодове, зеленчуци и т.н. Ромското малцинство обаче се занимавало предимно с търговия с животни и странни за европейските разбирания дейности, като дресура на диви животни, гадаене на бъдещето, танци и т.н. Друга причина за зараждащия се негативизъм към ромите е фактът, че те били номади, което пораждало подозрения у европейските, които били свикнали с уседналост. Липсата на уседналост на ромите не позволявало и заплащането на данъци. Впоследствие към ценностите на европейските народи се добавили образованието, трудовата етика и стремежа към постижения, които обаче не били особено ценни за ромите, поради което те се смятали за хора, които не уважават образованието и избягват да работят. Поради това в различни художествени произведения на европейски страни *„ромският живот се рисува като свобода без отговорности и амбиции“*¹⁷.

Толерантност и предразсъдъци на европейските граждани към мюсюлманските общности

Мюсюлманите са асоциирани основно с проповядването на исляма, поради което в повечето европейски държави се наблюдава наличието на предразсъдъци и проява на дискриминация по отношение на тези общности. Свободата на религиозната толерантност е основно човешко право, но въпреки това религиозната нетолерантност го игнорира, като ислямофобията довежда до дискриминация в областта на заетостта и социалното изключване от обществото¹⁸. Предразсъдъците към мюсюлманските общности в Европа са породени в голяма степен от създаден техен имидж от страна на медиите, като религията и идеологията им са представени като *„изцяло чужди и различни от просветната секуларност на Запада“*¹⁹. Поради използването на радикални и екстремистки източници

¹⁷ Кирилов, С. (2011). Ромите – жертви на дискриминация или сами виновни за своето положение? В: Медии и обществени комуникации, бр. 11, <http://media-journal.info/?p=item&aid=170>

¹⁸ Bleich, E. (2011). What Is Islamophobia and How Much Is There? Theorizing and Measuring an Emerging Comparative Concept. In: American Behavioral Scientist, 55(12), pp. 1581-1600, https://www.researchgate.net/publication/228195168_What_Is_Islamophobia_and_How_Much_Is_There_Theorizing_and_Measuring_an_Emerging_Comparative_Concept

¹⁹ Мониторинг на процеса на присъединяване към Европейския съюз: Защита на малцинствата. (2002). Институт „Отворено общество“, с. 37,

на информация се достига до стереотипно възприемане на мюсюлманското общество като заплаха за културата на обществата, в които живеят. Това довежда до увеличаване на ислямophobia, чието разрастване довежда до уязвимост на мюсюлманските общности и изключването им от обществото.

Несправедливото третиране спрямо мюсюлманските общности се изразява в недостатъчна толерантност към тяхната култура и произход. Пример за това е създаването на обществено напрежение, когато ученички мюсюлманки носят фереджета по време на учебните часове. Подобни трудности възникват и при упражняване на трудовите права и наблюдаваната висока безработица сред мюсюлманските общности в европейските страни, поради което заеманите длъжности най-често са свързани с нискоквалифициран труд, сезонна заетост или напълно нелегално упражняване на трудова дейност в т. нар. сив сектор на икономиката. Мюсюлманските общности, както и ромите, са подложени на дискриминация и по отношение на достъпа до жилища (без значение дали са общински или частни), както и до други различни услуги. Чест обект на насилие в европейските страни са мюсюлманските общности, както и техните религиозни храмове, които са частично разрушавани²⁰.

Проведено изследване през 2019 г. от Евробарометър²¹, установява подобряване възприемането на двете най-уязвими групи – роми и мюсюлмани от европейските общности. Въпреки подобрението, дискриминацията на тези две малцинствени групи продължава да съществува и да се проявява под различни форми. Трудностите, пред които са изправени малцинствените общности, са свързани с:

- Права – неравенство и дискриминация, включително реч на омразата и липса на признание от страна на мнозинството.
- Социално изолиране – недостатъчно участие в качествен образователен процес и устойчива трудова заетост, довеждащи до висок брой работещи на нископлатени и неквалифицирани длъжности; недостатъчен достъп до общински жилища, здравеопазване и финансови услуги.

https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/fff2ee28-9231-4846-8088-ed03177f605f/euminoritybulgariantrans_20021125_0.pdf

²⁰ Доклад „Данни на фокус“ Мюсюлманите. (2009). Агенция на Европейския съюз за основните права (FRA), https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/448-EU-MIDIS_MUSLIMS_BG.pdf

²¹ Special Eurobarometer 493: Discrimination in the EU (including LGBTI), https://data.europa.eu/data/datasets/s2251_91_4_493_eng?locale=bg

- Представителство – липса на участие на малцинствените групи при вземането на решения в различни политики, липса на гражданска ангажираност.

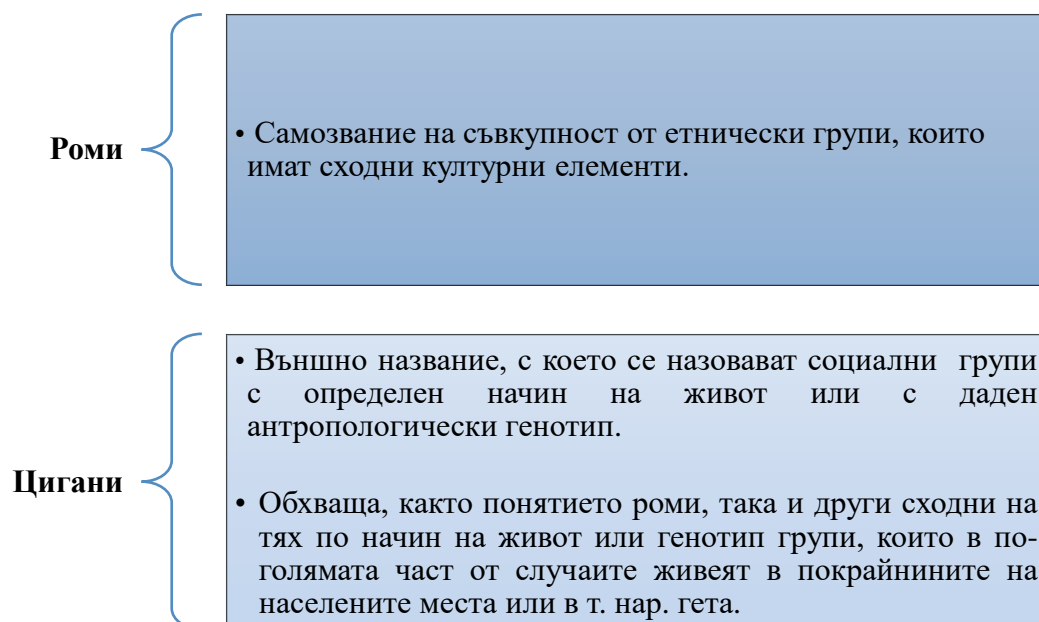
Дискриминацията на ромите в България

България е една от европейските страни с най-много ромско население. Точният брой на ромите е трудно да бъде точно определен, поради факта, че част от тях се определят като българи или турци. Според последното официално преброяване на НСИ от 2001 г., броят на ромите в страната е 370 908 души, което тогава е представлявало 4,7% от населението на България²². Динамиката в размерът на ромската общност, показва нарастване в пропорционални стойности с динамиката на останалото население.

Затрудненото установяване точния брой на малцинствената етническа група се поражда и поради разлика в понятията „цигани“ и „роми“, които се ползват като еднозначни от обществото (Фиг. №2). Именно поради това се наблюдава разлика по отношения на броя на ромите и самоопределилите се като такива и броя на циганите, т.е. населението от най-нисък социален и икономически статус, живеещо в „циганските квартали“/„циганските зони“ на населените места.

Фиг. №2

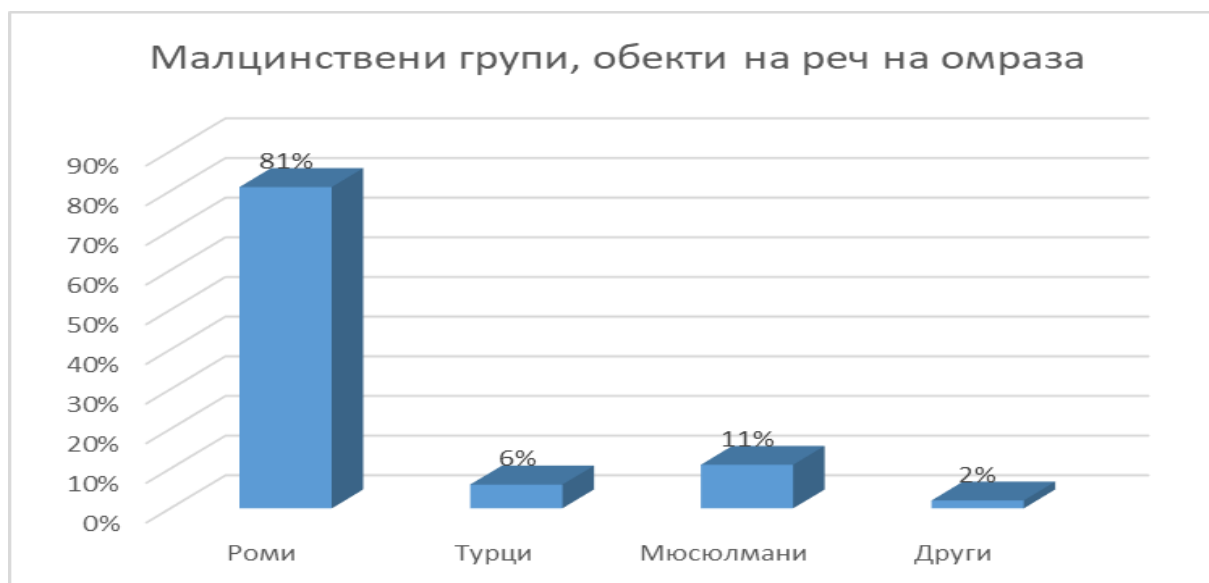
Разлика между понятия „роми“ и „цигани“²³

²² Методиева, М., Брайкова-Томова, Т., Пампоров, А., Колев, Д., Крумова, Т., Йорданов, Й. (2008). Ромите в България, с. 23-24, https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_2.pdf

²³ Пак там, с. 25

В други четири проведени национални представителни изследвания на Институт отворено общество, относно речта на омразата, се установява, че в периода 2013-2014 г., близо 50% от анкетираните, съобщават, че са чули изказвания, изразяващи неодобрение, омраза и дори агресия, срещу определени етнически и религиозни малцинства. През 2016 г., вече почти 60% от изследваните лица, съобщават за срещане на такива изказвания, а през 2018 г. броят на потвърдилите лица, намалява до 51%²⁴. Самото понятие „реч на омразата“ се възприема основно като изказвания, които са агресивни и имат за цел да обидят и да уязвят този към когото са насочени и по-рядко като изказвания, насърчаващи различно отношение към определена социална група. Най-честите обекти на омразата са роми, турци и мюсюлмани, като речта на омразата срещу мюсюлмани се увеличава през изследваните години, от 10,6% през 2014 г. до 38% през 2016 г. Данните от проведено изследване през 2018 г. относно основните обекти, реч на омразата са сходни (Фиг. №3).

Фиг. № 3 Малцинствени групи, обекти на реч на омраза²⁵

²⁴ Обществени нагласи към речта на омразата в България през 2018 г. Институт отворено общество, <https://osis.bg/?p=2968>

²⁵ Пак там.

Както е видно от *Фиг. №3*, ромите са възприемани като основен обект на речта на омразата – тенденция, която се запазва от 2013 г. насам. Въпреки известни колебания, четирите проведени изследвания установяват високо ниво на реч на омраза към представители на ромската общност. Речта на омразата се чува както от телевизията, така и в различни създадени обществени групи в интернет пространството. Увеличават се и случаите на чута реч на омразата на обществени места, основно в ресторанти, кафета, магазини и обществен транспорт.

Една от основните форми, с които се проявява речта на омразата, е създаването на негативни стереотипи срещу група лица, основано на етническа принадлежност. Два от най-разпространените стереотипи сред българското население са следните:

- Определени малцинствени групи са по-склонни да извършват различни престъпления от други.
- Тези малцинствени групи са определяни като заплаха за цялото общество²⁶.

Националните представителни изследвания установяват високи нива на дискриминация от страна на българското население към представителства на малцинствата в гражданското общество, изразена чрез значими предразсъдъци към етническите малцинства, живеещи в България. Най-високо ниво на приемане на етнически малцинства се установява към англичаните и имигрантите от източноправославните славянски държави като руснаци, македонци, сърби и бесарабски българи. Най-значима социална дистанция се установява към ромите и турците.

Според данни на Българския хелзинкски комитет, все повече зачестяват случаите, при които ромски семейства за изселвани, поради инциденти между роми и българи, и последвалите безредици. Два от най-сериозните такива случая са от Габрово и пловдивското село Войводиново, от което село повече от 100 души, сред които деца, възрастни и хора с увреждания, са прогонени от къщите си през 2019 г.²⁷. Без значение дали се самоопределят като българи или турци, ромското население в страната ни е най-сегрегираното малцинство, което е обект на най-голяма дискриминация и най-дълбоки предразсъдъци. Все повече се наблюдават случаи на разпространение на расистки

²⁶ Доклад Обществени нагласи спрямо речта на омразата в България през 2018 г., с. 14-15. Институт отворено общество, <https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/12/2018-Hate-speech-BG-final.pdf>

²⁷ Малцинствата в България – лесни за омраза, с. 69. Български хелзинкски комитет, https://nohate.bghelsinki.org/cms/wp-content/uploads/2020/02/bhc_nohategraffiti_web.pdf

провокации в медиите и интернет пространството, като използването на обидни думи срещу ромското население и организирането на различни протести и антиромски митинги се увеличава. Срещу малцинствената общност се използва изключително арогантна реч, дори на най-високо институционално ниво²⁸. Антиромското отношение и езикът на омразата спрямо ромите довеждат до влошаване на цялостното отношение към ромската общност и увеличаване на социалната дистанция.

Усещането за дискриминация сред ромското население се различава според региона:

- ромите в Южна България се чувстват по-дискриминирани от ромите в Северна България;
- най-недискриминирани са ромите от Северен Централен регион, следвани от ромите в Северозападен регион;
- ромите, живеещи в села, усещат по-малко дискриминация, в сравнение с ромите, които живеят в градове. Тук следва да се отчете спецификата, че в страната ни има села с почти изцяло ромско население, в които проявата на дискриминация е по-рядко срещана поради липсата на чести взаимоотношения с други общности.

Проведено изследване сред ромите в България²⁹, показва, че те се чувстват най-дискриминирани по отношение на здравните услуги, което оказва влияние върху достъпа и използването на здравеопазване. Останалите ситуации, при които ромите се чувстват дискриминирани, са:

- От медицински персонал – 42,3%.
- От персонал, който предоставя социални услуги – 34,1%.
- При провеждане на интервю за работа – 32,3%.
- В Бюрата по труда – 22%.
- От ръководители – 20,8%.

²⁸ Граждански мониторингов доклад за изпълнение на Националната стратегия за интеграция на ромите на Република България (2018), с. 37. European commission, <http://www.amalipe.com/files/publications/2017-C1-Bulgaria-local-electronic.pdf>

²⁹ Богданов, Г., Ванкова, З., Захариев, Б., Йорданов, И., Кабакчиева, П., Михайлова, С. (2012). Доклад относно публичните политики за интеграция на ромите в България и основните проблеми на социално-икономическото включване на ромската общност. Проект EU Inclusive, https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_4.pdf

- От колеги – 12,3%.
- От учители – 3,8%.
- От клиенти – 3,4%.
- От съученици или състуденти – 2,2%.

(Процентът надвишава 100%, поради възможността анкетираните лица да посочват повече от един отговор)

Дискриминацията на ромите в България се дължи на много фактори, свързани както със самата им култура, така и с недоверието от страна на мнозинството от населението. Незачитане на образованието, ранните бракове, пренебрежителното отношение към полагането на труд, възприемането на просията и кражбата като морално приемливи и др., са сред причините мнозинството от населението да е на мнение, че ромите „не могат да се променят“³⁰ и не желаят да бъдат социализирани в обществото. Ромската култура е запазила голяма част от чертите си от миналото. Ранните бракове и високата раждаемост са били особеност, съществувала и при други култури и етнически малцинства в България, но в настоящето традицията е запазена само при ромите.

В страната ни ромската общност не е единна с монолитна култура. Съществуващите ромски групи изпитват недоверие, от една страна към българите, а от друга страна към другите ромски групи. Ерелии, калдераша, влахички и др. са роми, но са дистанцирани едни от други, която липса на еднородност, довежда до невъзможност за създаването на организация, която да ги представлява и да защитава правата им. Отделните ромски групи се различават и по благосъстояние, начин на живот, образование и др.

Измерения на дискриминацията на мюсюлманите в България

Втората малцинствена група, която е обект на дискриминация от българското общество са мюсюлманите. От началото на XXI век в България, както и в по целия свят, дискриминацията срещу мюсюлманите е свързана с „ислямофобията“ и внушеното чувство на страх срещу мюсюлманите и исляма. Термини като „ислямски тероризъм“ и „радикален ислям“ и представяната информация от медиите, довежда до приемането на мюсюлманите като заплаха за страната, като малцинствената общност се възприема като

³⁰ Кирилов, С. (2011). Ромите – жертви на дискриминация или сами виновни за своето положение? В: Медии и обществени комуникации, бр. 11, <http://media-journal.info/?p=item&aid=170>

„представители на източноислямска цивилизация, която се противопоставя на българите – носители на европейската цивилизация“³¹. В страната ни по-голямата част от мюсюлманското население до преди няколко години основно живееше в по-малки населени места, като преобладаващо се занимаваше със земеделие, което позволяваше запазване на религиозните им традиции от проява на дискриминация. През последните години се забелязва увеличаване присъствието на мюсюлмани в по-големите градове, в резултат на възможностите за по-добре заплатена работа³². Именно в областта на заетостта, мюсюлманите са на мнение, че чувстват най-висока дискриминация. Останалите области, в които са се почувствали дискриминирани, са:

- При получаване на частни услуги – в магазини, ресторанти, кафенета, в банка.
- В областите жилищно осигуряване, здравеопазване, социални грижи и образование³³.

Мнозинството от мюсюлманите в страна ни са с ясно изразена религиозна идентичност, като смятат религията за изключително важна част от живота им³⁴, като степента на религиозност се променя в зависимост от икономическото състояние и при по-бедната част от малцинството се наблюдава най-висока степен на религиозност. Върху нагласите на мюсюлманите в България влияние оказват външни фактори, които се променят и са повлияни от различни процеси, като регионални конфликти и терористични актове. Последниците от тези събития, пораждат „отричане“ на ценностите на малцинствената група от мнозинството и довеждат до проява на дискриминация във всички възможни области на проявление. В същото време мюсюлманската общност запазва своята устойчивост по отношение на етническа идентичност, което създава сериозни пречки за социализирането им в обществото³⁵.

³¹ Малцинствата в България – лесни за омраза, с. 136. Български хелзински комитет, https://nohate.bghelsinki.org/cms/wp-content/uploads/2020/02/bhc_nohategraffiti_web.pdf

³² Цанков, В. (2013). Някои въпроси за плурализма на религиозните права и свободи в Конституцията и законодателството на Р. България, с. 118. В: Сп. „Ново знание“, https://uad.bg/files/custom_files/files/documents/New%20knowledge/year2_n4/paper_cankov_y2_n4.pdf

³³ Доклад „Данни на фокус“/Мюсюлманите. (2009). Агенция на Европейския съюз за основните права (FRA), https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/448-EU-MIDIS_MUSLIMS_BG.pdf

³⁴ Нагласи на мюсюлманите в България 2011-2016. Проучване на „Алфа Рисърч“, https://alpharesearch.bg/userfiles/file/Muslim_Graph_%2003_2017_Final.pdf

³⁵ Буджева, Р. (2017). Радикализация и етнически малцинства в България. In: Knowledge – International journal, Vol. 19.1., с. 362, <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/download/3516/3374>

Заклучение

На база осъществения преглед на правните механизми за защита на малцинствата, в страните-членки на ЕС, могат да бъдат формулирани следните изводи:

- Правото на равенство пред законите и защита от дискриминация е всеобщо право, което се признава от редица нормативни актове – Всеобщата декларация за правата на човека, Международната конвенция за премахване на всички форми за расова дискриминация, Пактовете на ООН по отношение на гражданските, политическите, икономическите, социалните и културните права, Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи.
- Поради несигурност в статута им в съответната европейска държава и липсата на информираност за законните им права, голяма част от малцинствените групи, попадат извън обхвата на традиционните правни режими на ЕС. В тази връзка повечето държави-членки предприемат политика за улесняване на процеса на получаване на гражданство на малцинствени групи за насърчаване на тяхната интеграция в обществото.
- Една от най-често срещаните форми за нарушаване на човешките права е дискриминацията. Дискриминацията, освен че пряко се отразява на засегнатите хора и социални групи, към които принадлежат, оказва влияние и върху цялото общество.
- Въпреки действието на различни политики и мерки в рамките на ЕС, в повечето държави-членки се наблюдават проява на различни форми на дискриминация, с две от най-уязвимите малцинствен групи, а именно роми и мюсюлмани. Наблюдаваното социално изключване и дискриминация е по отношение на наемане на работа, приобщаване в обществото, настаняване в жилища, осигуряване на достъп до обществени услуги и наказателно правораздаване, което не им позволява упражняване на права.
- България е една от европейските страни с най-много ромско население. Точният брой на ромите е трудно да бъде точно определен, поради факта, че част от тях се определят като българи или турци.

- Националните представителни изследвания установяват високи нива на дискриминация от страна на българското население към представителства на малцинствата в гражданското общество, изразена чрез значими предразсъдъци към етническите малцинства, живеещи в България. Най-високо ниво на приемане на етнически малцинства се установява към англичаните и имигрантите от източноправославните славянски държави като руснаци, македонци, сърби и бесарабски българи. Най-значима социална дистанция се установява към ромите и турците.
- Дискриминацията на ромите в България се дължи на много фактори, свързани както със самата им култура, така и с недоверието от страна на мнозинството от населението. Незачитане на образованието, ранните бракове, пренебрежителното отношение към полагането на труд, възприемането на просията и кражбата като морално приемливи и др., са сред причините мнозинството от населението да е на мнение, че ромите „не могат да се променят“ и не желаят да бъдат социализирани в обществото.
- Институциите на ЕС и държавите членки, насърчавайки активното участие на социалните партньори, местните общности и неправителствени организации, в дейностите за ограничаване на дискриминацията, могат да постигнат насърчаване на многообразието на европейско и национално ниво.

Литература

Агенция на Европейския съюз за основните права (FRA). https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/fra_bg

Административнопроцесуален кодекс, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135521015>

Активизъм за правата на човека и ролята на НПО,

<https://www.coe.int/bg/web/compass/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos>

Аналитичен доклад: Стратегическа рамка на ЕС за равенство, приобщаване и участие на ромите и придружаващото я предложение за преработена препоръка на Съвета относно националните стратегически рамки за равенство, приобщаване и участие на ромите, с. 21-23. Европейска комисия, <http://www.nccedi.government.bg>

Андреева, Л., Карабельова, С. (2011). Полово-ролеви, етнически и социално-групови стереотипи в ранна зряла възраст. В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ (Психология),

https://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/476/1/2_Andreeva_Karabeliova_tom101.pdf

Богданов, Г., Ванкова, З., Захариев, Б., Йорданов, И., Кабакчиева, П., Михайлова, С. (2012). Доклад относно публичните политики за интеграция на ромите в България и

- основните проблеми на социално-икономическото включване на ромската общност. https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_4.pdf
- Боярски, Л., Шопен, И., Коен, Б., До, У., Фаркас, Л., Йордаче, Р. (2012). Семинари за повишаване на информираността в областите на борбата с дискриминацията и равенството, насочени към организациите на гражданското общество, с. 41-43. European commission, https://www.migpolgroup.com/_old/public/docs/Bulgaria.pdf
- Буджева, Р. (2017). Радикализация и етнически малцинства в България. In: Knowledge – International journal, Vol. 19.1., <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/download/3516/3374>
- Министерски съвет. Портал за обществени консултации, <https://www.strategy.bg/>
- Влайков, С. (2015). Съвремие на гражданското и икономическото общество, http://ips.bg/Uploads/ResearchPapers/Research%20Papers_vol3_2015_No8_S%20Vlaykov.pdf
- Всеобща декларация за правата на човека, <https://www.cpdp.bg/?p=element&aid=32>
- Всеобща декларация за правата на човека (преамбюл). United nations human rights <https://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=blg>
- Ганева, З. (2014). Изследване на стереотипите, предразсъдъците и модерния расизъм на млади българи към бежанци. В: Списание на Софийския университет за образователни изследвания, 2014, 1, с. 5-6, https://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wp-content/uploads/downloads/2014/04/Z.Ganeva_SUJER_2014_1_ED_RED.pdf
- Ганева, З. (2013). Лонгитюдно изследване на етническата дискриминация на младите българи в периода 2004-2012 г. В: Psychological Thought, с. 299. https://www.researchgate.net/publication/272728667_Longitudno_izsledvane_na_etniceskata_diskriminacia_na_mladite_blgari_v_perioda_2004-2012_godina_Longitudinal_Study_of_Ethnic_Discrimination_of_Young_Bulgarians_in_the_Period_2004-2012
- Гелнер, Ър. (1996). Условията за свободата. Изд. „Обсидиан“, София.
- Георгиева, Д. (2017). Иновациите като приоритет на неправителствения сектор в България. Потенциал и възможности. https://mpr.aub.uni-muenchen.de/78036/1/MPPA_paper_78036.pdf
- Горчилова, Д. (2010). Сравнителна ретроспекция на гражданското общество. УНСС, http://ips.bg/Uploads/ResearchPapers/Research%20Papers_vol2_2010_No6_D%20Gorchilova.pdf, с. 181-208.
- Граждански мониторингов доклад за изпълнение на Националната стратегия за интеграция на ромите на Република България (2018). European commission, <http://www.amalipe.com/files/publications/2017-C1-Bulgaria-local-electronic.pdf>
- Гражданско общество без гражданите (2005). Сдружение за партньорство и подкрепа на гражданската активност. <https://www.ngobg.info/bg/documents/49/728civilsocietywithoutthecitizens.pdf>
- Гражданското общество в България: тенденции и рискове. Център за изследване на демокрацията, https://www.researchgate.net/publication/312165659_Grazdanskoto_obsestvo_v_Blgaria_tendencii_i_riskove
- Дейност. Център „Амалипе“, <https://amalipe.bg/za-nas/%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d0%bd%d0%be%d1%81%d1%82/>

Дентън, Д. (2003). Политическо участие на ромите в България. Национален демократически институт за международни дейности на САЩ, Институт „Отворено общество“, https://www.ndi.org/sites/default/files/1611_romaassess_020803_bul_0.pdf

Директива 2000/43/ЕО на Съвета от 29 юни 2000 г. относно прилагане на принципа на равно третиране на лица без разлика на расата или етническия произход. (23) Официален вестник на Европейския съюз, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32000L0043&from=BG>

Дискриминация и нетърпимост. Наръчник за обучение по правата на човека за младежи, <https://www.coe.int/bg/web/compass/discrimination-and-intolerance>

Доклад „Данни на фокус“/Мюсюлманите. (2009). Агенция на Европейския съюз за основните права (FRA), https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/448-EU-MIDIS_MUSLIMS_BG.pdf

Доклад „Данни на фокус“ № 1 – Ромите. (2009). Агенция на Европейския съюз за основните права. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/413-EU-MIDIS_ROMA_BG.pdf

Доклад на Република България съгласно чл. 25, ал. 1 от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за защита на националните малцинства (2003), <https://rm.coe.int/168008aede>

Доклад Обществени нагласи спрямо речта на омразата в България през 2018 г. с. 14-15. Институт отворено общество, <https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/12/2018-Hate-speech-BG-final.pdf>

Доклад от фондация „Институт за пряка демокрация“ относно проучване на нормативната рамка за гражданското участие в други държави –членки на Съвета на Европа. Аналитична възможностите за разширяване участието на гражданите в управлението на местно ниво в България и изготвяне на предложения за нормативни промени. Институт за пряка демокрация, <https://www.mrrb.bg/static/media/ups/articles/attachments/58950210598c108679c6ad5f45213aa.pdf>, с. 39-44.

Доклад относно прилагането на Директива 2000/78/ЕО на Съвета от 27 ноември 2000 г. за създаване на основна рамка за равно третиране в областта на заетостта и професиите („Директива за равно третиране в областта на заетостта“). Европейски парламент, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0225_BG.html

Донгера, Р. Мер, К. Стерк, Р. (2017). Проучване на Комисията по култура и образование – малцинствените езици и образованието: най-добри практики и евентуални предизвикателства. Европейски парламент, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/585915/IPOL_STU\(2017\)585915\(SUM01\)_BG.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/585915/IPOL_STU(2017)585915(SUM01)_BG.pdf)

Европейска конвенция за правата на човека, https://www.echr.coe.int/documents/convention_bul.pdf

Европейска стратегия за иновации и добро управление на местно ниво. Министерство на регионалното развитие и благоустройство, <https://www.mrrb.bg/bg/administrativno-teritorialno-ustrojstvo/dobro-demokraticjno-upravlenie/evropejska-strategiya-za-inovacii-i-dobro-upravlenie-na-mestno-nivo/>

Европейска харта за местното самоуправление. Конгрес на местните и регионалните власти на Съвета на Европа, <https://rm.coe.int/the-congress-booklet-european-charter-of-local-self-government-bulgari/168098bb4f>

Европейската харта на националните и малцинствените езици,
https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Report_bg.pdf

Европейски съд по правата на човека – въпроси и отговори,
https://www.echr.coe.int/Documents/Questions_Answers_BUL.pdf

Европейският етикет за иновации и добро управление на местно ниво – възможност за участие. Национално сдружение на общините в Република България,
<https://www.namrb.org/evropejskiiat-etiket-za-inovacii-i-dobro-upravlenie-na-mestno-nivo-vazmoznost-za-utchastie>

Езиково многообразие. Европейска комисия,
https://ec.europa.eu/education/policies/linguistic-diversity_bg

Кирилов, С. (2011). Ромите – жертви на дискриминация или сами виновни за своето положение? В: Медии и обществени комуникации, бр. 11, <http://media-journal.info/?p=item&aid=170>

Малцинствата в България – лесни за омраза. (2019). Български хелзински комитет,
https://nohate.bghelsinki.org/cms/wp-content/uploads/2020/02/bhc_nohategraffiti_web.pdf

Методиева, М., Брайкова-Томова, Т., Пампоров, А., Колев, Д., Крумова, Т., Йорданов, Й. (2008). Ромите в България,
https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_2.pdf

Мониторинг на процеса на присъединяване към Европейския съюз: Защита на малцинствата. (2002). Институт „Отворено общество“,
https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/fff2ee28-9231-4846-8088-ed03177f605f/euminoritybulgariantrans_20021125_0.pdf

Нагласи на мюсюлманите в България 2011-2016. Проучване на „Алфа Рисърч“,
https://alpharesearch.bg/userfiles/file/Muslim_Graph_%2003_2017_Final.pdf

Наръчник за работа с ромската общност в областта на здравеопазването. Фондация „Инициатива за здравето“,
<https://www.gitanos.org/publichealth/HealthGuide/Bulgaro.pdf>

Обществени нагласи към речта на омразата в България през 2018 г. Институт отворено общество, <https://osis.bg/?p=2968>

Пампоров, А. (2018). Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България, https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_3.pdf

Препоръка № R (97) 20 от 1997 г. на Комитета на министрите до държавите членки относно „речта на омразата“. Български хелзински комитет,
[https://www.bghelsinki.org/media/uploads/documents/external/coe_documents/coe_rec_no._r_\(97\)_20_hate_speech_\[bg\].pdf](https://www.bghelsinki.org/media/uploads/documents/external/coe_documents/coe_rec_no._r_(97)_20_hate_speech_[bg].pdf)

Приложение към Съобщение на Комисията до Европейския парламент и Съвета. Съюз за равенство: стратегическа рамка на ЕС за равенство, приобщаване и участие на ромите (2020). Европейска комисия,
https://www.parliament.bg/pub/ECD/4077131_BG_annexe_autre_acte_part1_v2.pdf

Свобода на изразяване. Български хелзински комитет,
<https://www.bghelsinki.org/bg/themes/svoboda-na-izrazjavane>

Цанков, В. (2013). Някои въпроси за плурализма на религиозните права и свободи в Конституцията и законодателството на Р. България, с. 118. В: Сп. „Ново знание“, https://uaid.bg/files/custom_files/files/documents/New%20knowledge/year2_n4/paper_cankov_y2_n4.pdf

- Bleich, E. (2011). What Is Islamophobia and How Much Is There? Theorizing and Measuring an Emerging Comparative Concept. In: *American Behavioral Scientist*, 55(12), pp. 1581-1600,
https://www.researchgate.net/publication/228195168_What_Is_Islamophobia_and_How_Much_Is_There_Theorizing_and_Measuring_an_Emerging_Comparative_Concept
- Ecri general policy recommendation No. 15 on combating hate speech. (2015). European commission against racism and intolerance, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech/16808b5b01>
- Special Eurobarometer 493: Discrimination in the EU (including LGBTI),
https://data.europa.eu/data/datasets/s2251_91_4_493_eng?locale=bg

Controlled and Bought Vote in the Roma Communities in Bulgaria (2017-2021)

Anita Stefanova

**Sofia University „St. Kliment Ohridski”
PhD student, e-mail: a.stefanova@phls.uni-sofia.bg**

***Abstract:** The text aims to analyze an extremely current issue for Bulgarian democracy and the electoral process, namely the mechanisms for controlled voting in Roma communities. Such vicious practices not only discredit the electoral process, but also threaten the rights and freedoms of certain groups of citizens by controlling the way they decide who to support in the election campaign. The first step towards achieving the goal is to define the conceptual approach to the phenomena of bought and controlled voting and to define the basic concepts related to it. The focus is on the election process, looking at the participants and the networks of influence and trends they have created in preparation for the crime. An important focus of this text is the Roma groups that have become potential victims of the phenomenon of controlled voting. The vicious practices of involving mainly the Roma population in the vote trade are not considered something new, in fact they have found ground in our country a century ago. As early as the beginning of the 20th century, the Gypsy votes were traded the cheapest, and the wealthier candidates paid for them in order to influence the result in their favor. The presented text will be an attempt to analyze and critically read the trends and what mechanisms have been used by the organizers for the period 2017 – 2021.*

***Keywords:** political elections, political market, controlled vote, bought vote, Roma community, political leaders, Bulgaria.*

Контролираният и купен вот в ромските общности в България (2017-2021 г.)

Анита Стефанова

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Докторант, e-mail: a.stefanova@phls.uni-sofia.bg**

***Резюме:** В статията е анализиран изключително актуален проблем за българската демокрация и изборния процес, а именно контролираното гласоподаване в ромските общности. Подобни порочни практики не просто дискредитират изборния процес, но се оказват и заплаха за правата и свободите на определени групи граждани, като осъществяват контрол върху начина, по който те вземат решение кого да подкрепят в*

рамките на изборното състезание. Първата задача, която авторът си поставя, е определянето на концептуалния похват на явленията купен и контролиран вот и дефиниране на основните понятия, свързани с него. Фокус е поставен върху изборния процес, като биват разглеждани участниците и създадените от тях мрежи за влияние и тенденциите при подготовка на престъпното деяние. Акцентира се на ромските групи, превърнали се в потенциални жертви на явлениято контролиран вот. Порочните практики за включване основно на ромското население в търговията с гласове не се смятат за нещо ново, всъщност те намират почва още преди век у нас. В началото на ХХ век циганските гласове са се търгували най-евтино, като за тях са си плащали по-заможните кандидати. Основната цел на настоящата разработка е да бъде направен опит за анализ и критичен прочит на тенденциите и какви механизмите, са използвани от организаторите на процеса по осъществяване на контрол за периода 2017 г. – 2021 г.

Ключови думи: *политически избори, политически пазар, контролиран вот, купен вот ромска общност, политически лидери, България.*

Увод

Осъществяваните нерегламентирани практики за оказване контрол върху начина, по който гласуват части от избирателите и манипулирането на изборните резултати, са съществени дефицити за целия изборен процес. Порочните изборни практики не се смятат за нещо ново в традицията на демократичните страни и затова научна литература по темата в световен мащаб не липсва. В рамките на текста ще бъде направен опит за анализ и критичен прочит на постиженията и вече установените понятия по основния проблем, който е фокус на настоящия текст. В редица страни по време на избори кандидатите правят опити да влияят на решенията на избирателите, като подходът е стар, колкото е стара и политиката (Kitschelt & Wilkinson, 2007). Икономическото гласуване в посткомунистическите страни и преходите към пазарна икономика, през които те преминават, също получава значително внимание що се касае до разглежданите в текста явления. През първите години на прехода политическата корупция е ключов момент за трансформацията на силовите форми на организирана престъпност в изцяло сенчести икономически структури, които са тясно свързани с политическия елит. На практика това дава силно и трайно отражение върху политическия процес и функционирането на демократичните институции (Стойчев, 2016; 2017).

Всъщност опитите за контрол на гласоподаването не е убягвала и на изборджиите след Освобождението на България. Подобни практики са се превърнали в установена норма що се отнася до българската политическа действителност. По време на предизборни кампании са се предоставяли най-различни по тип „привилегии“ за селяните, изразяващи се във възможността част от избирателите да изсичат безплатно дървен материал от държавния и общински фонд в замяна на това да гласуват за тогавашните правителствени кандидати (Пешев, 1993: 845-846). По този начин българската държава е взимала участие в купуването на парламентарните избори.

Същност на политическия пазар

Американският социолог П. Блау детерминира „политическия пазар“ като специфичен тип пазар, мотивиран от ценностната система на обществото, на който се реализират специфични взаимни услуги, породени и доминирани от неповторимата човешка индивидуалност съобразно с установените пазарни правила, прилагани спрямо властта и властовите отношения. Авторът допълва, като диференцира характера на неикономическа размяна във властовите отношения, наричайки я своеобразна вторична размяна, която се определя от ценностната система на обществото, от отличителните самотитни ценности, от обичайните морални стандарти (Блау, 1998).

Понятието „политически пазар“ придобива научна легитимация като начин за обяснение на политическото поведение на избиратели и политици въз основа на поставените цели в конкурентната политическа борба, които цели са мотивирани от личната изгода на индивида. Понятието „търговия с гласове“ може да се определи като нерегламентирана (пряка и косвена) „покупко-продажба“ на избирателни гласове и като такава откровена корупционна размяна, при която чрез даване на пари на ръка (или в натурални стойности, или чрез контролиран вот) се цели осигуряване на вота на хората за определена партия, организация, движение, лидер или кандидат. В този контекст „търговията с гласове“ е важна съставка на „сенчестия политически пазар“ и като такава има своя собствена структура, съдържание, видове и форми (Манолов, 2008; 2009).

За да разберем политическия пазар, е важно да изясним и други свързани с него понятия като „политическа услуга“ и „политическа стока“. Н. Ралева и Л. Канева определят „политическата услуга“ като вид предлагане на материално „неуловим

продукт“, който се продава предварително (като вид услуга), но се реализира едва след осъществената на практика покупко-продажба на „стоката“. Така този вид услуги – политическите, по правило представляват само обещание за извършване на нещо в бъдещето, в което обещание се изразява и тяхната специфика.

Б. Байков разглежда „политическата стока“ като съвкупност от алтернативи, сред които гласоподавателите като „купувачи“ избират за себе си ръководители или лидери, делегирайки им съответната власт. Авторът стига и по-далеч, като според него изборите в демократичните държави не са нищо друго, освен акт на покупко-продажба на властта и нейното разпределение и преразпределение в обществото, което е и допълнителна аргументация относно същността на политическата стока.

Контролиран и купен вот

В рамките на изборния процес съществуват множество нерегламентирани практики, които са в разрез с политическите права на гражданите и подкопават доверието в демократичните институции. Фокус е поставен върху най-разпространените корупционни схеми за оказване на влияние върху вота на избирателите.

Феномените контролиран и купен вот не са откъснати явления, които съществуват сами по себе, те са взаимосвързани помежду си, а корените на проблема следва да се търсят в състоянието на съвременната българска държавност. Най-добре се разбират като отражение на политиката, залегнали в основата на социално-икономическата, културната и политическата среда. По какъв начин функционират държавните институции, как си кореспондират с гражданите, какви са по тип неформалните форми на поведение и водещите норми в това отношение, как се регулират обществените отношения в условията на фасадна демокрация. Съществено важно за разбирането и анализа на изследвания проблем е разбирането на обществото за политика, как отделният гражданин мисли за нея и на база на това какво е политическото му участие, каква е политическата култура и предходен опит. Същевременно ролята на политическите партии като представители на интересите на гражданите е от изключително значение за това има ли контрол върху вота на избирателите. Най-често поръчители и ползватели на „напазаруваните“ гласове са точно те.

Проблемът с корупционните практики в изборния процес не просто се е задълбочил през последните десетилетия, а е придобил и форми на организираност, като по този начин се дискредитира целият изборен процес и това представлява своеобразна заплаха за демократичните институции и свободата и политическите права на българските граждани. Най-остро това се откроява при провеждането на избори от първи порядък, каквито са парламентарни и местни избори, където участието и усещането за ангажираност у избирателите е най-високо. Тогава се наблюдават опити за сериозно включване на огромни потоци от парични средства, които са с неясен произход и се използват за финансиране на предизборните кампании (Кашукеева-Нушева, Христова-Вълчева, Тонева-Методива, 2017).

Купуването на избирателни гласове е престъпление срещу политическите права на гражданите, при което избирателите биват склонявани да упражнят гласа си в полза на посочен кандидат или партия срещу получаване на материална облага. Като под материална облага следва да се има предвид не само парично изражение, но и стоки, вещи и услуги, които се предоставят на избирателите като размяна за направения „правилен“ избор (дефиницията е на Асоциация „Прозрачност без граници“).

Купуването на гласове в буквалния му смисъл е проста икономическа размяна. Кандидатите „купуват“ и гражданите „продават“ гласове точно както купуват и продават ябълки, обувки или телевизори. Актът на купуването на вот следва да се възприеме като договор или дори търг, в който избирателите продават гласовете си на най-високата оферта.

Процесът е двустранен и засяга, както предлагачия, така и получаващия материална облага. Да продадеш гласа си е също материализирано като престъпление по смисъла на Наказателния кодекс. Съгласно чл. 167 от Наказателния кодекс *„който чрез насилие, измама, заплашване или по друг незаконен начин пречи на някого да осъществи изборното си право или да бъде избран или да гласува на референдум или да участва в подписка за произвеждане на референдум, се наказва с лишаване от свобода от една до три години и с глоба от хиляда до десет хиляди лева глоба.“* В чл. 167, ал. 2 това престъпление е детайлизирано: *„който предложи или даде на друго имотна облага с цел да го склони да упражни изборното си право в полза на определен кандидат, политическа партия или коалиция да гласува на референдум се наказва с лишаване от*

свобода от една до шест години и с глоба от десет хиляди до двадесет хиляди лева“. Що се отнася до санкциите за организиране на купуване и контролиране на гласове, то е законово регулирано в чл. 167, ал. 3 и гласи: *„който организира предлагането или даването на друго на имотна облага с цел да го склони да упражни изборното си право в полза на определен кандидат, политическа партия или коалиция или да гласува на референдум по определен начин се наказва с лишаване от свобода от една до седем години и с глоба от десет хиляди до двадесет и пет хиляди лева“.*

Предвид факта, че тези практики са от незаконосъобразен характер, те се извършват в условията на неписани и тайни договорки и при създадени механизми за осъществяване на контрол дали избирателят ще спази уговорката и ще гласува по „правилния начин“. По този начин поръчителите успяват за създадат зависимости у големи групи от населението.

От съществено значение за дълбочинното изследване на проблема с политическата корупция в изборния процес и опитите за влияние на начина, по който гласуват избирателите, е дефинирането на понятието за контролиран вот. Понятието „контролиран вот“ описва практиките и механизмите на оказване на незаконен натиск, целящ да принуди гражданите да гласуват за партия или кандидат, като това е в противоречие с волята и политическите им предпочитания. Според „Прозрачност без граници“ понятието „контролираният вот“ е оказване на противозаконно въздействие върху избирателите, което цели да ги принуди да гласуват против волята си в полза на кандидат или партия, посочени от друго лице. В тази връзка е необходимо да се отбележи, че субектите, оказващи въздействие върху избирателите, разполагат с властови ресурс, който принуждава избирателите да постъпят против собствената си политическа воля (Кашукеева-Нушева, 2016: 143-156).

Важно е уточнението, че контролираният вот може да се възприеме като самостоятелна форма на злоупотреба с политическите права на гражданите, при която не се предоставя в замяна на извършеното материална облага, но може да бъде и съпътстващ компонент на прякото купуване на гласове. Като в такава ситуация механизмът се използва за гаранция, че гласоподавателят ще гласува за партията или кандидата, в подкрепа на когото е получил материална облага (най-често това е парична сума).

Контролираният вот е специфична категория, която обхваща редица показатели за нарушения и/или престъпления срещу изборителните права на гражданите. Тя може да бъде индикатор за подготвено или осъществено купуване на гласове, но наред с това служи като контролиран косвен показател за упражняван натиск върху гласоподавателите да гласуват (без заплащане) в съответствие с волята на други лица.

Социално-икономически предпоставки за осъществяване на нерегламентирани изборни практики

Данните от наблюдения на изборния процес у нас, също и анализи на експерти по темата дават основание за комплексно разглеждане на двата феномена – купуване на гласове и контролиран вот. И двете обаче могат да бъдат установени като самостоятелни форми и следователно да се разглежда като отделни нарушения на изборния процес. От политологичната призма, купуването на гласове и контролираният вот представляват взаимосвързани компоненти на едно изключително сложно и дълбоко социално явление и оказват комплексно и трайно влияние върху демократичния изборен процес, представителните институции и гражданското общество. Пряко изражение на тези все по-разширяващи се феномени е нарушаването на фундаментални политически права на гражданите и подкопаването на основни принципи, на които се базира съвременният демократичен ред, а именно върховенство на закона, правова държава и политически плурализъм (Асоциация „Прозрачност без граници“, 2015).

Най-същественният въпрос за научната литература по повод на икономическото гласуване е съсредоточен върху икономическите способности. Възможно е разглеждането на следната хипотеза за страните от Източна Европа – лошите икономически условия могат да принудят изборителите изцяло да се откажат от политическия процес и в тази връзка икономическото гласуване може да има ефект и на изборителна активност (Расек, Pop-Eleches & Tucker, 2009).

Културните норми също оказват влияние върху формирането на феномена на купуване на гласове. Във връзка с това е възможно изборителите, които се занимават с практики за купуване на гласове, да игнорират кандидата, на когото са продали гласовете си, и да гласуват за друг кандидат, чиито платформи или чиято личност е по-привлекателна, предвид тайната на вота. Често обаче това не е така, защото

традиционните политици, успяват да поддържат културата на купуване на гласове през годините и тази практика да се утвърждава като норма. Това може да се обясни с факта, че политиката, особено в селските райони, се формира от трайна традиционна „политическа култура“, въртяща се около идеите за лична задължнялост и родство. Освен това, купуването на гласове също се поддържа отчасти от неприязънта на хората към риска и непознатото. Въпреки че са наясно с факта, че бюлетините не могат да придобият публичност пред обществеността, те все пак се съобразяват с неявния „договор“ за купуване на гласове от страх от възмездие от страна на политика.

Социално-икономическите фактори също могат да повлияят на стратегиите за предлагане, избрани от кандидатите. Много учени и политици правят връзка между нивото на икономическо развитие и разпространението на купуването на гласове. Те твърдят, че търсенето и податливостта към купуване на гласове и други форми на клиентелизъм се подхранват от бедността. Диксит и Лодреган (Диксит & Лодреган, 1996) установяват, че бедните избиратели са по-склонни да бъдат обект на призови на клиентелистите. Това не е изненадващо, поради социално-икономически предпоставки. Има добри теоретични причини да очакваме целевите преразпределителни награди да отиват преференциално за бедните.

Често кандидатите, за да постигнат успех, използват психологически трикове към своите избиратели, като се опитват да ги убедят, че те са най-добрият и достоен избор. Това е по-лесно приложимо в по-бедни райони, където населението е необразовано и по-лесно се поддава на манипулации. Това често се постига чрез даване на подаръци или отдаване на благосклонности, които демонстрират доброжелателността, добротата, отзивчивостта или уважението на кандидата.

„Изборната търговия“ и контролираното гласоподаване в ромските общности

За да бъдем максимално коректни, е важно да направим социално-икономически разрез на ромската етническа група, за да осмислим правилно и анализираме дефицитите, които правят точно тази група най-податлива на политически натиск. Изследванията от зората на демократичните промени у нас показват, че въпреки дългогодишното съжителство на роми и българи, първите остават като „непознатите“ в обществото.

Ромите са по-скоро „общност за другите“ (Томова, 1995), отколкото сами да се възприемат като такава.

Превърнали са се в изключително лесни за манипулация и склоняване към всевъзможни престъпни дейности, като купуване на гласове и осъществяване на контрол на свободния политически избор. Последните три десетилетия тези групи се оказват най-честият обект на контролирано гласоподаване в България. Като група от населението те са представителни на домодерните общества, с йерархизирана структура и затворени и често враждебни към външни институции и общности, често живеят на принципа на гета, където най-важна роля за оцеляването на цялата група са установените вътрешни правила и норми. Общността е силно затворена и често враждебно настроена към външни хора и институции, като едно от най-важните условия за оцеляването ѝ е налагането на вътрешни правила и норми.

Високата степен на неграмотност, липсата на образование и трудността, която изпитват да четат и пишат, и да работят с документи, ги прави зависими от тартора в общността. Той обикновено изцяло е поел комуникацията между ромите в махалата и външния свят, в това число и държавните институции. Практиката е ромският лидер да взема отношение за благото на цялата общност. Неговата роля е ключова при контролираното гласоподаване на конкретната ромска махала. Тарторите са тези, които осъществяват контакти и посредничат при самата продажба и по този начин се създава зависимост на ромската общност от политическите партии. Често кметове и местна власт остава пасивна и си „затваря очите“ за някои от престъпленията, които те извършват, защото ромските групи са удобни и получава техните гласове в замяна на определен тип политически протекции. Това довежда до напрежение между етническите групи в страната, тъй като остава усещането за несправедливост и беззаконие.

Поради факта, че ромските групи се намират под абсолютния контрол на техните лидери и гласуват като една група, техните гласове са и най-желаните от всички занимаващи се с организация престъпни мрежи, кметове и местни лидери. За тяхната търговия отговаря приетият за неформален лидер, който преговаря с представителите на различни политически формации. Рядкост е някой от общността да прояви самоинициатива в този процес и да си позволи да прескочи тартора, тъй като за ромската общност е характерно стриктното спазване на йерархичната структура. Дръзналите да

прескочат тартора и да се „пазарят“ самостоятелно биват санкционирани, заплашвани или дори отлъчени от общността. Това поддържа чувство на страх у членовете и се използва от лидерите за осъществяване на контрол.

Ключова е ролята на някои определени членове на ромската общност за контролираното гласоподаване, каквито са бакалинът, лихварят и пасторът. Бакалинът обикновено притежава малък бизнес, свързан с хранителни стоки или кафене в махалата. Макар да не е богат, той продава стоки от първа необходимост с малка надценка, а предвид факта, че клиентите са от ромски произход, се случва често да продава на вересия. Този механизъм му осигурява определен авторитет пред ромското население и затова е предпочитан посредник от политическите формации, тъй като клиентите му често му дължат малки суми пари и лесно биват поставени в зависимост.

В ромската махала друга важна роля играе и лихварят, като той постепенно е успял да увеличи своята власт в рамките на общността и чрез авторитета си има възможност да оказва натиск върху населението. Фигурата на лихваря също е ползвана за посредничество при търговията с гласове. В замяна на получените гласове неформалният лидер опрощава задълженията на изпълнителите уговорката. Често интересът седи отвъд получаването на пари от политическите лидери, а по-скоро има за цел получаване на определен тип протекция.

Все повече се засилва и ролята на неформалния лидер, който притежава духовна харизма – пасторът. Тенденция у нас е след демократичните промени масово ромското население в страната да изпитва принадлежност конкретно към евангелистките църкви. Това приобщаване е свързано както с духовните потребности, така и със социо-културните разбирания. Масовизирането на евангелизацията сред ромите следва да се разглежда в условията на една световна глобализация, иначе казано, като част от настъплението на петдесятното движение по целия свят (Czegledy, 2007; Coleman, 2000). Така пасторът придобива авторитет и се превръща в основно действаща фигура що се отнася до търговията с гласове.

Църквата сама по себе си се превръща в събирателен център за комуникация между отделните семейства в общността. Информацията, която се обменя, е от духовен тип, но и съвсем всекидневни казуси от битов характер. В този ред на мисли равнището на социален и дори морален контрол е високо, понякога то се осъществява от духовния представител –

пастора. Някои от по-влиятелните ромски пастори имат успех в преговори за недопускане на междуетнически конфликти по повод на криминални инциденти между българи и роми. Като цяло, евангелската конверсия добавя една нова и положителна идентичност сред ромите (Giordano, Boscoboinik, 2002; Славкова, 2007).

Подобен тип хомогенни ромски църкви са резултат от действието както на социални икономически фактори, така и в известна степен на политически такива. Под икономически фактори можем да разбираме конкуренцията за достъп до ресурси, който пасторите в различните църкви могат да усвояват. Често тези ресурси могат да бъдат външни или вътрешни, посредством дарения на самите членове на ромската общност. Етническото капсуловане все повече се задълбочава през последните години и намира дори своето отражение. В началото на 21-и век повечето пастори се оказват с определена политическа принадлежност и ангажираност към една определена политическа партия, а именно „Евророма“ (Benovska-Sabkova, 2002). Пасторите в предизборната кампания на парламентарните избори през 2005 г. решават, че могат да използват евангелистките църкви като клубове за организиране на гласоподаватели. Някои от ромите пастори са избрани за общински съветници, а други са кандидати за народни представители от „Евророма“.

През 2014 г. пастори от Самоков се прочуха именно с опитите да осъществяват контрол как ще гласува ромското население, посещаващо евангелистките църкви в махалата. Основно действащо лице е Александър Тодоров, познат още като Сашо Хлебаря, който е ромски пастор със съществено влияние в ромската махала. Той решава да изтъргува своя авторитет и произтеклото от него влияние, което притежава като духовен лидер. Непосредствено преди изборите той прави обръщение към ромите със следния призив: „В неделя сме на избори и Бог ще ни посочи правилния път, правилната партия, която ще ни даде по-добър живот. Радвайте се, вече знаем за кого да гласуваме! Гласувайте за нашата нова партия и ще ви се помогне! Дайте гласа си и ще ви се даде!“.

Повярвал, че е собственик на съвестта и вярата на тези хора, той е убеден в собствената си власт и харизма над тях. Примерът с този пастор не е единичен, мнозина от пасторите имат всъщност подобен на неговия манталитет („ние притежаваме душите на хората, защото се „грижим“ за тях, колко му е да им кажем как да гласуват“).

Като цяло посредниците в ромските квартали са много и различни, обикновено икономически ориентирани, като водеща е структурата на социална организация. По своето естество и установените механизми за контролирано гласоподаване са различни и в зависимост от установените неписани правила и норми в конкретния ромски квартал. В изследвания период 2017-2021 г. все повече от съществено значение е влиянието на конкретния неформален лидер – магазинер, който дава на вересия; пастор/ходжа („бог/аллах е избрал този кандидат“), НПО активист (Опре, Рома!), лихвар (ще ти опростя кредитите), бизнесмен (чрез корпоративен вот), престъпни „босове“ (трафик/наркотици, които контролират със страх), „интелектуалци“ (т.е. висшистът на квартала – учител, лекар, инженер).

Използваните способности се променят и адаптират от избор на избор, като организацията стартира месеци по-рано, а тя обикновено включва преговори на брокерите с различни политически формации по отношение на това колко гласове и в кои секции ще се осигурят. Това довежда и до тенденция през последните четири години на разрастване обхвата на двете явления до степен все повече групи от населението да бъдат включвани в организирането на контролиран и купен вот и да се оказват в зависимост с нарушени политически права. След като са ясни условията вече стартира и самата организация като за целта се набира необходимия брой посредници, които да мобилизират хората и стриктно да следят процеса по гласуването на избирателите в самия изборен ден. Първата стъпка е в подготвянето на списъци с потенциалните избиратели по секционни избирателни комисии, от които се вижда очакваната бройка за гласуване. Списъците съдържат имена на цели семейства, адреси, които са разпределени по избирателни секции.

Като плащането за извършеното деяние по-често се осъществява на два транша – седмица преди гласуването и след като избирателят е отишъл до урната и е упражнил правото си на глас. В последните години брокерите прибегват и до психологически способности за натиск върху избирателите, като например да проверяват по домовете кой не е гласувал в изборния ден и да му „напомнят“, че трябва да си спази уговорката. Друг често използван механизъм е групово извозване на избирателите до урните и след упражнението вот избирателят бива отбелязан в предварително подготвения списък.

Успешна стратегия е внушаваното усещане за задължение на избирателите да гласуват за точно определен кандидат. Това се постига посредством ангажиране на

посредници, които притежават известен авторитет сред членовете на общността, които чувстват връзки на лична отчетност. Така във всяко населено място, в зависимост от неговата гъстота се ангажират най-разпознаваемите, доверени хора и със значителен социален статус. Други търсени изисквания са да бъдат уважавани, за предпочитане е добре известен, местен лидер (официален или неофициален), роднина или близък приятел на кандидата, или да притежава някои други качества, които биха накарали хората да изпълнят своите обещания за гласуване.

В периода 2017 – 2021 г. у нас са проведени четири парламентарни избори – три предсрочни и едни редовни. Изборите през 2017 г. се проведеха основно чрез хартиени бюлетини, а в 500 секции имаше възможност за машинно гласуване. На редовните избори през април 2021 г. в 9390 секции има възможност за машинно гласуване, а през юли и ноември същата година избирателите в секции с над 300 души гласуваха единствено машинно. Създаде се известен хаос и объркване у избирателите относно това какви конкретно са изборните правила. Дори бихме могли да кажем, че една от причините за спада в избирателната активност се дължи именно на промените в технологията на гласуване, като това най-често се отнася до по-възрастните и маргинализирани групи, сред които неграмотността е широко застъпена.

Тъй като фокус на настоящата разработка е ромската общност и вече направихме обстоен анализ на механизмите, използвани за контролирано гласоподаване при тях, то следва да направим анализ на това как са се променяли изборните резултати в рамките на разглеждания период. Ще направим съпоставка на изборните резултати в няколко секции, като сме се спрели на такива, в които гласува основно ромско население. Целта е да се проследи до каква степен някоя партия получава мнозинство от гласове в определена секция. За целта на анализа са подбрани пет секции от различни населени места, в които гласува ромско население.

Таблица №1

мар.17					апр.21				юли.21				ное.21			
Секция	Списък	Гласували	Победител	Втори	Списък	Гласували	Победител	Втори	Списък	Гласували	Победител	Втори	Списък	Гласували	Победител	Втори
254611961	967	337	102-ДПС	78-БСП	943	291	155-ГЕРБ	27-ИТН	939	45	14-ГЕРБ	10- ИТН	947	44	19-ГЕРБ	4-Възражд
162202024	787	250	56-ДПС	47-ДОСТ	819	172	62-ДПС	49-ГЕРБ	815	40	22-ДПС	7-ГЕРБ	60	55	25-ДПС	10-ГЕРБ
152400206	972	677	397-ГЕРБ	169-ДПС	1046	928	521-ДПС	351- ГЕРБ	994	179	60-ИТН	47-ДПС	1054	269	129-ДПС	53-БСП
170100104	700	267	109-БСП	31-ДПС	695	321	128-ГЕРБ	66-БСП	695	106	92-БСП	2-ГЕРБ	696	149	122-БСП	6- ГЕРБ
212000120	1057	705	254- дпс	герб-152	1249	485	185-ГЕРБ	95-ДПС	1241	79	44-ГЕРБ	1-ДПС	1256	81	32-ГЕРБ	9-ИТН

Данни от официалната страница на ЦИК¹

Първата секция е №254611061, находяща се в ромската махала „Факултета“ в град София. През 2017 г. имаме 967 избиратели по списък, от които гласували са 337, 102 от избирателите са подкрепили ДПС, а 78 БСП. През април 2021 г. избирателите по списък са 943, от които 291 гласуват. През април 2021 г. ГЕРБ е победител със 155 гласа, втора е листата на ИТН с 27 получени бюлетини. През юли избирателите са 939, от които гласуващите са едва 45 от всички имащи право на глас, а победител е ГЕРБ с 14 гласа, втори отново остават ИТН с 10 получени за своите кандидати. Изборите през ноември в същата секция избирателите са 947, но гласувалите отново остават малък брой или 44 от общо всички, които имат право на глас, победител е партия ГЕРБ с 19 получени гласа, а Възраждане остава втора с 4 бюлетини. Виждаме сериозен спад в избирателната активност в разглежданата секция през юли и ноември 2021 г., както и отлив от избиратели на управляващата до момента политическа формация.

В секция №162202024 в град Пловдив, кв. Столипиново, през 2017 г. избирателите са 787, 250 са гласувалите, а 56 са подкрепили ДПС и 47 ДОСТ. През април 2021 г. избирателите по списък са 819, от които гласували са 172 души. Водеща е листата на ДПС с 62 гласа, а ГЕРБ има 49 гласа. Три месеца по-късно гласувалите са 40 от общо 815 имащи право на глас, ДПС е победител с 22 гласа, а ГЕРБ получава едва 7 от всички действителни бюлетини. Четири месеца по-късно избирателите от 815 намаляват до 60, от

¹<https://results.cik.bg/pi2017/rezultati/>, <https://results.cik.bg/pi2021/rezultati/>, https://results.cik.bg/pi2021_07/rezultati/index.html, <https://results.cik.bg/pvrns2021/tur1/rezultati/index.html>

които 55 са упражнили правото си на глас. ДПС е печеливша по резултата в секцията с 25 гласа, а ГЕРБ остава втора с 10 гласа за депутатската листа.

Третата секция с №152400206 е в известното село Буковлък. Там през 2017 г. имаме 972 имащи право на глас, от които са гласували 672, от тях 397 за ГЕРБ и 169 за ДОСТ. На редовните парламентарни избори през април 2021 април са гласували 928 избиратели от 1046 имащи право на глас. Първа политическа сила е ДПС с 531 гласа, следвана от ГЕРБ с 351 гласа получена подкрепа. На следващите избори са гласували едва 179 граждани от 994 имащи право на глас. Победител в секцията е ИТН с 60 гласа, следвана от ДПС с 47 подадени действителни бюлетини. През ноември имаме 1054 избиратели по списък, от които гласували са 269 души. Победител е ДПС със 129 гласа, БСП е получила 53 гласа подкрепа.

В Секция №170100104 в Асеновград, през 2017 г. имаме 700 избиратели спрямо избирателния списък, 267 са упражнили правото си на глас, 109 избиратели са предпочели БСП, 31 за ДПС. Избирателите през април са 695, от които са гласували 321, от които 128 за ГЕРБ и 66 за БСП. През юли същият брой лица имат право на глас, от които гласувалите са три пъти по-малко или 106 избиратели, 92 за БСП и 2-ма за ГЕРБ. Ноември избирателите по списък да 696, от тях са гласували 149, 122 за БСП и 6 ма за ГЕРБ.

Последната секция е в ромския квартал Надежда, Сливен. През 2017 г. там имаме 1057 избиратели по списък, от които са гласували 705, като резултат 254 души са подкрепили ДПС, а 152 листата на ГЕРБ. Април 2021 г. в същата секция от 1249 избиратели са гласували 485 души, като 185 са подкрепили ГЕРБ, А 95 от действителните гласове са подадени за ДПС. През юли гласуват 79 избиратели от 1241 общо по списък, като 44 са подкрепили ГЕРБ, а 1 за ДПС. Последните парламентарни избори през ноември имаме 81 гласували от общо 1256 избиратели, като 32 души са подкрепили листата на ГЕРБ, а 9 са гласували за ИТН.

На база направената съпоставка между секциите за четири последователни парламентарни избора в ромските секции можем да направим разграничение на резултатите през 2017 г. и април 2021 г. и юли и ноември 2021 г. Активността през първите два избора е доста по-висока във всяка една от трите секции. Друга несъмнена тенденция е, че две партии преобладават по резултат. От юли 2021 г. се наблюдава сериозен спад в активността и намаляване на дела на посочените партии, дори в някои

секции една от двете ключови партии изчезва. Резултатите не са идентични и разглежданите секции и не бихме могли да заключим, че една или две партии и в петте районна имат еднакво влияние. Тъй като при контролирания вот фокус е поставен върху местните структури на партиите и техните контакти с местни неформални лидери в съответния ромски квартал.

Резкият спад в активността несъмнено се дължи и на силната активна кампания на Министерство на вътрешните работи в периода юни-ноември 2021 г. Проведените редица акции в ромските квартали, на които станахме свидетели, бяха отразени медийно. За първи път от три десетилетия беше направен сериозен опит да се намали опита за контролиране на изборния процес и да се преустановят механизмите, които местните неформални ромски лидери оказват върху своите съкварталци. Резултатът е сериозно намалена избирателна активност в ромските общности като следва да се има предвид, че тя традиционно е доста по-висока от тази за страната. Оказваните механизми през годините се променят и адаптират, като това се наблюдава дори и при въвеждането на изцяло машинно гласуване. То не успя да затрудни ромските избиратели, поради факта, че те в ежедневието си използват банкомати за получаване на своите помощи, както и провеждат видеоразговори със свои роднини в чужбина. В този ред на мисли не бихме могли да смятаме, че машинното гласуване е оказвало съществено влияние върху отлива от това да гласуват.

Заключение

В рамките на текста бяха поставени въпроси за контролирания и купен вот, които се оказват все по-значими като проблеми за българския изборен процес. Прякото изражение на тези явления е нарушаването на фундаментални политически права на гражданите и подкопаване на основни принципи, на които се базира съвременният демократичен ред, а именно върховенство на закона, правова държава и политически плурализъм.

Влиянието на ромските лидери в търгуването с гласове се оказва ключов елемент от процеса по осъществяване на контролирано гласоподаване. Затвърждава се тенденцията, при която подобен тип местни лидери продават политическите права на цели

общности и се възприемат за техни представители и посредници в преговорите с крайните ползватели на купения вот – политическите партии.

За изследвания период се наблюдава значителен спад на активността от юли 2021 г., именно в ромските махали. Мерките на служебното правителство за купуване на гласове основно бяха насочени към ромските групи и престъпните контингенти именно в тези квартали. Тъй като през последните години обрати на изборите наблюдаваме там – цели махали гласуват по уречения начин и решават резултата от изборите. Поради дългогодишния процес на маргинализация на ромите, на тяхното систематично и безспирно изолиране от политическия процес, но и фактическото им изхвърляне от пазара на труда и превръщането им в постоянен ползвател на социални помощи е възможно и купуването на гласове именно от тази компактна група. Това е не просто нерегламентирана практика, но и основен лост за въздействие върху изборните резултати. Предстои да наблюдаваме дали този ефект от овладяване на тези негативни тенденции ще се запази или ромските лидери ще се адаптират отново към новите условия и ще намерят начин да си възвърнат влиянието и механизмите, които използват десетилетия наред.

Литература

- Блау, П. (1998). Социална размяна. В: Сб. Извори на социологията. Изд. „Идея“, Стара Загора.
- Кашукеева-Нушева, В. (2016). Машаби и изразни форми на купуването на гласове и контролираният вот в България. В: Доклади от годишната конференция на Българската асоциация по политически науки, с. 143-156. Велико Търново.
- Кашукеева-Нушева, В., Христова-Вълчева, К., Тонева-Методива, Л. (2017). Почтеност в политиката и ефективно противодействие на корупцията в България. Фондация „Фридрих Еберт“, София.
- Манолов, Г. (2008). Политическият пазар. УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив.
- Манолов, Г. (2009). Цената на изборите или как партиите си купуват властта. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, Пловдив.
- Пешев, П. (1993). Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. БАН, София.
- Резултати от парламентарните избори на 26 март 2017 г. ЦИК,
<https://results.cik.bg/pi2017/rezultati/> [Прегледана: 15.09.2021 г.]
- Резултати от парламентарните избори на 04 април 2021 г. ЦИК,
<https://results.cik.bg/pi2021/rezultati/index.html> [Прегледана: 15.09.2021 г.]
- Резултати от парламентарните избори на 07 юли 2021 г. ЦИК,
https://results.cik.bg/pi2021_07/rezultati/index.html [Прегледана: 13.10.2021 г.]

- Резултати от парламентарните избори на 14 ноември 2021 г. ЦИК,
<https://results.cik.bg/pvrns2021/tur1/rezultati/index.html> [Прегледана: 10.12.2021 г.]
- Славкова, М. (2007). Циганите евангелисти в България. Изд. „Парадигма“, София.
- Стойчев, Ст. (2016). Контролираният вот в България: заплахи за човешката сигурност,
<https://www.iris-bg.org/fls/3.pdf>
- Стойчев, Ст. (2017). Контролираният и купен вот. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Томова, Ил. (1995). Циганите в преходния период. МЦПМКВ.
- Giordano, C., Boscoboinik, A. (2002). Introduction – In: Giordano, C. et al. Roma’s Identities in Southeast Europe: Bulgaria. Ethnobarometer, Rome, 15-29.
- Smith, A. (1991). National identity. University of Nevada Press.
- Czegledy, A. P. (2007). Distinctly African Christians: Situating His People Christian Church within Social Transformation. Max Planck Institute for Social Anthropology. Working Papers, N97.
- Coleman, S. (2000). The Globalisation of Charismatic Christianity. Spreading the Gospel of Prosperity. Cambridge University Press.
- Kitschelt, H. and S. I. Wilkinson. (2007). Patrons, clients and policies: Patterns of democratic accountability and political competition. New York: Cambridge University Press.
- Pacek, A., Pop-Eleches, G. & Tucker, J. (2009). Disenchanted or Discerning: Voter Turnout in Post-Communist Countries. The University of Chicago Press journals, vol. 71, №2.

2022 General Elections in Bosnia and Herzegovina: Turnout, Results and Challenges to the Electoral Process

Aleksandra Atanasova

South-West University “Neofit Rilski”

PhD student, e-mail: Aleksandra.Atanassova@gmail.com

Abstract: *Bosnia and Herzegovina is a good example of a country with a complex, asymmetrical structure of governance. Its administrative division and the euphemistically called "interesting" political system are complicating on a daily basis the functioning of the state institutions and therefore worsen the quality of the democracy in the country. Bosnia and Herzegovina is governed by a presidency consisted of three presidents, each of whom is representative of the constituent (nation-creating) peoples: one Bosniak and one Croat, elected by the Federation of Bosnia and Herzegovina, and one Serb from the Republika Srpska. These are the two main administrative units in BiH – the two entities. The Bruchko District completes the complicated administrative picture, as being a separate district under international supervision. The government of BiH is headed by a prime minister, elected by the presidency and appointed by the national assembly (the national parliament). The general elections held on October 2, 2022 were seen as crucial for the state. Preceded by threats of their blocking, non-participation and even secession of the Republika Srpska from BiH, the elections gave somewhat expected results, but also provided minimal hope of getting out of the political stalemate imposed in recent years and defined by eternal misunderstanding between the main political figures of the state. Minutes after the polls closed, the Office of the High Representative also stepped in and changed the electoral law of the country and the post-election rules. This turned out to be a move that led to further controversy among the state's communities. The text examines the events leading up to the election as they were held, presents the results, and studies the reactions of key political figures and international factors after the results were announced.*

Keywords: *elections, legislation, entity, Office of the High Representative, FBiH, Republika Srpska, Sarajevo.*

Общи избори 2022 г. в Босна и Херцеговина: избирателна активност, резултати и предизвикателства пред изборния процес

Александра Атанасова

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Докторант, e-mail: Aleksandra.Atanassova@gmail.com

Резюме: Босна и Херцеговина е пример за държава със сложна, асиметрична структура на управление. Административното ѝ деление и евфемистично наричаната „интересна“ политическа система почти ежедневно затрудняват функционирането на държавните институции и следователно влошават качеството на демокрацията в страната. Босна и Херцеговина се ръководи от председателство (президентство) – трима президенти, всеки от които е представител на конституиращите (народотворчески) народи: един бошняк и един хърватин, избирани от Федерация Босна и Херцеговина, и един сърбин от Република Сръбска. Именно това са двете основни административни единици в БиХ – двата ентитета. Окръгът Брчко допълва особената административна картина като отделен дистрикт под международно наблюдение. Правителството на БиХ се ръководи от министър-председател, избран от председателството и назначаван от националната асамблея (общионационалният парламент). Общите избори през м. октомври 2022 г. бяха ключови за държавата. Предхождани от заплахи за тяхното блокиране, неосъществяване и дори за отделяне на Република Сръбска от държавата, те дадоха донякъде очаквани резултати, но все пак и минимална надежда за излизане от наложилите се в последните години политически пат, очертаван от вечно неразбирателство между основните за държавата фигури. Минутни след затварянето на изборните секции Службата на Върховния представител също се намеси и промени изборното законодателство и следизборните правила – ход, довел до допълнителни противоречия сред общностите на държавата. В статията са разгледани събитията, предхождащи изборите, представени са резултатите от вота и са проследени реакциите на ключовите политически фигури и международните фактори след обявяването на окончателните резултати.

Ключови думи: избори, законодателство, ентитет, Служба на Върховния представител, Федерация Босна и Херцеговина, Република Сръбска, Сараево.

Политически избори 2022 г. в Босна и Херцеговина

На 2 октомври 2022 г. гражданите на Босна и Херцеговина (БиХ) гласуваха на деветите следвоенни общи избори в страната от 1996 г. насам¹. Гласуването не мина без противоречия, като са налични и редица официално подадени жалби относно

¹ Данни за изборите:

Изборен ден: 2 октомври 2022 г.

Регистрирани гласоподаватели: 3 368 666

Регистрирани гласоподаватели извън страната: 69 966

Избирателни секции: 5903, от които 21 в чужбина

Места: 518 броя в различните институции

Кандидати: 90 политически партии, 38 коалиции и 17 независими кандидати

Общо: 7 258 (43% жени)

Избирателната активност: около 50%

диагностицирани нередности. В допълнение Върховният представител² Кристиан Шмид, възползвайки се от Бонските си правомощия³, внесе промени в изборния закон на държавата, както и в Конституцията ѝ едва минути след затварянето на изборните секции.

Самият брой кандидати на изборите – 7 258 – е зашеметяващ, особено разглеждан в комбинация с общо 90-те политически партии, 38-те коалиции и 17-те независими кандидати. За сравнение, 3322 кандидати се явяват на последните общи избори в Обединеното кралство през 2019 г. – страна, чието население е около 20 пъти по-многобройно от това на Босна и Херцеговина. В случая с Камарата на представителите на двукамарния парламент на Федерация БиХ⁴ са налични 752 претендента за 42 места.

Гражданите на Босна и Херцеговина гласуваха за членове на председателството (тричленното президентство), за членове на парламента на национално ниво (Парламентарната асамблея), както и за членове на Камарата на представителите на Федерация БиХ, за Народно събрание на Република Сръбска (РС), както и за президент и вицепрезиденти на ентитета. Избори бяха проведени и за състава на кантоналните ръководства в 10-те кантона на Федерация БиХ. Общо 518 позиции бяха избираеми на ниво общини, области и кантони. От всички кандидати 3058 са жени – посочените 43%.

От представените числа става сякаш очевидно, че политиката е най-развитият „бизнес“ в Босна и Херцеговина, а политическите актьори съсредоточават усилията си върху спечелването на една от многото финансирани позиции в огромния административен и законодателен апарат на държавата. Сложният политически пъзел в БиХ и раздутата администрация се олицетворяват в харчове, равняващи се на близо 60% от държавния бюджет. Това идва да покаже, че множеството нива на управление и администрация дават работа и поминък на съществен брой политически лица и граждани, чието политическо дълголетие се оказва пряко свързано с поддържането на съществуващата система. Така, победа на дадени избори осигурява не само държавна

² Службата на Върховния (СВП) представител отговаря за приложението на гражданските аспекти на Дейтънското споразумение за мир, слагащо край на войната от 1992 – 1995 г.

³ През 1997 г. на конференция в Бон международната общност приема по-широко тълкуване на Дейтънското споразумение, в следствие на което на ВП са дадени правомощия да налага решения в ситуации, при които местните лидери не могат да постигнат споразумение, а също така да санкционира и при необходимост да отстранява длъжностни лица, които блокират изпълнението на Споразумението.

⁴ Единият от двата съставни ентитета на БиХ.

заплата за четири години, но и полезен достъп до корумпираните клиентелистки партийни мрежи, които продължават да държат страната в здрава хватка.

Особености на изборната система в Босна и Херцеговина

Босна и Херцеговина е федерация, състояща се от два ентитета – Федерация Босна и Херцеговина, която е населявана предимно от етнически бошняци и хървати, и Република Сръбска, в която живеят предимно етнически сърби. Област Бръчко от своя страна е етнически хетерогенен район и притежава специален статут като единица на местно самоуправление в БиХ. Държавата е населявана от три държавотворни според конституцията ѝ народа – изброените бошняци, хървати и сърби, както и от други етноси, сред които роми, евреи и др.

БиХ е любопитно етно-териториално творение: самите босненците обикновено я определят като „сложна държава“. Този компромис, постигнат през 1995 г. с цел прекратяване на войната, поддържа статуквото оттогава и до днес, с административна система и политика, основани на базата на консенсуса – факт, който често блокира функционирането на институциите.

Президентството на БиХ се състои от трима членове, избрани с обикновено мнозинство от две отделни листи. Чрез едната листа се избират един бошняк и един хърватин, за които гласуват пряко гражданите на ФБиХ (гласоподавател от ФБиХ може да гласува свободно за босненския или хърватския кандидат), и един сърбин, пряко избран от територията на РС. Избирателите в окръг Бръчко гласуват на избори във ФБиХ или РС, в зависимост от етническата си принадлежност. Президентството е организирано на ротационен принцип, като председателстващият го се сменя на всеки осем месеца. Парламентарната асамблея на БиХ се състои от 42 пряко избрани членове – 28 от ФБиХ и 14 от РС.

Камарата на представителите на ФБиХ се състои от 98 пряко избрани членове, а Народното събрание на РС – от 83 пряко избрани членове. Президентът на РС и двамата вицепрезиденти се избират с обикновено мнозинство. Според правната рамка трябва да се гарантират минимум четири места за всеки от трите съставни народа в Камарата на представителите на ФБиХ и Народното събрание на РС, чрез компенсационни мандати.

Провеждането на избори в БиХ е регулирано основно от Конституцията на държавата, която е анекс към Дейтънското споразумение за мир от 1995 г., както и от Избирателния закон от 2011 г., изменен от върховния представител през м. юли 2022 г. Законът за изборите е допълнен от Закона за финансиране на политическите партии от 2021 г. и от Закона за гражданството от 1997 г., както и от административни разпоредби, издадени от Централната избирателна комисия (ЦИК). През месец юли 2022 г. Службата на Върховния представител обяви решение за изменение на изборните правила чрез приемане на Закона за изменение и допълнение на Избирателния закон на БиХ. Решението идва като резултат както от вътрешнополитически, така и от усилия на международните фактори в Босна и Херцеговина едновременно срещу и в полза на очакваната намеса на СВП по линия на разпределението на мандатите за Камарата на представителите във ФБиХ. Преди изборите СВП налага промени с цел укрепване на изборното законодателство, включително за ограничаване на злоупотребата с държавни ресурси при финансирането на предизборни кампании, внасяне на яснота при регулирането на електронните, онлайн, социалните и печатните медии и използването на реч на омразата в предизборни кампании и предизборна обстановка; укрепване на механизма за санкциониране на ЦИК; и разширяване на мандата на СВП за справяне с уязвимостите, свързани с номинацията на анкетиращите работници преди и по време на избори.

Орган за управление на изборите и неговите правомощия

Основният орган за управление на изборите е Централната избирателна комисия, която контролира 143 общински избирателни комисии (ОИК), включително 14 градски избирателни и Избирателната комисия на област Бръчко, както и около 5737 избирателни комисии (ИК) в цялата страна. ОИК се състоят от три, пет или седем члена в зависимост от броя на избирателите, регистрирани в общината. ОИК определят избирателни секции на съответните общински територии и осигуряват сигурността в секциите по време на изборния процес. ОИК също така обучават ИК. Членовете на ИК се номинират от политическите партии. Общинският избирателен съвет обикновено има трима или петима членове, които пряко ръководят работата на избирателните секции, гарантират тайната на вота и записват изборните резултати.

ЦИК е постоянен орган, като всичките седем членове се назначават за седемгодишен мандат от Парламентарната асамблея на Босна и Херцеговина след номиниране от Специалната комисия за подбор и номиниране. По закон ЦИК трябва да включва двама босненци, двама хървати, двама сърби и един член от „другите“ групи. Председателят се избира от членовете на ЦИК, при условие че един босненец, един хърватин, един сърбин и един „друг“ член имат мандат от 21 месеца. Двама от седемте настоящи членове на ЦИК са жени. ЦИК носи цялата отговорност за администрирането на изборите и установяването на изборните резултати на всички нива. Допълнителните отговорности на ЦИК включват:

- *Координиране на всички ОИК и ИК;*
- *Прилагане на Изборния кодекс на Босна и Херцеговина;*
- *Издаване на решение за произвеждане на избори;*
- *Осигуряване на точността и целостта на Централния избирателен регистър;*
- *Управление на регистрацията на кандидати и наблюдатели; и*
- *Определяне на изборните резултати.*

Равнопоставеност на жените, хората с увреждания и представителите на други социални групи

За да бъде осигурена по-голяма представителност, всяка избирателна листа се предоставя за одобрение в ЦИК, като същата следва да включва кандидати и от двата пола. Законоустановеният еталон за равно представителство гласи, че поне 40% от общия брой регистрирани кандидати в листите трябва да са от женски пол. Правната рамка поддържа базирана на етнически произход забрана за кандидатиране за място в президентството. Същата е в сила за граждани, които не се определят като бошняци, хървати или сърби. 17 групи, повечето от които малобройни, са разпознати от БиХ като национални малцинства. Най-голямото малцинство е ромското, наброяващо около 12 583 души, според преброяването от 2013 г. (макар че техният брой се счита да е значително по-голям). През годините тази дискриминация е била предмет на няколко заведени дела пред Европейския съд за правата на човека (ЕСПЧ). С най-значимото си решение от 2009 г. по делото „Сейдич и Финци срещу БиХ“, Съдът квалифицира като дискриминационни конституционните разпоредби, правещи жалбоподателите (в този случай „другите“) недопустими за избиране в Президентството на БиХ. ЕСПЧ подсилва това решение с нови сходни, съответно по делата „Зорнич срещу БиХ“, „Пилав срещу БиХ“ и др. И до днес обаче нито едно от тези решения не е изпълнено, тъй като всеки евентуален акт за

включване на „другите“ изисква конституционни изменения и следователно консенсус от политическите елити на трите държавотворни народа. Продължаващото нарушаване на човешки права поради неизпълнение на решенията на ЕСПЧ е причина международната общност и Европейският съюз (ЕС) да настояват за конституционна реформа в БиХ.

Освен това има правни и политически проблеми с изборителната система във Федерация БиХ. През 2016 г. в решението си У-23/14 Конституционният съд на БиХ постановява, че някои разпоредби от Изборителния закон не са в съответствие с Конституцията на БиХ. Една от тях е, че на всеки от конституиращите народи се разпределя по едно място във всеки кантон (на ФБиХ), независимо от тяхното демографско представителство. Други противоконституционни разпоредби включват тези, които определят броя и етническата принадлежност на делегатите в Камарата на народите в парламента на ФБиХ въз основа на преброяването от 1991 г. Въпреки това Парламентарната асамблея на БиХ не успява да изпълни решението на КС в определения срок. Това принуждава Конституционния съд да направи тези разпоредби неефективни през 2017 г. Вакуумът бива запълнен от Централната изборителна комисия на БиХ с издадена Инструкция за изменение на Инструкцията за процедурата за провеждане на непреки избори за органи на властта в БиХ съгласно Изборителния закон на БиХ, която предвижда разделяне на мандатите в Камарата от народите на парламента на ФБиХ според преброяването от 2013 г. В сравнение с преброяването от 1991 г., това от 2013 г. демонстрира тежките последици от въоръжения конфликт върху етническия състав и разпределението му в страната.

Финансиране на предизборните кампании

Законът за изборите и Законът за финансиране на политическите партии регулират финансирането на предизборните кампании в Босна и Херцеговина. Законодателството определя лимити за индивидуални дарения и разходи, като всички дарения, надвишаващи 100 КМ⁵ (около \$53), трябва да бъдат докладвани. Максималната сума, която може да бъде изразходвана за предизборната кампания, се изчислява от броя на изборителите в даден изборителен район, определен от Централния изборителен регистър. Политически субект, определен като кандидат, политическа партия или коалиция, може да похарчи до 0,3 КМ

⁵ Конвертируема марка – паричната единица в БиХ.

(около 0,16 \$) за всеки регистриран избирател по време на едномесечния официален период на предизборната кампания и до 0,2 КМ (около 0,10 \$) на гласоподавател в избори за кантоналното събрание.

В страната няма пряко публично финансиране на предизборни кампании. Партиите, представени в Парламентарната асамблея на Босна и Херцеговина, получават годишно финансиране от държавния бюджет. Същевременно членският внос и даренията от физически и юридически лица, включително парични средства, са законосъобразни източници на средства. Чуждестранни, анонимни и религиозни дарения са забранени, както и тези от публично финансирани източници и от лица, които имат договори за обществени поръчки над 10 000 КМ (около \$5 207) в изборната година.

Отчитане и оспорване на изборните резултати

Съгласно правната рамка общинските избирателни комисии и избирателните комисии са отговорни за сигурността на избирателните материали, които се пренасят между избирателните секции и Централната избирателна комисия. За да се защитят тези лица, случаите могат да бъдат отнасяни и до полицията на ниво Федерация БиХ и Република Сръбска.

След затваряне на избирателните секции гласовете се броят във всяка секция от членове на секционната избирателна комисия. Всички гласове са категоризирани по политически субект и кандидат. На общите избори гласовете се броят в следния ред: президентски, парламентарен, гласове на автономни области и кантони.

Всеки може да подаде жалба до Централната избирателна комисия или съответната ОИК в рамките на 24 часа след предполагаемо нарушение. След това, съответната избирателна комисия трябва да излезе с решение до 48 часа. Наблюдатели, кандидати, ОИК и групи от най-малко 50 избиратели в избирателна секция могат да оспорят резултатите от гласуването и да поискат повторно преброяване на гласовете в друга избирателна секция. Апелативният съд на БиХ разглежда жалби срещу решения, взети от ЦИК.

Анализ на общите избори, проведени през 2022 г.

Подготовката на изборите на 2 октомври 2022 г. протече на фона на дълбока политическа и социална поляризация с противоречия около редица решения на Върховния представител. Основен катализатор на диспут бе решението от м. юни 2022 г., когато ВП Шмид, използвайки „Бонските правомощия“, измени еднолично законодателството с цел ефективно разпределяне на необходимите на Централната изборителна комисия на БиХ финансови средства за организация и провеждане на изборите. Освен това той наложи промени в правната рамка, с цел промяна на прага за етническо представителство в законодателните органи. Този акт обаче предизвика протести, в следствие на които предложението му беше оттеглено и заменено с ревизирано такова месец по-късно. Приетите изменения укрепват изборното законодателство – по-специално ограничават злоупотребата с държавни ресурси при избори, предоставят яснота по отношение на регулиране на електронните, онлайн, социалните и печатните медии и използването на реч на омразата при избори; укрепват механизма за санкциониране на ЦИК; и разширяват мандата на ЦИК за справяне с уязвимости, свързани с процесите на номиниране на анкетьорите преди и по време на изборите.

Прегледът на резултатите от изборите неизменно включва и анализ на предизборния период. Той се характеризира със завишено политическо напрежение, дезинформация и език на омразата. Това позволи манипулирането на публичния дискурс от политическите елити, търсещи собствена политическа изгода. Проучване, проведено през 2021 г. от “Balkan Investigative Reporting Network”⁶, подчертава неспособността на социалните мрежи да премахват заплахите за насилие и тормоз в БиХ – казус, с който според редица анализатори се сблъсква и България. Освен това доклад на клона на “Transparency International” в БиХ представя множество злоупотреби с публични ресурси, използвани за реклама на политически партии и кандидати през двата месеца преди изборите⁷. В ЦИК са регистрирани 36 жалби още преди официалния период на предизборната кампанията. Изборният период тества на практика способността на Комисията да се бори с неефективността на изборната система, както и обществения

⁶ Taveri, R., Docquirs, P. (2022). Online Hate Speech Remains Unmoderated in Balkans. <https://balkaninsight.com/2022/06/21/online-hate-speech-remains-unmoderated-in-balkans/>

⁷ TI BiH: Zloupotreba Javnih Resursa za Izbornu Kampanju I Dalje Dominantna, Predstavljena I Mapa Predizbornih Radova I Potrošnje. (2022). <https://ti-bih.org/ti-bih-zloupotreba-javnih-resursa-za-izbornu-kampanju-i-dalje-dominantna-predstavljena-i-mapa-predizbornih-radova-i-potrosnje>

капацитет за разграничаване на реалната информация от разпространяваната дезинформация. След провеждането на изборите може да се заключи, че и ЦИК, и обществата на Босна и Херцеговина се провалиха в така поставените задачи.

Етническата идентичност и свързаните с нея политически оплаквания доминираха проведените на 2 октомври 2022 г. избори. Реториката в предизборната кампания не се различаваше от предходни такива, но други носители на същите политически гласове спечелиха.

Членове на тристранното президентство на БиХ ще бъдат действащият (хърватски представител) Желко Комшич, към който се присъединяват Денис Бечирович и Желка Цвиянович. Бечирович и неговата Социалдемократическа партия (СДП) печелят бошняшкия вот пред Бакир Изетбегович (син на Алия Изетбегович) от Партията за демократично действие (ПДД) и така заемат отреденото на етноса място. Цвиянович заменя лидера на своята партия Съюз на независимите социалдемократи (СНСД) Милорад Додик на сръбското място и става първата жена на президентски пост. Комшич задържа мястото си след победа над Бояна Кристо от Хърватския демократичен съюз (ХДС). Много хървати твърдят, че Комшич не е легитимен представител на хърватския народ на основание, че е избран от бошняшки гласоподаватели във Федерация Босна и Херцеговина. Тази ситуация възниква, защото гражданите във ФБиХ имат възможност да гласуват за босненски или хърватски представител в тристранното президентство. Поради тази причина са налични многократни призови от хърватски политици за реформиране на избирателната система на БиХ.

Президентските надпревари показват фундаменталното разграничение в босненската политика между етнически ориентирания национализъм и граждански ориентираната политика. И докато президентството вероятно ще има един етнонационалистически политик в лицето на Цвиянович и двама граждански настроени лидери в лицето на Комшич и Бечирович, гласовете за общонационалния, както и за двата парламента на ентитетите показват точно обратната тенденция.

Етнонационалните босненски, хърватски и сръбски партии заедно печелят мнозинството от местата в Парламентарната асамблея на БиХ. Именно те формират състава на Министерския съвет, с министри, следващи същата политика. На ниво ФБиХ националистическите партии постигнат значителни резултати, като СНСД и ХДС водят по

брой гласове. СДП е на трето място. Най-значителен напредък е постигнат от Народ и справедливост – партия, която за първи път ще има депутати на държавно ниво и значително повече депутати в Камарата на представителите, както и в кантоналните ръководни органи.

В Република Сръбска разпределението на местата в Народното събрание остава същото като от предходния мандат – СНСД запазва най-високия дял, следвана от Сръбската демократична партия и Партията на демократичния прогрес (ПДП).

Възходът на десните партии, заедно с резултатите на видни етнонационални партии в парламентите на ФБиХ и РС, показват посоката, в която се движи и ще продължи да се движи БиХ, освен ако центристките и лявоцентристките партии не успеят да намерят по-подходящи канали за комуникация с избирателите. Общо седем партийни формирования преминаха прага от 3% за парламента във ФБиХ, а в Република Сръбска – девет. СНСД печели 35% в парламента на РС, значително по-малко от предишните избори, и ще се нуждае от коалиционен партньор, за да управлява. В няколко кантона на Федерацията ПДД и ХДС са начело, но без да доминират напълно, което означава, че и там ще са необходими коалиции. Още два въпроса заслужават допълнително внимание. Както стана ясно, в Босна и Херцеговина има законова квота за представителство на жените. Докато тази квота обикновено се изпълнява в кандидатските листи, то при избраните и назначени представители почти никога не се достига необходимият процент (27,4% от избраните са жени на изборите през 2018 г). Второ, по-младите поколения обикновено са недостатъчно представени във всички институции и на всички нива. В последния състав на общонационалното народно събрание дори нямаше депутати под 30 години.

Следва да се отбележи още едно събитие – Йелена Тривич, която завърши на второ място след Милорад Додик на изборите за президент на Република Сръбска, оспори изборните резултати, които дадоха на кандидата на СНСД 30 000 гласа повече и съответно президентския мандат. Тривич беше кандидат на дясноцентристката ПДП, която обяви, че изборите са фалшифицирани и организира протести, в които участие взеха хиляди хора. На 10 октомври 2022 г. Централната избирателна комисия обяви повторно преброяване на всички бюлетини, което обаче препотвърди вече обявените резултати.

Според заключенията на Централната избирателна комисия на тези общи избори, в които избирателната активност бе сравнително ниска по стандартите на БиХ – малко над

50% – обществените настроения са били неспокойни. Хората твърдят, че искат промяна и търсят нови опции за насочване на гласовете си, но се оказват приковани към наличните варианти, защото други просто няма. Проучване на NDI („The National Democratic Institute“), проведено през месец декември 2021 г., показва, че сред жителите на РС има значителни настроения за реализиране на промяна, което се потвърждава и в следизборните протести, протекли в ентитета. Подкрепата за протестите, организирани от опозицията в РС, и недоволството от мащабните изборни измами, за които се твърди, че са организирани от партията на Додик, също са знак за стремежа на гражданите към промяна. Опозицията обаче не успя да събере достатъчно електорална подкрепа, въпреки че говореше конкретно за постигане на мир, стабилност и икономическото развитие, които са посочени от гражданите като приоритетни.

На фона на това, може да се твърди, че нахлуването на Русия в Украйна събуди отново колективната и индивидуална травма от 90-те години. Войната, водена от Руската федерация, допринесе за пробуждане на спомените от тази в Босна и Херцеговина от 1992-1995 г. Това значително повлия на подготовката за кампанията и на посланията в нея. Милорад Додик посети руският президент Владимир Путин в Москва, превръщайки се в един от малцината политически лидери в световен мащаб, позволили си подобна визита след началото на войната. Това доведе до нарастване на националистическата реторика, използвана от много кандидати на етнонационалистическите партии. Политическите елити от целия спектър използваха войната, за да поддържат апатията на гражданите и чувството им за заплаха, култивирано години наред, с цел да им попречат да се съсредоточат върху теми като икономическото развитие, опазването на околната среда и др. Вместо това гражданите отново гласуваха за тези, които в действителност са най-отговорните за постоянното влошаване на ситуацията БиХ.

В рамките на изборния ден Централната изборителна комисия прие многобройни жалби и искания за разследване на потенциални измами, включително случаи, при които два пакета маркирани бюлетини са били донесени в изборителна секция, което е довело до арести; подадени са многобройни доклади за натиск върху изборителите; отказан е достъп на опозиционни наблюдатели; фалшицирани са медицински свидетелства за асистирано гласуване; регистрирани са бюлетини без печати; изгубени са регистрационни книги на изборителните секции.

Около 107 000 (6,74%) от бюлетините за президентския пост са обявени за невалидни (празни или с грешки), което може да означава потенциална измама в изборителните секции. Въпреки това, за първи път, с преобладаващ баланс на членове, които не са крайни националисти, новото президентство може да се опита да придвижи страната в по-положителна посока. Членовете на президентството имат властта да ръководят външната политика на държавата, да предлагат държавния бюджет на Парламентарната асамблея и да изпълняват нейните решения (не само във връзка с финансовите въпроси). Фактът обаче, че Цвиянович – приближена на Додик, с който просто разменят позициите си, – е сръбският представител, значително ще затрудни всякакъв прогрес.

Кризата от последните месеци: обявеното отцепване на Република Сръбска и липсата на правителство във Федерация БиХ

Вместо спокойна година без избори и използвана възможност за реформи и конструктивна промяна, 2021 г. се оказва изпълнена с политически противоречия и институционални кризи. През месец юли 2021 г. отиващият си върховен представител Валентин Инцко наложи изменения в Наказателния кодекс на БиХ, с които санкционира отричането на геноцида в Сребреница и възхвалата на военнопръстъпници. Това предизвика бурни реакции, а тогавашният сръбският член на президентството на БиХ Милорад Додик настоя не само за спиране на участието на сръбски представители в институциите на държавно ниво, но и за цялостно оттегляне от тях, включително от въоръжените сили, съдебната система и данъчните власти. Реализирането на подобни активности по същество би представлявало отцепване на Република Сръбска.

В другия ентитет, бошняшко-хърватската федерация, нефункционалността доминира от последните парламентарни избори през 2018 г., като сформираниите там институции остават по същество временни. Правителството на Федерацията например продължи да работи в т. нар. технически мандат, като няколко министри бяха избрани и в законодателните органи и по този начин изпълняваха изпълнителни и законодателни функции паралелно. Според партията на босненските хървати ХДС съществува проблем с легитимното представителство, тъй като хърватите от по-малките кантони са свръхпредставени и техните делегати често се определят от други групи – както бе изяснено, изборителите във Федерацията са свободни да гласуват или за хърватин, или за

бошняк. Това намалява ефективната сила на ХДС, определяща себе си за единственото, представляваща интересите на хърватите в БиХ. Делегатите на етническите групи в Камарата на народите имат право на вето и могат да блокират законопроекти, които нарушават т.нар. „жизнен национален интерес“. Делегатите също така контролират назначенията на важни длъжности в институциите, номинирани от парламента, тъй като те се заемат пропорционално от трите съставни народа.

Прекият път: бързи решения, наложени с международен указ

Както стана ясно, в нощта на изборите върховният представител Кристиан Шмид използва правомощията си, за да въведе в сила закони за укрепване на мира и ефективността на институциите в страната. Шмид наложи „функционален пакет“ за осигуряване на навременно прилагане на резултатите от изборите през месец октомври 2022 г. и за създаване на основа за по-нататъшна изборна и конституционна реформа. Пакетът включва различни изменения в Избирателния закон и изменения в Конституцията на Федерацията и според Шмид се отнася само до следизборното установяване на непряко избрани органи. Централна част е посветена на Камарата на народите на Федерацията, нейния състав и процесите на нейното формиране. Шмид настоява, че чрез промените привежда в изпълнение решението на Конституционния съд по делото „Любич“ чрез подобряване на пропорционалността на представителството на съставните народи от всеки кантон в Камарата на народите на Федерацията, избягвайки сериозно свръхпредставяне в кантони с много малко население на всеки народ. Вследствие фракцията на всеки народ се увеличава от 17 на 23 места; всеки кантон ще продължи да има поне по един представител на всеки съставен народ за разлика от по-ранните планове, изтекли през лятото на 2022 г. за въвеждане на праг от 3% от населението като минимално изискване за представителство. Също така, броят на местата на „другите“ се увеличава от 7 на 11, утвърждавайки тяхното представителство във всички 10 кантона. В съответствие с това се изменят съответните разпоредби на изборния закон, но също така и се налага прилагането на резултатите от последното преброяване. Това повдига въпроси по отношение на Анекс VII от Дейтънското споразумение (касаещ правото на връщане на бежанците): докато пълното му прилагане не е обявено от СВП, предвоенното преброяване от 1991 г. трябва да се използва като референтно за населението. Вместо това

изглежда, че конституционната поправка сега основава изчисленията си на преброяването от 2013 г., което би повлияло на разпределението на мандатите, тъй като етническата принадлежност е станала по-териториално вградена, което благоприятства по-хомогенните райони. Тази част включва и изменени процедури за избор на президент и вицепрезидент на ФБиХ: тяхното бързо избиране се гарантира чрез по-ниски прагове за мнозинство, които се прилагат след изтичане на фиксираните срокове. Но ако няма политическа воля, тези мерки едва ли автоматично ще създадат работещи институции и санкции.

Списъкът с въпроси, които могат да бъдат поставени на вето поради характера им на „жизненоважен национален интерес“ в Камарата на народите, е значително намален. Друга част от промените се отнася до избора на съдии от Върховния съд и Конституционния съд на ФБиХ, който ще бъде гарантиран отново със срокове и процедурни улеснения след изтичането им. Налична е дори мярка, която задължава двата законодателни органа на ентитетите да разработят процедури за разглеждане на граждански инициативи, за да насърчат по-отзивчив и достъпен законодателен процес.

Международните фактори не успяха да излязат с единно мнение по отношения на действията на ВП. Посолството на САЩ в Сараево например изрази подкрепа за решението на основание, че то може да помогне за постигане на по-ефективно управление. Ръководните фактори на ЕС в Брюксел обаче се дистанцираха от решението, като го описаха като „нелиберално“, „неуважително“ и „недемократично“. За разлика от това, хърватските политици в БиХ, както и хърватските елити в Хърватия (включително хърватския министър-председател Андрей Пленкович) приветстваха решението, тъй като го разглеждат по линията на защитата на правата на хърватите.

Промените показват, че политиката в БиХ продължава да се разглежда като игра с нулева сума за етническата доминация. Промените реално засилват етническата рамка, която благоприятства големите етнически партии, като по този начин премахва пространството за партии, които действат извън етническите политики, или за всякакви етнически групи извън трите основни. По този начин се втвърдява концепцията за Босна и Херцеговина като държава на бошняци, хървати и сърби, с малко място за всякакъв друг тип идентичност (включително босненска).

През месец май 2019 г. Европейската комисия публикува своето проучване за осъществимост на членството на БиХ в ЕС. Изброените от ЕК проблеми са почти същите като тези, които вече са идентифицирани 15 години по-рано от Венецианската комисия, според която Босна и Херцеговина като цяло е на ранен етап по отношение на нивото си на готовност. Това демонстрира, че е наличен дълъг застои по пътя към каква да е стабилност – заключение, споделено от всички страни. Необходими са реформи в много сектори и политическа воля за тяхното приемане, за да завърши демократичната трансформация на БиХ. Европейската комисия също даде да се разбере, че присъединяването към ЕС не може да се осъществи без промени в Дейтънското споразумение и Конституцията (започвайки с прилагането на правото, произлизащо от решението „Сейдич и Финци“). Последната намесата на Върховния представител обаче не добавя елементи, които благоприятстват постигането на такава конституционна промяна. Напротив, така е наличен отказ от отговорност и признание, че решенията на ЕСПЧ просто не могат да бъдат приложени. Указите на ВП са по-скоро пряк път, в който е скрита надежда да бъдат създадени политически условия за овладяване (или успокояване) на политическите сили, които сформираха и установиха двойната криза в двата ентитета. Мерките не създават шансове за структурна промяна, те по-скоро циментират настоящата система. Тяхното съдържание, което е в полза на хърватската партия ХДС, и потвърждението за предварителна координация с Хърватия по въпроса, както и моментът на налагането им – вечерта на изборите – са спорни. Чрез тази си дейност Върховният представител рискува да се превърне от модератор и фасилитатор в разделящ фактор. Вместо да се обсъждат варианти за конституционна реформа, днес е наличен подновен дебат относно СВП и правомощията от Бон. Делегацията на ЕС и върховният представител на ЕС по въпросите на външните работи и политиката на сигурност Йосип Борел официално реагираха на международните постановления с трезвото „вземаме под внимание“, пояснявайки, че „това е решение единствено на Върховния представител“.

През 2022 г. американското и британското посолство, и Делегацията на ЕС Сараево, водиха преговори с политическите елити за реформи на конституционното и изборителното законодателство, но без резултат. Успоредно с това Делегацията на ЕС експериментира и формира Гражданско събрание, включващо 57 произволно избрани граждани. Техните препоръки се различават значително от предложенията на

международната общност и политическите партии. Те предлагат непряк избор на четиричленно президентство на БиХ, като всеки член служи като президент за една година и се избира от Националната асамблея. Истинска иновация е препоръката за премахване на Камарата на народите, имаща право на вето, като функциите ѝ да се упражняват вместо това от ad hoc групи в Камарата на представителите. 27 години след края на войната, вместо задкулисни сделки или международно наложени мерки, властимащите в БиХ обаче все още не се решават да се допитат до гражданите на държавата относно тяхното виждане за бъдещето на страната.

Литература

- Djolai, M. (2022). Complicating the complicated: What we learned from Bosnia and Herzegovina's general election.
<https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/10/13/complicating-the-complicated-what-we-learned-from-bosnia-and-herzegovinas-general-election/>
- European Commission for Democracy through Law. Opinion on the Constitutional Situation in Bosnia and Herzegovina and the Powers of the High Representative. COUNCIL OF EUR. (MAR. 11, 2005), (par. 86).
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2005\)004-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2005)004-e)
- International Foundation for Electoral Systems. (2022). Election FAQs: Bosnia and Herzegovina General Elections October 2, 2022.
<https://www.ifes.org/tools-resources/election-snapshots/elections-bosnia-herzegovina-2022>
- Kurtic, Az. (2022). In Defending Constitution, Bosnian Court is Too Often Ignored.
<https://balkaninsight.com/2022/08/23/in-defending-constitution-bosnian-court-is-too-often-ignored/>
- NDI. (2022). Bosnia and Herzegovina's October 2022 elections.
<https://www.ndi.org/publications/bosnia-and-herzegovina-s-october-2022-elections>
- Sokolić, Iv. (2022). Assessing Bosnia and Herzegovina's future following the 2022 election.
<https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/11/08/assessing-bosnia-and-herzegovinas-future-following-the-2022-election/>
- Taveri, R., Docquirs, P. (2022). Online Hate Speech Remains Unmoderated in Balkans.
<https://balkaninsight.com/2022/06/21/online-hate-speech-remains-unmoderated-in-balkans/>
- TI BiH: Zloupotreba Javnih Resursa za Izbornu Kampanju I Dalje Dominantna, Predstavljena I Mapa Predizbornih Radova I Potrošnje. (2022). <https://ti-bih.org/ti-bih-zloupotreba-javnih-resursa-za-izbornu-kampanju-i-dalje-dominantna-predstavljena-i-mapa-predizbornih-radova-i-potrosnje>
- Woelk, J., Sahadžić, M. (2022). Cutting the Gordian Knot in Bosnia and Herzegovina.
<https://verfassungsblog.de/cutting-the-gordian-knot-in-bosnia-and-herzegovina/>

Официални документи

Constitution of Bosnia and Herzegovina.
Election Law of Bosnia and Herzegovina.
Law on the Financing of Political Parties of Bosnia and Herzegovina.
Rulebook on Conduct of Elections in Bosnia and Herzegovina.

Civil Society in Bulgaria – Features, Specifics and Characteristics

Adem Zarbash

South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: adem.zarbash@abv.bg

Abstract: *Civil society is the unity of social interaction and communicative action, composed of non-state and non-economic associations that can be extended by the church, universities, culture, independent media, sports unions, discussion clubs, civic forums and civic initiatives, and reach out to trade unions, political parties and alternative associations. It is a space of non-violent unification of people, many relational networks created in the name of family, faith, interest and ideology. The civil society in Bulgaria is based on established traditions of the past, and the change in the existing conditions aims to encourage the initiative of every citizen to participate in social activities, to strengthen the importance of direct democracy in order to promote democratic values. There are many factors that motivate the civil society development in Bulgaria, but the main ones are globalization, the communication revolution and the policy of European countries. It is also a fact that more and more European and world institutions and organizations are showing their commitment to civil society and from there to the economy - through the mechanisms of financing various projects and promoting public-private partnerships.*

Keywords: *civil society, political culture, politics.*

Гражданското общество в България – особености, специфики и характеристики

Адем Зърбаш

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: adem.zarbash@abv.bg

Резюме: *Гражданското общество е единството на социално взаимодействие и комуникативно действие, съставено от обединения, които не са държавни и не са икономически, и могат да се разпростират от църквата, университетите, културата, независимите медии, спортните съюзи, дискуссионните клубове, гражданските форуми и гражданските инициативи, и да достигат до професионалните обединения, политическите партии и алтернативните асоциации. Това е пространство на ненасилствено обединяване на хората, на множество релационни мрежи, създадени в името на семейството, вярата, интереса и идеологията. Факторите, които мотивират създаването на гражданско общество в България, са много, но като основни могат да се*

определят глобализацията, комуникационната революция и политиката на европейските държави. Все повече европейски и световни институции и организации показват своята съпричастност към гражданското общество и от там към икономиката – чрез механизмите на финансиране на различни проекти и насърчаване на публично-частното партньорство.

Ключови думи: *гражданско общество, политическа култура, политика.*

Увод

Като основополагащ документ за определяне принципите на гражданско участие в управлението на местно ниво се определя Европейска харта за местното самоуправление. Тя е изготвена в рамките на Съвета на Европа (СЕ) от Управителния комитет по регионални и общински въпроси, въз основа на проект, предложен от Конгреса на местните и регионални власти на СЕ, и е представена като конвенция за подписване от държавите-членки на СЕ на 15 октомври 1985 г. в седалището на Съвета в гр. Страсбург, Франция. Нейната основна цел е да укрепва демокрацията и да следи относно нейното развитие. Разпоредбите на Хартата дефинират, че местната власт следва да гарантира правото на гражданите да участват пряко в събрания на местната общност, референдуми и други, позволени от законодателството форми, като се гарантира правото им да участват в избори за местна власт. Въпреки че не дефинира ясно кои са основните форми и процедури за гражданско участие, Хартата предоставя основните принципи, върху които следва да се разработят националните нормативни актове на всяка от държавите членки, за да се гарантира това участие на гражданите. Поради това всяка държава, на база националните конституционни модели и политически традиции, следва да утвърди различните форми за участие в своето законодателство.

Същност и основни характеристики на гражданското общество

Въпреки липсата на ясно дефинирано понятие и приемането на различни дефиниции в зависимост от исторически и културни контексти, терминът „гражданско общество“ започва все повече да се използва през 90-те години на миналия век от

политици, бизнесмени, ръководители на различни фондации, както и от отделни граждани¹.

В периода след Втората световна война, гражданското общество се разглежда като необходимост за демократично правова държава, като основните предпоставки за възникване на либерално-демократично правото общество са ефективна централна власт, икономическа децентрализация в условията на пазарна икономика, модерен индивидуализъм и наличие на граждански добродетели. Тези предпоставки за възникване на гражданското общество го определят като мрежа от различни неправителствени организации, които са достатъчно силни, за да се противопоставят на държавата, но без да ѝ пречат, са гарант и арбитър на различни обществени интереси, възпрепятстващи самата държава да господства над останалата част от обществото.

Дефинициите на различните изследователи акцентират по един или друг начин върху основните характеристики на гражданското общество², а именно:

- Многообразие на отделните негови елементи.
- Автономност на държавата от гражданските структури.
- Единство на граждански, политически и социално-икономически права и задължения.
- Поведение, което е основано на учтивост и толерантност.
- Доброволен начин на сдружаване.

Връзката на гражданите с държавата се осъществява чрез действащите индивидуални права и свободи, а със самото общество – чрез реалното им приложение и съществуващите гаранции. Поради това Адам Селигмън набляга на моралното измерение на понятието и дефинира гражданското общество като автономна, саморегулираща се обществена сфера, която е и етичен идеал за социален ред³, а Робърт Низбет определя факта, че чувството за общност е твърде устойчива и насъщна човешка същност, поради което общностите като елемент на гражданското общество са необходими посредници между обществото и държавата⁴.

¹ Цакова, И. (2013). Гражданското общество и въпросът за демокрацията: политическа, икономическа и социокултурна демокрация, https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2013_No6_I%20Tzakova.pdf

² Цакова, И. (2013). Гражданското общество и въпросът за демокрацията: политическа, икономическа и социокултурна демокрация, https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2013_No6_I%20Tzakova.pdf

³ Селигмън, А. (1995). Идеята за гражданското общество, стр. 28.

⁴ Низбет, Р. (1992). Стремехът към общност, стр. 6.

Политиката рядко ангажира пълното внимание на гражданите, затова те са по-тясно ангажирани с икономиката, отколкото с политическата общност. Изводът, който може да бъде направен, е, че наличието на функциониращо гражданско общество е гаранция за добър живот. Добрият живот от своя страна е възможен единствено в гражданското общество, което е не само сфера на фрагментираност и борба, но и сфера на конкретни и автентични солидарности, защото хората по природа, преди да са политически или икономически, съществата са социални същества⁵.

От дадените дефиниции могат да се изведат и *основните ценности* на всяко гражданско общество, а именно индивидуална свобода и солидарност между равноправни индивиди. Гражданското общество е едновременно либерално и справедливо и е изградено въз основа на следните основни принципи:

- права на личността – за практикуване на индивидуални граждански добродетели и нравствен избор;
- независимо правосъдие и законност. Въпреки, че понякога между гражданското общество и държавата може да възникне напрежение, то гарантира спазването на основните човешки права и свободи⁶;
- плурализъм, поради факта, че гражданското общество притежава множество центрове на различни власти, отразяващо различното житейско многообразие, като в гражданското общество липсва доминиращо влияние на интереси;
- публичност;
- право на собственост, на сключване на договори, на предприемачество.

В последните години поради съвременните начини на комуникации, позволяващи осъществяването на връзка с различни части на света, се засилва формирането на нетрадиционни партньорства и връзки между граждани от различни точки на света и организирането на нестопански организации, профсъюзи, религиозни групи и др. Различни междуправителствени формирования насочват вниманието си към структурите на гражданското общество, като този процес се насърчава от Организацията на

⁵ Цакова, И. (2013). Гражданското общество и въпросът за демокрацията: политическа, икономическа и социокултурна демокрация, https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2013_No6_I%20Tzakova.pdf

⁶ Горчилова, Д. (2010). Сравнителна ретроспекция на гражданското общество, http://ips.bg/Uploads/ResearchPapers/Research%20Papers_vol2_2010_No6_D%20Gorchilova.pdf, стр. 200.

обединените нации (ООН), която определя, че организациите могат да бъдат изключително ефективни при осъществяването на комуникации между местни и национални агенции за осигуряване разрешаването на различни по своя характер проблеми. ООН и нейните отделни структури дефинират по различен начин същността и функциите на гражданското общество (*Таблица №1*).

Таблица №1 Същност и функции на гражданското общество според ООН и нейните структури⁷

Организация/документ	Дефиниция за гражданското общество и неговите функции
Програма на ООН за развитие	Приема за гражданско общество сдружения, които не са държавни, с основна цел, която е различна от получаване на печалба или придобиване на власт. Организациите осъществяват дейността си извън пазара и държавата, като сред тях не попадат политическите партии, армията, фирмите, профсъюзите, църквите, медиите и отделните интелектуалци. Гражданското общество е точно толкова част от днешното глобално управление, колкото и правителството.
Институт за изследвания на Университета на ООН	Представителни на гражданското общество са всички участници, които са организирани или неорганизиран и поддържат целите за устойчиво развитие. Организациите, които защитават бизнес интереси не се включват в гражданското общество.
Експертен съвет по публична администрация към ООН	Организациите на гражданското общество включват неправителствените организации, професионалните асоциации, сдруженията от частния сектор и профсъюзите. В гражданското общество се включват и семействата, църквите, съседските групи, социалните и работните групи.

Освен ООН, Световната банка също дефинира гражданското общество като нестопански организации и групи със специални интереси, които са формални и неформални и са насочили усилията си към подобряване живота на своите бенефициенти⁸.

⁷ Пак там, стр. 196.

⁸ Пак там.

От своя страна, банката намира в гражданските организации потенциал за даване на глас на най-бедните и маргинализираните, който да може да бъде чул от правителствата и да окаже въздействие при вземането на решения, необходими за изграждане на различни дейности и политики.

Способността на гражданските общества да предлагат различни иновативни решения и да осигуряват социални услуги определя и заложените приоритети на Световната банка да изгради собствените си взаимоотношения с отделните структури на гражданските общества и да осигури диалог и изграждане на партньорство чрез различни политики и програми за съвместно сътрудничество⁹.

Друга организация – Международният валутен фонд, определя организациите на гражданското общество като бизнес-форуми, религиозни организации, профсъюзи и местни организации, нестопански организации и експертни групи, които не включват органи на държавно управление, както и различни компании, политически партии и медии¹⁰. Фондът осъществява взаимодействие с различни представители на граждански общества поради защита човешките права в областта на икономическата и социалната справедливост, за осъществяване на дейност на национално ниво в по-бедните страни.

Разгледаните дефиниции за гражданско общество определят и неговото голямо видово разнообразие, като могат да се обобщят различни категории граждански организации (Фиг. №1), а именно¹¹:

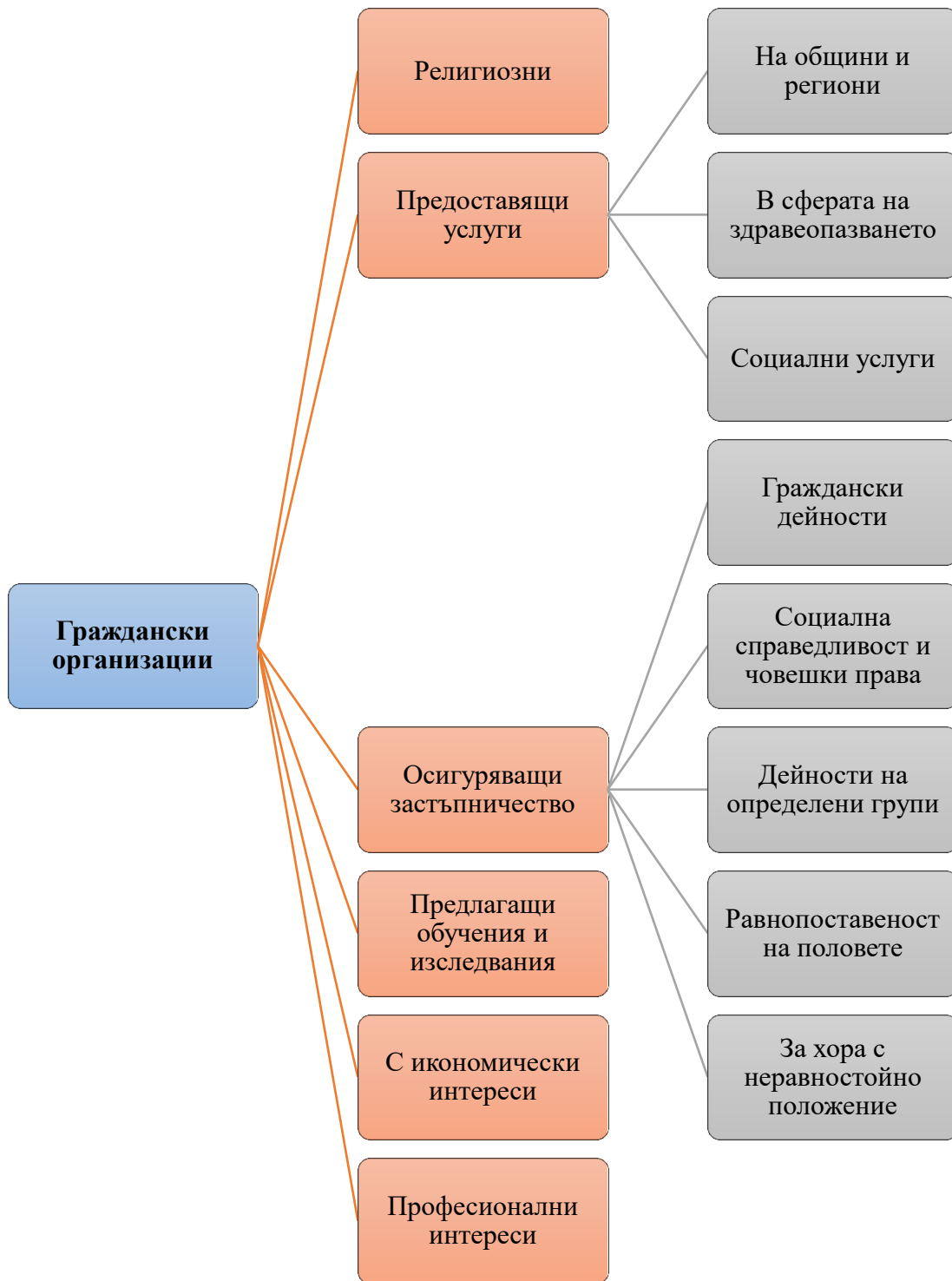
- етнически организации;
- екологични организации;
- организации, които са с икономически интереси (търговски съюзи, занаятчийски камари и сдружения);
- организации, свързани с изкуство, култура и традиции;
- дарителски организации;
- социални движения;

⁹ Civil society. Review of Fiscal Years 2007 to 2009. Report //World bank//, <http://johngarrison.org/wp-content/uploads/2018/07/World-Bank-Civil-Society-Relations-Review-of-Fiscal-Years-2007-2009-FULL-REPORT.pdf>

¹⁰ Горчилова, Д. (2010). Сравнителна ретроспекция на гражданското общество, http://ips.bg/Uploads/ResearchPapers/Research%20Papers_vol2_2010_No6_D%20Gorchilova.pdf, стр. 197.

¹¹ Гражданско общество без гражданите. (2005). Сдружение за партньорство и подкрепа на гражданската активност, <https://www.ngobg.info/bg/documents/49/728civilsocietywithoutthecitizens.pdf>, стр. 25.

- организации, имащи за цел провеждане на различни изследвания и въвеждане на иновации и др.

Фиг. №1. Категории граждански организации¹²

От посочените видове граждански организации и дефиниции на гражданското общество могат да се изведат качествените признаци на самото гражданско общество, а именно¹³:

- възниква само на основната на лични и частни интереси, като няма стратегически цели и не решава обществени проблеми, които по принцип са задължение на правителствените органи, на които гражданското общество може само да съдейства за правилно провеждане на държавната политика;
- обединява свободни нации;
- спазва интересите на участниците в него;
- въпреки че осъществява дейност заедно с властта, то е нейният коректив, който се намесва в обществен живот;
- е обединение между свободни и равни по права граждани, които зачитат своите права, интереси и свободи и тези на другите.

Тези качествени характеристики определят, че гражданското общество е доброволно сдружение, което обединява отделни лица, семейства и групи, с цел осъществяване на съвместна дейност за защита на човешки права, свободи, интереси и лична неприкосновеност от посегателство или натиск върху убежденията на отделните членове на обществото¹⁴. Все повече европейски и световни институции и организации показват своята съпричастност към гражданското общество и от там към икономиката – чрез механизмите на финансиране на различни проекти и насърчаване на публично-частното партньорство.

Гражданската активност сред българските малцинства

България е разположена в регион, в който са представени две религии – християнството и исляма. Преселенията на народите през различните години, определят временното и трайно заселване на различни народи по българските земи, което обяснява оформянето на малцинства и общности. Гражданските общества са основни застъпници на

¹² Пак там.

¹³ Пак там.

¹⁴ Влайков, С. (2015). Съвремие на гражданското и икономическото общество, http://ips.bg/Uploads/ResearchPapers/Research%20Papers_vol3_2015_No8_S%20Vlaykov.pdf, стр. 331.

правата на малцинствените групи, като чрез своята самоинициативност са коректив на политиките, провеждани от държавата чрез неправителствените организации, като едно от най-големите предизвикателства за малцинствата е преодоляване на тяхната дискриминация.

Исторически формираните през различните години малцинства в България са представени в *Таблица №2*.

Таблица №2 Формирани малцинства в България в исторически план¹⁵

Етнически малцинства		Формирани и брой
До 1878 г.	Турци	Заселват се през XIV век, като по време на турското робство, голяма част от турското население се заселва в българските градове. Броят им е 588 318 души, като в тях се включват и роми, които говорят езика им, както и българи мюсюлмани.
	Роми	В периода XIII-XIV век се заселват първите роми. Наблюдават се различни групи, определяно от религията и традициите, в зависимост от страната от която са дошли. Към момента броят им е 325 343 души. Част от тях се самоопределят като турци и българи.
	Помаци	Според османските източници, помаците са се появили в България през XVIII век. През 1850 – 1860-те години се споменават все по-често в българските периодични издания и в първите описателни трудове. Към 2011 г. техният брой е около 130 хил. души.
	Руснаци	Първите руски преселения са от т. нар. староверци, избягали от Русия по време на църковните реформи през XVII-XVIII век. Броят им към 2011 г. е 9 978 души, като те са източноправославни.
	Арменци	Преобладаващата част от тях идват са дошли след преследването им от турците. При последното преброяване са 6 552 души.
	Власи	Власите са романизирано местно население, което говори на румънски език. Общата численост на самоопределящите се като власи е 3 684 души, като с майчин влашки език са 1 462 български граждани, а с румънски – 1 964.
	Каракачани	Каракачаните са номади, разселили се из

¹⁵ Етнически малцинствени общности. Национален съвет за сътрудничество по етническите и миграционните въпроси, <http://www.nccedi.government.bg/bg/node/196>

		Балканския полуостров от праобиталищата им в Епир и планината Пинд. Наброяват 2 556 души.
	Гърци	Заселили са се през античността по Черноморското крайбрежие. Броят им е имало 1 379.
	Татари	Данни за преселването им в България са от XIX век. Поради браковете си с турци, се самоопределят като турци. Само 1120 души се самоопределят като татари.
	Евреи	Заселват се на Балканите през античността. Като евреи се самоопределят 1 162 души.
	Други	Малобройни общности в страната ни има от: <ul style="list-style-type: none"> • Сърби – 313 души. • Черкези – 834 души. • Албанци – 220 души.
Имигрантски общности, формирани след 1878 г.	Украинци	1789 души
	Поляци	484 души
	Виетнамци	311 души
	Китайци	313 души
	Немци	216 души
	Чехи	205 души

Помаците са група, която не се отнася към малцинствените групи в България. Според етнодемографска статистика е трудно да се направи преброяване сред помашкото население в България, тъй като се наблюдават три взаимно изключващи се подхода¹⁶:

- независимо че са мюсюлмани, помаците са етнически българи и оттук не може да бъдат наблюдавани самостоятелно;
- представляват специфична група, независимо от тяхната българска етническа принадлежност, поради тази причина трябва да бъдат наблюдавани самостоятелно;
- образуват етнически обособена група и заради това обстоятелство трябва да се наблюдава като такава;
- не е изяснен въпросът как да бъдат назовавани – помаци, българомохамедани, българи мюсюлмани или по някакъв друг начин.

Това кореспондира с общоприетите в световната научна практика основополагащи елементи на етноса¹⁷:

¹⁶ Дойче Веле. Помак да се наричаш. Цит. съч.

¹⁷ Митрев, А. (2008). Въобразеният етнос на политическия непотизъм, <https://bg.mondediplo.com/article326.html>

- споделено име или назоваване в общността;
- общ произход, изразен в митове и легенди;
- обща история, която интерпретира колективния опит;
- обща култура, изразена с общ език, религия, обичаи, норми на живот;
- връзки с определена територия, която не е задължително да бъде обитавана към настоящия момент;
- ясна представа за общност, която спомага за конструирането на етническа идентичност.

Вътрешната политика на страната ни е насочена към поддържане на различните малцинства, във връзка със запазване на тяхната култура и традиции. България е държава-членка на ЕС и като такава е подписала Рамкова конвенция за защита на националните малцинства, създадена от Съвета на Европа с цел международна защита на правата на човека и запазване идентичността на малцинствата¹⁸.

База за осъществяване на интегрирането на малцинствата в българското общество е развитието на културния плюрализъм, чрез:

- Политика за подкрепа на развитието на равнопоставено интегриране на малцинствата в българската национална култура.
- Интегриране при запазване на собствената културна идентичност.
- Толерантност към различията и тяхното зачитане.
- Развитие на малцинствените култури за допринасяне на общото обогатяване на националната култура¹⁹.

Езиковите малцинства в България са представени от малцинството на гагаузите – българи, говорещи тюркски език. Гагаузите се преселват от съветските републики, като само 40 души, през 2011 г. се самоопределят като такива.

Вероизповеданията в страната са равноправни и свободни, като Конституцията определя като традиционно за България източноправославното вероизповедание.

„Основните религиозни общности в страната ни са²⁰:

¹⁸ Рамкова конвенция за защита на националните малцинства, <http://bcnl.org/legislation/ramkova-konventsija-za-zaschita-na-natsionalnite-maltsinstva.html>

¹⁹ Доклад на Република България съгласно чл. 25, ал. 1 от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за защита на националните малцинства (2003), <https://rm.coe.int/168008aede>, стр. 44.

- източноправославни християни – 4 374 135 души;
- християни католици – 48 945;
- християни протестанти – 64 476;
- арменско апостолическо православно – 1 715;
- мюсюлмани – 577 139 души;
- израилтяни – 706 души“.

Създаденият в България Съвет за развитие на гражданското общество, има за основна цел да провежда различни политики, чрез които да се окаже подкрепа за гражданското общество и осъществяваните от него инициативи. Основните извършвани дейности от Съвета включват:

- анализ и изразяване на мнение на всички нормативни актове и програми, оказващи влияние върху дейността на гражданските организации;
- координиране изпълняваните дейности по Стратегията за подкрепа на развитието на гражданските организации в Република България, включително предлагане на дейности в плана за нейното изпълнение;
- събиране информация за финансирането на гражданските организации с публични средства с цел определяне на ефективността на отпусканите средства;
- анализ на ефективността на отпусканите публични средства, с които се финансират дейностите на гражданските организации;
- веднъж годишно се осъществява преглед на изпълняваните дейности от гражданските организации;
- осъществяват се дейности, чрез които да се повиши ефективността на взаимодействието между гражданските организации и държавната власт;
- приемане на процедури, чрез които се разпределят и предоставят средства на юридически лица с нестопанска цел, извършващи дейности, полезни за обществото²¹.

²⁰ Етнически малцинствени общности. Национален съвет за сътрудничество по етническите и миграционните въпроси, <http://www.nccedi.government.bg/bg/node/196>

²¹ Закон за юридическите лица с нестопанска цел – чл. 4, ал. 4 (Обн., ДВ, бр. 81 от 2000 г., посл. изм. и доп., бр. 107 от 2020 г.), <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134942720>

В Стратегията за подкрепа развитието на гражданските организации се определя, че те са „основен елемент на обществото и имат ключова роля за насърчаване хората да бъдат активни и отговорни, поради което са ключов и необходим партньор на държавната и местните власти, защото:

- предоставят възможност на различни групи в обществото да изразяват своите позиции публично;
- влияят върху формирането на политики, засягащи пряко техните интереси и подпомагат институциите да вземат информирани решения, основани на анализ на различни гледни точки²².

Това определя ключовата роля на гражданските организации в процеса на интегриране на малцинствените групи в обществото чрез предоставяне на възможността тяхното мнение да бъде изразено и да окаже влияние върху различни дейности и политики, които пряко засягат техните интереси. Поради това взаимодействието на неправителствения сектор с държавата е регламентирано в различни нормативни и поднормативни актове, а чрез Закона за юридическите лица с нестопанска цел е създаден Централен Регистър, който да гарантира публичността и прозрачността на дейността на организациите в обществена полза.

Една от основните цели на Стратегията за подкрепа развитието на гражданските организации е да се представляват и защитават интересите на различни обществени групи, включително и на малцинствените, чрез извършване на независими анализи на мерки и действия на властта на всяко ниво, мобилизиране на гражданска енергия за осъществяване на информиран дебат по теми от дневния ред на обществото на европейско, национално и местно ниво, както и насърчаване на доброволчеството и благотворителността.

Заклучение

Гражданското общество е доброволно сдружение, което обединява отделни лица, семейства и групи, с цел осъществяване на съвместна дейност за защита на човешки права, свободи, интереси и лична неприкосновеност от посегателство или натиск върху убежденията. Въпреки че ценностите на отделните участници в гражданското общество

²² Стратегия за подкрепа на развитието на гражданските организации в Република България за периода 2012-2015 г., <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=775>

могат да се различават, то във всяка отделна ситуация и форма на активиране на гражданското общество, ценностите се обединяват и го представят като коректив на държавната власт, поради факта, че отразяват настъпилите промени в условията и развитието на обществото, или са резултат на удовлетворени предишни искания. Отделните индивидуални ценности, които са причина за активизиране на гражданското общество, се превръщат в групи, т.е. на всички отделни хора от гражданското общество или предявяващи искания към държавната власт, които представляват и нова груповата ценностна система. С разрешаването на проблема и удовлетворяване на претенциите гражданското общество ще се разедини, като неговите ценности отпаднат, за да отстъпят място на нови ценности при следващото активиране на хора и отделни групи на гражданското общество.

Литература

- Агенция на Европейския съюз за основните права (FRA). https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/fra_bg
- Административнопроцесуален кодекс, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135521015>
- Активизъм за правата на човека и ролята на НПО, <https://www.coe.int/bg/web/compass/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos>
- Аналитичен доклад: Стратегическа рамка на ЕС за равенство, приобщаване и участие на ромите и придружаващото я предложение за преработена препоръка на Съвета относно националните стратегически рамки за равенство, приобщаване и участие на ромите. С. 21-23 //Европейска комисия//, <http://www.nccedi.government.bg>
- Андреева, Л. Карабельова, С. (2011). Полово-ролеви, етнически и социално-групови стереотипи в ранна зряла възраст. В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Психология, https://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/476/1/2_Andreeva_Karabeliova_tom101.pdf
- Богданов, Г., Ванкова, Зв., Захариев, Б., Йорданов, Ил., Кабакчиева, П., Михайлова, Сп. (2012). Доклад относно публичните политики за интеграция на ромите в България и основните проблеми на социално-икономическото включване на ромската общност. https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI_Publication_Roma_4.pdf
- Боярски, Л., Шопен, Из., Коен, Б., До, У. Фаркас, Л., Йордаче, Р. (2012). Семинари за повишаване на информираността в областите на борбата с дискриминацията и равенството, насочени към организациите на гражданското общество, https://www.migpolgroup.com/_old/public/docs/Bulgaria.pdf
- Буджева, Р. (2017). Радикализация и етнически малцинства в България. In: Knowledge – International journal// Vol. 19.1., <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/download/3516/3374>

- Влайков, Ст. (2015). Съвремие на гражданското и икономическото общество, http://ips.bg/Uploads/ResearchPapers/Research%20Papers_vol3_2015_No8_S%20Vlaykov.pdf
- Всеобща декларация за правата на човека, <https://www.cpdp.bg/?p=element&aid=32>
- Всеобща декларация за правата на човека (преамбюл), <https://www.ohchr.org/en/udhr/pages/Language.aspx?LangID=blg>
- Ганева, З. (2014). Изследване на стереотипите, предразсъдъците и модерния расизъм на млади българи към бежанци. В: Списание на Софийския университет за образователни изследвания, 2014, 1, с. 5-6, https://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wp-content/uploads/downloads/2014/04/Z.Ganeva_SUJER_2014_1_ED_RED.pdf
- Ганева, З. 2013. Лонгитудно изследване на етническата дискриминация на младите българи в периода 2004-2012 г. В: Сп. Психологическа мисъл, 2013(6 (2)), pp. 296-316, https://www.researchgate.net/publication/272728667_Longitudno_izsledvane_na_etniceskata_diskriminacia_na_mladite_blgari_v_perioda_2004-2012_godina_Longitudinal_Study_of_Ethnic_Discrimination_of_Young_Bulgarians_in_the_Period_2004-2012
- Гелнер, Ър. (1996). Условието за свободата. Изд. „Обсидиан“, София.
- Георгиева, Д. (2017). Иновациите като приоритет на неправителствения сектор в България. Потенциал и възможности, https://mpr.aub.uni-muenchen.de/78036/1/MPRA_paper_78036.pdf
- Горчилова, Д., (2010). Сравнителна ретроспекция на концепциите за гражданското общество. В: Научни трудове на УНСС, том II, УИ „Стопанство“, София, стр. 181 – 208, <http://research.unwe.bg/bg/journalissues/article/7341>
- Граждански мониторингов доклад за изпълнение на Националната стратегия за интеграция на ромите на Република България (2018). <http://www.amalipe.com/files/publications/2017-C1-Bulgaria-local-electronic.pdf>
- Гражданско общество без гражданите (2005). Сдружение за партньорство и подкрепа на гражданската активност, <https://www.ngobg.info/bg/documents/49/728civilsocietywithoutthecitizens.pdf>
- Ценков, Ем. и др. (2010). Гражданското общество в България: тенденции и рискове. Център за изследване на демокрацията, https://www.researchgate.net/publication/312165659_Grazdanskoto_obsestvo_v_Blgaria_tendencii_i_riskove с. 12-13.
- Министерски съвет. Портал за обществени консултации, <https://www.strategy.bg/>

Preconditions for Rural Protest Mobilization after the Liberation

Kristian Stefanov

**Sofia University “St. Kliment Ohridski”
PhD student, e-mail: kristiann15@abv.bg**

***Abstract:** The analysis examines the preconditions for the rise in the electoral turnout of the rural regions at the end of 19th century Bulgaria. The analysis will try to explain the change in the political behavior of the peasants by considering the long-term processes of state centralization and economic transformation, imposed on the Bulgarian rural communities. The study will focus on the protest reaction of the peasants to processes such as the deprivation of traditional municipality jurisdiction, large-scale introduction of usury in rural communities, the state-imposed compulsory conscription, and the pressure exerted by party clientelistic networks over traditional village leadership. The analysis will try to show how the upcoming social and political changes contrast with the rural tradition of municipal autonomy and the sense of justice that leads to the formation of a new type of social conflict opposing small rural producers to political and economic elites. The analysis hypothesis is that the structuring of the social conflict between “the people” and the “elites” underlies the growing peasant participation in the electoral process.*

***Keywords:** rural political mobilization, protest attitudes, political protest, political modernization, Bulgaria.*

Предпоставки за селската протестна мобилизация след Освобождението

Кристиан Стефанов

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Докторант, e-mail: kristiann15@abv.bg**

***Резюме:** В статията се изследват причините, водещи до устойчивото покачване на селската избирателна активност в края на 90-те години на 19-и век. Анализира се промяната в политическото поведение на селяните, като се разглеждат дълготрайните процеси на държавна централизация и икономическа промяна, налагани върху българските селски общини. Изследването се фокусира върху негативната реакция на селяните към процеси като отнемането на традиционни правомощия на селската община, навлизането на лихварството, задължителната наборна служба, натиска, оказван от партийните клиентелистички мрежи. Направен е опит да се покаже как навлизащите промени контрастират със селската традиция на общинска автономност*

и с усещането за справедливост и водят до формирането на нов тип социален конфликт, сблъскващ дребните селски производители и прогресивно-либералните политически елити. Основната хипотеза е, че структурирането на социалния сблъсък между „селския народ“ и „елита“ лежи в основата на покачващата се необходимост на селяните да участват активно в изборителния процес.

Ключови думи: *селска политическа мобилизация, протестни нагласи, политически протест, политическа модернизация, България.*

Проблем, подход и хипотези

Значителното покачване на изборителната активност в самия край на 19-и век представлява една от ключовите предпоставки за прехода от олигархична към масова политика в България преди Първата световна война. Властващото обяснение за покачването на изборната активност се свързва с институционалната еволюция на изборните правила и процедури. В статията си „Изборителни закони и изборителна активност“ политологът Антоний Тодоров, без да изключва влиянието на други фактори, като появата на новите партии на социалисти и земеделци и покачването на грамотността, отдава централно значение на промяната на изборните правила, които правят гласоподаването много по-достъпно, като му дават възможност да се превърне в „навик“, с което да се затвърди в популярната политическа култура (Тодоров, 2001: 1-18). В книгата си „Изборителната система в България“ историкът Милко Палангурски детайлно проследява развитието на законодателно и административно еволюиране на изборителния процес до 1911 г., акцентирайки на същественото значение на опитите на либералните политически елити да усъвършенстват начина на гласуване, което води до улесняване на изборителите и покачване на тяхната активност (Палангурски, 2007). Институционалното обяснение изглежда още по-убедително в светлината на обстоятелствата, че (1) активността се вдига почти двойно още в първите избори (1899), проведени спрямо новите правила, и се задържа на тези нива до периода след войните, когато се покачва допълнително вследствие на радикализацията, отключена от социалните кризи; (2) покачването на активността засяга по сходен начин селското и градското население в цялата страна. Настоящият анализ ще опита да покаже, че независимо от централното място на институционалната промяна съществуват и други фактори, водещи до електоралната мобилизация на българските граждани и по-конкретно на селяните, чрез

формиране на протестни нагласи и стимули за ангажиране с националния политически процес в края на 19-и век. Изследването ще подходи към идентифицирането на тези фактори чрез стъпване върху установената в политическата социология традиция на анализ на връзката между обществената модернизация и селското политическо включване (Skocpol, 1982, 152-180; Chirot, Ragin, 1975, 428-430; Jenkins, 1982, 487-493; Migdal, 1974; Landsberger, 1974; Shanin, 1972; Paige, 1975; Wolf, 1969). В посочената литература се оформят две основни хипотези за факторите, стимулиращи протестната мобилизацията на селяните:

(1) политическа централизация на държавата, която внедрява своите институции (правни регулации, правосъдие, образование, казарма, полиция) в селските общини и подронва традиционния ред;

(2) икономически натиск, произлизащ от навлизането на пазарни отношения и повишено данъчно облагане в традиционното селско стопанство.

В анализа се поставя въпросът как навлизащите модерни институции водят до формиране на протестни нагласи, но не под формата на автоматичен социален механизъм, а посредством конструирането на конфликт между навлизащата промяна и утвърдените традиционни разбирания на селските общности за справедлива икономика, социална йерархия и политически ред. В този смисъл изследването ще маркира обективните икономически и социални промени в живота на българските селяни след Освобождението, но ще се концентрира върху възприятията и реакцията на селяните към сблъсъка между следствията от модернизацията и традиционния общностен „морален ред“ (Thompson, 1991, 185-259; Scott, 1985). Поради липсата на достъпни етнографски изследвания, които да разкрият моралните ориентири на селяните в края на 19-и век, една от задачите на настоящата разработка е да открие тези социални факти като използва материали от вестниците „Селски вестник“ и „Освобождение“, които са насочени към селската публика в района на Търново. В анализа е използвана тази част от материала, която репрезентира селските недоволства и се доближава максимално до проблемите, с които са се сблъскали селяните в онзи момент.

Влиянието на политическата и икономическа модернизация върху селската община през епохата на Танзимата

След завладяването на Балканския полуостров османците налагат нов социален модел, който води до специфично развитие на селските общности в региона. Съществена отличителна черта на селяните в Османските Балкани е липсата на феодално закрепостяване и запазването на сравнително широка общинска автономност и контрол върху земята (Adanir, 1998: 269-310). Специфичният режим на земевладение и силната монархическа власт над военната аристокрация в Османската империя предотвратяват формирането на феодални отношения на лоялност, наследственост и господство върху селските общности от страна на аристокрацията, какъвто е случаят с Полша, Прусия и Русия, където през 17-18 век се установява т.нар. „второ крепостничество“ (Anderson, 1977: 203-211; Wallerstein, 1975: 66-132). Султаните използват правото си да се разпореждат със земеделската земя, за да създадат условия за формиране на пряко зависими от централната власт дребни селски производители, които да бъдат гръбнака на данъчните постъпления в империята и гарант за зависимостта на доходите на военната конница от волята на монарха (Inalcik, 1994: 103-108; McGowan, 1981: 49-52). В сравнителен план османското селячество на Балканите е значително по-слабо зависимо от ангажиран труд, а земята, отстъпена им за ползване от султана, се ползва пожизнено и с право на наследство. Именно тези обстоятелства са част от положението, че в Османските Балкани в сравнение с Франция и Русия през 17-и и 18-и век липсват големи селски бунтове (Varkey, 1991: 699-715). Специфичната рамка на Османската империя създава благоприятни условия за консервирането на традиционната селска култура и общинска автономност.

Епохата на Танзимата¹ (1839-1878) представлява опит на османските елити да реформират обществените отношения в империята, така че да изградят условията за формиране на модернизирана армия и администрация, които да се справят с нарастващия международен натиск и вътрешните центробежни сили (Davison, 1963: 5-8; Lewis, 1961: 75-129). През управлението на Махмуд II през 20-те години се подновява успешно опита на Селим III от края на 18-и век да се преодолее вътрешната опозиция срещу централизацията и реформите в империята (Jelavich, 1983: 116-126). През 1826 г. се заличава еничарския корпус, а до началото на 40-те години се подчиняват местните самостоятелни владетели („аяни“) на Балканите и Анадола, което отваря възможността за

¹ „Танзимат“ означава буквално „реформа“, „реорганизация“.

по-решителни реформи през 50-те, 60-те и 70-те. Реформите опитват да засегнат множество сфери на обществен живот, като се насочват главно към четири цели, всяка от които ще засегне отношението на централната власт към селските общини: (1) гарантиране на собствеността и гражданските права на османските поданици; (2) равенство пред закона между мюсюлманите и немюсюлмани; (3) установяване на централизирана административна система и система на данъчно събиране, водещи до премахване традиционните посредници; (4) създаване на модерна армия и военна служба, открита към немюсюлманите.

Съществен елемент от политическата модернизацията на Османската империя представлява държавната централизация на процесите на местно управление. Ключовата стъпка е започналото след 1815 г. премахване на спахийската военно-ленна система (Димитров, 1956: 27-58). Отмяната на административните и данъчни функции на спахиите е стимулирано от тяхната военна неефективност, която ги превръща все повече в пречка пред централизацията и реформата на османската държава. През 20-те и 30-те години тимарите, като административни единици, се разформировават, а техните приходи се изземат от държавата. Спахиите губят правото си да събират данъци, да извършват определени локални административни функции и да изискват каквито и да било ангарии от местните селски общности. Компонент на държавната централизация е опитът на монархията да увеличи данъчния си капацитет чрез повишаване на контрола върху откупвачите на данъци и частичното им заместване с бюрократизиран чиновнически апарат (Özbek, 2018: 219-245; Shaw, 1975: 421-424). Въпреки запазването на практиката да се откупват данъци, Османската империя изгражда елементи на модерна „данъчна държава“, което през 19-и век води до значително покачване на данъчния капацитет (Pamuk, Karaman, 2010: 619-625).

Централен елемент на държавната централизация представлява интегрирането на селските общини в бюрократизацията се административен апарат на империята. В хода на Танзимата селската общината добива статус на юридическо лице, което е представлявано от нарочно избрани представители – „мухтар“ и „съвет на старейшините“ (Христов, 1973: 97-107). Мухтарите получават регламентирано парично заплащане и официален печат от централната власт за административните услуги, които предоставят. Задълженията на мухтаря включват главно участие в събирането и предаването на

различните видове данъци, както и поддържането на реда. Мухтарите и старейшините участват в разпределянето на данъците между отделните членове на общността, съблюдавайки данъчната категоризация на индивидуалните домакинства, превозват събраните храни, в случай че данъка има натурална форма, или организират предаването на паричната сума на държавата, водят необходимата документация. Традиционните функции на общинските елити в поддържането на реда се подсилват в епохата на Танзимата, чрез даване правото да се използват в случай на нужда местните заптиета, които са упълномощени от каймакамина да извършват арести и конфискации. Мухтарите получават право да назначават селски и горски пазачи, които получават различни полицейски пълномощия в рамките на общината, да издават различни документи, като пътни тезкерета, официални упълномощаващи писма и документи за заплатени данъци, носещи общинския печат.

Правното интегриране на селската община в административния апарат на империята води до засилване на бюрократичния контрол върху нейната дейност. Мухтарите са задължени да се отчитат редовно пред местния меджлис, който съблюдава правилното изпълнение на данъчните им функции и полицейски задължения. Меджлисите се занимават с подадените срещу общинските мухтари оплаквания и сигнали. В случай на подадено искане от селския съвет на старейшините или на друг орган на местното управление, меджлиса има право да уволни общинските мухтари. Друга линия на контрол от страна на меджлиса е редовната проверка на финансовите книжа, които общините са задължени да водят и представят при нужда (Fleet, Ianeva, 2014: 26-28). С развитието на законодателството за местното управление през 70-те години се въвежда междинно административно ниво на „нахията“ между селската община и казата. Смесът на тази реформа е да засили административният контрол на държавата върху локалните единици на селските общини. Администрацията на нахията се ръководи от мюдир, който е подчинен на меджлиса и каймакамина. Мюдирът е подпомаган от специален нахийски съвет, в който членуват други османски чиновници и местните мухтари. Мюдирът реализира контрол върху поведението на мухтарите в областта на редовното и коректно оповестяване на правителствените наредби, стриктното събиране и изпращане на дължимите данъци и попълване на финансовите книжа, поръчителството и надзирането

действията на членовете на общината, локалното „помирително“ правораздаване и предаването на по-тежките престъпления на държавния съд.

Политическите реформите в епохата на Танзимата създават предпоставки и за реализиране на промени в аграрните отношения на Балканите. Заличаването на еничарския корпус и подчиняването на консервативните крила сред улемата, отслабва най-силните защитници на протекционистката търговска политика. Това води до отваряне на османската икономика към световните пазари през 30-те и 40-те години, което стимулира нарастването на производството на зърно, поради високите му изкупни цени на международните пазари (Quataert, 1994: 829-831; Lampe; Jackson, 1982: 138). Държавната централизация и либерализацията на зърнената търговия стимулират правните гаранции върху владението на земята, което се разширява със Закона за земята от 1858 г. (Христов, 1976: 162-164; Милкова, 1970; Boliari, 2008: 74-79). Законът запазва серия традиционни положения, като разделението между мюлкова и мирийска земя, както и серия регулации, но заедно с това значително разширява възможностите за икономическа експлоатация на земята, като се дава право на покупка, продажба, ипотечиране, завещаване и прехвърляне (Милкова, 1970: 108-111, 142-150). Законът от 1858 г. потвърждава реформите от 1839 г. и 1856 г. и налага нови забрани върху взимането на неправомерни данъци и налагането на ангарии върху селяните. Невъзможността да се ползват от безплатен труд, ниските изкупни цени на зърното, породени от задължителните държавни доставки по време на Кримската война и силната конкуренция на американското зърно на международния пазар, както и серията лоши реколти през 50-те, стимулират част от бившите спахии в българските земи да започнат процес на разпродаване на земята си на селските общности (Lampe, Jackson, 1983: 135).

По отношение на общините процесът на държавна централизация в Османската империя, протича не чрез заместване на традиционния селски авторитет с директен бюрократичен контрол, а чрез постепенна правна институционализация на общинските обичаи (Fleet, Ianeva, 2014: 195-216). Политическата интеграция на общините се осъществява чрез правното формализиране на традиционния авторитет на чорбаджиите и старейшините, а не през тяхното пряко заместване или обезсилване. Ключова черта на османската политическа модернизация на селските общности е нейният плавен характер,

който не скъсва с установената традиция, а се опитва да разшири и засили обичайните функции.

Отварянето на Османската империя към световния пазар, засилените държавни гаранции върху земеделската собственост, борбата срещу данъчните злоупотреби и стимулирането на разработване на нови земи, води до значително увеличаване на зърнопроизводството, но и до разширяване на притежаваните от селските общности обработваеми земи. Вследствие на тези процеси, въпреки политическата централизация, демографското покачване и пазарната либерализация, настъпили между 30-те и 70-те, в социалната структура на селската община продължават да доминират „средните“ самостоятелни производители. В хода на османската модернизация, в българските земи дребните самозадоволяващи се селски общности запазват контрола върху земята, за разлика от румънския случай, където отварянето към световния пазар през 19-и век води до диаметрално противоположен изход – създаване на пазарно ориентирани аристократични имения, стъпващи на ангарийен селски труд.

Вследствие на специфичния модел на политическа и икономическа модернизация по време на Танзимата, селячеството в българските земи остава политически стабилно и не се ангажира в бунтове или революции. Причината за това се крие в положението, че танзиматските реформи активно решават серия проблеми на селските общности. Властващата несигурност за живота и собствеността по време на „кърджалийските времена“, която стимулира участието на сръбските селяни в бунтовете от 1804 г., водещи до създаване на сръбска държава, бива преодоляна, чрез политическа централизация, настъпила през 30-те години. Демографското нарастване е омекотено от изобилието от празни земи, владението на които османската власт стимулира чрез легализация и застъпничество. Либерализацията на търговията и де факто появата на частна собственост върху земята не води до поява на едри пазарно ориентирани стопанства, които да стимулират промяна на производствените отношения и повишаване на експлоатацията върху селяните в българските земи, за разлика от Егейска и Вардарска Македония. Напротив, появата на частна собственост и пазарни възможности за реализация на излишъците води до процъфтяване на дребните самостоятелни производители (Христов, 1976: 159; Crampton, 1981: 155-177).

Влиянието на политическата и икономическа модернизация върху селската община след Освобождението

Държавната централизация

Създаването на самостоятелна българска държава засилва вече започналите по времето на Танзимата процеси на централизация и навлизане на парични и пазарни взаимоотношения в селското стопанство. Засилва се процесът на институционализация на органите на местната власт и тяхната интеграция в бюрократичния апарат на държавата. От друга страна, осъществяването на политическа централизация в рамките на либералната Търновска конституция дава възможности и за секуларизация и демократизация на общинските власти.

Протичането на държавна централизация във формите на националната държава дава възможност за окончателно разделяне между религиозната епархия и териториално-административната община (Колев, 2006: 177). Първият законодателен акт, който засилва процеса на политическа централизация на селските общини, е „Привременни правила за общинско градско и селско управление“ от август 1879 (ДВ, бр.4, авг. 1879). Чл. 1 обявява, че всички жители на населеното място, без значение тяхната религиозна или етническа принадлежност, съставляват единна териториално-административна единица (община). Привременните правила слагат край на конфесионалната основа на общинското деление, което придобива чисто светски характер.

Институциите на общинския съвет и кмета остават водещи органи на местното самоуправление и след Освобождението. Кметът продължава да бъде заплатена длъжност, която Привременните правила конституират като представител на изпълнителната власт в рамките на общината. Той се назначава от областния губернатор измежду избраните общински съветници. От друга страна, се въвеждат формално-юридически гаранции за избирането на общинския съвет от всички пълнолетни мъже на общината и за публичния контрол върху дейността му. Суспендирането на Търновската конституция от княз Александър I и консерваторите през 1881 г. дава възможност за приемането на Закон за общините от септември 1882 г. (ДВ, бр.108-111, септ. 1882), който променя баланса между демократичния и бюрократичен принцип на местната власт, като засилва централизацията на общините и дава по-голямо участие на правителството в местното управление. Законът едновременно засилва правомощията на кмета спрямо общинския съвет, но и задълбочава

подчинението му спрямо окръжния управител, като заявява, че: „*кметът е агент и представител на правителството, като такъв той се намира под властта на окръжното управление*“ (ДВ, бр.110, 25 септ. 1882). Законът ограничава правото на глас, чрез въвеждане на имуществен ценз и двустепенни избори. Контролът върху местната власт се засилва и поради възможността общинският съвет и кметът да бъдат разпускани с указ на централната власт, като до провеждането на нови избори в рамките на следващите два месеца управляват посочени от окръжния управител членове на общината.

Нарастването на правителствения контрол върху местната власт се осъществява и чрез „Закон за окръжните управители и околийските началници“ (ДВ, бр.116, окт. 1882), който засилва правомощията на окръжния управител над избираемите окръжни съвети и общински представители. Окръжният управител е главният представител на централната власт по региони, като е оперативно подчинен на Министъра на вътрешните работи. Новият закон разширява значително неговите правомощия, като му дава право да издава задължителни укази във всички сфери на обществения живот, които не противоречат на законите или на правомощията на други институции. Тези укази следва да се изпълняват без предварително одобрение от централната власт. Окръжният управител съвместява полицейски и административни функции. Той е главен ръководител на полицейските служби в региона, като в случай на нужда може да изисква помощта на военните гарнизони, но заедно с това контролира дейността на окръжния съвет, с което има контрол върху широк списък със задачи, като поддържане на инфраструктурата, здравното дело, образованието и данъчните въпроси. Засилването на правомощията и обхвата на дейността на окръжните управители, включително правото да разпускат общинските съвети и кметовете, като назначават временно изпълняващи длъжността, фактически води до превръщането на кметовете в преки държавни служители, които подпомагат полицейските и административни функции на Министерството на вътрешните работи по места.

След премахването на авторитарния режим на Батенберг и възвръщането на либералната конституция се възстановяват и серия автономни правомощия на общинските власти, включително всеобщото избиране на общинските органи. През 1886 г. се постига консенсус между либерали и консерватори, което позволява създаването на нов закон за селските общини (ДВ, бр.70, юли 1886). Законът от 1886 г. представлява компромисен

вариант между идеологиите на двете крила на българския политически елит. От една страна се закрепва изборното начало и публичната отчетност на кмета и общинския съвет, от друга страна, се запазва подчинеността на общинските власти от правителството, включително възможността да бъдат разпускани.

Засилването на политическата централизация и интеграцията на селската община в бюрократичната структура на държавата води до засилване на интервенцията на различните полицейски, данъчни и съдебни власти в традиционно автономните сфери на селския общински живот. Ключова намеса на бюрократичната държава е постепенното отнемане правото на общините да извършват самостоятелно правосъдие. Обичайната роля на селските първенци, включително и на свещеника, в раздаването на правосъдие се компрометират от навлизането на модерните съдилища: *„Старейшината в едно със свещеника и по-първите селяни е решавал окончателно всички спорове, които са възниквали между селяните: било че някои преорал чужда нива, окосил чужда ливада... и углавни дела за побой, за оскърбление, на много пъти и за запалване, са решавани пак в село от старейшината. Той е имал и туй право: да затваря, да глобява, и да бие, и за тия свои действия, никога не е бил отговорен пред правителствената власт... Старейшината е събирал правителствената даждия; той е изкарвал ангария; той е представлявал селяните пред властта.“* (Маринов, 1995, 32)² Обичайното българско право запазва сравнително широко приложение непосредствено след Освобождението, поради невъзможността на държавата да изгради достатъчно бързо бюрократизиран съдебен апарат. Въпреки това, през следващите десетилетия ролята на обичайното право постепенно се сблъсква с натиска на модерното правораздаване, което контрастира с популярното разбиране за справедливост (Kirov, 2009: 711-722). През 1887 г. се приема закон за селските съдилища, който се опитва да намери компромис между обичайното и модерното правораздаване. Този съд е съставен от кмета и двама заседатели, избрани от общинския съвет, но неговите правомощия значително отстъпват от традиционната юрисдикция на общинските елити, защото нямат право да взимат решения по въпроси от

² Анализът взима предвид критиката изразена от Николай Папучиев (Папучиев, 2012), че различните форми на етнографска практика през 19-и и началото на 20-и век представляват елемент от етно-националното конструиране и в този смисъл имат участие в създаването на представата за „вечната“ и „автентична“ народна култура. Настоящият анализ приема, че етнографските данни събрани от Димитър Маринов в края на 19-и век в България може да нямат валидност в по-ранни периоди, нито пък, че представляват някакво специфично за българския народ обичайно право. Напротив, анализът ги приема именно като манифестация на моралните нагласи на селяните в следосвобожденска България.

компетентността на съдилищата и окръжния управител. По този начин, не само, че най-важните въпроси, касаещи селяните, като наказание на криминални прояви, спорове относно собственост, данъчното разпределение и дългове, не могат да намерят разрешение на локално ниво, но и всяко решение на общината подлежи на ревизия от по-висшите съдебни инстанции, което проблематизира традиционното положение проблемите на общинските членове да се решават вътре в общината. През 1904 г. селските съдилища са закрити и цялото правосъдие се измества към различните нива на правораздавателната система.

Съществен елемент от държавното строителство и централизация представлява формирането на боеспособна армия. След Френската революция и Наполеоновите войни в Европа се утвърждава редовна наборна армия, която включва масова наборна казармена служба на пълнолетното мъжко население. Новосформиращите се балкански национални държави копират този модел, като го легитимират както необходимостта от защита на трудно постигнатия суверенитет, така и с приближаващите войни, насочени към постигане на желаното „национално обединение“. Въпреки високата легитимност на етническия иредентизъм в Европа през 19-и до средата на 20-и век, налагането на казармената служба среща различни социални съпротиви. Един от ключовите мотиви на съпротивата са авторитарният характер на казармената институция, насочена към „изграждане на нова личност“ чрез интериоризиране на установените йерархични модели на подчинение, следващи военната структура на армията и субординацията на войника в нея (Хаджийски, 1974: 167-214). Налагането на подобен тип социален контрол, който може да доведе до промени в личностната структура и нагласите към обществената действителност, изискват „изкореняване“ от обичайната среда на селския свят. Селяните посрещат различните военни „упражнения“ със възмущение от нарушаването на моралните ориентири на традиционния им комунален свят: „...дадоха ни пушки в ръцете. Учиха ни, разкарваха ни по баирите, гониха ни бегом и много други учения правихме. Не можеше ли някой да устои на този зор, тежко му и горко: бой, чупене на зъби, псуване на майки, деца и жени, туй ни бе възнаграждението за гдето ни оставиха без работа. Представете си, ний сме стар набор, с жени и с деца големи колкото младите офицерчета, но те не се засрамираха даже от себе си, ни от мустаците ни, с които можехме да ги обесим. Те ни псуваха по най-хамалски начин, наред, на жени и деца и ни биеха с шамари по лицето и с шапката

през врата и гърбовете. Те не искаха и да знаят, че ний имаме деца колкото тях и че ний, селяните, с кървав пот работим денем и нощем, за да ги храним и обличаме. Но где у тях туй да им мине през ума!. Останеше ли някои по назад от другите или не бягаше на едно с тях, настигаха го с бой без да питат дали е в състояние да прави това, дали има физическа възможност да бяга и носи товара както другите....“ (в. Освобождение, бр.11, 04.10.1895). Насилието от страна на по-младите и лишени от родово-патриархален авторитет офицери силно контрастира с разбирането за йерархия и авторитет у традиционните селяни; честата практика да се злоупотребява с труда на наборните войници, като се използват за слуги, както и честите форми на „безсмислен труд“ в казармата, влизат в противоречие с трудовата етика на селяните, насочена към труд „даващ плодове“; и най-вече редовното откъсване на млади и трудоспособни мъже от селския труд без да се даде „справедливо“ възнаграждение – комбинацията от тези фактори създава основа за съпротива на селяните против налаганата им от държавата военна служба.

Въпреки че законът за селските общини от 1886 г. прави опит да реши противоречията, възникващи от сблъсъка между различните политически възгледи за мястото на общинските институции в политическата система, реалното му функциониране не успява да предотврати негативното влияние на политическата нестабилност в страната. Политическата борба между партиите продължава да разстройва нормалното функциониране на местните власти. Задълбочава се практиката целенасочено да се разпускат общинските съвети с цел подмяната им с лоялни на идващата на власт партия, която използва временните съвети, за да си осигури предимство в изборите. Честите избори и преждевременното разпускане на съветите води до засилване на политическия натиск върху общинските елити, които са поставени в трудна ситуация на постоянстваща неизвестност. Това положение стимулира развитието на политическия патронаж и клиентелизъм между общинските елити и политически партии.

Политическият клиентелизъм се превръща в съществена черта на българския политически живот след Освобождението. Той представлява неформална мрежа от зависимости и лоялности, чийто център се концентрира в личността на партийния шеф, който дирижира широка мрежа от „партизани“ в провинциите. Местните „партизани“ дължат заеманите държавни постове или икономически облаги на лоялността си към

партийното ръководство и присъствието на партията във властта. Според наблюденията на Павел Милюков оформянето на силна клиентелистка мрежа в страната представлява незаобиколимо условие за политическия успех: *„В случай на „идване на власт“ на някоя от партиите, средствата за нейното влияние извънредно се усилват и към тесния кръжок от „приятели“ се прилепя много по-широк кръг от клиенти, които дирят места и изгоди, свързани с властта; и за да се удовлетворят тези искатели, всяка партия, без разлика, е заставена да практикува патронаж в най-широки размери.“* (Даскалов, 2005: 158). Създаването на подобен тип мрежи е свързано и с обстоятелството, че държавните средства за изграждане на инфраструктура и регионална икономическа помощ се насочват към общини, в които партията на власт има най-голяма подкрепа или се търгуват срещу обещания за бъдеща лоялност. Концентрацията на изпълнителната власт в ръцете на някоя от партиите ѝ дава възможност да разширява своята клиентелистка мрежа чрез заплахи за отнемане на придобивки, налагане на глоби или масови уволнения. Според Тодор Влайков именно контролът върху администрацията и местната власт преди избори дава възможност за удържане на победа: *„...обещания на разни служби и общински и окръжни длъжности, на разни отстъпки и изгоди в държавните и общинските предприятия, обещанията за отпускане на гори, опрощаване на глоби, правене на мостове, пътища, училища, черкви, болници и др. подобни; от друга страна заплашване с уволнения от служба, с разтурване на кметства, лишаване от разни помощи, със спиране на гора, с глоба за нечистота, за акциз, с пречки в предприятията и пр., и пр. С тези средства органите на властта много повече, отколкото с груби насилия, успяват да въздействат върху несъзнателната или слабосъзнателната избирателна маса и да я вземат на страната на правителството.“* (Даскалов, 2005, 175). Практиката да бъдат разпуснати общинските власти преди избори и да бъдат замествани с временно изпълняващи длъжността води до създаване на конкуриращи се партийни лоялности и формиране на борби между селските елити. Корумпирането на общинските елити чрез тяхното принудително включване в клиентелистките мрежи, даващи достъп на партиите до властта, води до нарушаване на традиционния модел на консенсусно и дълготрайно утвърждаване на общинските първенци: *„Избирането на старейшината и помощника му е ставало по много прост начин. След Св. Литургия ще се съберат селяните в килията; тука ще присъства и свещеника. Като се поразговорят малко, един от по-старите*

селяни ще предложи някого и другите го приемат. Тогава старият старейшина ще предаде рабушета (това са тефтера и сметките) и печата и с това се свършва: новият старейшина стъпваше в длъжността си, а старият преставаше да бъде старейшина. Този избор ставаше, само ако старият старейшина не е могъл да угоди на селяните; ако се случеше добър старейшина, той можеше да кметува дълго време „...А за да няма против него роптане, трябвало е да бъде добре с няколко влиятелни селяни и тогава и „селото“ не можеше да има нищо срещу него“ (Маринов, 1995: 31-32). Конкуренцията между партийните мрежи води до допълнително нарастване на напрежението в селските общности поради факта, че в опита си да разширят местното си влияние, партиите системно подкрепят фигури, които имат икономически контрол, постигнат по противоречив начин, като лихварство, кръчмарство и търговия (Бел, 1993: 24). Местните „чорбаджии“ печелят от участието си в клиентелистките мрежи, защото посредством тях могат да укрепят позициите си в локалната икономика, свързана с контрол върху администрацията и потока от държавни ресурси. Показателно в това отношение е наблюдението на Васил Кънчов за село Чирен: „кметът всякога бе петимен да посрецие някой държавен големец, който искаше да ограби селото. Той поддържаше всяка партия, която е на власт. Контролираше местния клон на Земеделската банка и използваше цялото си влияние срещу тези, които му се противопоставяха“ (Бел, 1993: 18).

Икономически натиск

Създаването на новата българска държава води до засилване на икономическите тенденции, започнали през Танзимата, насочени към утвърждаване на частната собственост върху земята и навлизането на парични взаимоотношения в селското стопанство. Разгръщането на тези процеси води до серия възможности за купуване, продаване и ипотекиране на земята. Напускането на голям дял от турското население спомага за увеличаване на земеделската собственост, притежавана от селяните, което позволява компенсиране на демографското покачване и фактическо оземляване на голям брой дребни производители, но заедно с това, покачва задлъжнялостта на дребните собственици и ги лишава от спестявания.

В този контекст лихварството започва да процъфтява в селското стопанство след Освобождението (Бочев, 1993: 30-42). Фактори, като серия неплодородни реколти, появата на филоксерата по лозята, сериозната задлъжнялост на селските домакинства и нарасналото данъчно облагане, създават повишена нужда от пари сред селските производители. Задлъжняването се дължи и на самата оскъдност на пари в традиционната селска икономика, която е ориентирана към самозадоволяване, а не към пазара, единствено където могат да бъдат намерени пари. Липсата на добре уредени кредитни институции, както и слабата финансова култура на селските производители, водят към създаване на форми на икономическа експлоатация, свързани с разпространение на лихварството. Неговите най-чести прояви се изграждат около ситуации като взимане на пари на заем, за да се изплатят данъчни задължения, да се закупи храна за изхранване на семейството преди жътва, за закупуване на земя и добитък или за посещение на доктор. Често получателят на заема не успява да върне навреме дължимата сума, което го принуждава да удължи срока за погасяване срещу увеличаване на лихвата. По този начин много селяни влизат в „дългова спирала“, която в крайна сметка ги води към разоряване. Разпространението на подобен тип отношение на икономическа експлоатация има голямо влияние върху селските настроения не само с обективните си следствия, но и чрез създаването на масов страх от разоряване и усещане за силна несправедливост, която нарушава „моралността“ на обичайните икономически взаимоотношения. Според обичая даването на пари „без файда“ представлява нормата в селската община: *„Колкото е разширен обичаят да се дават неща за ядене на заем, без никаква друга полза, толкова е бил разпространен и обичаят, да се дават и пари на заем, без файда, без никаква полза... Нещо най-обикновено е щото Петко, като има нужда в дадения момент от 300 наполеона, да ги вземе от съседа си без никаква файда или друга полза...“* (Маринов, 1995: 409). Селската традиция разглежда като голяма рядкост даването на пари срещу лихва и възприема силно негативно лицата, които системно се ангажират с лихварски операции: *„...да се взимат или дават пари с файда е било голяма рядкост и ако е имало такива лица, които са давали пари с файда, то са били градлии – някой хаджия, някой чорбаджия, а никак не селянин... Лицето, което се занимава с даване пари, се нарича фаисчия, и на такъв народът гледа всякога като на изедник.“* (Маринов, 1995: 411). В „моралната икономика“ на традиционното село даването „на заем“ и поемането на дълг са

обвързани със серия морални норми, които едновременно носят гаранции за връщането на заетите пари или предмети, без да има нужда от институции като полиция и съд, но и предотвратяват разорение или икономическа експлоатация: *„Колкото и да е задължиял селянинът, даже да е задължиял „до ушите“... както се изразяват селяните за неизплатени задължени, никъде не срещнах нито един случай да се е продало някога гумното с къщата на селянина. Продава се здание, кръчма, дуген, но никак не къща. Днес такива случки са по-чести. Търговец, който би отишъл до там да продаде къщата на селянина и да изхвърли децата му на улицата, се счита за лош човек и изедник... Да се продадат воловете на селянина за дълг... равносилно е да убиеш селянина или по-слабо – да му отсечеш ръцете... като му вземеш воловете, ти му отнемаш възможността, да оре, да си пренесе сеното, а с това му отнемаш и единственото средство за препитание... не напразно жените в една къща започват да „плачат на гроб“, когато дойде търговец с някое запитие да изведе воловете из гумното.“* (Маринов, 1995: 472-473).

Традиционният афинитет на селяните към „трудовата собственост“ и ориентацията на икономическата дейност към издръжката на общността и семейството създават силна нетърпимост към действия, водещи до отнемане на най-необходимите средства за прехрана и производство. В този смисъл, навлизането на лихварството, което е подкрепено от буржоазното право и институции, създава силен конфликт с традиционната „морална икономика“ на селските общности, които въпреки нейната „легалност“ я смятат за неприемлива, като я сравняват с „турско време“, в което въпреки жестокостта и произвола на османците анонимната логика на паричните отношения не е водела до разорение: *„Едно време, в турско, идваха черкези, заграбваха най-хубавите волове, най-добрите коне, откарваха ги. И – туйто: който изтегли, изтегли. Това се търпеше. Дойдеше запитие, поръчваше баница, кокошки, яйца с масло. И като не му казваше никой нищо, отиваше си по живо и по здраво. Зло беше, но това зло се търпеше. А какво е днес? Дошъл приставът – с кръста на шия, и той християнин още – продава ни нивите, къщите и котлите. Остава ни само това, което ние и децата ни имаме на гърба си. И то го продава не за царски данък, а за такива обирачи, които тръгнали по селата да оголват народа. Турчинът беше друга вяра, ама той това не правеше. Вярно е, днес не бесят, не ни карат приведени, да връзваме и развързваме цървулите на турския читак, но*

затова пък на гърба са ни се качили тия обирачи лихвари. Щом това може, значи – държавата е тяхна, а не наша...“ (Бочев, 1993: 35-36).

Освобождението носи постепенно разширяване на данъчния контрол на държавата и покачване на данъчната тежест. Въпреки че българската държава не налага прекомерни данъци върху селските производители, именно плащаният от тях десятък представлява най-големия приходоизточник за държавния бюджет (Georgieva, Blagoeva, 2020: 32). Положението на дребните селски производители се утежнява допълнително от обстоятелството, че през 70-те години на световните пазари започва понижаване на цените на зърното, които остават ниски до края на века (Беров, 2019: 59-61). Понижението на цените води до намаляване на държавните приходи поради факта, че зърното представлява основния износ на страната. Поради това в периода между 1879 г. и 1911 г. данъчната тежест на глава от населението се покачва повече от два пъти, за да компенсира и без това нарастващите разходи по изплащането на държавния дълг, чрез който се спомага модернизацията на страната (Тодоров, 2007: 151).

Увеличаването на данъците представлява обективна причина за създаване на протестни нагласи сред селяните, но важен елемент в този процес играе „моралната икономика“ на селския комунален живот – дори и високите данъци, причиняващи материална лишеност, не биха предизвикали сериозна съпротива, ако бъдат възприемани като легитимна необходимост. Според традиционните селски представи справедливото данъчно облагане не трябва да изключва привилегированите социални групи, които не се занимават със земеделски труд и също така, данъчното бреме да бъде разпределено пропорционално на богатството: *„...защо майка България, за която и ний селяните се грижим, кръв леем, когато е в опасност, защо, казвам, тая България е за други съща майка, а пък към нас, селяните, е мащеха? Едни с малко данък оставя да работят колкото искат, да печелят колкото могат, а пак на другого дири сметка на сека крачка, праща подире му чиновници и стражари да не би да скрие нещо... Най-законно, най-човешки, най-справедливо, най-Божески е да плаща всеки според богатството си, според печалбата си. Ето как трябва да бъде разхвърлян данъка. Че и евангелието най-сетне казва: който много има, много да дава, който малко има, малко да дава.“* (в. Селски вестник, бр.4, 25.09.1893). Усещането за несправедливост на данъците допълнително се изостря от възприятието за тяхното нецелесъобразно изразходване, което не е насочено

към задоволяване на нуждите на селските производители, а към допълнително изостряне на експлоатацията, която ги превръща във „втора категория граждани“. Данъците засилват усещането за привилегированост на градските съсловия и унижението на селските производители: *„Нашият земеделец селянин продава и най-милото и драгото си, само и само да се отърве от тея тежки данъци. Чували сме, че всичко се върши за благо, величието и преуспяването на народа. А ние, селяните, не сме ли и ние част от Българския народ, Български равноправни граждани? Никакви блага, никакви въздеяния не виждаме. В замяна на тази тежка даждия, правителството не трябва ли да ни дари с правосъдие, докторска помощ, просвещение, да ни пази живота, имота... А ний какво виждаме, лишение от всякаква спомагателна сила, пътища и шосета сами правим, потери и караули - ден не се минава да не отнемат някой от работата му; трудовата повинност липсва при другите, по-привилегированите от нас касти... Нашият селянин е като плодовитото дърво, от което се иска хем много плод, а хем по-рано му отсичат клоните... Хора, които се гоят като бърбреци в лой, на които е свободно около шията, на които се плаща на готово с хиляди, тръбят на четири страни, че нашият селянин имал 7 вида пелинаж и всяка вечер на софрата си имал печена кокошка. Безсрамници, как не ги е грях от Господа и срам от хората...“* (в. Селски вестник, бр.10, 20.11.1893).

Освен институционалните политически промени, свързани с появата на самостоятелната българска държава, Освобождението притежава и висок символен потенциал, чрез който националните елити опитват да легитимират себе си през първите десетилетия след 1878 г. Освобождението носи обещания за „връщане в Европа“ и подобряване на положението на българите, чрез премахване на най-омразните елементи от живота в Османската империя, като религиозната дискриминация, правната несигурност и авторитарното отношение на властта. В новата държава българите спират да бъдат потискано малцинство и успяват да получат значително по-сериозни гаранции върху живота и собствеността си. От друга страна, поради неразвитостта на икономиката и невъзможността за светкавична и безболезнена модернизация правителствата след Освобождението запазват серия османски административни и икономически практики, които не са популярни сред населението. Една от най-омразните практики е задължителната трудова повинност при строежа на пътища: *„...уж Българско стана, а пак някак си терсене върви работата, а се мислеше че след Освобождението всичко ще си*

дойде на ред, ще се оправя... Но за жалост от самото ни освобождение, дори и до днес, селянинът трябваше да се увери вече в горчивата истина, че неговият хал с нищо няма да се подобри, но че за него е зло, зло и от турско по-зло! След освобождението ни от турците, първите наши хора, упоени от туй, че станаха големци, че седнаха на местата на турските паши и големци, не помислиха нищо-нищичко за нас селяните. Не туриха такъв ред и такива наредби в нашата държава, които да изнасят и на селяните, на сиромашта, ами всичко което наредиха беше се за тяхна полза. Че селянинът се женел, нивата вършеел, имал си работа, че целият му труд пропада и пр., никой не пита. В турско време заптиетата викаха: Хайде геур, на царска работа; днес джандарма вика: хайде на правителствена работа, твоята на огъня да гори, трябва да я оставиш. И се упражни и бой селянина, както и в турско време, заминава своята работа, макар и на огън да гори, а отива на правителствена ангария. За още по-голяма подигравка на селянина по - 304 лева да се каже, де че правителството не взема бадева нищо от селянина.“ (в. Селски вестник, бр.8, 23.10.1893). Принудата към извършване на трудовите повинности води до разочарование от живота в „свободната“ национална държава. Съществен момент от несъгласието със строителството на пътища представлява сблъсъкът със селското разбиране за справедливост, стъпващо на схващанията за свръх-ценността на земеделския труд и порочността на мързела и „непроизводителния“ умствен труд, както и към силната подозрителност към привилегироваността на градски съсловия като военни, администратори и търговци: „Накарайте богаташите, чиновниците, офицерите и пр., които най-много пътуват и се ползват от добрите пътища... та да видим дали ония, които не могат сами да работят, ще намерят да си откупят работни ръце по половин лев на ден, които да отбият наместо тях пътната повинност. Нека народът разбере, че днес дембелика на народните храненици се награждава, а труда се тъпче и неоправдава“ (в. Освобождение, бр.10, 27.09.1895).

Конструиране на нов социален конфликт

Вместо Освобождението да даде път за създаване на желаното от дребните селяни егалитарно общество, почиващо на социално равенство, общинско самоуправление и липса на авторитарна „данъчна държава“, се стига до установяване на нови политически йерархии и повишен икономически натиск от държавата. Селяните все повече натрупват

протестно отношение към българските елити, които притежават социални надмощия, чрез нелегитимно натрупване на богатство и политическа власт, отчуждавайки от „народа“ неговите права и традиционната социална уредба. Изкарването „пред скоби“ на въпросите за националната идентичност след Освобождението, дава възможност на различни социални различия, свързани с класови и съсловни въпроси, да излязат на преден план в конструирането на новите политически борби в края на века. Националната рамка на политическия процес дава възможност за развитие на нови социално-политически конфликти, изграждащи се на основата на неравно разпределеното богатство и власт в българското общество: *„Народът, абсолютното болшинство на народа у нас, са земеделците. Кой смее да твърди, че ако тоя народ, тия земеделци, бяха действително законодатели, ще узаконят десятъка, който ги съсипе и убива... Кой смее да твърди, че те биха се съгласили вместо 4 лева пътна повинност, да оставят работата си в най-работното време и по цели 20-25 дена, с жени, деца, коли и волове да ходят 20-30 километра далеч да правят пътища на файтоните на големците, да плащат данъци за разходка на разни князе и министри и пенсии на разни богати и здрави дармояди; да се отделят от синовете си и със сълзи на очи и болки на сърцето да ги пращат в казармата на мъчение и смърт; да хранят цели вълчи глутници малки и големи големци само, за да ги псуват, бият и убиват. Кой смее да твърди, че те доброволно градят палати на своите джелати, а сами живеят и мрат в коптори.“* (в. Освобождение, бр.13, 19.10.1895). Линиите на социален конфликт преминават не само през идентифицираните форми на политическа йерархия, която селяните се опитват да делегитимират, изяснявайки нейния експлоататорски характер. Като допълнителна линия на социалния сблъсък се добавя критиката срещу „интелигенцията“, чиито порядки, начин на живот и отношение към „народа“ представляват в очите на селското население директно доказателство за принципната порочност на града. Критиката срещу интелигенцията бележи и форма на самоизтъкване на традиционните представи на селяните за значимостта на селския труд като производителен и натрупващ в контраст с пилеещия разкош на градските съсловия. Порочният начин на живот на градската интелигенция я отчуждава от народа и я дисквалифицира като нелегитимен елит, нямащ право да изисква жертви „на гърба на народа“: *„Наистина, нашите учени хора като идат да се доизучат в Европа изменят се съвсем, други хора стават. Научават се там да носят високи*

кюнтове на главите си, бастунчета, да си оставят франежански брадички, да носят ръкавици и като се завърнат, носят се високо, срам ги е да се срещат с простите и одрипаните, гнусят се от селяните, не искат да знаят за тях, а камо ли да работят за тяхното добро... Научили се на народен гръб и с народни пари, те гледат да се настанят на някой тлъст мъснет, а народа – дявал го взел него – стига да плаща данъка, за да иде тлъстият айляк на време“ (в. Селски вестник, бр.1, 01.09.1893).

Заклучение

Патриархалният характер на традиционната българска община задава нейния автономен и саморегулиращ се социален характер спрямо „голямото общество“ на Османската империя. Заедно с това, българската патриархалната общност е отчуждена от държавната власт, която се явява като „външна“ и враждебна природна сила. В съзнанието на традиционните селяни държавната власт има „чужд“ характер, който не е свързан с обичайните отношения на родство, съседство и споделена вяра, които изграждат комуналния свят на българския селянин. Доказателство за това са свързането на държавата с думи, обозначаващи нейния инороден и силов характер като „аскер“, „гавазин“ (въоръжен пазач), „беклеме“ (полицейски пост), „зандан“ (затвор), „ундурин“ (полски пазач) или думи, свързани с плащането на данъци като „ангария“ (трудова повинност), „есак“ (забранено), „давия“ (съдебен спор) (Найденев, 2001: 391). Индиферентността и притаената враждебност на традиционната общност към държавата представлява резултат от конфликта между социалната логика на селската община, в която водещи са отношенията на родство, взаимопомощ и уважение и политическата логика на силова доминация и съсловно подчинение, налагани върху селяните от Османската империя. Създаването на самостоятелната българска държава не носи внезапна промяна на този структурен конфликт, въпреки че създава надежди сред селяните за различно отношение към тях от „българската“ държавна власт. Либералните елити в буржоазна България продължават започналите през Танзимата процеси на държавна централизация и модернизация. Правителствата след 1879 г. задълбочават процеса на интеграция на общинските първенци в бюрократичния апарат, превръщайки кмета в пряко подчинен служител на органите на изпълнителната власт, с което все повече отнемат неговата традиционна роля на посредник между държавата и селската общност.

Поддронването на автономните общински механизми се осъществява и чрез интегрирането на модерно право, което отнема значителна част от правомощията на общностните институции да разрешават и медиират спорове. Налагането на задължителната наборна служба води до допълнителен натиск върху общината, изтръгвайки голяма част от младото мъжко население извън рамките на общността и социализирайки ги в качествено различна среда, в която традиционните авторитети губят своята убедителност. Отчуждаването на селските първенци от комуналните отношения в общината се задълбочава и от неспиращата практика на политически конфликт и конкуренция, отключени от сблъсъка между алтернативните партийни клиентелистки мрежи. Необходимостта от овладяване на администрацията и местната власт за спечелване на парламентарните избори води до корумпиране на селските първенци, като ги превръща в „партизани“, длъжащи положението си на една или друга партия, а не на доверието и престижа си сред общността. Легитимността на традиционните лидери допълнително се подронва от изпълнението на техните „задължения“ в организирането на омразната трудова повинност и от ръководната им роля в организирането на изборите, които се ползват сред селяните с недоверие и скептицизъм. Не на последно място по важност за натрупването на протестни нагласи е постоянното развитие на данъчния апарат и увеличаването на данъците върху селяните.

Протестните нагласи, натрупани срещу комбинацията от държавна централизация и делегитимация на общинските първенци, водят до създаване на устойчив социален конфликт в българското общество между голямото мнозинство съставено предимно от дребни селяни, самовъзприемащи се като „народа“ и политическия елит, включващ освен политическата класа и „чорбаджиите лихвари“. Структурирането на подобен тип популистки критики срещу сформиращите се елити, които дължат постигането на политическото и икономическото си положение на анти-традиционни механизми, води селяните към опити за тяхната делегитимация. Именно в този контекст се осъществява и символният жест на оспорване легитимиращата либералните елити митологията на „свободното“ настояще и „робското“ минало, чрез популяризирането на критичното мото „от турско по-лошо“. Устойчивостта на този нов социален конфликт в българското общество създава предпоставки както за по-активно ангажиране на селяните с изборния процес, така и за подкрепа на анти-системни партии като БРСДП и БЗНС.

Литература

- Бел, Д. (1993). Александър Стамболийски и Българския земеделски народен съюз, 1899-1923. Издателска къща „Детелина 6“, София.
- Беров, Х. (2019). „Когато гръм удари“ : Балкански политики за възстановяване в ситуация на глобална икономическа криза, средата на XIX в. – средата на XX в. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Бочев, С. (1993). Големият бунт: Възникване на земеделското движение в България. Издателско дружество „Мир“, София.
- Даскалов, Р. (2005). Българското общество, Том 1: Държава. Политика. Икономика. Издателска къща „Гутенберг“, София.
- Димитров, С. (1956). Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи. В: Сп. Исторически преглед, бр.6, с. 27-58.
- Колев, В. (2006). Общините в България (60-те-80-те години на XIX век). ИФ-94, София.
- Милкова, Ф. (1970). Поземлената собственост в българските земи през 19 век. Изд. „Наука и изкуство“, София.
- Маринов, Д. (1995). Българско обичайно право. Академично издателство „Марин Дринов“, София.
- Найденев, Н. (2001). Антропология на патриархалния език. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Палангурски, М. (2007). Избирателната система в България (1879-1911). Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, Велико Търново.
- Папучев, Н. (2012). Фолклор и национална култура. Изд. „Кралица Маб“, София.
- Тодоров, А. (2001). Избирателни закони и избирателна активност (примерът на България, 1879-1946), В: Аврейски, Н., Попнеделев, Т. (съст.), Историкът – гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Хаджийски, Ив. (1974). Оптимистична теория за нашия народ. Изд. „Български писател“, София.
- Христов, Х. (1976). Аграрният въпрос в Българската национална революция. Изд. „Наука и изкуство“, София.
- Христов, Х. (1973). Българските общини през Възраждането. Издателство на Българската академия на науките, София.
- Христов, Т. (2007). Легитимирането на държавната власт и селските бунтове от 1900. Фондация „Извор“, София.
- Adanir, F. (1998). The Ottoman Peasantries, c.1360-c.1860. In: Scott T. (ed.). The Peasantries of Europe from Fourteenth to Eighteenth Centuries. London and New York, Longman, pp. 269-310.
- Anderson, P. (1974). Lineages of the Absolutist State. Bristol, NLB.
- Barkey, K. (1991). Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth-Century France and Ottoman Empire, *American Sociological Review*, Vol. 56, No.6 (Dec. 1991), pp. 699-715.
- Batou, J., Szljajfer, H. (eds.), *Western Europe, Eastern Europe and World Development, 13th-18th Centuries: Collection of Essays of Marian Malowist*, Brill, Leiden.

- Boliari, N. (2008). Two Essays on the Land Tenure Institutions of Bulgaria: Evolution, Land Fragmentation and Land Productivity. Carleton University (unpublished dissertation).
- Chirof, D., Ragin, C. (1975). The Market, Tradition and Peasant Rebellion: The Case of Romania in 1907. In: *American Sociological Review*, Vol. 40, No.4 (Aug. 1975), pp. 428-444.
- Crampton, R. J. (1981). Bulgarian Society in the early 19th century. In: Clogg, R. (ed.), *Balkan Society in the age of Greek Independence*. Palgrave Macmillan, pp. 157-205.
- Davison, R. H. (1963). *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. New Jersey, Princeton University Press.
- Fleet, K., Ianeva, S. (2014). *Ottoman Economic Practices in Periods of Transformation: The Case of Crete and Bulgaria*. Turk Tarin Kurumu, Ankara.
- Georgieva, V., Blagoeva, N. (2020). Development of the Bulgarian Tax Legislation in the Taxation of the Agriculture Income in the Period 1878-1945. In: *Agricultural Sciences*, Vol. 12, Is. 27.
- Inalcik, H. The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600. In: Inalcik, H., Quataert, D. (eds.) (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume I: 1300-1600*, Cambridge University Press.
- Jelavich, B. (1983). *History of the Balkans, Vol. I: Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge University Press.
- Jenkins, J. C. (1982). Why do Peasants Rebel? Structural and Historical Theories of Modern Peasant Rebellions. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 88, No.3 (Nov.1882), pp.487-514.
- Karaman, K. K., Pamuk, S. (2010). Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914. In: *The Journal of Economic History*, Vol. 70, No.3 (Sept. 2010), pp. 593-629.
- Kirov, J. (2009). Foreign Law Between “Grand Hazard” and Great Irritation: The Bulgarian Experience After 1878. In: *Theoretical Inquiries in Law*, Vol. 10, No. 2.
- Landsberger, H. (ed.). (1974). *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change*. Macmillan Press.
- Lewis, B. (1961). *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford University Press.
- McGowan, B. (1981). *Economic life in Ottoman Empire: Taxation, trade and struggle for land, 1600-1800*. Cambridge University Press.
- Migdal, J. S. (1974). *Peasants, Politics, and Revolution: Pressures toward Political and Social Change in the Third World*. Princeton University Press.
- Özbek, N. (2018). Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance? In: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 49, No.2, (Autumn 2018), pp. 219-245.
- Paige, J. M. (1975). *Agrarian Revolution: Social Movements and Export Agriculture in the Underdeveloped World*. The Free Press.
- Quataert, D. The Age of Reforms. In: Inalcik, H., Quataert, D. (eds.) (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume II: 1600-1914*. Cambridge University Press.
- Scott, J. (1977). Hegemony and the Peasantry, Politics and Society, Vol. 7, Is. 3, pp. 267-296.
- Shanin, T. (ed.). (1987). *Peasants and Peasant Societies: Selected Readings*. Basil Blackwell.
- Shaw, S. J. (1975). The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System. In: *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No.4, (Oct.1975), pp. 421-459.

- Skocpol, T. What Makes Peasants Revolutionary? In: Weller, R.P., Guggenheim, S. E. (eds.), Power and Protest in Countryside: Studies of Rural Unrest in Asia, Europe, and Latin America, Duke University Press, pp. 152-180.
- Thompson, E. (1991). Customs in Common. Penguin Books, London.
- Wallerstein, I. (1974). The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. University of California Press.
- Wolf, E. R. (1969). Peasant Wars of the Twentieth Century. New York, Harper & Row Publishers.

Архивни източници

- Вестник „Освобождение“, Търново, (26.08.1895 – 15.08.1898) (бр.10, 1895; бр. 11, 1895; бр. 13, 1895)
- Вестник „Селски вестник“, с. Мусина, (28.08.1893 – 19.11.1908) (бр.1, 1893; бр.4, 1893; бр.8, 1893; бр.10, 1893)
- Държавен вестник (бр.4, авг.1879; бр. 116, окт. 1882; бр. 108-111, септ. 1882; бр. 70, юли 1886)

**The Communication Approaches of the Government Leaders of Bulgaria and
Germany regarding the Coronavirus Pandemic:
Comparative Discourse Analysis
(March 2020 – July 2021)**

Bianka Bogoevska

**Sofia University “St. Kliment Ohridski”
PhD student, e-mail: bianca.bogoevska@gmail.com**

***Abstract:** The scientific article presents a comparative discourse analysis of how the ex-PM of Bulgaria Boyko Borissov and the ex-chancellor of Germany Angela Merkel communicated with their audiences regarding the measures aimed at tackling the coronavirus pandemic. The article seeks to illustrate and shed light on the political communication of leaders in times of crisis. The analysis is focused on media speeches between March 2020 and July 2021 (April 2021 for Borissov). The key conclusion of the study is that Borissov was straightforward and to a large extent laconic. He depended on citizens' own perceptions and responsibility, turning toward them as someone who should remind them of the danger, not persuade them that their life is jeopardized. A. Merkel, in turn, tried to reach her audience's perceptions and feelings, aiming to persuade them that the threat is there and it will affect each person in all possible ways.*

***Keywords:** Boyko Borissov, Angela Merkel, Coronavirus Pandemic (COVID-19), communication.*

**Комуникационните подходи на правителствените ръководители на
България и Германия по отношение на коронавирусната пандемия:
сравнителен дискурсивен анализ
(март 2020 – юли 2021)**

Бианка Богоевска

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Докторант, e-mail: bianca.bogoevska@gmail.com**

***Резюме:** Научната статия представлява сравнителен дискурсивен анализ на комуникационните подходи на бившия министър-председател на Република България Бойко Борисов и бившия канцлер на Федерална република Германия Ангела Меркел по отношение на мерките за справяне със здравната криза, предизвикана от коронавируса. Статията цели да обрисова и предложи по-добро познаване на политическата*

комуникация на лидерите по време на кризи. Взимат се предвид медийните изявления на двамата, а анализът обхваща периода между март 2020 г. и месец юли 2021 г. (м. април 2021 г. за Бойко Борисов). Основният извод, до който се достига, е, че Б. Борисов е праволинеен, пряк и до голяма степен лаконичен. Той разчита на вече изградилите се възприятия и отговорност на гражданите и се явява в ползрението им като някой, който е там, за да напомни за заплахата, а не за да ги убеди, че такава изобщио съществува. А. Меркел от своя страна чрез изявленията си търси пътища, по които да стигне до възприятията и усещанията на хората и да ги убеди, че опасност има и че тя ще повлияе на всеки един човек по всички възможни начини.

Ключови думи: Бойко Борисов, Ангела Меркел, пандемия от коронавирус (COVID-19), комуникация.

Увод

С избухването на пандемията в началото на 2020 г. на дневен ред освен всичко останало бе поставен и въпросът за убедителната политическа комуникация в условията на глобална криза. По-точно – какви подходи предприеха политическите лидери в опита си да насърчат гражданите да спазват (или не спазват) противоепидемичните мерки. Целта на статията е да даде отговор на този въпрос чрез сравнителен дискурсивен анализ на два случая – България и Германия. Обект на статията са комуникационните похвати (обединени в подход), използвани от бившия министър-председател на Република България – Бойко Борисов – и канцлера на Федерална република Германия – Ангела Меркел. Предметът е тяхното сравнение – а именно, как се доближават и разграничават подходите на канцлера на държава с дълголетна демократична история, каквато е Германия, и на бившия министър-председател на България, която може да се класифицира като млада демокрация (вж. напр. Кийфър, 2007). Статията цели да обрисова и предложи по-добро познаване на политическата комуникация на лидерите по време на кризи, като се сравнят две демократични държави на различен етап от своето развитие по отношение на политическа култура (вж. Алмънд и Верба, 1963).

Статията стъпва върху теорията за т.нар. секюритизация – наративният процес на идентификация на заплахата и предприемането на извънредни мерки – за пръв път представена от Оле Уевър (1995). Тази теория предоставя подходящ инструментариум за илюстриране на това, как политическите актьори влизат в интересубективна комуникация с

гражданите в опита си да ги убедят, че в действителност криза има и че е нужно те да се откажат от определени граждански права, за да може кризата да бъде преодоляна.

В сравнителния дискурсивен анализ се взимат предвид медийните изявления на А. Меркел и Б. Борисов, а анализираният период обхваща периода между месец март 2020 г. и месец юли 2021 г. (месец април 2021 г. за Бойко Борисов). Приложена е методологията на дискурсивния анализ – изследване на изразните средства и понятията, с които политическите лица си служат, какво внушение оставят те у публиката и най-вече кои са фундаменталните възприятия, от които анализираните изявления биха могли да извират.

Настоящият текст ще представи първо преглед на литературата, теоретична рамка и методология, а след това ще продължи с изводите на изследването относно Бойко Борисов и Ангела Меркел. Междувременно ще се начертаят приликите и разликите между подходите на двамата лидери. Накрая ще се представят кратко обобщение (дискусия на резултатите) и приносите на труда.

Литературен обзор

В тази част на разработката ще се разгледат вече наличните академични материали относно комуникацията по време на коронавирусната пандемия, започнала през 2020 г. Подборът на авторите и материалите е продиктуван от стремежа да се представят различните призми, през които кризисната комуникация е изследвана – като конструиране на значения, лингвистични особености на посланията, емоционално влияние на посланията върху публиката.

Бернадет Хайлнд-Ууд, Джон Гарднър, Джули Лийск и Улрих Екер (Хайлнд-Ууд и др., 2021) разглеждат комуникацията по време на пандемията и влиянието ѝ върху резултатите от мерките. Те твърдят, че ефективната комуникация по време на здравна криза не се базира само на послания, а по-скоро е един интерактивен процес на обмяна на информация и мнения сред различните индивиди, групи и институции. Този тип комуникация изисква продължително ангажиране с общностите. Що се отнася до отделните послания, според тях широката подкрепа за едно послание не зависи единствено от самото послание като такова, а и от това, как процесът на развитието му се комуникира с гражданите. Дава се за пример Австралия, където според авторите

комуникационната стратегия е довела до по-високо публично доверие, увереност и най-вече спазване на изискваните мерки.

Сара Голъст, Ребека Наглър и Ерика Фаулър (Голъст и др., 2020) изследват комуникацията около пандемията в САЩ. Те начертават комуникационните условия, които според тях допълнително влошават кризисната обстановка. Това са междупартийните конфликти, противоречията в наличните научни изследвания, омаловажаването на опасността, прекалената емоция, фрагментираната медийна среда и посланията на тогавашния президент Доналд Тръмп. Според авторите тези фактори са допринесли за разнопосочните отзвуци сред медиите, партийните лидери и обществото, а това от своя страна е довело до разнопосочни нагласи и действия, предприети от американските граждани. В крайна сметка, отчасти вследствие на гореизброените фактори крайните резултати от противоепидемичните мерки се оказват различни в различните области.

Филипе Собрал, Джулиана Карвальо, Уршула Лаговска и Лилиане Фуртадо (Собрал и др., 2020) провеждат експериментално проучване в Бразилия, в което представят четири сценария за послания относно коронавируса. Респондентите оценяват как сценариите влияят на нивото им на тревожност, одобрението им за действията на правителството за справяне с кризата, цялостното доверие в правителството, както и възприятията им за честността на правителството. Респондентите са разделени на различни групи, като всяка група дава отговор на различните сценарии. Четирите сценария са както следва:

- песимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към конкретни мерки;
- песимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към генерални мерки;
- оптимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към конкретни мерки;
- оптимистично звучащ лидер, който отправя послание, с което призовава към генерални мерки.

Резултатите от проучването, в което участват 436 респонденти, сочат, че песимистичният тон на посланията има ясно изразено влияние върху нивата на тревожност у респондентите. Негативните послания също са в по-голяма степен свързани

с по-високо одобрение за правителствените мерки, отколкото оптимистичните. От друга страна, това, дали в посланията се говори за специфични или генерални мерки, не влияе върху тревожността или доверието в правителството.

Том Кристенсен и Пер Льограйд (Кристенсен & Льограйд, 2020) изследват комуникацията на кризата в Норвегия. В анализа си те обръщат внимание на едно специфично понятие от сферата на психологията – „създаване на значение“ (“meaning-making”). Това е процес, при който политическите актьори използват определени аргументи и символи в подкрепа на предприетите от тях мерки за излизане от кризата (Бойн и др., 2017). Според авторите този процес е добре застъпен в норвежката комуникационна стратегия чрез слогана „Да работим заедно“ и това е подсилило успеха на правителството в справянето с кризата, заедно с високото доверие на гражданите в системата. Важен елемент на изследването е и поддържането на репутацията на правителството като част от комуникационната стратегия.

Маурицио Ферера, Йоан Миро и Стефано Ронки (Ферера и др, 2021) разглеждат комуникацията в Германия. Според тях Ангела Меркел успява „сравнително ефективно“ (с. 1343) да се справи комуникационно в хода на кризата и това среща високо одобрение от германските граждани. Комуникационната ѝ стратегия, твърдят авторите, се базира на „целенасочен подход“ и дори на „убеждаващо лидерство“, при което убеждението в определени вярвания и ценности е ключово (пак там).

Силвия Яворска (Яворска, 2021) се фокусира изцяло върху комуникационния подход на А. Меркел по отношение на здравната криза. Тя изследва лексико-граматическите особености на телевизионните речи на Меркел, както и на медийните ѝ брифинги. Според автора тогавашният канцлер на Германия построява стратегията си върху специфичен набор от езикови конструкции, които са били използвани и преди кризата, но тогава употребата им се засилва значително. Посочва се, че Меркел се възприема като един от малкото лидери, които успешно „минават“ през първата вълна на пандемията. Подходът ѝ се дава като пример за успешно убеждаване на обществото.

От разгледаните материали се вижда, че темата представлява интерес за учени от всички краища на света. Изследвани са различни аспекти на кризисната комуникация, в която политическите лидери встъпват – конструиране на значения, лингвистични особености на посланията, влияние на посланията върху тревожността у гражданите и

доверието им в правителството, различни тенденции. Настоящата статия има за цел да допринесе към научния дебат, като вземе лидерската фигура на Ангела Меркел и я сравни с тази на Бойко Борисов. Към момента няма анализи за комуникационната стратегия на българското правителство в началото на кризата, така че настоящият труд може да допринесе именно с това – да се сравни подходът на лидера на западноевропейска държава с този на лидера на страна от Източна Европа.

Теоретична рамка

След като бе представен обзор на общата литература по темата, в тази част ще се разгледа избраната теория, върху която стъпва изследването. Както бе споменато в увода, теорията, която трудът прилага, е тази за секюритизацията. Оле Уевър (Уевър, 1995) е този, който поставя основите на теорията, която се явява като продължение на конструктивизма в академичната литература в сферата на международните отношения. Според конструктивизма, и съответно според теорията за секюритизацията, една заплаха за международния и националния ред се превръща изцяло в такава, когато някой излезе пред обществото и с волеви акт я опише като такава. Това течение се развива заедно с реализма, според който заплахите съществуват независимо от това дали някой ги комуникира като такива, или не. Тази статия няма за цел да застане зад всички идеи на конструктивизма и да „докаже“ истинността му, тъй като и в двете теоретични полета има достатъчно смислени елементи. По-скоро, теорията за секюритизацията като клон на конструктивизма предоставя нужните идеи и термини, които да помогнат на един изследовател да проучи и опише процеса по представянето на една заплаха като такава. Според тази теория сигурността трябва да се разглежда като речеви акт – нещо се „произнася“ като заплаха, а от това следват мерки. За да бъде този речеви акт „секюритизация“, той трябва да следва определена структура, наподобяваща военната комуникация в миналото, чрез използване на историческите понятия за оцеляване, неотложност, заплаха и защита. Обявяването на нещо за заплаха за сигурността е процес с три основни елемента:

1. Даден актьор твърди, че съществува заплаха за нещо или някого;
2. Актьорът изисква правомощията да предприеме извънредни мерки за справяне със заплахата;

3. Актьорът убеждава гражданите, че справянето със заплахата оправдава нарушаването на дадени норми (ограничаването на права) за определено време.

Връщайки се към темата на труда, комуникацията по време на коронавирусната пандемия изглежда като подходящ пример за обрисуването на една заплаха, която бива описвана като налагаща ограничаването на част от гражданските права. Според теорията това е опасност, която до определена степен бива възприета като такава на базата на информация, идваща от централните правителства. В този смисъл, важно е да се проследи как точно политическите лидери минават през този процес на „секюритизация“ на коронавируса, изпълнявайки горепосочените стъпки. Теорията е включена в труда не за да бъде доказана или отхвърлена – целта е да онагледя кризисната комуникация, при която гражданите се отказват (или не се отказват) доброволно от част от правата си.

Към момента вече съществуват изследвания, в които пандемията е анализирана през призмата на тази теория. Ана Молнар, Лили Такач и Ева Харнос (Молнар и др., 2020) анализират комуникационния подход на унгарския премиер Виктор Орбан, привеждайки в употреба понятието за секюритизация. Според тях във вербалната комуникация на Орбан силно се застъпват понятията за война и военно както в метафоричен, така и в реалистичен план. За пример се дават използвани от него понятия като „невидим, непознат враг“, „битка“, „отбранителна линия“, „боен план“, „отблъскване на атаката“ и др. Именно тези послания според авторите са индикатор за секюритизацията на коронавируса от страна на унгарския премиер. Молнар, Такач и Харнос дават за пример и посланията на други лидери. Доналд Тръмп например описва себе си като „военен президент“, който се бори с невидим враг, а Си Дзинпин говори за „народна война“ срещу коронавируса. Генералният секретар на ООН Антонио Гутереш твърди по време на среща на върха на Г-20, че „ние сме на война с вирус – и не изглежда да я печелим“.

Елементите, които теорията за секюритизацията описва, със сигурност се срещат не само в гореизброените примери, а и сред посланията на други лидери. Настоящият текст цели да изобрази секюритизацията в изказванията на А. Меркел и Б. Борисов, и така да допринесе към академичния дебат по темата за сигурността като наратив.

Методология

След като бе представена теорията, в тази част ще се разгледа методологията, приложена в статията. Както вече бе споменато, изследването представлява сравнителен дискурсивен анализ. В тази глава ще се разгледат основните характеристики на дискурсивния анализ, предимствата и недостатъците му, защо статията стъпва върху дискурсивен анализ, методите, приложени в изследването и ограниченията им.

За дискурса като понятие е написано много. Според някои автори това е „фиксацията на значение в определена област“ (Йоргенсен & Филипс, 2002: 141). В най-общи линии, дискурсът означава комуникация. Ето защо, когато целта е изследване на комуникацията, първият метод, който изниква в ума на анализатора, е дискурсивен анализ. Чрез анализ на културните и лингвистичните особености на устната и писмената реч може да се проследят схващанията и целите на изследваните индивиди. Сравнителният дискурсивен анализ дава възможност да се съпоставят послания, идващи от различни личности, култури и езици. Този тип методология е приложен в настоящия труд с няколко цели: да се съпоставят посланията на двама политически лидери, които мислят, говорят и съществуват в различни среди; да се начертаят приликите и разликите в изявленията им; да се установят възприятията на тези политически актьори по темата; както и да се установят техните цели и средствата, които прилагат, за да постигнат тези цели.

Дискурсивният анализ позволява всички тези неща, но в същото време има и своите недостатъци. Първо, очевидно е, че хората не казват и не пишат всичко, за което мислят. Второ, широката общественост няма достъп до всичко, което е казано или написано. Трето, различните анализатори могат да интерпретират едно и също изказване по различни начини, в зависимост от своите собствени възприятия и средата, от която идват. Именно заради това е важно тези ограничения да се приемат и изследователят да се опита да е възможно най-малко субективен. Това, разбира се, е трудно за постигане, но когато се начертаят ясно критериите, по които се сравняват и тълкуват изявленията, субективността може да бъде ограничена. Именно тези критерии и методи ще се представят в следващите абзаци.

Настоящият анализ взема предвид медийните изявления на А. Меркел и Б. Борисов, а анализираният период обхваща периода между м. март 2020 г. и м. юли 2021 г. (м. април 2021 г. за Бойко Борисов). Няколко основни неща се разглеждат в изказванията:

- основни понятия, и по-точно възприятията, които се свързват с тези понятия;
- рационалност и емоционалност в посланията;
- цел на посланията – да се каже нещо с идеята, че хората ще го разберат според собствените си идеи и възприятия (напр. представяне на данни тип „нещата са такива, каквито са“), или да се направи опит за разубеждаване на хората в настоящите им възприятия и убеждаването им в схващанията и вярванията на говорещия;
- наличие или отсъствие на опит за извикване на определени емоции – страх, тревожност, вяра, емпатия, вина.

В последващия анализ се представят изказванията на Борисов и Меркел, като всеки от гореизброените елементи се взема предвид в обобщението на изводите.

Относно обхвата и броя на изследваните изказвания, разглежданият период е март 2020 – юли 2021 за Ангела Меркел и март 2020 – април 2021 за Бойко Борисов, тъй като тогава приключва неговия мандат. Материалите са намерени в интернет по ключови думи. При Бойко Борисов са идентифицирани 9 изказвания (в 9 различни дни). При него изявленията са малък брой, тъй като той делегира голяма част от комуникацията си на ген. Венцислав Мутафчийски, председател на Националния оперативен щаб за борба с коронавируса. На това ще се обърне специално внимание няколко абзаца по-надолу, в началото на аналитичната глава. При Ангела Меркел, която е водещата фигура в кризисната комуникация на Германия, са идентифицирани 18 изказвания (в 18 различни дни). В сравнителния анализ се набляга на съдържанието на изказванията, а не на интензитета им поради горепосочената причина – Бойко Борисов не води сам комуникационната стратегия, за разлика от Меркел.

Ключово за всеки изследователски труд е да се посочи доколко методите му са надеждни и валидни. Надеждността касае това, дали друг изследовател би получил същите резултати при използването на същите методи. Въпреки че гореизброените критерии, на базата на които се анализират изказванията, не са операционализирани числено, те са описани в детайли, така че по всяка вероятност друг анализатор би направил същите изводи. Валидността се отнася до точността на метриците, които се прилагат, по-точно дали постигат целите си, като „измерват правилно“. Тук отново може да се каже, че липсата на количествена операционализация прави установяването на

валидност по-трудна. В същото време обаче гореизброените критерии стъпват върху дихотомии – емоционалност или рационалност, наличие или липса на опит за събуждане на емоции (и то изрично посочени емоции), наличие или липса на опит за убеждаване в нещо. Тези бинарни категории правят анализа по-точен, отколкото би бил без предварително изредени критерии.

Анализ

След като бяха представени литературният обзор, теоретичната рамка и методологията, текстът продължава с анализа на комуникационните похвати на Бойко Борисов и Ангела Меркел. Първо ще се разгледат и анализират изявленията на Борисов, а след това на Меркел, като накрая ще се представи обобщено сравнение между двата подхода.

Преди да се представят анализът и изводите, е нужно да се направи важно уточнение. Както бе споменато няколко абзаца по-нагоре, Бойко Борисов не е единствената фигура в комуникацията на българското правителство по отношение на коронавируса. Той „делегира“ немалка част от изявленията на председателя на НОЩ ген. Мутафчийски, както и на тогавашния здравен министър Костадин Ангелов. Тук някой би попитал – тогава защо не се анализира цялостният подход, като се вземат предвид изявленията и на трите фигури?

Причината анализът в частта си за България да се фокусира върху Б. Борисов е желанието да се изследва ролята на лидера в кризисната комуникация. Именно затова изследването се съсредоточава не толкова върху кризисната комуникация на двете правителства генерално, а на това, което идва като послания от Борисов и Меркел. Този подход има своите ограничения, например невъзможността за сравнение на интензитета на изказванията. В същото време обаче дори при тези обстоятелства сравнението между подходите на двамата лидери остава плодотворно, тъй като дава представа за възприятията и целите на тези политически актьори. Освен това фактът, че Бойко Борисов прехвърля част от комуникацията върху други фигури, сам по себе си е част от неговата комуникационна стратегия. Това е индикатор за няколко неща. Първо, показва желание за „дисперсия“ на комуникацията, а не съсредоточаването ѝ в един субект. Има известна вероятност целта да е „подсигуряване“, или по-точно „диверсификация“ на влиянието върху българското общество, тъй като, поне на теория, е по-лесно няколко фигури да

успеят да убедят повече целеви групи, отколкото една-единствена фигура. Второ, този избор индикира желание комуникацията да се възприеме от обществото като експертна. По този начин сякаш се казва на публиката, че това е здравна криза, която трябва да бъде разрешена от здравни експерти, а не от политици. Тук политическият лидер се явява като подкрепяща периферия, той има участие в управлението на кризата, но тежестта пада върху хората, които имат нужните знания и информация.

При Ангела Меркел се наблюдава подобен подход в първия месец на пандемията, но след това тя става основното лице, което излиза пред германското общество и говори за вируса и мерките до края на мандата си като канцлер. Въпреки тази основна разлика в подходите има смисъл да се начертаят приликите и разликите в изявленията на двамата, тъй като независимо от това, дали са избрали да са водещите комуникационни фигури, те остават политически лидери. А именно това е целта на анализа – да се анализира комуникацията на политическите актьори.

След като бе направено това уточнение с някои съпътстващи го изводи, следва представяне на посланията на Бойко Борисов, а след това – тези на Ангела Меркел.

Най-общо казано, в публичните изявления на Бойко Борисов се наблюдава прямота, прагматичност, целенасоченост и до известна степен лаконичност. Той не се обръща към гражданите с особено дълги речи, в които да започне отдалеч с обрисуването на опасността от пандемията и ефекта ѝ върху личния живот на хората. Внушението, което изказванията му оставят, е по-скоро следното: има пандемия, има и мерки; трябва да спазваме мерките, ако искаме пандемията да приключи, дори това да ни коства лични жертви. Често се позовава на статистически данни за заболели и жертви, а основните понятия, около които посланията му се въртят, са „отговорност“, „дисциплина“, „чувство за самосъхранение“. Примери за тези послания са следните изказвания:

- *„Ваксинирайте се, бъдете отговорни! Само така можем да победим COVID-19 и да продължим да живеем нормално.“* – август 2021 (БТА, 2021);
- *„(...) силно се разчита на чувството за самосъхранение и личната отговорност на хората (...)“* – март 2021 (Единен информационен портал, 2021);
- *„Сега е време да покажем, че сме дисциплинирана нация. Ако всичко мине наред по Великденските празници и има самодисциплина, ще можем да*

отворим парковете и планините край големите градове.“ – април 2020 (Каркаланова, 2020).

Понятия като „солидарност“, често използвани от Ангела Меркел, както ще се види по-долу, рядко се споменават от него изрично. Изключение е изказването му на стратегически форум в Словения относно реакцията на ЕС по отношение на пандемията:

- *„Провали ли се светът с COVID-19 – провали се! Имаше ли солидарност – нямаше! Бяхме ли неподготвени – категорично неподготвени!*“ – август 2020 (БТВ Новините, 2020), както и изявление от пролетта на 2021 г.:
- *„Ключовата дума е солидарност, за да може целият Европейски съюз – силен, единен, солидарен, да излезем от тази пандемия“* – април 2021 (Министерски съвет Република България, 2021)

Въпросните цитати оставят впечатлението, че солидарността се възприема от него като нещо, което се изразява най-вече на наднационално и международно ниво, а на личностно ниво ключови са отговорността и чувството за самосъхранение, както бе посочено по-горе. По-точно, в първото изказване понятието не се споменава експлицитно в смисъла на „международна солидарност“, но следва да се вземе предвид обстановката на форума, който е наднационален, както и частта със „светът се провали“. Тези два фактора, в комбинация с употребата на „солидарност“ единствено в този контекст, до голяма степен сочат към разбирането на солидарността като нещо, което е повече присъщо за отношенията между обществата, а не толкова за отношенията между индивидите. Второто изявление, направено осем месеца по-късно, затвърждава това твърдение. Според изявлението „солидарен“ е и трябва да бъде Европейският съюз, за да може да се излезе от пандемията. Именно употребата в този контекст и липсата на изявления, които описват солидарността като междуличностно отношение, индикират гореописаното възприятие на Б. Борисов.

По думите на Борисов, за да излезе българското общество от пандемията, индивидите следва да са със силно „чувство за самосъхранение“, „отговорни“ и „дисциплинирани“. В този наратив коронавируса е един огромен и временен проблем, който индивидът трябва да посрещне с мисъл за това, какво е влиянието върху самия него, и от там да се появи чувството за отговорност спрямо другите, а за всичко това са нужни жертви и самодисциплина. Основната идея тук е, че схващането на личността за мястото ѝ

в социума се построява изцяло от вътре навън – за да сме отговорни пред другите в общността и да ги предпазим, следва да опазим самите себе си.

Друг основен момент в подхода на Бойко Борисов е, че той се обръща към обществото с презумпцията, че гражданите така или иначе осъзнават опасността от пандемията, и следва единствено да им се напомни, че тя е там – не е изчезнала, и отговорността за справянето с нея е тяхна. Пример за това е:

„Ние сякаш сме свършили с пандемията, тя си е заминала. Такова е отношението на хората и не знам кой им внушава, че всичко е преминало“ – март 2021 (Бонева-Благоева, 2021).

Както вече бе споменато, липсва детайлно описание на отражението ѝ върху личните животи на хората и различните сфери на живота. С други думи, убеждаващият елемент в комуникационния подход е не е силно застъпен, набляга се на приканването към действия – чрез внушаване на отговорност и дисциплина.

Основното обобщение, което може да се направи на базата на горните цитати и изводи, е, че наративът на Б. Борисов се основава на възприятието, че обществото е съставено от индивидуални личности, които трябва и могат да мислят за себе си, а от там идва и отговорността към другите. В това индивидуалистично общество личностите са достатъчно зрели и до голяма степен могат да преценят сами колко е голяма опасността на базата на своите собствени възприятия, в комбинация с експертната информация, поднесена от Националния оперативен щаб. Главното, което следва да се подава като послания към обществото, са призивите или по-точно напомнянията за дисциплина и отговорност, за да може опасността да премине по-бързо и животът да се върне към нормалното.

При Ангела Меркел също се наблюдават подобни призови за дисциплина и отговорност, но редом с тях тя застъпва и понятието за солидарност към личните истории, развиващи се на фона на глобалната статистика. Примери за призоваване към дисциплина, която ще бъде последвана от позитиви, са:

- *„Ако проявим възможно най-много издръжливост и дисциплина в началото на тази пандемия, ще можем да се върнем към икономическия и социалния живот по-бързо и устойчиво“* – март 2020 (SCMP, 2020);

- *„Най-ключовото в усилията ни да преборим вируса, е отговорното поведение на всеки един от нас, както и желанието за сътрудничество“* – декември 2020 (Нанан-Сен, 2020).

Междувременно в реториката на А. Меркел се наблюдава и алюзия към сътрудничество, солидарност и емпатия сред обществото:

- *„От Обединението на Германия насам, не, от Втората световна война насам, нашата страна не е била изправена пред предизвикателство, за справянето с което солидарността като действие да е била толкова важна, колкото сега“;*
- *„Паническото пазаруване, сякаш няма да има утре, е безсмислено и в крайна сметка показва пълна липса на солидарност“* – март 2020 (Стам и др., 2020)

В обръщение към младите, тя казва:

„Помислете кое е най-важно за вас. Не е ли здравето на семейството ви, на бабите и дядовците ви? А също и възможността за благоприятни образователни и работни условия в следващите години?“ – октомври 2020 (Нехра, 2020).

А. Меркел нерядко споменава и тежестта, която лекарите и медицинските сестри трябва да понесат, отново в опит да породи чувство за солидарност и емпатия:

„(...) не можем да оставим лекарите и сестрите сами (...)“ – април 2021 (Euronews, 2021).

Изявленията ѝ са най-честно съдържани, но на моменти се наблюдава и емоционалност, която може да се прочете като опит да предаде посланията си на ниво лични възприятия и чувства, за да резонира с аудиторията си:

„Не съм подготвена да стоя и да гледам как заразяванията стигат 100,000 на ден“ – април 2021 (Конъли, 2021).

Ей Би Си Нюз я цитира как казва, че е имала *„безсънни нощи“*, опитвайки се да вземе решения, които засягат живота на милиони души (Джорданс, 2021). Дейли Експрес отбелязва, че тя е почти просълзена, докато отправя призив към германските граждани да бъдат бдителни по време на коледните празници:

„Наистина съжалявам, от дъното на душата си“ – декември 2020 (Нанан-Сен, 2020).

Всичко това сочи към стремеж да стигне до хората по емоционален път и да ги убеди в наличието на реална опасност, като покаже, че тя самата е част от това.

Изключително интересен момент в посланията на А. Меркел е сравнението на пандемията с Втората световна война. В действителност, лидерите на други държави също правят паралел с това историческо събитие, но тук следва това да се отчете и като опит за нещо друго. Известен факт е, че в колективната памет на германците Втората световна война се възприема като срамен исторически момент – обществото не успява да предотврати идването на власт на нацистката партия, както и последващите събития. В този смисъл, подобно сравнение загатва именно това понятие за обща национална отговорност, а също е способно да събуди нежелание, донякъде полусъзнателно, отново да се стигне до момент, в който германците да изпитват срам и вина поради евентуална липса на солидарност и отговорност.

В общи линии, подходът на А. Меркел е диалогичен, донякъде емоционален, убеждаващ, изграден върху стремежа да се да събуди усещане за емпатия, но и вина. В своите речи тя тръгва отдалеч, за да убеди гражданите в опасността, която пандемията представлява, и ефектите ѝ върху всяка част от личния и обществения живот на хората. В наратива на Меркел основна е идеята не просто за самоопазването на индивида и произтичащите от това отговорности, а за сътрудничеството между хората, за солидарността и емпатията между тях. В този „разказ“ за вируса и за нуждата от сътрудничество социумът е обрисован като съставен от хора, които трябва да си помагат един на друг, за да се излезе успешно от кризата. Този подход не стъпва толкова на вече изградилите се възприятия и схващания на хората, повече представлява опит за преомоделирането им чрез внушение на различни емоции – страх, вина, емпатия, надежда – наред с призивите за дисциплина. Тук се наблюдава схващането, че в уплахата си хората не са толкова рационални и не може да се разчита единствено на това, което вече са изградили като представи и знания за коронавируса. Според този дискурс до тях трябва да се стигне едновременно по рационален и емоционален път, да се създадат или събудят емоции и схващания, да се илюстрира обществото като едно цяло, което следва да се приема като организъм.

Нека се върнем на елементите, които бяха посочени в методологията на текста:

- основни понятия, и по-точно възприятията, които се свързват с тези понятия;

- рационалност и емоционалност в посланията;
- цел на посланията – да се каже нещо с идеята, че хората ще го разберат според собствените си идеи и възприятия (напр. представяне на данни тип „нещата са такива, каквито са“), или да се направи опит за разубеждаване на хората в настоящите им възприятия и убеждаването им в схващанията и вярванията на говорещия;
- наличие или отсъствие на опит за извикване на определени емоции – страх, тревожност, вяра, емпатия, вина.

Разбира се, всички тези точки не са независими една от друга, а са взаимосвързани. Идеята е не да се схванат като отделни сегменти, а като възли в един и същ процес – съществуването на фундаменталните за индивида възприятия сами по себе си и понятията, чрез които са изразени; наличието или липсата на сантимент при артикулацията им; външната цел на изразяването по отношение на две неща – убеждение (или липса на такова) и извикване на емоции в публиката (или липса на такова).

Ако приложим тази рамка върху горните резултати, могат да се представят следните изводи. Основните понятия в подхода на Борисов са „самосъхранение“, „дисциплина“, „отговорност“. Те индикират, че той възприема обществото като система от индивидуални личности, които са достатъчно зрели, за да се нуждаят от афективно обяснение на това, колко е сериозна ситуацията. Солидарността, изглежда, се приема като нещо, което е повече присъщо за отношенията между обществата, а не толкова за отношенията между индивидите. В неговите изявления липсват явно изразени емоционални елементи; основно се стъпва върху позоваването на статистически данни. Набляга се на рационалното – нещата са такива, каквито са; трябва да правим това, което се очаква от нас, за да излезем от кризата. След като отсъстват елементите експлицитна емоционалност и опит за разубеждаване на хората от досегашните им възприятия (поне на ниво сантимент), е естествено да се отчете и липса на опит за пораждаване или събуждане на чувства като страх, тревожност, вяра, емпатия или вина.

При Ангела Меркел картината е различна. Ключовите понятия в наратива ѝ са „дисциплина“, „отговорност“, „емпатия“, „сътрудничество“, „солидарност“. Обществото се възприема, поне нагледно, като съставено от хора, които трябва да си помагат един на друг, за да се излезе успешно от кризата. Солидарността в този подход се разглежда като

междучелностно отношение. Нейните изявления са рационални до голяма степен, но някои от тях са също така афективни, като фактологическото в думите ѝ идва в подкрепа на сантимента, както и обратното. Целта ѝ е да стигне до различните групи на обществото и да ги убеди, че опасност съществува; а ако някой се е съмнявал в това – да пре моделира схващанията му. Тя се опитва да внуши различни емоции като емпатия, съчувствие, вина, и по-точно страх от бъдеща вина.

Редно е да се отбележи и друго нещо. Вероятно някой би се запитал дали наличието или отсъствието на явно изразен сантимент в думите на лидерите няма общо с фактора пол и с разпространеното схващане, че мъжете са принципно по-сдържани, а жените могат да изразяват определени емоции по-свободно. Със сигурност тази специфика играе някаква роля в изследваните случаи, но наред с това трябва да се отчетат две неща. Първо, има примери за лидери от мъжки пол, които правят емоционални изявления в един или друг контекст, с една или друга цел или интерес. Унгарският премиер Виктор Орбан например в своя реч от 2017 г., по време на която изразява несъгласието си с миграционните процеси в Европа, говори за *„бъдещето на нашите деца (...) и внуци“*, което може да бъде *„необратимо“* повлияно от нелегалната имиграция (Hungary Today, 2021). Тук може да се прочете изразяване на загриженост и опит за събуждане на страх и вина, като това показва, че посланията, целящи емоционални внушения, се срещат и при двата пола макар и да са възможни количествени разлики. Втората важна бележка е, че по време на управлението си Бойко Борисов срещаше комуникационна подкрепа в лицето на медийния си съветник Севделина Арнаудова. Може да се предположи, че изявленията му са плод на дискусия между двамата, а този фактор до известна степен би се очаквало да омекоти различията в неговия подход и този на Меркел.

Тук идва и мястото на теорията за секюритизацията. Явно е, че една криза може да се „секюритизира“ или представи като проблем за сигурността по различни начини. Също така от анализа се вижда, че привнасянето на силно емоционален подход е опит за още по-голямо засилване на тази секюритизация; така се очаква по-голям успех в резултатите от призивите за спазване на мерките. В случая анализът наблегна не само на артикулацията на заплахата като такава, тоест на пътя, който тя минава от изявленията на лидерите до нагласите на публиката, но и на възприятията, около които тези понятия се въртят. В

крайна сметка, независимо дали се наблюдава някакъв успех по отношение на мерките, тези възприятия (например какво е солидарност) са като самосбъдващо се пророчество, защото те са това, което индивидите като част от едно общество виждат, възприемат от своя страна и възпроизвеждат в голяма част от случаите.

Заклучение

Като обобщение може да се каже, че подходите на Бойко Борисов и Ангела Меркел си приличат дотолкова, доколкото си приличат подходите на всички лидери по света, опитали се да призват обществата към отговорност и дисциплина в условията на коронавирусната пандемия. Тук се изчерпват сходствата и идват различията. Б. Борисов е праволинеен, пряк и до голяма степен лаконичен. Той разчита на вече изградилите се възприятия и отговорност на гражданите и се явява в полезрението им като някой, който е там, за да *напомни* за заплахата, а не за да ги *убеди*, че такава изобщо съществува. А. Меркел от своя страна чрез изявленията си търси пътища, по които да стигне до възприятията и усещанията на хората и да ги *убеди*, че опасност има и че тя ще повлияе на всеки един човек по всички възможни начини.

Текстът има два приноса – обрисване на комуникационните подходи на двамата политически лидери по време на пандемията, както и допълнение към казусите, разглеждани през призмата на теорията за процеса на секюритизация. По-точно, от анализа става ясно, че гражданите могат да се съгласят част от правата им да бъдат ограничени както вслушвайки се в лидер, който залага повече на дисциплината, така и вслушвайки се в лидер, който внушава чувство за отговорност по донякъде емоционален път. Тепърва предстои да се изследва как изявленията на политическите лидери по света са повлияли върху справянето или несправянето с пандемията.

Литература

Бонева-Благоева, Й. (2021). „Премиерът: „Ние сякаш сме свършили с пандемията. Такова е отношението на хората и не знам кой им внушава, че всичко е преминало!“, *Дневник*, 4 март [online]. Достъпна от: <https://www.dnevnik.bg/blogosfera/article/418514> [Прегледана: 15 септември 2021].

„Борисов за пандемията в Европа: Провалихме ли се – провалихме се!“. (2020). *БТВ Новините* [online] 31 август. Достъпна от: <https://btvnovinite.bg/svetut/borisov-za->

- pandemijata-v-evropa-provalihme-li-se-provalihme-se.html [Прегледана: 15 септември 2021].
- „Ваксинирайте се, бъдете отговорни, призова лидерът на ГЕРБ Бойко Борисов“. (2021). *БТА* [online] 28 август. Достъпна от: <http://www.bta.bg/bg/c/SK/id/2470452> [Прегледана: 15 септември 2021].
- Каркаланова, Ел. (2020). „Covid-19 в България: Ден 33“, *БНР*, 9 април [online]. Достъпна от: <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101256205/covid-19-v-bulgaria-den-33> [Прегледана: 15 септември 2021].
- „Премиерът Бойко Борисов посети „София тех парк“, където се намира един от осемте европейски суперкомпютъра“. (2021). *Министерски съвет Република България* [online] 2 април. Достъпна от: <https://www.government.bg/special/bg/prestentar/novini/premierat-boyko-borisvo-poseti-%E2%80%9Esofiya-teh-park%E2%80%9C-kadeto-se-namira-edin-ot-osemte-evropeyski-superkompyutara> [Прегледана: 15 септември 2021].
- „Тенденцията за нарастване на случаите на COVID-19 у нас се запазва. Ако се наложи, ще се въведат допълнителни мерки, бе обсъдено на работно съвещание при премиера“. (2021). *Единен информационен портал* [online] 28 август. Достъпна от: <https://coronavirus.bg/bg/news/1459> [Прегледана: 15 септември 2021].
- ‘Angela Merkel calls for uniform set of COVID restrictions across Germany’ (2021). *Euronews* [online] 16 April. Available at: <https://www.euronews.com/2021/04/16/angela-merkel-calls-for-uniform-set-of-covid-restrictions-across-germany> [Accessed: 19 September 2021].
- ‘Coronavirus: Angela Merkel urges unity in Germany’s ‘biggest challenge since World War II’ (2020). *SCMP* [online] 19 March. Available at: <https://www.scmp.com/news/world/europe/article/3075859/coronavirus-angela-merkel-urges-unity-germanys-biggest-challenge> [Accessed: 19 September 2021].
- ‘The Issue Of Migrants Is Therefore An Issue Of Identity As Well As Sovereignty’ – Hungarian Prime Minister Viktor Orbán’s National Consultation Speech In Full’ (2017). *Hungary Today* [online] 03 July. Available at: <https://hungarytoday.hu/migrants-issue-identity-sovereignty-hungarian-orban-speech-full-20779/> [Accessed: 27 March 2022].
- Boin, A., t'Hart, P., Stern, E. and Sundelius, B. (2017). *The Politics of crisis management: public leadership under pressure*. CUP.
- Christensen, T. & Læg Reid, P. (2020). The coronavirus crisis—crisis communication, meaning-making, and reputation management. In: *International Public Management Journal*, 23(5), pp. 713-729.
- Connolly, Kate (2021). ‘Merkel says Germany past 'crest of 2nd wave,' urges patience’, *The Guardian*, 5 April [online]. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2021/apr/05/germany-faces-calls-for-nationwide-approach-to-covid-restrictions> [Accessed: 19 September 2021].
- Ferrera, M., Miró, J. and Ronchi, S. (2021). Walking the road together? EU polity maintenance during the COVID-19 crisis. In: *West European Politics*, pp. 1-24.
- Gollust, S. E., Nagler, R. H. and Fowler, E. F. (2020). The emergence of COVID-19 in the US: a public health and political communication crisis. In: *Journal of health politics, policy and law*, 45(6), pp. 967-981.

- Hyland-Wood, B., Gardner, J., Leask, J. and Ecker, U.K. (2021). Toward effective government communication strategies in the era of COVID-19. In: *Humanities and Social Sciences Communications*, 8(1), pp. 1-11.
- Jaworska, S. (2021). Competence and collectivity: The discourse of Angela Merkel's media communications during the first wave of the pandemic. In: *Discourse, Context & Media*, Vol. 42, 100506.
- Jordans, Frank (2021). 'Merkel says Germany past 'crest of 2nd wave,' urges patience', ABC News, 4 February [online]. Available at: <https://abcnews.go.com/Health/wireStory/merkel-germany-past-crest-2nd-wave-urges-patience-75689275> [Accessed: 19 September 2021].
- Jørgensen, M. W. & Phillips, L. J. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. Sage.
- Keefer, P. (2005). *Democratization and Clientelism: Why are young democracies badly governed?* (Vol. 3594). World Bank Publications.
- Molnár, A., Takács, L. and Harnos, É.J. (2020). Securitization of the COVID-19 pandemic by metaphoric discourse during the state of emergency in Hungary. In: *International Journal of Sociology and Social Policy*.
- Nanan-Sen, Svar. (2020). 'Angela Merkel close to tears as she issues Germans with Covid Christmas warning', Daily Express, 9 December [online]. Available at: <https://www.express.co.uk/news/world/1370460/Angela-Merkel-video-Germany-coronavirus-latest-news-Covid-rules-Christmas-vn> [Accessed: 19 September 2021].
- Nehra, William. (2020). 'Merkel warns of tougher coronavirus regulations in appeal to population', I am expat, 13 October [online]. Available at: <https://www.iamexpat.de/expat-info/german-expat-news/merkel-calls-population-adhere-coronavirus-regulations> [Accessed: 19 September 2021].
- Sobral, F., Carvalho, J., Łagowska, U., Furtado, L.M.G.P. and Grobman, M. (2020). Better safe than sorry: Leadership sensemaking in the time of Covid-19. In: *Revista de Administração Pública*, 54, pp. 758-781.
- Stamm, C., Grüll, P., Lawton, S. (2020). 'Merkel urges Germans to stay home, no restrictive measures', Euractiv, 19 March [online]. Available at: <https://www.euractiv.com/section/politics/news/merkel-urges-germans-to-stay-home-no-restrictive-measures/> [Accessed: 19 September 2021].
- Verba, S. and Almond, G. (1963). *The civic culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Sage.
- Wæver, O. (1993). *Securitization and desecuritization* (p. 48). Copenhagen: Centre for Peace and Conflict Research.

Traditional and Modern Media as a Means of Determining Public Opinion. Devaluation of Trust

Tsvetelina Yordanova

**South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: cjordanova@yahoo.com**

***Abstract:** This paper is a part of the author research on the processes which changed the Bulgarian media environment in the years after the change in the political governance of Bulgaria (after 1990). This includes traditional media such as television, radio, newspapers as well as the new sources of media content – all online-based platforms such as websites and social networks.*

***Keywords:** Politics, traditional media, online media.*

Традиционните и съвременни медии като средство за формиране на общественото мнение. Девалвация на доверието

Цветелина Йорданова

**Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: cjordanova@yahoo.com**

***Резюме:** Тази статия е част от изследване на автора върху процесите, които променят българската медийна среда в годините след промените в политическото управление на България (след 1990 г.). Анализът включва както традиционни медии като телевизия, радио, вестници, така също и новите източници на медийно съдържание, за каквито се приемат и всички онлайн базирани платформи – сайтове и социални мрежи.*

***Ключови думи:** политика, традиционни медии, онлайн медии.*

Увод

Историята на медиите е вече част от историята на съвременната държава. Бих искала да привлека вниманието предимно към процесите в телевизионния бизнес. И разширяване на влиянието на аудиовизуалните продукти в онлайн пространството. В обществото се налага твърдението, че интернет ще „убие“ телевизията, но засега този процес е във фазата на преплитане, т.е. нито телевизиите са загинали, нито интернет продукцията изцяло е заместила традиционните медии. Част от програмите на телевизиите

има разпространение и в собствени сайтове. Радиата също се разпространяват и в интернет. Голяма част от хартиените издания вече се дигитализират. Но все още значително влияние имат телевизиите, като държатели на най-голям по обем рекламен пазар и съответно потенциални потребители.

Периоди в телевизионното функциониране в България

Необходимо е да се върнем назад във времето, за да можем да дефинираме част от промените в медийното пространство в България. Всичко започва с Националната телевизия. През 1964 г. към Министерството на културата е създадена Главна дирекция „Българска телевизия и радио“. През 1971 г. радиото и телевизията в България са обособени в Комитет за телевизия и радио, част от структурата на изпълнителната власт. От 1975 г. Българската телевизия се разделя на *Първа програма* и на нова честота – *Втора програма*. През годините този телевизионен канал дава предимство на културните програми и авторските предавания. От 1977 г. Българската телевизия и Българското радио придобиват статут на самостоятелни юридически лица към Комитета за наука, изкуство и култура. През 1986 г. двете медии отново са обединени в Комитет за телевизия и радио към Министерския съвет. На 6 март 1990 г. Народното събрание приема решение за временния статут на Българската телевизия и Българското радио, съгласно което двете организации се обособяват като самостоятелни институции. От 1 юни 1992 г. телевизията получава наименованието **Българска национална телевизия**, Първа програма се казва вече „Канал 1“, а Втора програма – „Ефир 2“. Българска телевизия (БТ) първоначално функционира като културна институция. Програмите, които се излъчват, са театрални пиеси, заснети за нуждите на телевизията, музикални събития и детски предавания. По-късно се променят водещите ѝ функции – от културни – в информационни. В същността си основната функция на телевизията е да информира, но до 1989 г. тази функция е основно средство за предаване и представяне на държавната политика. Изборът на телевизионна програма, изборът на водещи, отразяване на манифестации и мащабни държавни събития е с цел представяне на „идеалния“ строй и светлото бъдеще. Държейки в мъгла населението, то може да бъде лесно манипулирано и съответно управлявано.

Най-общо могат да се характеризират няколко големи периоди в телевизионното функциониране в България:

- *Създаване и развитие на телевизията (период 1959–1989 г.).*

Това е ново технологично средство, което е нов фактор за политическо въздействие и управляване на „народа“. Държавният медиен монопол налага развитие на два държавни канала на взаимно допълващ се принцип, а не на базата на конкуренция на телевизионните програми. Програмното съдържание е ограничено и силно контролирано от политическия елит. Достъпът до международно съдържание извън филмово – музикалното от „братските страни“ /т.нар. Източен блок/ е недостъпно. Актуални и публицистични предавания в този период са лишени от острота и критичност, макар и създавани от изключителни имена. На 15 юни 1968 г. прозвучава за първи път сигналът на седмичното обзорно политическо предаване „Панорама“. То е създадено по идея на генералния директор Леда Милева и на аналогичната рубрика на Би Би Си. Негови водещи са изтъкнати български журналисти като: Димитри Иванов, Тома Томов, Александър Алексиев, Владимир Костов, Николай Конакчиев, Васил Марков, Иван Гарелов.

- *Телевизия в преход* – обхваща времето на т.нар. преход от тоталитаризъм към демокрация (1989–2000 г.).

С появата на частните медии средствата за масова информация са в период на преход, в който конкуренцията налага принципи на доминиране на комерсиалния елемент. От своя страна комерсиализацията задълбочава процесите на „разпад“ в производствените процеси в медиите. Печатните издания губят огромна част от независимата си редакторска политика, притиснати от рекламодателите и собствениците, принудени са да продават. С окрупняването в сферата, вестниците и списанията се превръщат в притурки към „поголемите“ групировки, притежаващи телевизионни канали и радиостанции – част от предлагания „пакет“ за крайния потребител. С навлизането на рекламата в телевизията се променя цялостния облик на медийно съдържание. Финансирането на частните медии зависи в голямата си част от продажбата на рекламно време – основната разменна монета в производството на интелектуален продукт. Появява се така нареченото измерване на зрителското време /пипълметрията/ пред телевизора. И това е моментът, в който се пречупва аудиторията и започва активното развитие на медийния пазар. Това, за съжаление, не носи предимно позитиви. Плюсовете се за собствениците, които генерират

печалба, но минусите са по отношение на съдържанието на продукцията. Също така, клиентът /рекламодателят/ може да влияе върху програмата на медията.

Създава се навик за гледане на конкурентни български програми с ограничено покритие спрямо държавната телевизия. Екипът на *Асен Агов* и *Нери Терзиева* въвежда принципите на конкуренция в държавното ТВ разпространение и налага новите имена Канал 1 и Ефир 2 на БНТ. Нери Терзиева е журналист в телевизията преди 1989 г. След промените осъществява исторически реформи в новините. В Първа програма реализира екип от двама водещи, както и базовите идеи на съвременното новинарство. Създател е на Ефир 2. Според Нери Терзиева „телевизията е дълбоко отборна работа“, в която „сам човек не може да направи абсолютно нищо“. В началото на прехода ТВ журналистката си дава сметка за няколко основни неща, които са „А и Б“ на телевизията: „1) телевизията е, за да информира честно; 2) телевизията е, за да образова; 3) телевизията е, за да сменя стари и мухлясали парадигми; 4) телевизията е личното „аз“ на всеки гражданин, той трябва да има място там“.

Нови стратегии в телевизионното поле се появяват във времето на прехода с функционирането на първите кабелни и ефирни телевизии. Нова телевизия стартира на 16.07.1994 г., а Телевизия „7 дни“ – на 24 април 1995 г. Първият директор на Нова телевизия Явор Цаков посочва, че „в началото Нова телевизия трябваше да се състезава не само със своя прекалено политизиран конкурент БНТ, но и със стереотипите (и положителни, и отрицателни) на зрителите, израснали с една телевизия и прехвърлили върху нея цялото си човешко преклонение“. Директорът на телевизия „7 дни“ проф. Петко Тодоров дефинира своята стратегия: „Имаше въпроси по отношение на концепцията – каква телевизия и за кого, защото програмата тогава се правеше с няколко забавни предавания, с филми, които се включваха в програмата. Избрах си девиз, който утвърдихме през годините – „Вашата телевизия“. Аз го бях записал в началото на концепцията – будна, родна, цветна. Бях разшифровал отделните раздели. Будна – с гражданско чувство, много близко до потребителите и до гражданите, а и до широката общественост. Родна – много народна, много българска, т.е. – да заложи до известна степен на национализма, на националното – като фолклор, култура и продукция. Цветна – доколкото стандартите и форматите позволяваха“.

Периодът на преход променя телевизионната среда, но съществената реформа и промяната на монополното положение на държавната телевизия става след стартирането на bTV на 1 юни 2000 г. bTV променя телевизионната история. Светлана Василева (управляващ директор на bTV) дефинира няколко акцента при стартирането на втората национална ефирна телевизия, като набляга на желанието да се създаде телевизия с много позитивно звучене, насочена към семействата. Силни новини, както и развлекателна програма за цялото семейство. Частната национална телевизия се създава по американски модел и налага човешките истории като нов елемент в медийния ТВ разказ, нови стандарти в шоуто чрез „Шоуто на Слави“, както и цялостна промяна в конкуренцията и тв програма. bTV отбелязва промените в медийната среда след стартирането на шоуто: „От стартирането си на 27 ноември 2000 г. „Шоуто на Слави“ се превърна в абсолютен рейтингов водач. Само за една година то разби стереотипа, че едно предаване не може да стане популярно, ако се излъчва извън най-гледаното време. Нещо повече – шоуто разшири праймтайма на bTV до 23:30 ч. Всяка вечер то събира пред телевизионния екран между два и три милиона зрители“.

- **Телевизия на технологиите** – периода след 2000 г.

Това е времето на съграждане. Изграждане и налагане на изцяло нови принципи на генериране на съдържание, обучаване на професионални кадри от нов тип, покриващи изискванията на бързо развиващата се конкурентна среда. Всички започват да се стремят към качество във всички фрагменти и процеси на създаване на телевизионен продукт. Новинарските емисии се издигат на едно ново ниво. Конкуренцията създава реални възможности за креативност и иновативност. Млади хора се вливат в частните медии и задават нови стандарти в работата на телевизионния екип. Създават се и се налагат имена от екрана, които се превръщат в еталон за журналистически стандарти. Това са имена като Николай Дойнов /Нова ТВ/, Ани Салич /bTV, Нова ТВ/, Милен Цветков /Нова ТВ/, Анна Цолова и Виктор Николаев /като екранна двойка първоначално в bTV, след това и в Нова ТВ/. Разследващите журналисти Васил Иванов /Нова ТВ/, Миролюба Бенатова /bTV/. Това е период на разцвет и стремеж за достигане на световните стандарти за създаване на телевизионен продукт. Новите технологии и иновации значително улесняват постигането на зададените критерии. За съжаление, обаче, много качествени журналисти потъват в сенките на забравата. Имената на

Иван Гарелов, Тома Томов, Кеворк Кеворкян остават само история, защото забързаното ново поколение няма уменията, нито търпението да ги чува и разбира. Да вниква в думите и посланията. Сложният изказ, високите познания стават неприложими и отпадат под ударите на конкуренцията.

*С появата на много и разнообразни източници на информация отвъд конвенционалната телевизия, започва да се разширява спектърът на влияние върху зрителя. Чистата журналистика и аналитичната публицистика биват изместени от забавните програми. Настъпва ерата на шоупрограмите и т.нар. формати – музикални, артистични и риалитата. В своята същност риалити телевизията е жанр, който е насочен към документирането на нормални хора в уж нережисирани ситуации. В Америка се очертават като отделен телевизионен жанр през 90-те години на миналия век, а у нас стават популярни в ранните години на новия век с формати като „**Big brother**“ и „**Survivor**“. Последните години понятието за такъв тип формати се разшири и се появиха много нови предавания у нас, които са франчайз на световни продукции. *Началото се поставя от „BIG Brother“*, което стартира в ефира на Нова телевизия на 18 октомври 2004 г. и последното му излъчване е на 10 декември 2018 г. Този формат се превръща в крайъгълен камък за българските медии. Нова телевизия печели огромен дял от зрителите. Генерира печалби и поставя началото на риалити телевизията. Тогава продуцентите разбират, че всъщност хората обичат да гледат не това, което им харесва, а това, което ги възмущава. За съжаление и формира нова потребност у зрителите за зрелища. Колкото по-скандално и провокативно, толкова по-успешно. Рейтингите скачат – рекламодателите се натискат да рекламират. С годините това се превръща в непрестанна война между най-големите телевизии – БНТ, Нова ТВ, bTV. Казвам големите, защото по същество риалити форматите са едни огромни проекти, които изискват сериозно финансиране и поддържане на огромни технически екипи. Но непрекъснатото търсене и недостиг на кадри в тази сфера повлия на качеството на продукциите.*

За повече от 10 години все още най-гледаните програми са риалити форматите. След това се нареждат турските и индийски сериали, предлагани от частните телеканали и чак след това се подреждат новинарските емисии. Публицистиката, чиято роля е да предлага обективен анализ и различни гледни точки по наболели ежедневни теми, е negliжирана и програмирана извън най-гледаемото време. Зрителят беше привикнат и

приучен да стои пред екрана в определени часове, за да получи допаминовата си доза в търсене на забавлението, като средство за справяне с ежедневния стрес. Това задвижи процесите на отричане на конвенционалното. Нахлуването на новите технологии, последвалото ги бързо развитие и широк достъп до голям брой хора, промени играта и правилата в медиите. Според проф. Пешева, живеем във времето, в което старата телевизионна журналистика вече е неотделима от новата гражданска журналистика – от кросмедията и мултимедийния нюзрум. От социалните мрежи, блоговете, имейлите, чатовете.

Развитие на съвременните медии

Темповете на технологично развитие се отличават със сливане на граници – технологични, телевизионни, комуникационни (между две медийни пространства – телевизионното и интернет пространството), журналистическо-аудиторни (журналистите променят своите функции, зрителите не само гледат, но и произвеждат ТВ продукция чрез т.нар. гражданска журналистика). ТВ история на новия век се дефинира не само от създаването, а от прякото влияние на редица фактори. Формират се комуникационните връзки телевизия–пиар. Новите стандарти в писането на ТВ история зависят от телевизионните интернет сайтове, пиар техниките, които променят телевизионната изява, мобилните комуникации, които създават в зрителите нови навици за гледане на телевизия, както и получаване на информация.

Да се предава видео на живо през приложения е възможно още от началото на 2015 г., а през 2016 г. този тренд стана изключително популярен в социалните платформи на Facebook, Twitter и YouTube. Живото видео носи автентичност, но това не означава, че задължително трябва да носи и негативите на „живото“ предаване, като нестабилната връзка или накъсаната реч. От гледна точка на клиента „живото“ видео не трябва да бъде непременно предавано „на живо“ – вече има възможност то да бъде насрочено за по-късно излъчване или да бъде предавано през няколко камери, за да минимизира несъвършенствата на пряката връзка. Този подход успя да влезе в симбиоза и с дигиталните екрани на външната реклама. Примери, в които „живото видео“ носи нова и висока стойност за съответния бранд, са модният бранд Burberry, който излъчва на живо модно ревю през Facebook в Лондон през септември и дори екипът на Доналд Тръмп,

който правеше ежедневни живи предавания през Facebook, които се следяха от милиони. Негов последовател в тази тенденция стана и Бойко Борисов, министър-председател на Република България в периода 2008 – 2021 г. Т.е. всичко, което би си струвало да се излъчва на живо, сега може да бъде направено на много ниска цена през безплатни приложения и да бъде гледано в цял свят.

Компаниите трябва да помислят какво съдържание би било интересно да излъчат на живо, дали аудиторията им е налице или трябва вниманието им да бъде специално насочено, и не на последно място – тези кампании трябва да бъдат подкрепени в платените медии, за да накарат потребителите да обърнат първоначално внимание на съдържанието. Цените за производство и техническите бариери намаляват все повече, затова от основно значение остава съдържанието, персонализирането на посланията и идеите. Колкото по-кратко, ударно и зрелищно е дадено видео съдържание, толкова по-ефективен е отзвукът след неговото излъчване.

Днес вече е лесно да бъде създадено съдържание и то да се появи навсякъде. Телевизиите трябва да помислят дали могат да закупят лицензи за вече съществуващи формати или да създадат свои собствени.

Медиите могат да използват „живото видео“, за да придадат автентичност и да внесат незабавна реакция към случващото се на пазара в момента, да покажат различна гледна точка, включително какво се случва „зад сцената“. Така се създава усещане за „непосредственото“ участие на зрителя във процеса на създаване на даден продукт. Известно е, че киното и телевизията са един вид „мистерия“ и „магия“, бленувана мечта за по-голямата част от зрителите. С новите технологии всеки човек може да придобие статута на звезда.

Става все по-лесно да излъчваш видео от мрежата или от приложения на голям екран, било през т.нар. свързани телевизори или през по-евтини методи, като Chromecast или Amazon Fire TV Stick. Netflix научи хората да пускат видео съдържание на телевизорите си у дома и сега много други услуги се възползват от това. Младешите вече използват повече време да гледат онлайн видео, отколкото предавания по телевизията и тази тенденция ще се увеличава. Уеб телевизията ще се превърне в добър изход за взаимодействие със съдържанието, като например да направи определени програми продаваеми на конкретни аудитории. Twitter вече продуцира нови приложения да

Chromecast, Fire TV Stick и гейм конзоли, като част от партньорството за лайв стрийм на съдържание с Националната футболна лига на САЩ, за да позволи по-лесното пренасяне на видео от апликация на голям екран. Facebook също позволява на своите потребители да пренасят видео от сайта им на телевизионен екран чрез Apple TV, Chromecast и други интегратори. Гейм платформата Toca Boca създаде видео приложение, което се превърна в световен детски ТВ канал. The Grand Tour, автомобилното шоу на Amazon, което се прави от бившите създатели на Top Gear и което стартира през ноември, счупи всички рекорди по стрийм гледане (и пиратско излъчване).

С навлизането си новите технологии, визирам всички видове интернет базирани канали, възпитават у потребителя на медийно съдържание занижени критерии по отношение качеството на изработване и презентиране на аудио-визуалния продукт. Важно е да се покаже, но как – вече не е от голямо значение. Да си пръв, да си на мястото – това е новото търсене. За зрителите вече е важно да си видял събитието, но що се отнася до това как го вижда е вече неактуално.

Стремежът към по-висок рейтинг на аудиторията се отразява в отчитането на новини и текущи събития. Представянето на новини, подборът на темите от реалността, представени от медиите пред тяхната аудитория, често се характеризира като агресивно, странно и скандално. Подборът е на принципа: „кръв и зрелище“, колкото по-травмиращи са обектите, толкова повече у зрителя се насажда страх от заобикалящия го свят. Колкото по-изплашен и объркан е, толкова по-лесно манипулируем и управляван бива той. Това води и до занижаване на изискванията към хората, които се занимават професионално с видео и текстово съдържание. Всеки може да използва телефона си, за да изказва мнение и да формира мнение, няма значение неговата компетентност по въпроса, нито неговата писмена грамотност. Правилото е да бъдеш шумен. Колкото по-шумен си, толкова повече „последователи“. Формула, от която прекрасно се възползват политическите лидери през последното десетилетие.

Дълго време традиционните медии – понякога наричани „четвъртата власт“ по аналогия с трите традиционни власти в демокрацията (законодателна, изпълнителна и съдебна) – са съюзник на гражданите, които поставят под съмнение правителствените политики, които биха били вредни за хората. „Изобилието“ на източници може да доведе до разводняване и изкривяване на действителните събития, заливайки зрителя с

разнопосочна и непроверена информация около дадено събитие или личност, „Тук дезинформацията се превръща в информация също толкова лесно, колкото е и обратното“ (Лаш, 2004: 186). Това оказва влияние върху нашия социален и политически пейзаж, което също води до промяна в тактиката, използвана от репресивните правителства, страхуващи се от това, което тази информационна революция може да означава за тях.

Традиционните медии, които вече се асоциират с големи събития, трябва да бъдат готови да проверят как тези партньорства работят през нови канали и платформи. Дигиталните медии ще могат да се възползват от повече търговски възможности и по-малко регулация – търговските производители имат вече повече начини да станат част от съдържанието, в което искат да участват. Говорейки на Световния социален форум, проведен в Порто Алегре в Бразилия през 2003 г., Игнасио Рамонет, журналист и университетски професор, твърди, че тъй като конвенционалните медии са вече превзети от транснационални компании, то те са се превърнали във враг, който дава възможност за експлоатация, манипулация и потискане изразяването на свободна воля на хората.

Все по-често Интернетта бива определян като петата власт, тъй като това е пространство, което предлага съдържание в изразена конкуренция с традиционните медии и което все по-активно поставя на дневен ред проблемите в обществата, като защитава интересите на обикновения потребител, дава свобода на изказа, а също така предоставя и нов канал за организиране на граждански действия.

Заклучение

Медиите станаха толкова важни в нашите общества, че сега е трудно да си представим живот без телевизия, имейли, уеб сайтове за споделяне на видео, онлайн портали за новини или блогове. Тяхната конвенционална роля като прозорец към света все още се увеличава. Медиите са придобили нови функции като форум за социално взаимодействие и комуникация, място за покупка или продажба на стоки или за събиране на информация за каквато и да е цел или публикуване на самостоятелно изработено медийно съдържание. Повишените правомощия на медиите, особено на Интернет, могат да служат за повишаване на осведомеността на аудиторията и се превръщат в могъщ източник, даващ достъп до голям диапазон от информация. Но това може да носи и присъщите опасности на информационното пространство. Медиите могат да насърчат

съпричастността и глобалния активизъм за правата на човека, но също така могат и да подхранват омразата, стереотипите и дезинформацията. Децата и младите хора са особено уязвими към онлайн рисковете.

Литература

Безлов, Т., Иванов, К., Кутин, Л., Маринов, М. (2016). Медии и политическо влияние. Център за изследване на демокрацията, www.csd.bg.

Българско медиазнание. Годишно издание за медианаука и медиапублицистика. Т. 1, 1995, Т. 2, 1998; Екранната действителност. С., 1990.

Войнова, К. (2019). Жанрови и стилистични особености на онлайн медиите. Автореферат за придобиване на докторска степен, СУ „Св. Климент Охридски“.

Журналистиката днес и утре. С., кн. 2, 1999.

Караиванова, П., Панайотов, Ф. (съст.). (1995). Журналистиката в тоталитарното и посттоталитарното общество. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.

Лаш, С. (2004). Критика на информацията. София: КОТА.

Постаджиян, Кр. (2011). Реалити форматите през призмата на новите реалности в телевизионната реклама. Научна конференция на департамент „Кино, реклама и шоубизнес“, 11 май 2011 г.

Телевизията – академични предизвикателства и перспективи, 51/08.05.2014 на НИС на СУ „Св. Климент Охридски“; „45 години профил „Телевизия“ – образование на границата на две столетия“ с ръководител доц. д-р Поля Иванова.

The Influence of the Gender Stereotypes on the Professional Development of the Women

Miglena Lungolova

**South-West University "Neofit Rilski"
PhD student, e-mail: v.um.bg@abv.bg**

***Abstract:** The aim of this article is to make a clearance in what degree the gender stereotypes in the Bulgarian society have an influence on the professional choice that women make as well as on their career development. The text makes a trial to perform the Bulgarians' attitudes regarding the defining some professions as "male" and others as "female". An important part of the clarifying of the problem is the tracking of the government policy in this sphere. The basic models of femininity and masculinity that creates the mass culture have a huge impact. There is also an accent on the comparison of the Bulgarian practices and attitudes and those in the other parts of Europe.*

***Keywords:** Gender stereotypes, career, discrimination, mass culture, government policy, Bulgaria, European Union (EU).*

Въздействието на джендър стереотипите върху професионалната реализация на жените

Миглена Лунголова

**Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: v.um.bg@abv.bg**

***Резюме:** Целта на статията е да изясни до каква степен джендър стереотипите в рамките на българското общество влияят на професионалния избор на жените, както и на тяхното кариерно развитие. Текстът прави опит да представи нагласите на българите, свързани с определянето на някои професии като мъжки, а други като женски. Важна част от изясняването на проблема е проследяването на държавната политика в тази сфера. Огромно значение имат основните модели на женственост и мъжественост, които създава масовата култура. Акцент се поставя и върху сравнението между българските практики и нагласи и тези в останалите части на Европа.*

***Ключови думи:** джендър стереотипи, кариера, дискриминация, масова култура, държавна политика, България, Европейски съюз (ЕС).*

Увод

Статистическите данни показват, че българката стои сравнително добре представена в някои сфери на трудовия пазар в рамките на Европейския съюз (ЕС). Цифрите, обаче, сами по себе си не са достатъчни и е необходимо да се отиде по-далеч от простото излагане на количествени показатели. Освен това, фактът, че на европейски фон жените са добре представени в някои професии, далеч не означава, че всичко е наред, защото съществуват сфери на професионалния живот, които са все още слабо достъпни за жени в рамките на целия ЕС. Добрите количествени показатели в дадена сфера не отменят възможността жените да станат жертва на стереотипи и пристрастия, основани на пола на работното си място.

Заетостта на жените в България и ЕС

По данни на НСИ за 2021 г. българските жени във възрастовата група 25-64 навършени години завършили висше образование са 59,40%, а мъжете от същата възрастова група с висше образование биват 40,60% (НСИ, 2021). Образователният статус на жените очевидно е по-добър, но сега ще проверим дали това дава отражение в сферата на заетостта.

Според официалната статистика мъжете на пазара на труда са 53,69%, а жените 46,31%. Коефициентът на заетост при мъжете е 59,1%, а при жените 46,9%. Във възрастовата група 15-64 години коефициентът на заетост при мъжете е 72,5%, а при жените е 64,3%. Във възрастовата група 20-64 години коефициентът на заетост при мъжете е 77,8%, докато при жените е 68,9% (НСИ, 2021).

Важно е да се отбележи, че мъжете и жените не са равномерно разпределени и по отношение на статуса си на трудовия пазар: само 27,23% от работодателите са жени. Значителни различия, отново в полза на мъжете, има и при самостоятелно заетите лица – жените са само 35,35%. Жените са мнозинство сред неплатените семейни работници (68,78%), както и сред наетите работници в обществените предприятия (58,09), иначе като цяло мъжете преобладават сред наетите работници (52,22%).

Според данните, предоставени от НСИ, жените са доминиращи в икономически дейности като хуманно здравеопазване и социална работа, професионални дейности и научни изследвания, образование и др. Сред икономическите дейности, в които мъжете преобладават, са култура, спорт, развлечения, държавно управление, административни и

спомагателни дейности. Превес на мъжете се наблюдава и при ръководителите. В този професионален клас имаме 58,66% мъже и 41,34% жени (НСИ, 2021).

Според най-актуалните за страната данни мъжете преобладават сред работодателите и самостоятелно заетите лица, а жените преобладават в сектори с традиционно по-ниско заплащане като образованието, а в същото време жените са с по-добър образователен статус.

Както в България, така и на ниво ЕС, делът на жените висшистки е по-голям. За 2018 г. жените са преобладавали както при завършилите бакалаври, така и при магистрите (Eurostat, 2020). Това е една постоянна тенденция, която не касае само 2018 г. През 2016 г. 44% от жените (на възраст 30-34 години) са с висше образование или по-високо в сравнение с 34% от мъжете (Европейска комисия, 2017).

През 2018 г. заетостта при жените (на възраст между 20-64 години) в ЕС е 67%, което ще рече увеличение с един процентен пункт спрямо предходната година и с 5 процентни пункта повече в сравнение с 2008 г. Процентът на заетост при жените, обаче, все още е с 12 процентни пункта по-нисък от съответния процент при мъжете на същата възраст.

Сред държавите-членки на ЕС Швеция е с най-висок процент на заетост при жените (80%) през 2018 г., докато Гърция (49%) и Италия (53%) отчитат най-ниските нива. В този период България е около средното ниво – 68% е заетостта сред жените и 77% сред мъжете в горепосочената възрастова категория (Пеева, 2020). В следващите години продължава да намалява разликата в заетостта между мъжете и жените. През 2019 г. тя е 11,7 процентни пункта, а през 2020 г. 11,3 процентни пункта (Eurostat, 2021).

През 2019 г. брутните почасови доходи на жените са средно с 14,1% под тези на мъжете в ЕС. Този процент важи и за България, тя поддържа средни стойности и по отношение на разликата в заплащането между мъжете и жените (Eurostat, 2020). Позицията на водещи европейски институции по отношение на разликата в заплащането е, че тя е свързана с по-слабото участие на жените на пазара на труда, по-голямата им ангажираност с домакински задължения, по-честите паузи в кариерата. Друг важен факт е, че жените често преобладават в по-слабо платени сектори. Всичко това не означава, че не съществува и реална дискриминация на работното място – например, когато жените получават по-малко от своите колеги мъже за същия труд или когато са понижавани при завръщане от майчинство (Европейски парламент, 2020).

Тези заключения са валидни до голяма степен и за България, предвид данните, представени до тук. Подобни са и заключенията, направени в Националната стратегия за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете 2021-2030 г. Стратегията си служи с данни на НСИ от 2019 г., които са близки до гореизложените от 2020 г. Констатацията, свързана с жените и тяхното място на пазара на труда гласи следното: „Жените по-често от мъжете работят на непълно работно време, надомно или в други нетипични форми на заетост, което води до по-ниски нива на заплащане“ (Националната стратегия за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете 2021-2030 г., 2020).

Това, което трябва да се отчете по отношение на България, е високият дял на жените в науката, както и високият дял на жените на мениджърски позиции в рамките на ЕС. Според изследване на Евростат през 2018 г. само в четири държави членки на ЕС повечето учени и инженери са жени и това са: Литва (57%), България и Латвия (и двете 52%) и Дания (51%). През 2019 г. България продължава да е сред държавите от ЕС с най-висок дял на жените в науката и инженерството (Eurostat, 2021; Eurostat, 2020). Отново изследване на Евростат поставя някои български региони сред тези с най-висок брой на жени в областта на науката и технологиите в ЕС и за 2020 г. (Eurostat, 2021).

Интерес представлява и проучването на НСИ от 2018 г., свързано с жените в България, заети в сферата на висшето образование: „Във висшето образование преподавателите мъже (11 056) са малко повече отколкото преподавателите жени (10 858). Разпределени по академични длъжности, жените преобладават в по-ниските научни степени – преподаватели и научни сътрудници, както и асистенти, докато мъжете са повече при професорите и доцентите“ (НСИ, 2018).

Както вече споменахме, относително висок е и броят на жените на мениджърски позиции у нас. За 2020 г. България взема трета позиция в рамките на ЕС заедно с Унгария, Словения и Швеция (Eurostat, 2021). На фона на останалите държави от ЕС е висок и броят на жените заети в ИТ сектора. През 2020 г. в България жените са 28,2% от работещите в този сектор – най-високият дял сред държавите – членки на ЕС (Eurostat, 2021).

Що се касае до жените в политика на ниво ЕС има напредък. Изборите за Европейски парламент доведоха до рекордно увеличение на броя на жените депутати – 39,4 %. В седем държави-членки 50% или повече от местата бяха заети от жени: Дания, Латвия,

Люксембург, Малта, Словения, Финландия и Швеция. За първи път жена стана председател на ЕК (Европейска комисия, 2020).

През ноември 2020 г. жените съставляват 32,7% от националните парламенти в ЕС (EIGE, 2021). В България, обаче, жените в НС никога не са достигали дори 30% (Филипова, 2021). Единствената жена министър-председател е управлява служебно правителство и назначението и е през далечната 1994 г. Страната никога не е имала жена президент. От най-високите държавни постове единствено този на председател на НС до скоро бе зает от жена.

Индексът за равенство между половете на Европейски институт за равенство между половете за 2020 г. показва, че на България е отделено незавидното деветнадесето място. Резултатите се основават на разликите между жените и мъжете и равнищата на успеваемост в шест основни области: работа, пари, знание, време, правомощия и здраве, както и в съответните им подобласти. България е на последно място в областта време. По критериите на индекса първо място взема Швеция, а последната позиция принадлежи на Гърция (Европейски институт за равенство между половете, 2020).

От гореизложените данни става ясно, че дори България да стои добре по някои показатели на фона на останалите европейски държави, то общото положение определено има нужда от подобрене, защото е видимо, че на пазара на труда има неравенство и все още дадени професии, дори цели сектори, се възприемат като мъжки, а други като женски. Подобни проблеми, разбира се, има и в останалите части на Европа.

Нормативна уредба на заетостта

В тази част на текста са акцентира на националното и европейското законодателство, както и на някои стратегически документи, които касаят жените в сферата на заетостта. Проследени са и някои от мерките, които прилагат държавите – членки, за да постигнат баланс между половете в сферата на труда.

Равенството между половете е сред основните приоритети на ЕС, това, естествено, включва и равенство на пазара на труда. Принципът, съгласно който мъжете и жените следва да получават равно заплащане за равен труд, е заложен в европейските договори от 1957 г. насам (понастоящем: член 157 от Договора за функционирането на Европейския съюз).

Законодателството на ЕС, прието в по-голямата си част чрез обикновената законодателна процедура, включва редица директиви свързани с правата на жените в това число и такива, които би следвало да спомогнат за кариерното им развитие. Те са свързани с принципа на равните възможности и равното третиране на мъжете и жените в областта на заетостта и професиите, уреждане на въпроса, свързан с родителския отпуск, равното третиране на мъжете и жените в сферата на социалното осигуряване, подобряването на безопасността и здравето по време на работа на бременни работнички и на работнички родилки или кърмачки. Съществува и директива за прилагане на принципа на равно третиране на мъжете и жените, които извършват дейности в качеството на самостоятелно заети лица. През 2019 г. е приета директива относно равновесието между професионалния и личния живот на родителите и лицата, полагащи грижи.

След като Европейският парламент даде одобрението си, Съветът прие на 17 декември 2020 г. регламента за определяне на многогодишната финансова рамка (МФР) на ЕС за периода 2021-2027 г. Новата МФР дава по-голям приоритет на интегрирането на принципа на равенство между половете в бюджета на ЕС (Шонард, 2021).

Европейската комисия прие стратегия за равенство между половете – Съюз на равенство: Стратегия за равенство между половете (2020-2025 г.). Сред основните цели на стратегията са премахването на половите стереотипи и равенство на пазара на труда (Съюз на равенство: Стратегия за равенство между половете (2020-2025 г.), 2020).

Освен ЕС и Съветът на Европа също е ангажиран с половото равенство на пазара на труда. Правата на жените на трудовия пазар са защитени и в Европейската социална харта, която е приета и от България. Преработената през 1996 г. форма на Хартата предвижда равенство между жените и мъжете в образованието, работата и семейния живот, положителни мерки за гарантиране на равни възможности и право на равно възнаграждение (Council of Europe, 2021).

България освен това прие Националната стратегия за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете 2021-2030 г. Една от приоритетните области е именно равнопоставеност на жените и мъжете на пазара на труда и равна степен на икономическа независимост. Друга цел на стратегията е да бъдат преодолени половите стереотипи и изкоренен сексизмът (Националната стратегия за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете 2021-2030 г., 2020).

В Кодекса на труда е упоменато, че е забранена дискриминацията по полов признак относно заплащането. Кодексът урежда и специфични условия на работа, свързани с майчинството и родителството като цяло. Като например, забрана за ношен труд и право на медицински прегледи. Също така защитава от уволнение бременните жени. За бременните жени са предвидени специални стаи, изискват се безопасни условия на труд за бременни и кърмачки. Въведен е специфичен режим на командировки за бременни и майки с малки деца и др. Освен това в КТ е уреден въпросът с отпуска за бременност и раждане, и неговата продължителност, която е 410 дни. Отпускът може да бъде прехвърлен на бащата или друг близък роднина. След раждането на детето бащата има право на отпуск от петнадесет дни. В Кодекса е определено и право на отпуска и по други семейни причини. Редът за отпускане на майчинство е описан в Кодекса за социално осигуряване (Кодекс за социално осигуряване (Загл. изм. - ДВ, бр. 67 от 2003 г.), Обн., ДВ, бр. 110 от 17.12.1999 г., в сила от 1.01.2000, Раздел II Обезщетения за майчинство, чл. 48 - 54).

УНИЦЕФ поставя България на трето място по продължителност на отпуск по майчинство, сред страните от ОИСР и ЕС. В Естония майките ползват най-дълъг отпуск с пълно заплащане – 85 седмици, следвани от Унгария (72 седмици) и България (65 седмици) (УНИЦЕФ, 2019). Според някои експерти, обаче, дългото майчинство далеч не е в полза на жените в професионален план. Зорница Славова, икономист от Института за пазарна икономика, твърди следното: „Дългото отсъствие на майките прави работодателите в България доста предпазливи при наемането на млади жени“ (Славова, 2014).

От дискриминация на работното място, включително и сексуален тормоз, би следвало да пази жените и Законът за защита от дискриминация. Той има цял раздел, забраняващ всякакъв тип дискриминация на работното място, включително и такава на полов признак (Закон за защита от дискриминация (Загл. изм. - ДВ, БР. 68 ОТ 2006 Г.) В сила от 01.01.2004 г., раздел I на глава II (чл. 12-28)).

Законът за насърчаване на заетостта също забранява дискриминация на полов признак и се стреми да стимулира работодателите да наемат майки с малки деца (Закон за насърчаване на заетостта, В сила от 01.01.2002 г, Обн. ДВ. бр.112 от 29 Декември 2001 г., Чл. 53а. (Нов - ДВ, бр. 26 от 2008 г.) (1) (Изм. - ДВ, бр. 101 от 2015 г.).

Законът за равнопоставеност на мъжете и жените също забранява дискриминацията на работното място. (Закон за равнопоставеност на мъжете и жените, Обн. ДВ. бр.33 от 26 Април 2016 г., чл.1, чл.2).

Различните европейски държави имат различни подходи към разрешаването на проблемите, свързани с присъствието на жените в различни сектори на пазара на труда. Някои държави като Белгия, Германия, Франция, Италия, Австрия и Португалия, Гърция и Холандия разчитат да увеличат жените в бизнеса чрез квоти (EIGE, 2021). Френското правителство дори засили съществуващите санкции срещу фирми с над 50 служители, които не спазват задълженията си по отношение на равенството между половете. Големите фирми (с 300 служители и повече) трябва да договарят план за действие; други (с 50 служители и повече) трябва поне да определят план за действие и да го изпратят на държавните служби. В Австрия националният план за действие за равенство между половете на пазара на труда изисква компаниите да публикуват доклади за равни заплати. Компаниите трябва да съставят отчети за доходите на персонала на всеки 2 години (European Commission, 2021). Единадесет държави – членки на Съюза имат законодателни квоти, свързани с пола за парламентарни избори. Сред тях са Испания, Люксембург, Гърция и др. (EIGE, 2021).

В Германия Федералното министерство по въпросите на семейството, възрастните граждани, жените и младежите, финансово подкрепя изследователски проект, който се занимава с въздействието на колективното договаряне върху разликата в заплащането между половете. Проектът работи заедно със социалните партньори и се стреми към намаляване на разликата в заплащането между половете чрез процеса на колективно договаряне (European Commission, 2021).

В рамките на ЕС очевидно има национални законодателства, които далеч по-активно от българското се опитват да включат жените на пазара на труда и то на ключови позиции. Но все пак България също отразява този въпрос в правната си уредба. Законодателство има и на европейско ниво, но проблемите до голяма степен си остават и то не само у нас. Този факт показва, че въпросът не е свързан само с въвеждането на съответното законодателство, а и с определени нагласи по отношение на мъжете и жените и техните социални роли.

Джендър стереотипи и масова култура

Мъжки и женски професии очевидно все още съществуват, съдейки по статистическите данни. Това до голяма степен се дължи на начина, по който възприемаме женствеността и мъжествеността. Което ще рече, съществуват стереотипи, които възпрепятстват жените да се реализират в определени професионални сфери. Основният съюзник срещу негативното стереотипизиране е образованието, особено ранното, което у нас на практика липсва, но тук сериозно функция има и масовата култура, която има огромно значение за оформянето на нашите представи за света, особено тези на подрастващите.

Корените на масовата култура могат да се търсят в 20-те – 30-те години на 20-и век. Основна предпоставка за възникването ѝ е появата и навлизането в бита на средствата за масова информация като радиото, киното, високоговорителя, които дават възможност с лекота и бързина да се преодолеят географски и ментални граници, да се достигне до значително по-широка аудитория като се надраснат съществуващите национални и културни специфики. Опитите да се дефинират в пълен обем характеристиките на т.нар. „масова култура“ продължават. Това, което можем със сигурност да отбележим е, че тя работи с унифициран и доста облекчен набор от представи, символи и митове, които се възприемат по сходен начин от различни публики (Цветкова, 2015).

Средствата за масова информация са важна част от този тип култура, те са основният ѝ разпространител и играят съществена роля за формиране на определен начин на мислене, включително и по отношение на въпроси, свързани с пола. Поради тази причина европейските институции отдавна препоръчват регулации в тази сфера. Например Европейският парламент прие през 2018 г. резолюция, свързана с равенство между половете в медийния сектор в ЕС. В нея беше подробно обяснена ролята на медийното отразяване по отношение на овластяването на жените (Европейски парламент, 2018).

Друга европейска организация, освен ЕС, която е изключително заинтересована от темата, е Съветът на Европа. През 2013 г. Комитетът на министрите прие Препоръка относно равенството между половете и медиите, посочвайки 16 мерки, които трябва да бъдат приложени в шест области: политика и законодателство за равенство между половете, показатели, предоставяне на информация и популяризиране на добри практики,

канали за отчетност, изследвания и публикации и медийна грамотност и активно гражданство. През 2015 г. беше публикуван изчерпателен наръчник в подкрепа на прилагането на тази препоръка от държавите-членки. Борбата срещу половите стереотипи и сексизма, включително в медиите, е една от приоритетните цели на Стратегията на Съвета на Европа за равенство между половете (Council of Europe, 2021).

Пример за изключително строго законодателство в сферата е наскоро напусналата Съюза Великобритания. Там в сила от 2019 г. са медийни правила, които предвиждат, че типът реклами, показващи жена, която се мъчи да паркира кола, или мъж, който отказва да върши домакинска работа, докато съпругата му готви вечеря, са забранени като част от опитите за разбиване на сексистките стереотипи в цялата индустрия (Waterson, 2018).

Разбира се, не само държавните санкции в тази сфера са важни. В множество европейски държави при наличието на сексистко медийно съдържание имаме силен обществен отзвук. Пример за това е силната реакция в Германия срещу компанията TOPModel, която реши да рекламира грим и ученически пособия за момичета чрез кукли, чийто вид е силно свързан с обективизацията на жените и налага нереалистични стандарти за красота (DW, 2020).

Трябва обаче да се има предвид, че масовата култура не винаги влияе негативно върху изграждането на женския образ, понякога тя има и позитивен ефект, тъй като този тип култура има изключително голямо влияние и когато се насочи срещу някакво негативно стереотипизиране това има изключително широк отзвук. Да не забравяме, че движението Me Too води своето начало не от друго място, а от Холивуд. Движението имаше широк отзвук в много държави, включително и европейски, но не и у нас, което ни дава повод в следващите редове да насочим своето внимание към България.

България е част от организации, които приемат разпространяването на сексистко съдържание от страна на средствата за масова информация като сериозен проблем. Страната има и Закон за радиото и телевизията, който предвижда ограничаване на дискриминативно съдържание в медиите (ЗРТ, Обн. ДВ. бр.138 от 24 Ноември 1998 г., Чл. 1. (Изм. - ДВ, бр. 12 от 2010 г., изм. - ДВ, бр. 109 от 2020 г., в сила от 22.12.2020 г.). На практика обаче контролът е слаб, а българското медийно съдържание прилива от сексизъм. На този фон не е особена изненада социологическото изследване на Евробарометър от 2017 г., което ни поставя на челни позиции по полово

стереотипизиране, но за сметка на това пък, според същото проучване, мнозинството българи смятат, че България е разрешила всичките си проблеми в тази сфера (Официален сайт на ЕС, Евробарометър, 2017).

Не е изненада и фактът, че липсата на какъвто и да било контрол или обществена реакция води до формиране на една откровено сексистка масова култура, която свободно се разпространява, че и даже се е превърнала в норма.

Проблем в българската публичност вижда и социолингвистът Петър Воденичаров. Той прави следното твърдение: „Медиите у нас сексуализираха докрай жените и експлоатират цинично женската хубост – жената от субект със свои морални и интелектуални качества е превърната в еротичен обект, който да продава на мъжете от бира до леки коли“ (Воденичаров, 2021). Според Воденичаров проблемите се коренят още в комунистическия период на страната, но продължават и през прехода и образците за женственост и мъжественост, които се оформиха в този период изглеждат по следния начин: „Преходът у нас беше белязан от нови медийни герои, образци на новата женственост и мъжественост: чалга певицата и борецът мутра“ (Воденичаров, 2021).

Както вече споменахме, далеч не е случаен фактът, че у нас не намери благодатна почва движение като Me Too. Факторите това да се случи са много, но истината е че културата (не само масовата) има своя сериозен дял в оформянето на възприятията на една огромна част от обществото, свързани с проблемите на жените със сексизма и възцарилата се тишина по този въпрос. Причината да се спрем именно на масовата култура е фактът, че нейното широко разпространение я прави изключително значима по отношение на създаването, запазването или премахването на стереотипите в дадена общност. Но т.нар. „висока култура“ също далеч не е невинна по този казус и е достатъчно само да си припомним онова скандално изказване на режисьора Добчев (Площад Славейков, 2021). Всъщност е доста характерно за българското културно пространство – независимо за коя негова част става дума, – да произвежда сексистки стереотипи, които после яростно да брани. Тези представители на културната сфера, които намират за проблематични подобни практики са единици. На социално ангажираното изкуство у нас обикновено се гледа с насмешка или веднага настъпва жалба по „естетическото“. Според популярния режисьор Теодор Ушев обаче тези привички на българските творци ще им донесат само изолация в глобален план: „Жените творци имат нужда от трибуна. От показ, осветление,

подкрепа. Те имат много да кажат, има много неразказани женски истории, които вълнуват и са потресаващо силни и честни. Разбирам желанието за оценка само по естетически критерии. Но през 20-те години на 21-и век тенденцията в съвременните изкуства е „women first“. Не можем да игнорираме „конюнктурата“, колкото и да ни се повръща от тази дума. Оценката и успехът за изкуството винаги е била свързана с нея“ (DW, 2021).

Очевидно навсякъде по света съществува проблем, свързан с ограничаването на жените от определени рамки, което се отразява на живота им като цяло, в това число и на професионалната им реализация. Основният проблемът у нас се състои най-вече в системното negliжиране на този въпрос и постоянното налагане на вредни стереотипи.

Заклучение

Жените са по-слабо представени на трудовия пазар, освен това те са и неравномерно представени в различните му сектори. По-престижните и добре платени дейности обикновено са запазени за мъжете. Това не се дължи на никакви обективни причини, а най-вече на погрешни схващания относно женствеността. Това е проблем в световен мащаб, който засяга и Европа като цяло, но част от европейските държави са силно фокусирани върху разрешаването му, за разлика от нашата страна, в която трудно се получава разговор, та какво остава за ефективни действия.

Литература

Воденичаров, П. За пола, джендъра и сексизма в българската култура и език. В: Либерален преглед, 27.05.2021:

<http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/3963-zapola-dzhendara-i-seksizma-v-balgarskata-kultura-i-ezik>

Добчев, Ив. (интервю), 16.02.2021: <https://www.ploshtadslaveikov.com/ivan-dobchev-ne-sam-podgotvyal-mariya-bakalova-za-borat/>

Закон за защита от дискриминация (Загл. изм. - ДВ, БР. 68 ОТ 2006 Г.) В сила от 01.01.2004 г., раздел I на глава II (чл. 12-28).

Закон за равнопоставеност на мъжете и жените (Обн. ДВ. бр.33 от 26 Април 2016 г., чл.1, чл.2).

Закон за насърчаване на заетостта (В сила от 01.01.2002 г, Чл. 53а. (Нов - ДВ, бр. 26 от 2008 г.) (1) (Изм. - ДВ, бр. 101 от 2015 г.).

Закон за радио и телевизия (Обн. ДВ. бр.138 от 24 Ноември 1998 г, Чл. 1. (Изм. - ДВ, бр. 12 от 2010 г., изм. - ДВ, бр. 109 от 2020 г., в сила от 22.12.2020 г.).

Евробарометър. Проучване на Евробарометър: Равенството между половете и разликата в заплащането между половете, Ноември 2017:
<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2154>

Европейски парламент, Доклад относно равенството между половете в медийния сектор в ЕС (2017/2210(INI)), 23.02.2018:
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0031_BG.html

Европейска комисия, European Semester: Thematic factsheet – Women in the labour market - 2017, 22.11.2017: <https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy->

Европейска комисия, На фокус: Действия на ЕС в подкрепа на жените, февруари 2020:
<https://op.europa.eu/webpub/com/factsheets/women/bg/>

Европейски парламент, Заплащането на мъжете и жените: защо има разлика, 13.01.2020:
<https://www.europarl.europa.eu/news/bg/headlines/society/>

Индекс за равенството между половете за 2020 г.: България, European Institute for Gender Equality:
<https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-index-2020-digitalisation-and-future-work>

Кодекс за социално осигуряване ((Загл. изм. - ДВ, бр. 67 от 2003 г.), Обн., ДВ, бр. 110 от 17.12.1999 г., в сила от 1.01.2000 г., Раздел II Обезщетения за майчинство (чл.48 - 54)).

Кодекс на труда (Обн. ДВ. бр. 26 от 1.04.1986, чл. 140, ал. 4, т. 2 (изм. - ДВ, бр. 52 от 2004 г., в сила от 01.08.2004 г., доп. - ДВ, бр. 103 от 2009 г., в сила от 29.12.2009 г.), чл. 140, ал. 4, т.3(изм. - ДВ, бр. 52 от 2004 г., в сила от 01.08.2004 г.) Глава осма отпуски Раздел I.Видове отпуски (чл. 163-168), Чл. 243. (Нов - ДВ, бр. 25 от 2001 г., в сила от 31.03.2001 г.), Раздел II, Специална закрила на жените, (чл.306-313)).

Национален статистически институт, Заети лица и коефициенти на заетост – национално ниво; статистически райони; области за 2020 г., 15.03.2021:
<https://www.nsi.bg/bg/content/4009/>

Национален статистически институт, Специфични показатели, 2020, 15.03.2021:
<https://www.nsi.bg/bg/content/4018/>

Националната стратегия за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете 2021-2030 г, Документът е приет с Решение № 969 на Министерския съвет от 30.12.2020 г.

Пеева, Д. Пропастта между работещите мъже и жени в ЕС се свива. В: Дневник, 8.03.2020:
https://www.dnevnik.bg/evropa/2020/03/08/4037904_propastta_mejdu_raboteshtite_muj_e_i_jeni_v_es_se_sviva/comments/#comments

Системният расизъм и сексизъм в българското кино: разговор с Теодор Ушев, 18.10.2021:
<https://bit.ly/3p0f1EL>

Славова, З. Може ли майчинството да се удължи още. Институт за пазарна икономика, 08.05.2014: <https://ime.bg/bg/articles/moje-li-maiinstvoto-da-se-udylji-oshte/>

Съюз на равенство: Стратегия за равенство между половете (2020-2025 г.), 05.03.2020:
https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_bg

УНИЦЕФ, България е на трето място по най-дълъг отпуск по майчинство с пълно заплащане сред страните от ОИСР и ЕС, 13. 06. 2019: <https://uni.cf/2Z1W4Y1>

Филипова, М. Според българските партии политиката е мъжка работа, Барикада, 12.03.2021: <https://baricada.org/2021/03/13/jeni-listi-45-ns/>

Цветкова, Р. (2015). Политическият продукт в огледалото на масовата (консуматорска) култура. Нов Български университет, Департамент „Масови комуникации“, http://ebox.nbu.bg/ssc15/view_lesson.php?id=22

Шонард, М. Равенство между мъжете и жените, Европейски парламент, 18.10.2021: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/59/equality-between-men-and-women>

Council of Europe, Women in Media and artificial intelligence, 2021: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/women-in-media>

DW News, German award for worst advertising gender stereotypes goes to TOPModel, 02.12.2020: <https://www.dw.com/en/german-award-for-worst-advertising-gender-stereotypes-goes-to-topmodel/a-55796907>

EIGE, Quotas can turbocharge progress on gender balance in politics and business, 18.05.2021: <https://eige.europa.eu/news/quotas-can-turbocharge-progress-gender-balance-politics-and-business>

European Commission website, Combating pay discrimination in Member States, 2021: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/equal-pay/combating-pay-discrimination-member-states_en

Eurostat, Women remain outnumbered in management, 05.03.2021: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210305-2>

Eurostat, Employment rates – annual statistics, April 2021: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title>

Eurostat, Women in science and engineering, 10.02.2021: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210210-1>

Eurostat, Tertiary education statistics, September, 2020: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/>

Eurostat, Women represent about half of workers in science and technology, 11.05.2021: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210511-1>

Eurostat, Women in science and technology, 10.02.2020: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20200210-2>

Eurostat, ICT specialists in employment, July 2021: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=ICT_specialists_in_employment

The European Social Charter, Council of Europe, 2021: <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/the-european-social-charter>

Waterson, Jim. UK advertising watchdog to crack down on sexist stereotypes, The Guardian, 14, Dec 2018: <https://www.theguardian.com/media/2018/dec/14/uk-advertising-watchdog-to-crack-down-on-sexist-stereotypers>

General Characteristics of Well-Known Trademarks and Trademarks with Reputation

Mihaela Mihaylova

University of National and World Economy
PhD student, e-mail: florean@abv.bg

Abstract: What are well-known trademarks and trademarks with reputations? A number of provisions within the specific legislative and international acts as well as the Law on Trademarks and Geographical Indications (new, promulgated SG No. 98 of 13 December 2019) envisage that subject. However, the rules do not clearly define the characteristics of these two kinds of special trademarks. Why are these brands so important to the economy and the business plans for the companies? How exactly can their protection be built?

Key words: industrial property rights, well-known trademarks, trademarks with reputation.

Общи характеристики на общоизвестните марки и на марките, ползващи се с известност

Михаела Михайлова

Университет за национално и световно стопанство (УНСС)
Докторант, e-mail: florean@abv.bg

Резюме: Какво представляват общоизвестните марки и марките, ползващи се с известност? В международните актове и в Закона за марките и географските означения (нов, обн. ДВ бр. 98 от 13 декември 2019 г.) са разписани редица нормативни разпоредби. Въпреки това тези норми не дават ясни определения, какви са характеристиките на тези два особени вида марки. Защо тези марки са толкова важни за икономиката и бизнес плановете на компаниите? Как точно може да бъде изградена тяхната защита? В статията се прави преглед на основните характеристики на тези марки и се предлагат възможности за тяхната защита.

Ключови думи: право на индустриалната собственост, общоизвестна марка, марка ползваща се с известност.

Увод

Глобалният свят, ерата на интернет и пътуванията промениха света на търговските сделки. С многото пазари и възможности зачестиха и нарушенията, свързани с правата на

интелектуална и индустриална собственост. Това наложи притежателите на тези права да се замислят върху възможностите за тяхна защита. Търговските марки, като означения за произхода на дадени стоки или услуги, имат огромно значение за днешните търговски предприятия и играят важна роля за глобалното икономическото развитие. В последните десетилетия, с развитието на ИТ технологиите и съвременния маркетинг се наложи предприятия и физическите лица да обръщат все повече внимание на своите брандове и в частност търговски марки. Още по-значима стана и ролята на общоизвестните марки и марките, ползващи се с известност, в световния икономически оборот. В последните десетилетия „репутационните марки“, както често се наричат тези марки в практиката, се наложиха като фактор за икономическо превъзходство на техните притежатели при навлизането им на нови пазари. Често „репутационните марки“ променят микро-средата и влияят на средностатистическото потребление. Въпреки това потребителите, както и притежателите на тези марки, в много констатирани от практиката случаи не правят разлика между двата отделни вида специфични марки и не са запознати с възможностите за тяхната защита.

Нормативна уредба

За яснота на настоящото изложение ще се опитаме да направим кратко представяне на правната уредба на двата отделни вида марки, които се характеризират с някои общи черти, но и с определени различия. Общоизвестните марки и марките, ползващи се с известност, са особен вид търговски марки, тъй като за разлика от регистрираните търговски марки, те нямат точно определено приложно поле на защита. За разлика от тях, всички регистрирани стандартни марки като – словни марки, фигуративни, комбинирани, триизмерни, звукови, мултимедийни, холограмни, позиционни, марки, съдържащи движение, марка с мотиви, цветови марки, марки представляващи комбинация от цветове, аромати и др. марки, могат да бъдат защитени след регистрация чрез гражданскоправно производство за преустановяване на използването на конкурентните знаци и обезщетение. Само за този стандартен вид марки, които се ползват със защита, след своята регистрация, могат да бъдат използвани способите на административно-наказателни мерки и/или граничен контрол, както и да бъдат противопоставяни на чужди фирмени наименования, които са идентични или сходни, и могат да доведат до вероятност за объркване. Тези

способи могат да бъдат използвани и за класове, в които марките с репутация са регистрирани, но не и за класове, за които марката е позната, но не е регистрирана.

Общозвестните марки, са марки по смисъла на чл. 6, изречение второ от Парижката конвенция за закрила на индустриалната собственост (наричана по-нататък „Парижка конвенция“ или „ПК“). Член 6bis е въведен в текста на Конвенцията от конференцията за ревизия от Хага през 1925 г. и където в параграф 1 е предвидено, че *„Държавите — членки на Съюза, се задължават да отказват или обезсилват било служебно, ако законодателството на страната позволява това, било по молба на заинтересувания, регистрацията и забранят употребата на една фабрична или търговска марка, която възпроизвежда, имитира или подвежда, което може да доведе до заблуда по една марка, която компетентната в страната на регистрацията или на употребата власт смята за всеобщоизвестна като марка на лице, прието от настоящата Конвенция за неин ползвател, и която марка се използва за идентични или подобни артикули. Същото важи и за случаи, когато съществената част на марката възпроизвежда такава всеизвестна марка или е имитация, която може да доведе до заблуда.“* В първата част на този дълъг текст на международната конвенцията се предвижда, че е задължение за държавите-членки на конвенцията да отказват или обезсилват по административен или съдебен ред, ако в националния закон е нормативно разписан такъв режим, една фабрична или търговска марка, която възпроизвежда, имитира или подвежда, което може да доведе до заблуда, спрямо друга марка. Отделно думите в текста „което може да доведе до заблуда по една марка“, трябва да се разбират, съгласно общата препоръка на Световната организация за интелектуална собственост, като въвеждане на действителните или потенциалните потребители в заблуда относно произхода на стоките или услугите. Тук международният акт използва понятието „всеобщоизвестна марка“, която компетентната в страната на регистрацията или на употребата власт смята за такава. Думите всеобща известност, предполагат, че известността трябва да е определена като всестранна и общоприета. Отделно текстът предвижда това обстоятелство да е признато от компетентната в страната на регистрацията или на употребата власт. Това съответно може да е административната и/или съдебната власт или друг вид призната в държавата-членка власт. Дефиницията е съставена толкова широко с цел да обхване всички съществуващи в страните-членки

системи. Използваните в международния акт думи „било служебно“ и „било по молба на заинтересуваната“, говорят за служебно начало на производството, ако законът позволява такава или по искане на заинтересованата страна, като последната може да е притежател, ползвател и т.н. Текстът на изречението завършва с думите „и която марка се използва за идентични или подобни артикули“, което трябва да се разбира за идентични и/или сходни стоки и/или услуги. Второто изречение допълва обхвата на закрилата на този вид марка, като предвижда и случаи, в които една фабрична или търговска марка е сходна на „всеизвестната марка“, като в текста са използвани думите „съществената част на марката възпроизвежда такава всеизвестна марка или е имитация, която може да доведе до заблуда“.

По късно определението на чл. 6 от ПК е допълнено, когато през 1994 г. се приема *Споразумение за свързаните с търговията аспекти на правата върху интелектуалната собственост (ТРИПС)*. В чл. 16, ал. 2 и 3 на Споразумението е дадено следното допълнително тълкуване:

(2) Член бbis от Парижката конвенция (1967) е валиден mutatis mutandis¹ за услугите. При определяне дали дадена търговска марка е добре известна страните членки вземат предвид познаването на търговската марка в съответния сектор от обществото, включително познаването е в заинтересованата страна членка, което е постигнато в резултат на подпомагане на търговската марка.

(3) Член бbis от Парижката конвенция (1967) се прилага mutatis mutandis за стоките или услугите, които не са сходни със стоките и услугите, относно които е регистрирана търговска марка, при условие, че използването на тази търговска марка относно тези стоки или услуги би означавало връзка между тези стоки или услуги и притежателя на регистрираната търговска марка, и при условие, че е вероятно интересите на притежателя на регистрираната търговска марка да бъдат накърнени от подобно използване.

С чл. 16, ал. 3 от ТРИПС международно се въвежда друго по-широко тълкуване на марките с репутация, имащи връзка с чл. бbis от ПК, а именно общоизвестните регистрирани марки, чието неправомерно използване може да доведе до свързване с притежателя на регистрираната марка, при което интересите му могат да бъдат увредени.

¹ „Mutatis mutandis“ – лат., „всички необходими промени са направени“ или „с необходимите промени“. Фразата mutatis mutandis от латински показва, че въпреки че се налага да се направят някои промени, за да се вземат предвид различните ситуации, основното в текста остава същото.

От горните текстове на международните актове може да стигнем до заключението, че Общозвестната марка е марка придобила определена степен на „познатост“ сред релевантния сектор от обществото. Определена марка може да бъде определена като общозвестна, независимо от това дали е регистрирана или не. Забраната и противопоставянето на една общозвестна марка срещу фабрична или търговска марка се осъществява за идентични или подобни артикули (идентични или сходни стоки или услуги).

Вторият вид марки са марки, ползващи се с известност. В практиката и теорията, застъпени в Насоки за проверка на Службата за Службата на Европейския съюз за интелектуална собственост, Част В, Възражение, е, че този тип марки, трябва да са регистрирани за определен тип стоки и услуги, но поради придобитата достатъчна репутация на тези марки, свързана с качеството, което те предлагат, е необходимо тези марки да бъдат защитени при използването им за друг тип стоки и услуги. Това право на защита се налага като способ в законодателството, защото те могат да бъдат свързани (асоциирани) от потребителите с търговски произход на носители на техните права и за стоки и услуги, различни от тези, за които марката е регистрирана. Това позволява на техните притежатели да предприемат действия за защита не само за стоките или услугите, за които ползващата се с известност марка е регистрирана, а и за всички останали несвързани стоки и услуги от класификатора.

За марки, ползващи се с известност (репутация), – се приема, че освен указание за търговски произход са носители на послания за имидж и качество, които лесно могат да бъдат асоциирани от потребителите с продукти различни от тези, за които марката е регистрирана. В защита на този имидж на притежателите им е предоставена възможност да се противопоставят на регистрацията и/или използването им от други лица не само за стоките или услугите, за които ползващата се с известност марка е регистрирана.

Допълнително в българската нормативна уредба са предвидени критериите за определяне на една марка като общозвестна. Въпреки че законодателят не дава определение на самите марки, а е направил препратка към международните актове, като в §1, т. 4 от Допълнителни разпоредби на Закона за марките и географските означения (ЗМГО)² е предвидил, че „Общозвестна марка“ е марка по смисъла на чл. 6, второ от

² Закон за марките и географските означения (ЗМГО), обн. в ДВ бр.р.98 от 13 декември 2019 г.

Парижката конвенция. Тази препратка, въпреки че насочва към основния текст от конвенцията, не дава възможност да бъде изведено съдържание за точно определение на този вид марки. Във връзка с това може да приемем, че законодателят в други текстове на закона е дал принципните критерии, по които една марка може да бъде характеризирана като общоизвестна марка или марка, ползваща се с известност. Това е предвидено в чл. 12, ал. 10 от Закона за марките и географските означения, в който е заложено, че степента на известност се определя според изброени в нормативния акт критерии. Тези критерии е необходимо да бъдат доказани с доказателства в производство по опозицията, когато последната е подадена на основание на по-ранна общоизвестна марка или марка, ползваща се с известност. След това нормативния акт установява, че при определяне на известността на по-ранната марка се вземат предвид следните шест критерия:

- ✓ чл. 12, ал. 10, т. 1 – *степен на известност или признаване на марката в съответната част от обществото, която обхваща действителните или потенциалните потребители на стоката или услугата, лицата, заети в съответната разпространителска мрежа, и деловите кръгове, ангажирани с дадените стоки или услуги;*
- ✓ чл. 12, ал. 10, т. 2 – *продължителност, степен и географска област на използване на марката;*
- ✓ чл. 12, ал. 10, т. 3 – *продължителност, степен и географска област на публично представяне на марката, в това число рекламиране, разгласяване или излагане на панаири и/или изложби на стоките или услугите, за които се използва марката;*
- ✓ чл. 12, ал. 10, т. 4 – *данни за успешно прилагане на правото върху марката, ако тя е регистрирана;*
- ✓ чл. 12, ал. 10, т. 5 – *стойност на марката;*
- ✓ чл. 12, ал. 10, т. 6 – *други обстоятелства.*

Част от гореизброените критерии българското законодателство е приело, възприемайки общата препоръка на Световната организация за интелектуална собственост, където почти същите са формулирани още в края на деветдесетте години на миналия век. В нея е посочено, че за да се *изяснят, уеднаквят и допълнят международните разпоредби относно закрилата на общоизвестните марки, посочени в член 6, второ от Парижката конвенция и в член 16 от Споразумението ТРИПС,* посочени по-горе в доклада, Постоянният комитет по право на марките, полезните модели, промишлените дизайни и географските указания на Световната организация за

интелектуална собственост (СОИС), на състоялата се от 8 до 12 юни 1999 г. в Женева сесия, взима решение за приемане на обща препоръка. Няколко месеца по-късно тази препоръка е приета и от Събранието на Парижкия съюз и Общото събрание на СОИС на общата сесия, проведена от 20 до 29 септември 1999 г. Най-основното и важно от това решение е, че в чл. 2 на препоръката са изложени насоките, които трябва страните да следват при определяне дали дадена марка е общоизвестна в държава-членка на Парижкия съюз или на СОИС. Тези препоръки накратко препокриват заложените критерии в ЗМГО, а именно: *степента на познаване или разпознаване на марката от съответната част от потребителите; срока, обхвата и географските граници на използването на марката, срока, обхвата и географските граници на популяризирането на марката, включително рекламата и представянето по време на панаири и изложби на стоки или услуги, по отношение на които марката се прилага; срока и географските граници на регистрацията или заявката за регистрацията на марката, доколкото те отразяват използването или разпознаването на марката; ефективната защита на правата върху марка, в частност степеня, в която марката е призната за общоизвестна от компетентните органи; стойността на марката.*

В нашия закон е предвидена и една по-широка възможност, като е добавен израз и „други обстоятелства“, което на практика позволява на притежателите на правото върху тези видове марки да представят и други сведения или доказателства, с което да докажат своите твърдения, че марка им е със статут на общоизвестна или ползваща се с известност марка.

За да можем да развием и определим освен общите характеристики на тези два особени вида марки, а и възможностите за тяхната защита е необходимо да разгледаме и два отменени български нормативни акта като Закона за марките и географските означения от 1999 г. (Обн. ДВ. бр.81 от 14 Септември 1999 г.) и впоследствие отменен в ДВ. бр.98 от 13 Декември 2019 г. и „Наредбата за реда и начина за определяне в Патентното ведомство на марка като общоизвестна и марка, ползваща се с известност на територията на Република България“, която е отменена в ДВ. бр.97 от 10 Декември 2019 г. и в която е разписана специална процедура пред българското Патентно ведомство относно определянето на една марка като общоизвестна и/или като ползваща се с известност. Съгласно ЗМГО и Наредбата, за да бъде една марка определена като общоизвестна и/или

като ползваща се с известност, трябва да се представят доказателства, които се преценяват на базата на набор от критерии, които са описани и в новия Закон за марките и географските означения. В отменените нормативни текстове бяха разписани и подробни текстове за самите производства пред националното ведомство. От тези текстове могат да се изведат следните съществени факта като:

Марки, за които се претендира, че са общоизвестни и/или ползващи се с известност, трябва да са придобили тази степен на известност в рамките на територията на българската държава (Чл. 10. (1) т. 6 от отм. Наредба). Освен изброените в закона общи определения тук са представени и няколко чисто практични метода за доказване, като на молителя (правоимащото лице, подало искането за признаване) изрично е указано, че може да представи пазарна реализация, документирана чрез фактури и други счетоводни и търговски книжа; разходи за реклама, рекламни материали, доказателства за разпространението им, сключени и изпълнени договори за реклама и т.н.; резултати от социологически проучвания, направени от специализирани независими институции; публикации и други обстоятелства по преценка на молителя. Представените документи могат да съдържат всички или част от данните изброени в предходното изречение по преценка на молителя.

Друг нормативен акт, който урежда статута на този вид марки на територията на ЕС, е Регламент (ЕС) 2017/1001 на Европейския Парламент и на Съвета от 14 юни 2017 г. относно марката на Европейския съюз. Регламентът предвижда, че при възражение, основаващо се на относителни основания за отказ на марка на ЕС, *на притежателя на по-ранна марка се отказва регистрация на заявената марка: а)когато тя е идентична с по-ранната марка и когато стоките или услугите, за които се иска регистрация, са идентични със стоките и услугите, за които е защитена по-ранната марка; б)когато поради своята идентичност или сходство с по-ранната марка и поради идентичността или сходството на стоките или услугите, които двете марки обозначават, съществува вероятност от объркване в съзнанието на хората на територията, на която е защитена по-ранната марка; вероятността от объркване включва възможност за свързване с по-ранната марка.* За целите на Регламента „по-ранна марка“ означава и марки, които към датата на подаване на заявката за регистрация на марка на ЕС или, когато е уместно, към датата на претендирания приоритет, по отношение на заявката

за регистрация на марка на ЕС, са „общоизвестни“ в държава членка съгласно смисъла, в който думата „общоизвестен“ се използва в член 8а от Парижката конвенция. Европейският регламент има пряко действие на територията на България, а подробни критерии за неговото прилагане са разписани и в правилата на Службата на Европейския съюз за интелектуална собственост.

Общи характеристики

Както вече беше посочено, бъдещото развитие на големите икономики е непосредствено свързано с тези два отделни вида марки, които се характеризират с няколко съществени общи белега. Тяхното съдържание като означения се обуславя с няколко характеристики свързани с широкия обхват на пазара, върху който те се разпространяват, и мястото, на което те се предлагат или достигат до потребителите. На първо място трябва да се има предвид, че това са знаци, които имат значение на символи за репутация и авторитет пред потребителите. Те също така символизируют определен стандарт и качество на стоките и услугите, което силно влияе на избора на потребителите при преценка за закупуването на определена стока или услуга. Подсъзнателно, решенията за покупка се взимат именно заради придобитата репутацията от определена марка. Това се обуславя от непрекъснатото предлагане на стоката и/или услугата под определен бранд. С това се постига ефект на привличане и увеличаване на продажбите при определени марки, чрез способността на тези марки да се наложат в съзнанието на потребителите. Това от своя страна води до увеличаване на продажбите на определени продукти носещи марката. При наличието на такава изключителна икономическа сила, защитата на добре познати търговски марки изисква разширяване на правните принципи за защита извън традиционния обхват на правото на търговските марки. Марката като обект на правото, както и при другите обекти на интелектуална собственост, има обхват на защита ограничен от самата и функция, която трябва да изпълнява. За да се постигне ясно идентифициране на произхода на определена стока или услуга, защитата трябва да се разпростре само дотолкова, колкото е необходимо, за да предотврати объркването в съзнанието на потребителите за различни стоки или услуги. Този обхват на правна закрила обаче е пряко относим към степента на известност при „общоизвестните марки и марките, ползващи се с известност, което се обуславя от тяхната обща характеристика на широко обхватна разпознаваемост. Съгласно правилата на Насоките за проверка в

службата за хармонизация във вътрешния пазар (марки и дизайни) на марки на общността, част В Възражение, раздел 5 „колкото по-висок е процентът на разпознаваемост на марката, толкова по-лесно би било да се приеме, че марката има репутация“. А колкото по-голяма е репутацията на една марка, толкова по-голяма е и вероятността за объркване или свързване. В посочените по-долу съдебни актове Съдът на Европейския съюз приема, че знакът може да има отличителен характер сам по себе си или заради репутацията, която има марката в обществото, както и че вероятността от объркване е толкова по-голяма, колкото по-отличителен е характерът на по-ранната марка. Тази характеристика е валидна, както за общоизвестните марки, така и за марките, ползващи се с известност. Степента на разпознаваемост само предполага, че процентите на разпознаваемостта, определени по абстрактен начин, може да не са подходящи за всички случаи и че, следователно, не е възможно принципно да се определи общоприложим конкретен праг на разпознаване, отвъд който следва да се счита, че марката има репутация. (В този смисъл са тълкувателните дела на Съда на Европейския съюз - C-251/95, S., C-108/97 и C-109/97, W. Ch.“ от 04/05/1999, дело C-342/97, L. S. M.“, от 22/06/1999, решение по дело T-500/10, „DORMA“ от 16/11/2011). Степента на разпознаване съгласно насоките и практиката на Службата се определя като достатъчно висока, средна или ниска степен. В ситуация, когато търговска марка е известна за дрехи, има сериозна вероятност потребителят да я обърка със сходна или идентична на нея марка за несвързани стоки, например сапуни или благоуханни масла. Това се дължи на факта, че притежателите на повечето такива марки, след като успеят да популяризират своите марки за определени стоки и/или услуги, започват финансова политика за развиване на своите пазарни инвестиции и в други дялове и ниши на стокооборота, различни от тези, за които първоначално са били използвани.

Възможности за защита на общоизвестните марки и марките, ползващи се с известност

Обхвата на защита на тези два вида марки се определя от няколко съществени фактора. Тези фактори са свързани както с географската територия, където се търси защитата, така и с начина на възприемане на тези марки от потребителите. Самата защита, която се разглежда в настоящата разработка, условно е разделена на административна и

гражданскоправна. Административната защита, от своя страна, също може да се представи като няколко под вида – национална, европейска и международна. Националната се осъществява на основание на чл. 12, ал. 1, т. 9 и ал. 10 на Раздел I на Закона за марките и географските означения, във връзка с раздели VII и Раздел IV от същия закон. Европейската защита при марки, чиято претенция за общоизвестност или ползващи се с известност се разпростира на територията ЕС, се осъществява пред Служба на Европейския съюз за интелектуална собственост на основание чл. 8 и следващите на Регламент (ЕС) 2017/1001 на Европейския парламент и на Съвета от 14 юни 2017 година относно марката на Европейския съюз³. Международната защита, както образно ще наречем този вид закрила, се осъществява чрез национално правоприлагане или противопоставяне на искане за регистрация на международна марка на определена национална територия, като правното основание, за тази възможност е представено в чл. 6, изречение второ от Парижката конвенция за закрила на индустриалната собственост и чл. 16, ал. 3 от ТРИПС. Там ясно е определено, че е в правомощията на всяка държава членка на конвенцията, която има задължението да закриля общоизвестните марки от влизачи в колизия марки, бизнес идентификатори и домейн имена, най-малкото от момента, в който марката стане добре известна в страната-член.

При традиционния принцип за защита на една търговска марка тази защита е ограничена до географската територия, където търговската марка е получила регистрацията. При общоизвестните марки и марките, ползващи се с известност, е необходимо притежателят на такава марка да има истински и ефективен бизнес и/или производство и/или търговско предприятие в държава, страна по конвенцията или споразумението, за да може да поиска прилагането на административните мерки за защита. Процедурата се осъществява пред Патентно ведомство в рамките на производството по опозиция или искане за заличаване. Документите се разглеждат от определен със заповед на административния орган състав по опозиция или състав по спорове. Процедурата по спорове се извършва съгласно правилата на Наредбата за реда за оформяне, подаване и разглеждане на опозиции по закона за марките и географските означения (Обн. ДВ. бр.43

³ За целите на доклада трябва да споменем, че има разлика между административна защита, в рамките на едно производство по опозиция и искане за заличаване и административно-наказателната защитата и наказателната защита на марки на ЕС, като последната се осъществява само от националните правоприлагащи органи. Съгласно българското законодателство тези правоприлагащи органи са Патентно Ведомство на Република България и органите на досъдебното производство.

от 7 Юни 2011 г.), а тази по производството пред състава по спорове съгласно Наредбата за разглеждане на спорове по закона за марките и географските означения (Обн. ДВ. бр.34 от 20 Април 2018 г.).

Вторият вид защита е гражданскоправната защита. В Закона за марките и географските означения е предвидено, че освен чрез административна процедура пред Патентно ведомство на Република България, определянето на една марка като общоизвестна или ползваща се с известност се извършва и от Софийския градски съд по общия исков ред, съгласно ал. 11, на чл. 12 от закона. Тук отново са приложими всички изброени по-горе правила на доказване, като доказателствената сила е в тежест на притежателя на общоизвестната марка или марката ползваща се с известност. Това е общо исково производство по реда на Гражданския процесуален кодекс.

Това, което е най-съществено и за двата вида посочени по-горе производства, е, че факторите, които е необходимо да се вземат под внимание при определяне на това дали марката е общоизвестна или ползваща се с известност от компетентния орган или съд, обхващат всички обстоятелства, от които може да се направи заключението, че марката притежава тази характеристика. От важно значение е компетентният орган да разгледа предоставените доказателства относно тези фактори, доказващи наличието или липсата на общоизвестност на марката в цялост и поотделно. Посочените в закона критерии дават насоки, но не съдържат изчерпателно посочване на изискванията за определянето на марката като общоизвестна или ползваща се с известност, но не са предпоставки за вземането на такова решение. Във всеки отделен случай решението зависи от определени факти и обстоятелства. В някои случаи се вземат под внимание всичките посочени в закона фактори. В други те изобщо не важат, като решението се взема въз основа на други фактори, които не са посочени. Тези други фактори могат да се отчитат отделно или в комбинация с посочените в закона. И в двата случая това е сложен доказателствен процес, където основната тежест на доказването е инициатива на притежателя или лицензианта на общоизвестната или ползващата се с известност марка.

Заключение

Общоизвестните марки и марките, ползващи се с известност, са особен вид означения на индустриалната собственост. Въпреки че в някаква степен закрилата на тези

марки е предвидена в международните, европейските и националните актове, то те не са добре изследвани и притежателите на тези марки не винаги са наясно с правата, които произтичат от тези марки и с възможностите за тяхната защита. Познанието за тяхната правна защита е непознато, както на техните притежатели, така и на органите, които са ангажирани с вземането на решения в производствата по тяхната защита. Това е сериозна пречка за икономическата сигурност на техните притежатели и развитието на пазарните процеси. Липсата на научни изследвания на въпросите относно определянето на една марка като общоизвестна или ползваща се с известност, както и на основното съдържание на понятията за общоизвестна марка и марка, ползваща се с известност, също допринася за пропуските и слабостите в практиката. Необходимо е законодателството в областта на тяхната защита да бъде усъвършенствано с допълнителни правни институти, които да разширят правната уредба и възможностите за тяхната закрила.

Литература

- Драганов. Ж. (2006). Правен режим на означенията. Изд. „Сиела“, София.
Обща препоръка за разпоредби, касаещи закрилата на общоизвестни марки,
<https://www.bpo.bg/uploaded/files/48-well-knownmarks.pdf>
Служба на Европейския съюз за интелектуална собственост, Насоки за проверка в
службата за хармонизация във вътрешния пазар (марки и дизайни) на марки на
общността, <https://euipo.europa.eu/>
Съдът на Европейския съюз, Съдебна практика,
https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_6999/bg/
BODENHAUSEN, G. H. C. – Reprinted (1991, 2004, 2007) Guide to the application of the paris
convention for the protection of industrial property as revised at stockholm in 1967
(WIPO Publication N°611 (E) ISBN 92-805-0368-5 BIRPI 1969, WIPO.
Bohaczewski, M. (2020). Special Protection of Trade Marks with a Reputation under European
Union Law, Wolters Kluwer.
Lackert, Clark W. & Perry, Maren C. (2008). Global Protecting well-known and famous marks:
a global perspective; Building and enforcing intellectual property value.

IV. ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ

Psychological Aspects and Work Framework for Preschool Education in Greece

Evaggelia Niarou

South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: evikoni2000@yahoo.gr

Abstract: *The purpose of this review is to outline significant psychological aspects in the teachers work of contemporary preschool education in Greece. Self-esteem, work satisfaction and coping behavior can explain problems of the psychological climate in their environment. Self-esteem is a central dimension regarding the new requirements for the efficiency and prestige of this profession. Studies in line occupational exhaustion and work satisfaction can be used to develop of recommendations for psychosocial support of teachers in the preeducational stage.*

Keywords: *preschool teachers, work satisfaction, institutional framework, socio-professional profile, Greece, stress management strategies.*

The occupational exhaustion of people who provide their services in an environment with a vital humanitarian and social element has been and continues to be the subject of many studies. The feeling of exhaustion that these people may experience is an essential factor in their well-being and the quality of their services. Preschool teachers' professional exhaustion has been researched many times and many times, producing results that show that preschool teachers are exhausted and how this affects their performance. The stress factor, as a result of the environment and working conditions at a time when it is full of social and economic changes but also permanent changes in the education system and therefore, as such cannot be ignored and not researched how it affects the kindergarten teacher. The professional satisfaction of preschool teachers has also been the subject of extensive study in the international arena and Greece, as it is linked to their productivity and effectiveness. Professional satisfaction and its relationship with working conditions can affect the quality of the educational work produced. At the same time, it affects their social well-being and the well-being of their environment (Dimitropoulos, 1998).

For this aim, the institutional framework and the socio-professional profile of preschool teachers are studied. There are no studies specifically related to the professional group of preschool teachers, as their working conditions are different from those of other preschool teachers. In addition, kindergarten is the first educational level in which students are admitted, which makes it particularly important for their progress in long academic life.

Presidential Decree 79/2017, which replaced PD 200/98, defines the organization and operation of kindergartens, which belong to Primary Education. According to this, the Unified Type of All-Day Kindergarten is established, which is addressed to all students (infants and toddlers), concerns all departments, and lasts from 8:15 to 13:00, and b) the optional all-day program that lasts from 13:00 until 16:00. At the same time, it is possible to operate an early reception from 7:45 to 8:30. The number of infants per department is set at 25 or higher. The Weekly Timetable is taught according to the current provisions in the first ten days of September by the Principal, Head of the Kindergarten in collaboration with the preschool teachers' Association and the School Counselor and can be adjusted according to the specific conditions, taking into account the particular needs of each kindergarten. Play (free and organized) plays a crucial role in developing the program as a dominant means of development, learning, and socialization of children. The relevant Decree sets the schedule for preschool teachers in 3 / primary, 2 / secondary, and 1 / secondary kindergartens. Reduction of working hours is provided for preschool teachers serving in 4 / position and above; however, it should be noted that most kindergartens are 1 / position and 2 / position. Respectively, based on the current decree, issues concerning the distribution of departments, the co-located kindergartens, the operation of the optional Program, the problems of supervision and safety of students, and the problems of study and school life are determined. Overall, the institutional framework is considered to be in line with good international practices. Its method is not ideal, with the over-concentration of children in densely populated areas and poor overall logistical infrastructure (Nikolaidis, 2017).

Until a few decades ago, the teaching profession was highly degraded. It was chosen mainly by low-income and rural families, providing them with permanent work and a steady income (Dimitropoulos, 1998). The same was true for preschool teachers. Until 1984, when the differences were abolished, their salaries, although low, differed from those of men. The salary difference was related to the duration of their studies, affecting the assessment of their offer (Betsas, 2008).

The social status and prestige of primary school preschool teachers are, as various studies show, low. Preschool teachers' perceptions of the validity of their profession are also low, according to research data. They consider that their career is of low social status, even from their whole social places (Thanos, 2012).

As for the social status of preschool teachers, this was differentiated by the "maximization" of their studies, when from two years of study, they were transformed into four years, increasing their level of professionalism. According to Kitsaras (Kitsaras, 1991: 181), this implies the rise of their social status, which, however, also depends on the quality of school and vocational education, postgraduate education, and continuing education and training. In terms of intentions, something is not demonstrated by the state, abolishing the institution of Teaching in 2011, depriving it of the opportunity for professional development and evolution.

Working conditions significantly determine the quality of the work provided, affect the appearance or not of occupational exhaustion syndrome and contribute to the satisfaction and performance of the professional. The wider environment determines the working conditions, which determine the kindergarten teacher's ability to carry out his work (Matsagouras, 2006) effectively. The profession of preschool teacher presupposes love for the child, patience, composure, and the ability to transmit knowledge through play. The ability to create a pleasant climate with security and acceptance presupposes and personality and the corresponding professional training.

UNESCO (2007) states that staff is one of the essential factors in the quality of the work provided in preschool. Appropriate training and support with the proper working conditions must train and retain staff of the same level. The work environment can directly affect employees' quality of work, productivity, and job satisfaction while working conditions are directly related to people's well-being.

In a typical work environment, preschool educators need to cultivate a suitable climate for interpersonal relationships, developing a high level of social interaction. Much of their work involves interaction with parents and students. They are often confronted with conflicting circumstances, either between children or parents, which must be handled most appropriately. In addition, they are responsible for the hygiene and safety of children. When it comes to the natural work environment, preschool teachers work both inside and outside the classroom. Close contact with infants makes them vulnerable to disease, without the possibility of replacing them

in their absence. Exposure to high levels of noise, which is at least “uncomfortable”, often creates tension inside and outside the school. As for the requirements for the performance of preschool teachers in their work, it is necessary to be meticulous in observing the behavior of infants and pointing out any problems – cognitive and behavioral – with them in a timely and effective manner. They often have to make decisions that affect both their infants and their family environment. Sometimes they resort to the counseling of organizations and individuals (KEDY, School Counselor), but they are often forced to take the initiative and action. All this is reflected in the working conditions of preschool teachers. The hours that are kept undiminished throughout their working life contrast to the preschool teachers of the other levels. The inability due to the conditions to use the break, “to take a breath” as during it they are responsible for the safety of infants. The absence of support staff, even when there are infants whose physical condition requires it either because they are not available from the state due to funds or because without the consent of the parents, they are not evaluated by the competent bodies, burdens their work. The demanding work context is complemented by the assumption of administrative duties, often without the desire of the preschool teachers (as in the case of single-parent kindergartens), assigning them tasks that they must practice in parallel with their pedagogical work for which they have little knowledge. However, recent provisions stipulate that they must have relevant training. This increases their working hours, without a corresponding reduction from the tuition, and the small allowance they receive is far from that of their colleagues, rightly creating the feeling that they are disadvantaged compared to other colleagues, both Primary and Secondary Education. Training and professional development opportunities are usually at the discretion and initiative of Greek preschool teachers. In the case of preschool teachers, the days organized by the Directorate, mainly during the morning hours, do not offer the possibility of attending them, as it is a condition not to disturb the school life, automatically putting them out of the process. Preschool teachers often face a demeaning attitude and attitude from those around them, as their profession is not considered to require special scientific training. The prevailing view is that this is "an easy job" and suitable for a woman. These unsubstantiated views imply low prestige for the position of kindergarten teacher on the one hand and on the other hand they create gender stereotypes in relation to the profession. Preschool teachers are often confronted with a derogatory view of their work and social value and gradually adopt it themselves. That is, they do not value themselves, because they realize that society as a whole does not value them and

considers that they do not have the appropriate scientific training (Paraskevopoulou & Kollia, 2006).

With regard to Primary School preschool teachers compared to their Secondary School colleagues, the prevailing view is that the same qualifications are not required and even much less are required for the kindergarten teacher, accepting the professor as a scientist (Kitsaras, 2001). According Mavrogiorgos (Mavrogiorgos, 1992), the teaching process itself is linked to the degradation of the profession.

According to European data, the prestige of the teaching profession is declining and preschool teachers do not believe that the value of their work is recognized by society, although society seems to give more value than they believe (Dimitropoulos, 1998).

In a research published by Dimitropoulos (Dimitropoulos, 1998: 241-244), educators state in order of frequency, the following reasons for dissatisfaction with their profession:

- their financial situation;
- the lack of interest and affection for preschool teachers by the state;
- the lack of substantial interest of the state in education and students in general;
- the content of basic education and kindergarten teacher training;
- the mental fatigue caused by the exercise of the teaching profession;
- the lack of adequate kindergarten teacher independence
- the lack of capacity but also meritocratic procedures for hierarchical development;
- the nature of the teaching profession and the excessive demands on it;
- the organization and management of the education system;
- the non-participation of preschool teachers in decision-making;
- the lack of evaluation of preschool teachers and the leveling that this lack implies;
- the unbridled partisanship in education;
- the characteristics of the students themselves with special needs, with the prob. such as the lack of building and technological infrastructure;
- the behavior of parents and in particular their indifference to what is happening at school;
- the structural dysfunctions of the Greek educational system;
- the school's relationship with society and the world;

- the way preschool teachers are selected;
- the social image of the kindergarten teacher as he perceives and experiences it himself;
- the scientific-professional identity of the kindergarten teacher;
- the interpersonal relationships in school and commentary or social life.

Significant are the problems in its role as a “mediator” that has become particularly difficult in modern societies due to their multiculturalism and value pluralism. Thus, the kindergarten teacher is often led into role conflicts and feelings of insecurity, as evidenced by many studies and researches (Xochellis, 2006).

Occupational kindergarten teacher exhaustion has been studied from time to time by a plethora of researchers as it is a phenomenon that affects a large number of people employed in education. Reasons for the phenomenon include preschool teachers’ emotional involvement in their relationships with students and parents, compliance with rules, and reduced autonomy given to them by the school environment as opposed to their need for independence that will lead them to existential integration, the ambiguity of roles and the lack of recognition as well as their high self-imposed expectations (Brock & Grady, 2000). According to the existential approach, the professional exhaustion of the kindergarten teacher is accompanied by the feeling of “existential vacuum”, the constant lack of physical psychological energy, the loss of orientation, the feeling of loss of meaning of work that extends to other aspects of life, loss of interest and lack of initiative (Frankl, 1983).

Kantas & Vasilaki (Kantas & Vasilaki, 1997), in an international comparative study, found that Greek preschool teachers are less emotionally exhausted in terms of depersonalization scales than their counterparts abroad. Younger preschool teachers experience greater emotional exhaustion, and primary school preschool teachers enjoy greater personal achievement and less depersonalization than their secondary school counterparts. Koustelios & Kousteliou (Koustelios & Kousteliou, 1998), studied in 100 schools (60 of the primary & 40 of the secondary) the professional satisfaction in relation to the professional exhaustion, finding a low degree of exhaustion applying the scale of Maslach. The same study found a moderate association with work satisfaction, with work being the only predictive factor for impersonality and emotional exhaustion.

The National Institute for Occupational Safety and Health in the United States proposes a national strategy for dealing with the psychological effects of work on the individual based on four principles:

- organizational change, where necessary to improve working conditions;
- informing and educating employees on stress issues;
- better mental health services;
- observing and recording both risk and psychological factors s impact (Adkins, 1999).

Blase (Blasé, 1982) refers to stress management techniques as “coping resources”. These resources refer to “any factor (physical, psychological, social or material) from which the kindergarten teacher can receive help to overcome stressful work-related conditions and to achieve value outcomes with students”. These resources are divided into internal and external. Internal support arises from personal variables (psychological and behavioral patterns) and has been shown to have a mitigating or reducing effect on preschool teachers’ stress (eg, self-efficacy, professional development, active coping strategies).

External support is related to the available social and teaching resources. Social support can come either through the school (e.g., the principal, colleagues, the speech therapist, the psychologist) or outside the school (e.g., friends, partners, family). Teaching resources refer to kindergarten teacher support resources (materials, tools, computers, photocopiers, etc.) as well as to school facilities (laboratories, library, offices) (Betoret, 2009).

Cole & Walker urges preschool teachers to follow the following practical tips that could help them deal with daily tensions and worries and reduce stress in their lives:

- be more aware of stress,
- plan ahead timely and manage time,
- set clear goals,
- know their personal limits,
- have no unreasonable demands,
- keep fit and take regular exercises,
- eat a balanced diet,
- to be s spare time,
- to have the network and support systems develop,

- share the problems and
- take adequate rest and sleep (Maphalala, 2014).

Stress management strategies allow individuals to change how they react to particular stressors or change the conditions in their work environment. During this component, individuals learn dynamic techniques, tools, and means to seek help from others and skills to change a stressful situation (Brown & Uehara, 1999). Management behaviors or reserves come in physical, psychological, social, or material factors and help the kindergarten teacher overcome work stressors and achieve a healthy relationship and interaction with students and his environment (Blase, 1982). The most common strategies preschool teachers use to manage their stress are so-called positive strategies and include exercise, social contact, hobbies, reading, meditation, reflection, interest, and activity, rather than inaction (Gulwadi, 2006).

Social support can reduce stress and lead to kindergarten teacher's well-being, fullness, and job satisfaction, and reduce the impact on physical health and illness. Preschool teachers seek support from family, friends, colleagues to discuss their feelings, seek advice, get emotional support and understanding and externalize their feelings. Preschool teachers who have more support in their personal lives tend to experience less stress in the workplace (Griffith, Steptoe & Cropley, 1999). Design and planning help preschool teachers get rid of stress and focus on their work. The design includes: taking action, looking for and adopting the right strategies, taking the proper steps, and staying focused on my work, giving weight there rather than spending my energy on stressful situations (Griffith, Steptoe & Cropley, 1999).

Restorative coping experiences are strategies that enable preschool teachers to relieve stress in places outside the school environment. Preschool teachers usually choose most often and make them feel better are their home, nature, and other open spaces, churches, and cafes. These environments help relieve stress because they provide preschool teachers with sensory stimuli, social contact, nature, and tranquility, which help alleviate stress (Gulwadi, 2006).

One of the most common descriptions of stress management strategies is Folkman and Lazarus (Folkman & Lazarus, 1980). These refer to the existence of two main groups – dimensions of stress management strategies: *those focused on the problem* and *those focused on emotion*. Strategies that focus on the problem are about the person's efforts to control or solve the problem. Such strategies include applying problem-solving techniques, searching for and gathering information, creating an action plan, finding alternatives to a problem, and so on.

Emotion-focused strategies are about trying to regulate emotion. Such strategies are avoidance, isolation, denial, wishful thinking, resignation, substance abuse, and so on. Of course, such a distinction is schematic, as emotion-focused strategies can ultimately help solve the problem (eg, maintaining composure facilitates a more detailed treatment of the situation) while solving the problem contributes to reducing emotional distress (charging). Thus, most people use techniques that focus on both emotion and problem at the same time. In each case, the type of strategy that the individual will implement is determined by some factors, which refer to both the individual's circumstances and characteristics (Lazarus & Folkman, 1984).

Stress management strategies can be either direct (the person changes the source of the stress) or indirect (the person changes the way he thinks, changes the perspective with which he sees things), active (takes initiatives and acts to change the status quo) or passive (withdrawal and avoidance of the condition, alcohol dependence, denial of the source of stress) (Lazarus & Folkman, 1984; Kelso, French & Fernandez, 2005; Williams & Gersch, 2004).

Gersch (Gersch, 1996) suggested the following method for preschool teachers to be more effective: organizing a list and prioritizing work, having adult support or a mentor to share their problems, and engaging in leisure activities. And pursue hobbies outside of school hours. According to Gersch (Gersch, 1996), preschool teachers' feelings need to be carefully considered and acted upon as precursors to strategic coping strategies. He also stressed the importance of school management, emphasizing how important it is for principals to be supportive, affecting student behavior. The way each kindergarten teacher handles stress varies, and as everyone has other problems and worries outside of school, this can affect stress levels (Nolan & Gersch, 1996).

Based on the review, we can combine in several main categories recommendations for psychosocial support aimed at restoring the psycho-emotional energy potential of preschool teachers:

- Flexible educational policy that prioritizes mental health care for preschool teachers.
- Regular monitoring of the psychological climate and job satisfaction conducted by psychologists. This also includes psychodiagnosis of burnout, stress, coping behavior.
- Updating and improving the working framework of preschool education, based on the system results of psychodiagnostics of preschool teachers and on the results of effective educational-political decisions.

References

- Adkins, J. A. (1999). Promoting organizational health: The evolving practice of occupational health psychology. *Professional Psychology: Research and Practice*, 30(2), 129–137. <https://doi.org/10.1037/0735-7028.30.2.129>
- Betoret, F.D. (2009) Self-efficacy, school resources, job stressors and burnout among Spanish primary and secondary school teachers: a structural equation approach, *Educational Psychology*, 29:1, 45-68, DOI: 10.1080/01443410802459234
- Bétsas, I. (2008). To profíl ton próton ellinídon frevelianón nipiagogón: «Prosopikés kai epangelmatikés diadromés», sto Diethnés Synédrio: Gynaíkes stin Istoría ton Valkaníon: Istoríes Gynaikón Ekpaideftikón, Thessaloníki 1920.06.2008.
- Blase, J.J. (1982). A social-psychological grounded theory of teacher stress and burnout. *Educational Administration Quarterly*, 18: 93–113.
- Brock, B.L., Grady, M.L. (2000). Rekindling the flame: Principals combating teacher burnout. CORWIN PRESS, ING. Thousand Oaks, California
- Brown, Z.A., Uehara, D.L. (1999). Coping with Teacher Stress: A Research Synthesis for Pacific Educators. Research Series. Retrieved from: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.883.6614&rep=rep1&type=pdf>
- Dimitropoulos, E. (1998). Preschool teachers and their profession, Athens: Grigoris. EVRYDIKI Network Report, The Kindergarten teacher's Profession in Europe, Practices, Perceptions and Policies, as retrieved from the website <http://enimerosi.moec.gov.cy/archeia/1/ypp3492a>
- Frankl, V. (1983) Theorie und Therapie der Neurosen. Munich: Reinhardt
- Griffith, J., Steptoe, A., Cropley, M. (1999). An investigation of coping strategies associated with job stress in teachers. Retrieved from: <https://doi.org/10.1348/000709999157879>
- Gulwadi, G. B. (2006). Seeking Restorative Experiences: Elementary School Teachers' Choices for Places That Enable Coping With Stress. *Environment and Behavior*, 38(4), 503–520. <https://doi.org/10.1177/0013916505283420>
- Kantas, A., Vasilaki, E. (1997). Burnout in Greek preschool teachers: Main findings and validity of the Maslach Burnout Inventory. *Work and Stress*, 11, 94 – 100.
- Kelso, T., French, D., Fernandez, M. (2005). Stress and coping in primary caregivers of children with a disability: a qualitative study using the Lazarus and Folkman Process Model of Coping. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1471-3802.2005.00033.x>
- Kitsarás, G. (1991). Eisagogí stin Proscholikí Agogí, Athína: Ekd. Papazísi.
- Kitsarás, G. (2001). Proscholikí Paidagogikí, Athína: Ekdóseis tou syngraféa.
- Koustelios, A.D., Kousteliou, I., (1998). Relation among measures of job satisfaction, role conflict and role ambiguity for a sample of Greek preschool teachers, *Psychological Reports*, 82, 131 – 136.
- Lazarus, R.S., Folkman, S. (1984). Stress, appraisal, and coping. Springer Publishing Company, New York
- Maphalala, M. (2014). The Manifestation of Occupational Stress in the Teaching Profession: The Unheeded Voices of Teachers. *Mediterranean Journal Of Social Sciences*, 5(1), 77. Retrieved from <https://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/view/1881>

- Matsangoúras, I. (2006). *I scholikí taxi - Theoría kai práxi tis Didaskalías: Chóros, omáda, peitharchía kai métodos*, Athína: Grigóri.
- Mavrogiórgos, G. (1992). *Ekpaideftikoí kai Didaskalía gia mia anti- (pali) prótasi*, Athína: Sýnchroni Ekpaídefsi.
- Nikolaidis, H. (2017). *Why Greece should invest in Preschool Education*, as retrieved from the website https://www.dianeosis.org/2017/02/prosxoliki_agogi/
- Nolan, A. and Gersch, I. (1996) 'More than an extra pair of hands', *Special Children* 91, 10–15
- Paraskevopoulou - Kollia, Ev. (2006). *The social acceptance of preschool teachers*, Ph.D. University of Crete School of Philosophy, Department of Philosophy and Social Studies, Rethymnon
- Thanos, T. (2012). *Access to higher education and social inequality. The social characteristics of the students of the Schools of Educational Sciences. Scientific Yearbook of the Pedagogical Department of Preschool teachers of the University of Ioannina, Volume E.*
- UNESCO (2007). *Policy Brief on Early Childhood*, No 37 March – April 2007.
- William, M., Gersch, I. (2004). *Teaching in mainstream and special schools: are the stresses similar or different?* Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.0952-3383.2004.00347.x>
- Xochellis, P. (2006). *The teacher in the modern world*. Athens: Tipothito/ Dardanos.

Burnout Syndrome in Primary School Teachers, Factors Causing Burnout Syndrome in Teachers and Their Consequences

Eleni Apostolou

**South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: elenadavidson3@gmail.com**

Abstract: *A large number of studies on measuring Burnout Syndrome (MBI) focus on the teaching profession. This focus is due to the fact that the teaching profession is one of the most widespread in the world, as well as the dual role of teachers, i.e., the transmission of knowledge but also of social and moral values for dealing with problems. Research conducted worldwide on teachers identifies serious adverse effects of burnout syndrome on the individual and their job performance. The factors associated with teacher burnout are multifaceted. According to Chang (2009), there are three main categories of factors, based on research conducted: individual, organizational and transactional factors. Moreover, according to Brock and Grady (2002), the factors of burnout syndrome in teachers are a) Individual factors (personality-education-personal life), b) Organizational factors (leadership-organization-culture), c) Professional factors (teaching duties – the profession of teacher), factors related to leadership and d) Social factors (expectations – parents' attitudes – public criticism). Moreover, there are additional factors, such as external locus of control, the attribution of responsibilities in relation to teachers developing stress, as well as self-efficacy. Finally, regarding the consequences of burnout syndrome in Primary school teachers, these are grouped into physical, psychological, and behavioral consequences. It is worth noting that burnout does not have the same consequences for all employees.*

Keywords: *Burnout Syndrome, teachers, factors, consequences.*

Burnout Syndrome in Teachers

An original burnout scale was designed to measure fatigue in a variety of occupations (MBI). Nevertheless, many studies have focused on the teaching profession for two main reasons: Firstly, because the teaching profession is one of the most widespread in the world and, secondly, because the teacher has a dual role, i.e., the transmission of knowledge but also of social and moral values to help students address problems. Research conducted worldwide on teachers identifies serious adverse effects of burnout syndrome on the individual and their job performance (Karagianni, 2018).

A Blandford study (2000) on primary school teachers found that teachers experienced exhaustion, which had a serious impact on their performance, teaching ability and the students'

progress. They are among the professional groups that are most likely to experience burnout and even leave the profession permanently after some years in education.

According to international research, mental health problems are the cause of the large number of incapacitated teachers and their early retirement. In the teaching profession, the starting point for burnout is emotional fatigue, meaning the discouragement that develops when emotional energy is depleted. Thus, when emotional fatigue from temporary becomes chronic, then the teachers are unable to adequately impart knowledge to students (Travers & Cooper, 1996; Karagianni, 2018).

Research in Australia, Europe, and the US has shown that burnout syndrome is a major problem for teachers in recent years. Teachers are vulnerable to intense stress while exercising their profession. Specifically, it is estimated that 15-25% of primary and secondary school teachers in the United States experience burnout during their careers (Farber, 1991).

As reported in Karagianni (2018), other surveys conducted in Australia and New Zealand have shown that teachers experienced higher levels of stress and burnout than the general population, whereas special education teachers had even higher levels of burnout compared to general education teachers (Kyriacou, 1987; O'Driscoll & Cooper, 2002).

The largest number of surveys in Greece related to burnout suffered by primary and secondary school teachers show that the levels of burnout in teachers are low. In an international comparative study by Kantas and Vassiliaki (Kantas & Vassiliaki, 1997), it was shown that Greek teachers are less exhausted than their colleagues from other European countries. One of the first researchers to examine burnout in Greece was Kantas (Kantas, 1996), who investigated burnout in various occupational groups, including 143 primary and 74 secondary school teachers. The results showed high levels of emotional exhaustion in 21% of primary teachers and 25% of secondary school teachers, while high levels of depersonalization were present in 3% of primary school teachers and 5% of secondary school teachers. Finally, 7% of primary school teachers and 15% of secondary school teachers reported low levels of personal achievement.

According to Koustelios and Kousteliou (2001), who surveyed job satisfaction in relation to burnout in a sample of 100 teachers in Thessaloniki, based on the Maslach scale, the degree of burnout experienced by teachers was low according to the norms of Maslach and Jackson (Maslach & Jackson, 1981). Furthermore, there were still mediocre correlations between job satisfaction and burnout, while the only predictive factor for depersonalization and emotional

exhaustion was the work factor rather than the individual characteristics of the teachers (Karagianni, 2018).

In addition, according to a study by Kokkinos (Kokkinos, 2000), low levels of burnout were reported from a sample of 447 teachers in Cyprus, especially in the components of emotional exhaustion and depersonalization. On the contrary, the levels of personal achievement were high (Karagianni, 2018).

In conclusion, the general levels of burnout in teachers in Greece seem to range from moderate to low compared to other countries, with Secondary education teachers stating that they are more exhausted than Primary Education teachers (Kantas, 1996).

Factors Causing Burnout Syndrome in Primary School Teachers

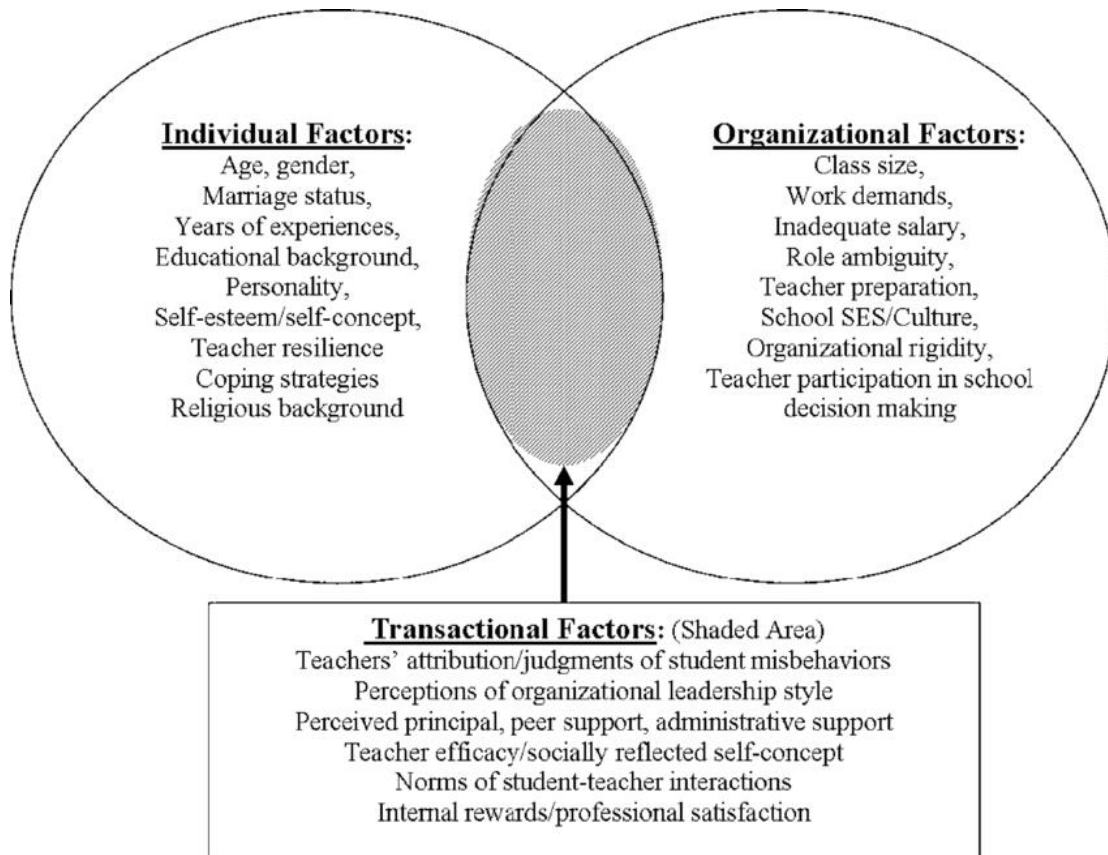
The teaching profession is considered by many to be privileged due to scheduling and the extended vacation time teachers have. However, research data ranks it among the three most stressful professions in the world. Burnout has an obvious but latent effect on teachers. The apparent impact of burnout is detectable and measurable based on early retirement levels and the lack of teachers (Travers & Cooper, 1993; Stoeber & Rennert, 2008; Chang, 2009; Lambert, McCarthy, O' Donnell, & Wang, 2009).

The factors associated with teacher burnout are multifaceted. Chang (2009) has classified them into three main categories: individual factors, organizational factors, and transactional factors (Maslach et al., 2001; Koudigkeli, 2017).

Individual factors include demographic characteristics and personality traits. More specifically, they are related to age, gender, years of teaching experience, personality, and more (Maslach & Jackson, 1981; Chang, 2009). Organizational factors refer to institutional and professional characteristics such as socio-economic level, support from the administration, important answers, and more (Maslach et al., 2001; Chang 2009; Koudigkeli, 2017).

In her article, Chang (2009) states that many studies on teacher burnout have shown that burnout is the result of interaction between individual and organizational actors. Due to this fact and based on the transaction model proposed by Lazarus and Folkman in 1984, she named the third factor as the trading, or transactional factor. Transactional factors include the interactions between individual factors and organizational or even some social factors, such as teachers' attitude to student disorder, teachers' perceptions of management style, and so on

(Charalampous, 2012; Koudigkeli, 2017). The intersection between the individual and organizational factors shown in the following figure represents the transactional factors that arise from these interactions.

Sketch 1: Factors Causing Burnout Syndrome in Primary School Teachers

Bibliography: Chang, 2009 (page 199) and Koudigkeli, 2017 (page 116)

Teachers of all levels and specialties are vulnerable to intense stress while exercising their profession. Studies conducted in the US have shown that teachers are among the professional groups that are most likely to experience burnout. At the same time, many teachers quit their profession permanently after some years in education (Farber, 1991; Lambert et al., 2009; Koudigkeli, 2017).

As reported in Koudigkeli (2017), another factor associated with burnout is the external locus of control. People who exhibit an external control center perceive the causes and control of

their problems as situations that are related to and depend only on external factors, rather than on themselves. Teachers with an external control center have few strategies with which to constructively address their various challenges and stressors. Usually, instead of drastically addressing the problem, they express complaints. In addition, these two groups of teachers have different ways of dealing with the students. Teachers with external control center often find that students need tough discipline and strict guidance from them, as opposed to internally controlled teachers who treat students in a positive way as disciplined, responsible and trustworthy individuals.

In their study, Bibou-Nakou, Stogiannidou, and Kiosseoglou (Bibou-Nakou et al., 1999) investigated a sample of 200 teachers about the attribution of responsibilities in relation to their developing stress. The investigation showed that teachers who tended to attribute to themselves the responsibilities and difficulties that arose in the school trend, showed particularly high levels of burnout. Furthermore, there is increased research interest in burnout in relation to the theory of self-efficacy. The findings show that teachers with high self-efficacy have a low burnout rate (Koudigkeli, 2017).

Self-efficacy, as a stressor factor, has been identified in the school context as the degree to which the teacher believes that they are solely responsible for the performance of each student. Studies investigating the relationship between self-efficacy and burnout have concluded that self-efficacy had a direct and simultaneous effect on emotional exhaustion, reduced personal achievement, and long-term depersonalization toward students (Brouwers & Tomic, 2000). It is noteworthy that a systematic investigation of all the individual factors associated with facilitating or preventing the development of burnout has not yet taken place, especially for the professional group of teachers (Kokkinos, 2007; Koudigkeli, 2017).

Lewis (Lewis, 1999) showed in a study that lack of discipline in the classroom combined with the simultaneous empowerment of students is the worst source of stress for teachers. The phenomenon of anger or tension in the school environment often extends to the functional framework of the teachers' association, resulting in the creation of a modern and distant atmosphere among teachers. According to Antoniou, Polychroni and Vlachakis (2006), the stress experienced by teachers stems from a) factors related to the very nature of the profession (e.g. problems related to student discipline, heterogeneity of the student population, workload), b) factors related to individual differences that affect the way they perceive and experience stress

and stress sensitivity and are identified by gender, years of service and age, and c) by organizational factors related to the organization and school administration, i.e. inadequate education, lack of information on current educational issues, declining salaries, constant changes in the curriculum, increasing demands from the school administration, absence of support from the state, and difficulties arising in interaction with parents (Koudigkeli, 2017).

To summarize, according to Brock and Grady (2002), the factors of burnout syndrome in teachers are:

- a) **Individual factors (personality-education-personal life):** self-efficacy type A personality, age, lack of companionship, low level of education, external control center, poor professional relationships with colleagues, neuroticism, gender, lack of personal control, sense of alienation, lack of meaning in educational work, sense of being trapped in educational work (anomie), problems in people's personal lives, and low self-esteem.
- b) **Organizational factors (leadership-organization-culture):** limited autonomy of educational work, bad behavior of students (disorder, absences, aggression), ambiguity-conflict of role, student inhomogeneity, external pressure for change of organizational intransigence, extra workload, isolation, lack of professional development, demands, lack of support expectations.
- c) **Professional factors (teaching duties – the teaching profession), factors related to leadership:** participatory decision-making, contradictory behavior, lack of knowledge regarding programs, lack of administrative support, indecision, lack of resources, professional dissatisfaction, lack of confidence in the professional competence of teachers, unequal distribution of responsibilities, efficiency.
- d) **Social factors (expectations – parents' attitudes – public criticism):** teachers' expectations (unrealistic, ultimately interpreted as irrational), often parents' aggressive attitude, disparaging public image.

Consequences of Burnout Syndrome

Burnout syndrome as a consequence of continuous work stress has a negative impact on employees' lives individually and professionally, as well as on the level of family. The long-term exposure of an employee to adverse working conditions leads to overwork and exhaustion. The

effects of this exhaustion negatively affect both the physical condition of an individual and their behavior at work and generally in their personal life. The symptoms of burnout are grouped into physical, psychological, and behavioral. It is worth noting that burnout does not have the same consequences for all employees (Unger, 1980; Hellesoy, Gronhaug, & Kvitastein, 2000; Karagianni, 2018). Below are the most important symptoms found in the global literature:

Physical Symptoms:

Physical symptoms include all the characteristics related to the effects of burnout on an individual's body. These symptoms include typical manifestations of stress and anxiety, such as difficulty sleeping, eating disorders, headaches, gastrointestinal problems, and musculoskeletal pain. Then burnout indicates the almost ultimate annihilation of the professional status of an individual. Because physical symptoms include cardiovascular disease, stomach ulcers and generally a significant physical fatigue (Burke, Greenglass, & Schwarzer, 1996; Tyler & Cushway, 1998; Karagianni, 2018).

Psychological Symptoms:

Due to the sensitive physical health of an employee, it is possible for them to also be affected negatively both in their mental health and behavior. Thus, they show symptoms such as intense stress, dementia, and irritability. In addition, they develop a cynical attitude, show low concentration in their work, as well as lack of enthusiasm. Their interest and feelings of dissatisfaction are some of the psychological symptoms that employees experience when suffering from burnout (Karagianni, 2018; Hogan & McKnight, 2007).

Behavioral Symptoms:

The personal and social life of an employee is affected as they transfer the problems of the working environment to their family and their social environment. Thus, there are increasing tensions in interpersonal relationships, as well as reduced interest in socializing. Moreover, burnout is likely to affect a person's daily presence and performance. It is worth noting that people who experience exhaustion show reduced productivity, frequent absences, gradual resignation and finally resignation from their profession. Behavioral symptoms include the appearance of bad habits for an individual such as increased smoking and overconsumption of

coffee and alcohol. Then, according to research data, the symptoms of burnout seem to become persistent (Maslach et al., 2001; Karagianni, 2018).

Conclusion:

To summarize, research conducted worldwide on teachers identifies serious adverse effects of burnout syndrome on the individual and their job performance. According to Kantas (Kantas, 1996), the general levels of burnout of teachers in Greece seem to range from moderate to low compared to other countries, with Secondary education teachers stating that they are more exhausted than Primary Education teachers. We described the three main categories of burnout factors: individual, organizational, and transactional. We discussed additional factors, such as the external locus of control, the attribution of responsibilities in relation to teachers' development of stress, and self-efficacy. We also presented the factors of burnout syndrome in teachers according to Brock and Grady (Brock & Grady, 2002): Individual factors (personality-education-personal life), organizational factors (leadership-organization-culture), professional factors (teaching duties – the profession of teacher), factors related to leadership and social factors (expectations – parents' attitudes – public criticism). Finally, we concluded with the consequences of Burnout Syndrome, the Physical, Psychological and Behavioral Symptoms.

References

- Antoniou, A. S., Polychroni, F., & Vlachakis, A. N. (2006). Gender and age differences in occupational stress and professional burnout between primary and high-school teachers in Greece. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 682–690.
- Bibou-Nakou, I., Stogiannidou, A., & Kiosseoglou, G. (1999). The relation between teacher burnout and teachers' attributions and practices regarding school behaviour problems. *School Psychology International*, 20(2), 209–217.
- Blandford, S. (2000). *Managing professional development in schools*. London: Routledge.
- Brock, B. L., & Grady, M. L. (2002). *Avoiding burnout: A principal's guide to keeping the fire alive*. Thousand Oaks: Corwin Press.
- Brouwers, A., & Tomic, W. (2000). A longitudinal study of teacher burnout and perceived self-efficacy in classroom management. *Teaching and Teacher Education*, 16(2), 239–253.
- Burke, R. J., Greenglass, E. R., & Schwarzer, R. (1996). Predicting teacher burnout over time: Effects of work stress, social support, and self-doubts on burnout and its consequences. *Anxiety, Stress & Coping: An International Journal*, 9(3), 261–275.
- Chang, M. L. (2009). An Appraisal Perspective of Teacher Burnout: Examining the Emotional Work of Teachers. *Educational Psychology Review*, 2(3), 193–218.

- Charalampous, E. (2012). *Professional sources of stress and professional exhaustion to secondary education teachers at prefecture of Attica* [Master Thesis]. Athens: Harokopio University. Available at: <http://estia.hua.gr/file/lib/default/data/3278/theFile>
- Farber, B. (1991). *Crisis in education: Stress and burnout in the American teacher*. San Francisco: Jasley-Bass.
- Hellesoy, O., Gronhaug, K., & Kvitastein, O. (2000). Burnout: conceptual issues and empirical findings from a new research setting. *Scandinavian Journal of Management*, 16(3), 233–247.
- Hogan, R. L., & McKnight, M. A. (2007). Exploring burnout among university online instructors: An initial investigation. *The Internet and Higher Education*, 10(2), 117–124.
- Kantas, A. (1996). The burnout syndrome of teachers and people who work to health professionals. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 3, 71–85
- Kantas, A., & Vassiliaki, E. (1997). Burnout in Greek teachers: Main findings and validity of the Maslach Burnout Inventory. *Work & Stress*, 11(1), 94–100.
- Karagianni, E. (2018). *Stress and Burnout factors in primary school teachers* [Doctoral Thesis]. Athens: National and Kapodistrian University of Athens. Available at: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/43887>
- Karagianni, E. (2018). *Stress and Burnout factors in primary school teachers* [Doctoral Thesis]. Athens: National and Kapodistrian University of Athens. Available at: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/43887>
- Kokkinos, C. M. (2007). Job stressors, personality and burnout in primary school teachers. *The British Journal of Educational Psychology*, 77(1), 229–243.
- Koudigkeli, F. (2017). *Resilience and professional burnout in Greek primary education teachers* [Doctoral Thesis]. Athens: Panteion University of Social and Political Sciences. Available at: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42790>
- Koustelios, A., & Kousteliou I. (2001). Job Satisfaction and Job Burnout in the Education. *Psychologia*, 8(1), 30–39.
- Kyriacou, C. (1987). Teacher stress and burnout: An international review. *Educational Research*, 29(2), 146–152.
- Lambert, R. G., McCarthy, C., O'Donnell, M., & Wang, C. (2009). Measuring elementary teacher stress and coping in the classroom: Validity evidence for the classroom appraisal of resources and demands. *Psychology in the Schools*, 46(10), 973–988.
- Lambert, R. G., McCarthy, C., O'Donnell, M., & Wang, C. (2009). Measuring elementary teacher stress and coping in the classroom: Validity evidence for the classroom appraisal of resources and demands. *Psychology in the Schools*, 46(10), 973–988.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Lewis, R. (1999). Teachers coping with the stress of classroom discipline. *Social Psychology of Education*, 3(3), 155–171.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behavior*, 2(2), 99–113.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.
- O'Driscoll, M. P., & Cooper, C. L. (2002). Job- related stress and burnout, in P. Warren (Ed.), *Psychology at Work* (pp. 203–228) London: Penguin.
- Stoeber, J., & Rennert, D. (2008). Perfectionism in school teachers: relations with stress appraisals, coping styles, and burnout. *Anxiety, Stress, and Coping*, 21(1), 37–53.

- Travers, C. J., & Cooper, C. L. (1993). Mental health, job satisfaction and occupational stress among UK teachers. *Work & Stress*, 7(3), 203–219.
- Travers, C. J., & Cooper, C. L. (1996). *Teachers under pressure: Stress in the teaching profession*. London: Routledge.
- Tyler, P., & Cushway, D. (1998). Stress and wellbeing in healthcare staff: the role of negative affectivity, and perceptions of job demand and discretion. *Stress Medicine*, 14(2), 99–107.
- Unger, D. E. (1980). *Superintendent burnout: Myth or reality* [Doctoral Thesis]. Ohio: The Ohio State University, Columbus.

The Essence of School Bullying

Dialekti Kareli

South-West University “Neofit Rilski”

PhD student, e-mail: dialextikareli@gmail.com

Abstract: *The phenomenon of bullying at school is one of the topics to which modern societies are compassionate. Our review offers up-to-date definitions and dimensions of school bullying problems. It is necessary to identify age groups and evidence for this type of violence in the service of education and social policies. Models of prevention and the concept of the victim circle are discussed to understand the psychological mechanisms of bullying better.*

Keywords: *school bullying, physical intimidation, verbal bullying, emotional intimidation, cyber-bullying, sexual intimidation, racist bullying, Olweus Bullying Prevention Program, The approach of Minton and O'Moore, victim circle.*

Besag (Besag, 1989) defined school intimidation as the repeated assault - physical, psychological, social, or verbal – by individuals with the power to individuals unable to resist, aiming at their profit or reward. Olweus (Olweus, 1994) expressed that school bullying does characterize by aggressive behavior or the purpose of negative behavior – repeated many times and at different times – in an interpersonal relationship between people of different strengths. The difference is that this time it is specified that individuals may be one or more – both the perpetrators and the victims – and that the form of intimidation may be direct or indirect (Wang et al., 2010).

The forms of intimidation change with age. Thus the immediate manifestation of aggressive body-building behavior is more common at younger ages (Ayers et al., 1999). As people grow up and acquire more mental and social abilities, the use of physical violence decreases, and the verbal and social increases (Nishina, Juvonen & Witkow, 2005). Older children and adolescents – or even adults – seem more capable of indirect intimidation. The mechanisms that led to this treaty are probably the increase in physical abilities and the victim and the perpetrator – often changing balance – mental and psychological maturation, forced obedience to social rules, experience, and integration into new social circles. In the same context, acquiring knowledge of social maneuvers and computer use leads to shifting intimidation to its non-direct forms, such as electronic bullying. However, it should do noted that studies show that

over time there are no significant changes in the type of aggression presented by the perpetrators. Those intimidated generally have aggressive behavior without “specializing” in specific contexts of manifestation or time change (Craig et al., 2009).

Depending on the means the perpetrator uses to hurt the victim, school bullying takes various forms. Thus, we can distinguish between the following types of intimidation: *direct or physical intimidation, verbal intimidation, emotional intimidation, cyber-bullying, sexual intimidation, and racist bullying* (Ma, Stewin & Mah, 2001; Espelage & Swearer, 2004).

Unfortunately, severe *physical intimidation* is often happening in schools in European countries and is the act of harming a peer. It can be manifested by physical means, such as blows, kicks, spasms, or any other form of unwanted and inappropriate physical contact between the person using his or her power to hurt (bully) and the victim (Olweus, Limber & Mihalic, 1999).

In Greece, according to an ECCS survey (National Center for Social Research), it has been found that 37% of elementary school pupils in Athens have reported physical violence and 13% of children admit that they have committed such acts. The most common forms of this event are strokes, slapping, strokes, and hair pulling. Still, it often takes shape through tweaks and bites, but it also manifests with theft. Adverse action is also considered when students restrict each other through physical practices. It is also interesting to mention that the perpetrator feels cruel, strong, and dominant and, at the first opportunity, displays these “gifts”. The weak classmate is the best “bag” for his violent figures.

In many cases, his hits are also accompanied by the removal by force of objects belonging to the victim (of indifferent value). The physical form of intimidation is his most critical event. Considering that intimidation is limited to physical acts against a student, it may be easier to take action to deal with it. This is easier to deal with direct physical practices than verbal attacks and social exclusion, which are indirect forms of intimidation (Kanetsuna, Smith & Morita, 2006).

Verbal bullying is the most common form of bullying and is very common in children between nine and thirteen, while it excels in the sixth class. It is the most dangerous and long-term form of bullying. The look, the sexuality, the social position, and everything that can do considered by the pupil – “kousouri”, comes into play. The offensive words are launched like knives, creating “wounds” without looking. Moreover, because there is no evidence, penchant is

the favorite method of petite dads. It can bring humiliation and humiliation to otherwise self-confident individuals, making them powerless to appear unaffected (Clarke & Kiselica, 1997; Mishna, 2007). Thus, bully pupils who express the verbal form of school bullying use words to hurt or humiliate another person. This kind of bullying causes more pain to other children – students; it is quick and immediate. Its effects can be more devastating if manifested in specific ways than physical or sexual intimidation because there are no visible signs. Indicatively, verbal intimidation often undermines the self-confidence of the child experiencing it; the victim loses his confidence in others and makes it difficult to create friendships. A feature of this form of bullying, which is interesting here, is that it can often be expressed without any thought by the perpetrators. The words express such a way that they show no sign of respect for the victim (Clarke & Kiselica, 1997; Mishna, 2007). Intimidation can do manifested in several ways. The perpetrators often use quirks and teasing – which can also be malicious – but they can also engage in sarcasm.

Furthermore, they express their intention of verbal intimidation through spirited names, threats, and misery. This kind of bullying also takes the form of mockery, slander, and ridicule of the victim. Spreading false rumors and insults but also racist, homophobic and sexist comments, abusive use of language, and rude comments – such as the weight of a pupil – have a special place in the ways of manifestation of a specific type of phenomenon (Besag, 1989; Olweus, 1993).

How *emotional intimidation* manifest is the avoidance of peers, the deliberate isolation of the student, such as play or debates, and the dissemination of ugly rumors or lies, with the ultimate purpose of ostracism. Moreover, threats that are manifestations of verbal intimidation may lead to emotional aggression. Emotional bullying often involves hostile behavior on the part of a student or group of pupils toward one or more pupils to isolate him/her (Kefalopoulou & Mpouri, 2006). This form of bullying also includes hiding books, the eradication and/or the destruction of the personal objects of a pupil–victim, and extorting money. The juxtaposition of forms of expression of emotional intimidation shows that it is very often related to verbal aggression, which in addition to the events mentioned above, includes sarcasm, endless teasing, humiliation, devaluation, depreciation victims, but also racist or sexist comments. As far as pupils-victims' personality is concerned, they move on the same wavelength as those disturbed personalities with antisocial predispositions and tendencies. As they may never experience

criminal behavior, their inability to show compassion and understanding for others associates them with those most affected.

Experts have found that the victim is encouraged to feel shame, embarrassment, shyness, and fear, apart from the guilt mentioned above. These feelings can lead to forfeiture, low self-esteem, jealousy, isolation, and future low educational and professional performance. However, we would dare to say a threat or suicide attempt. Emotional intimidation is a significant burden on the health and self-esteem of the victim, as such behavior and attacks are so disastrous for the mind and the body as well as the physical. In other words, emotional bullying is a form of social violence (Jarboe, 2004). The seriousness of its effects lies in that a child may have been frightened, and nobody knows he is suffering. Unlike physical bullying, it does not leave any evidence, such as marks or bruises. Thus, it is challenging to observe adults. Still, according to the same author when a child is hurt, it can leave him a deep “sign”, he does not heal quickly and can last a lifetime (Hanna & Linden, 2009).

Electronic bullying, also known as *cyberbullying*, is the latest form of bullying. In recent years, it has been worry-free for children to be exposed to many people, escaping from the narrow contexts of school space and transforming this form of intimidation into psychological violence (Mason, 2008). According to a study by the Adolescent Health Unit of the 2nd Pediatric Clinic of the University of Athens, 5% of the children have received threatening messages via the Internet, indicating their classmates as more likely to be abusers. (Konstantoulaki, 2008). In addition, research in the United States has shown that girls are among the leading e-bullying offenders. It has been observed, in particular, that girls are the ones who use the Internet to intimidate other girls. The way the girls use to intimidate opposes the boys'. One way that can do described as insidious is with the aim of social isolation of the victims. (McGlone, 2008) In recent years, technology has provided children and young people with a new means of intimidation. The bullying event does restrict the courtyard during the school day. Using technology allows bullies to harass their victims even after school, even at weekends. (Jackson, 2006) Even though cyberbullying also occurs in places outside schools, schools are the ones that experience its impact. (Mason, 2008) Electronic bullying can be demonstrated either through a mobile phone and computer (Goutsidou, 2007) or a camera (Konstantinidou, 2005). The most recent studies focus on intimidation by sending messages and e-mails (Smith et al., 2008). A common feature of all these events is their offensive and threatening content for humiliating and

threatening the child (Prekte, 2007). By attempting to distinguish between electronic bullying and computer-assisted phone use, we can distinguish their similarities. However, at the same time, digital stuttering (Gardelli et al., 2007), as it does otherwise called bullying through the Internet, may be linked to using other electronic means to intimidate.

Sexual intimidation is a relatively common phenomenon; it is a severe problem within the boundaries of the school space (Linden, 2009), and it is increasing and growing at an ever younger age (Saner, 2007). A striking new research finding in England also evidences the severity and frequency with which this form of school bullying appears. According to another survey conducted by Gruber and Fineran, the incidence of sexual intimidation is not different between the sexes, while 35% of students have been sexually harassed. (Robinson, 2008) In particular, sexual intimidation that can occur in most schools around the world is manifested in a variety of forms and can cover a range of behaviors from a case of artless and detailed painting, in the form of graffiti on a walled school, to abusive comments, inappropriate touch, and serious sexual assaults (Linden, 2009). This intimidation involves undesirable touch, threats, verbal harassment, insulting letters, and images (Giotakos & Prekate, 2006) as well as offensive messages with wicked content without the will of the child they are addressing (Konstantinidou, 2005).

Regarding abusive sexual frogs and palpation, these forms are equally severe manifestations of sexual intimidation in the school environment (Meinck, Cluver & Boyes, 2017). A common characteristic, however, of all the forms mentioned above is that students force themselves into a sexual act for which they feel uncomfortable. It is also tough to talk about it and let them know it happened to them (Murphy, 2009). This situation is experienced more frequently by girls, who appear to be more affected by sexual harassment. As a result, girls, in contrast to boys, suffer from lower self-esteem, poorer mental and physical health, and more traumatic symptoms as thoughts and feelings emerge from experiences in which they have experienced intense anxiety (Gruber & Fineran, 2008).

Racial bullying, or harassment, is when someone is subjected to verbal, physical, or emotional abuse, in person or online, because of their race or skin color. For children and young people, racial bullying at school could be their most common experience of racism. It can even impact their physical health, including stress reactions like increased heart rate and headaches (Caring for Children Owned and managed by Department of Communities & Justice,

The one who proposed the most comprehensive action plan to suppress school bullying is not – as expected – Olweus (Hunt, 2006). Since 1993, Olweus has begun to establish the “School Bullying Prevention Program / Cyberbullying Program” between pupils and pupils aged 5 to 15 (known as the “*Olweus Bullying Intervention Program*”), a long-term plan to change the school community school unit, classroom, and individual level. This program aims to improve relationships between schoolchildren and to make school a safer and more favorable environment for pupils' education and development. Indeed, it is moving in the direction of reducing existing intimidation issues between students and preventing any new ones. In particular, Olweus (Olweus, 1994) dictates:

- ❖ A steering committee on school-based prevention of bullying and cyberbullying do set up.
- ❖ The anonymous completion of a questionnaire by the students to assess the nature and extent of school bullying and cyberbullying.
- ❖ The necessary continuous training of the committee members and the school staff as a whole.
- ❖ The development of a coordinated supervisory system.
- ❖ We are applying the appropriate effects, positive or negative, depending on the behavior of the pupils.
- ❖ We are setting up staff discussion groups for the program themes and the active participation of parents.

From the above components, the time has made setting the most crucial clear rules and similar consequences for intimidating behavior, as well as close oversight of the Internet (Hunt, 2006). The rules' introduction also proposed to be strengthened at the level order. At the class level, it is also advisable to organize regular meetings with students to increase their knowledge of school bullying and cyberbullying, as well as their empathy through their emotional understanding and experiential participation in any representations of intimidating incidents. On an individual level, Olweus (Olweus & Limber, 2010) proposes severe discussions with the specific pupils who play the role of “dais” inside and outside school “in social networking”, discussions with pupils and students they become victims of bullying and cyberbullying as well as further discussions with their parents' specific children.

It also proposes encouraging children to turn their energy and the potential need for dominance and aggression into constructive activities, for example, in forms of acceptable, legitimate aggression, such as martial arts and some predominantly “boyish”. If some specific offenders are still exercising intimidation and cyber-bullying, their teachers can resort to moving them to another class or even to another school. This measure is particularly effective in the case of “click”, as – spreading the victims in different environments – breaks them apart. The threat of the implementation of this measure may also be effective. Alternatively, it does propose to transfer it to another school or another school where it is deemed beneficial to the victim. But all this can only be done after thoroughly examining the specific conditions by teachers and parents in cooperation and after careful preparation (Olweus, 1993).

At the community level, the program also includes membership of the community in the School Prevention Coordination Committee intimidation and cyberbullying, and broader cooperation between school and society to disseminate coordinated and joint anti-bullying messages and principles in the context of diverse community activities such as leisure activities, various clubs (cultural, dance, scouting, etc.) and Olweus Bullying Prevention Program (Olweus & Limber, 2010). Olweus School Violence Prevention Program is set to application in Sweden, Norway, the United States, Canada, England, Mexico, Iceland, Germany, and Croatia with impressive results, as there was a 20% to 70% reduction in intimidating incidents even in the social media of minors.

Addressing current intimidating incidents requires uninterrupted operation of their reporting, investigation, and filing mechanisms, and course, sanctions, and support to the parties involved. Since victims and attendees are under tremendous pressure from the group of peasants to silence the fact of intimidation, special encouragement is needed to prevent them from succumbing. Students who are the first to break this silence are entitled to credit, and their initiative to exemplify it is necessary. In addition to the traitor's tattoo, the victims are afraid that any mention of the episode will retaliate against the perpetrators. They also do not trust the school to handle the issue discreetly and effectively in a way that will protect them. In order to overcome these barriers, transparency does need in reporting intimidating incidents and a specific process, which will include, according to *the approach of Minton and O'Moore* (2008), the following:

- ❖ She is coordinating strategies to combat schooling intimidation by a particular staff member - who prefers this role voluntarily - or by an extended group.
- ❖ Talks to all pupils and students - at least every year quarter - to highlight the active action of the particular school against intimidation and to explicitly encourage the reporting of any such incident by victims and attendees to a teacher or teacher.
- ❖ The observance of practices that is to say, is not only careful hearing the prosecutor's report but also its detailed record and archiving. Where appropriate, standard reference forms could also facilitate the categorization and archiving of incidents.
- ❖ Discussions/interviews with each involved separately and as soon as possible so that, when it comes to a clique, its members cannot consult to reconstruct their version of events and prevent their involvement in any new incidents.

Discussions with the alleged criminals would not help; on the contrary, they also need to feel that their side will be heard and taken into account in making the relevant decisions. Moreover, they do not need to be revealed to them by the person who reported the incident; what is needed is through the whole process of coping with the message that intimidating behaviors are not tolerated, at least in that particular school. In cases based on the degree of seriousness of the act and a system of the discipline of the school is deemed appropriate, it would be legitimate to give an opportunity – but only one – to take responsibility for his / her actions and to correct it by adjusting his / her behavior to the rules of school discipline. Because likely, the perpetrator did not realize that third parties interpret his / her behavior or, worse still, is perceived by the recipient as intimidating. For this reason, the perpetrator must do informed that the discussion is undoubtedly a case of intimidation violating school policy. He still needs to assert that he has to abstain from such behavior in the future, and any new offense and retaliation of the victim will bring the most severe penalty.

The authors suggest writing a written contract where the offender subscribes to the above. They also propose that other interviews are scheduled regularly for the perpetrators' follow-up. They are informing parents to open a dialogue with their child's perpetrator about the issue of school cyberbullying and, with the guidance of his teachers, to identify some stressful factors that perhaps strengthen his aggression. On the other hand, the parents of the victims, as soon as they become aware of what their children are, require the school to take immediate action to protect them. To reassure them, it does suggest that they regularly inform the school of their

progress in this direction. Of course, all this presupposes that the relationship between school and parents is healthy and cooperative rather than over-aggressive. School bullying affects all members of the student community.

Moreover, it established that the effectiveness of an intervention is directly proportional to the degree of conscious involvement of all parties involved not only in the implementation but also in the selection and planning of the most appropriate intervention. If this involvement does eliminate, the new limits set by the curriculum for school bullying will do perceived as rules imposed above, and as such, they will not qualify nor be the primary entrant. Therefore, the key to the success of an intervention against school cyberbullying within the school is the harmonious cooperation with the school community and the provision of proper counseling to its members in the form of more guidance to staff and support for students (Minton & O'Moore, 2006).

Floyd (Floyd, 1985) and Greenbaum (Greenbaum, 1988) have flagged intimidation as one Intergenerational problem. In other words, school bullies are usually victims of domestic violence (Floyd, 1985; Greenbaum, 1988; Horne & Socherman, 1996). Moreover, the above researchers suggest that there is a victim and *victim circle*, which is quite common in cases of social violence. Perry, Kusel & Perry (Kusel & Perry, 1988) studied the relationship between victimization and aggression, claiming that these two elements have a direct correlation. Some of the most extreme intimidation victims are also offenders characterized by extreme aggression. It follows from the above that school bullying and cyberbullying is an international phenomenon that extends to all aspects of school life and threatens every member of the student population. Its consequences erode relations between classmates and classmates, as well as their values, and may even threaten the supreme good of life.

School bullying incidents are also on the agenda in the Greek school. This is also a critical phenomenon in Greece, as it can negatively affect the school performance of victims, their attendance at school, and their participation in group school activities. The phenomena of violence and school bullying at school seem to be an inhibiting factor in the achievement of the above objective because they violate the rights associated with the social well-being and social and political freedoms of the child and, on the other hand, make the school inadequate about its protective role. Thus, the fear and isolation of the victims, the anxiety and the fear of eyewitnesses in intimidating incidents often lead to inertia, the lack of respect for the rights of

others, and the need to obtain power and domination of the victims by causing incidents of victimization, appear to violate the right of the child to have an adequate level of life that allows for balanced physical, mental, mental, moral and social development. Still, regarding the violation of children's rights, there are extreme cases where even the child's inherent right to life does violate. As we understand, this has severe consequences for the school community.

On the one hand, its cognitive and socializing roles do not serve, while on the other hand, the school community cannot provide the intended safety to students, the fundamental right of children. Consequently, since school bullying and cyberbullying also afflict our country, it is primarily necessary to investigate more precisely how students, teachers, and parents perceive it. The stations and feelings of these could do explored more deeply using interviews. The Greek literature also lacks research on the specificities of victims and victims in Greek schools and the short- and long-term consequences of school bullying and cyberbullying as they appear in our country (Houndoumadi & Pateraki, 2001).

The most critical shortage is in the field of dealing with this phenomenon. It is urgent to introduce a preventive policy for all schools and will make full use of the power of the people in attendance (Psalti & Konstantinou, 2007).

All of the above presupposes the employment of specially trained school psychologists in schools regularly. Moreover, a necessary condition for the successful design and implementation of each intervention is the sensitization of responsible governmental, educational, and all parents, to whom more and more scientists may contribute the most severe impact of the risk alert. Similarly, internationally, school bullying and cyberbullying require a direct response from the school system in partnership with the family and the wider community, with the ultimate goal of restoring safety and a healthy climate in the school. Also, international literature could be better in qualitative research, and such surveys are needed to look deeper into the different aspects of the phenomenon. The most widespread and handy tool of our time is undoubtedly the Internet. Therefore, the creation of more and more schools against school bullying can contribute to addressing the phenomenon. Already there are some such electronic pages. Olweus School Bullying Prevention Program, for example, is available free of charge on the Internet for information and guidance from relevant stakeholders. Short films available to children are available on YouTube; for example, [youtube.com/user/Beatbullying](https://www.youtube.com/user/Beatbullying) is exposing England's attempt to fight school bullying through the Internet; the page emblem sounds like a repository

for the future: attitudes, changing behaviors, "while on the relevant school bullying bulletin site, www.beatbullying.org, it is explicitly stated that the target is a society where intimidation is not accepted. Short films from the most advanced in the fight against school bullying and cyber-bullying countries, such as Sweden, are short films; for example, there are many such films at youtube.com/user/Friends-Mot Mobbning (where "möbbning" is the Swedish term for school bullying and mot means against). Since most children have access to the Internet, as a rule, they are very helpful in informing them and other such websites in other languages, valid and accountable by the competent bodies of each state. In conclusion, it can do said that dealing with various forms of bullying at school requires systematic psychodiagnostic, which informs not only the parents and teachers but also the institutional focus of attention to the problems of children of all school ages.

References

- Ayers C.D., Williams J.H., Hawkins J.D., Peterson P.L., & Abbot R.D. (1999). Assessing correlates of onset, escalation, de-escalation, and desistance of delinquent behavior. *Journal of Quantitative Criminology*, 15(3): 277–306.
- Besag V. (1989). *Bullies and Victims in Schools*, Philadelphia: Open University Press.
- Caring for Children, Owned and managed by the Department of Communities & Justice, <https://caring.childstory.nsw.gov.au/everyday-caring/culture-identity-and-life-story-work/bullying-and-racism/chapters/what-is-racism>
- Clarke, E., Kiselica, M. (1997). A systematic counseling approach to the problem of bullying. *Elementary School Counseling and Guidance*, 31, 310–325.
- Craig, W., Harel-Fisch, Y., Fogel-Grinvald, H., Dostaler, S., Hetland J, Simons-Morton, B., et al. (2009). A cross-national profile of bullying and victimization among adolescents in 40 countries. *International journal of public health*, 54(2): 216–24.
- Espelage, D., Swearer, S. (2004). *Bullying in American schools. A social-ecological perspective on prevention and intervention*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Floyd, N. M. (1985). "' Pick On Someone Your Own Size!': Controlling Victimization", *Pointer* 29(2): 9-17.
- Greenbaum, S. (1988). What can we do about schoolyard bullying? *Principal*, 67(2), 21–24
- Gruber, J.E., Fineran, S. (2008). Comparing the Impact of Bullying and Sexual Harassment Victimization on the Mental and Physical Health of Adolescents. *Sex Roles* 59, 1. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s11199-008-9431-5>
- Hanna, R., Linden, L. (2009). *Measuring Discrimination in Education*. Working Paper 15057. National Bureau of Economic Research. Retrieved from: <http://www.nber.org/papers/w15057>
- Horne, A. M., Socherman, R. (1996). Profile of a bully: Who would do such a thing? *Educational Horizons*, 74, 77–83

- Houndoumadi, A., Pateraki, L. (2001). Bullying and Bullies in Greek Elementary Schools: Pupils' attitudes and teachers'/parents' awareness, *Educational Review*, 53:1, 19–26, DOI: 10.1080/00131910120033619
- Hunt, C. (2006). The Effect of an Education Program on Attitudes and Beliefs about Bullying and Bullying Behaviour in Junior Secondary School Students. *Child and Adolescent Mental Health* Volume 12, No. 1, 2007, pp. 21–26. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1475-3588.2006.00417.x>
- Jarboe, E. (2004). I am Rubber, and You are Glue: Handling Emotional Bullies. Accessed on 21st of October, 2010. http://www.pioneerthinking.com/ej_rubber.html
- Kanetsuna, T., Smith, P.K., Morita, Y. (2006). Coping with bullying at school: children's recommended strategies and attitudes to school-based interventions in England and Japan. Retrieved from: <https://doi.org/10.1002/ab.20156>
- Kefalopoulou M., Mpouri G. (2006). Partnership violence and prevention programs at Or. Giotakos, V. Prekate (ed.), (2006), *Sexual Abuse: Not a Secret Anymore*: pp. 252–262, Athens, Ellinika Grammata
- Konstantoulaki, E. (2008). Internet Use and Abuse in an Adolescent Population in Athens: Associations with Psychological Profile and Lifestyle of Users. *Pediatrics* January 2008, 121 (Supplement 2) S89-S90. Retrieved from: https://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/121/Supplement_2/S89.3.full-text.pdf
- Ma, X., Stewin, L.L. & Deveda L. Mah, D.L. (2001). Bullying in school: nature, effects, and remedies, *Research Papers in Education*, 16:3, 247–270, DOI: 10.1080/02671520126826
- Mason, K.L. (2008). Cyberbullying: A preliminary assessment for school personnel. *Psychology in the schools*, 45 (4): 323–348. Retrieved from: <https://doi.org/10.1002/pits.20301>
- Mc Guckin, C., & Minton, S. (2014). From Theory to Practice: Two Ecosystemic Approaches and Their Applications to Understanding School Bullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 24(1), 36-48. doi:10.1017/jgc.2013.10
- Meinck, F., Cluver, L. D., & Boyes, M. E. (2017). Longitudinal Predictors of Child Sexual Abuse in a Large Community-Based Sample of South African Youth. *Journal of Interpersonal Violence*, 32(18), 2804–2836. <https://doi.org/10.1177/0886260515596331>
- Minton, S.J., O' Moore, A. M. (2008). The Effectiveness of a Nationwide Intervention Programme to Prevent and Counter School Bullying in Ireland. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy* 2008, 8, 1, 1–12. <https://www.redalyc.org/pdf/560/56080101.pdf>
- Mishna, F. (2007). Bullying and victimization. Transforming trauma through empowerment. Chapter 6, In *Trauma Transformed: An Empowerment Response*. Ed.: Marian Bussey, Judith Bula Wise. Columbia University Press, New York
- Murphy, C. (2009). Men's intimate partner abuse and control: reconciling paradoxical masculinities and social contradictions. Ph.D. thesis, Queensland University of Technology. https://eprints.qut.edu.au/31854/1/Clare_Murphy_Thesis.pdf
- Nishina, A., Juvonen, J., Witkow, M. (2005). Sticks and stones may break my bones, but names will make me feel sick: the psychosocial, somatic, and scholastic consequences of peer harassment. *Journal of clinical child and Adolescent Psychology*. 34(1):37-48.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.

- Olweus, D. (1994). Bullying at school: basic facts and effects of a school-based intervention program. *J Child Psychol Psychiatry*, 7(35): 1171–90.
- Olweus, D., Limber, S., Mihalic, Sh. (1999). Blueprints for Violence Prevention: Book Nine. Bullying Prevention Program. Institute of Behavioral Science, Regents of the University of Colorado. Retrieved from: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/174202NCJRS.pdf>
- Olweus, D., Limber, S. P. (2010). Bullying in school: Evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(1), 124–134. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01015.x>
- Perry, D. G., Kusel, S. J., Perry, L. C. (1988). Victims of peer aggression. *Developmental Psychology*, 24(6), 807–814. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.24.6.807>
- Psalti, A., Konstantinou, K. (2007). The phenomenon of bullying in secondary education schools. *Psychology*, 14(4): 329-45.
- Wang J., Iannotti R.J., Luk W.J., Nansel T.R. (2010). Co-occurrence of Victimization from Five Subtypes of Bullying: Physical, Verbal, Social Exclusion, Spreading Rumors, and Cyber. *Journal of Pediatric Psychology*. 35(10): 1103–12

Burnout, Motivation, and Job Satisfaction of Special Education Teachers from Greece

Theodora Roidou

**South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: theodora.roidou@gmail.com**

***Abstract:** Burnout is a contemporary dimension of the professional environment of teachers, and it remains relevant to the motivation and work satisfaction of professionals in the education systems. This article provides new data from a representative survey of teachers practicing in Greece to contribute to psycho-prophylaxis and human resource management in this branch.*

***Keywords:** burnout, work motivation, job satisfaction, Greek special education, special education teachers, special educational needs.*

Special training and continuing professional development should be designed and provided with the participation of various stakeholders, in particular community members and professionals with disabilities, to give a stronger sense of reality and how to cope with it freely. So, globally we need more well-trained and motivated teachers to ensure that every child learns to their full potential early and enters adult life well-equipped to be active citizens and support the development of their community and country. The lack of well-prepared and motivated teachers impacts the enrolment, participation, and achievement of all children – but can be particularly detrimental to the education of children from marginalized groups, who may need extra encouragement or assistance to reach their educational potential (IDDC, 2013). Teachers are often not trained or supported to teach children with disabilities, which makes these children among the most marginalized regarding educational opportunity and attainment. Considering that globally, 93 million children are estimated to have moderate and severe disabilities (WHO, 2011), the special educator's role becomes more valuable, meaningful, and complex. It is essential to investigate their motivation, job satisfaction, and burnout.

A widespread and widely accepted definition of burnout has been formulated by Christina Maslach, who has associated her name with this syndrome. Maslach defines burnout as physical and mental exhaustion in which the employee has lost humanitarian interest and positive emotions for the recipients of its services, does not feel satisfied with his work and

performance, and develops a negative self-image (Maslach, 1982; Maslach, Schaufeli & Leiter, 2001). According to Maslach (Maslach, 1993), burnout is not a consolidated situation but a multidimensional process constantly evolving and swelling to the point that the professional cannot even work.

According to Cherniss (1980), burnout is the individual's inability to adapt, which is related to his / her removal from work. He argues that this is a three-step process: (a) work stress: it is a conflict between the available and required resources, more specifically when the available resources are not enough in order to fulfill work targets (b) exhaustion: this disrupted balance leads to emotional exhaustion, stress, fatigue, boredom, lack of interest and apathy. The employee feels frustrated and starts to maintain an apathetic attitude, and c) defensive endings: the employee modifies his/her behavior and he /she expresses cynicism in order to be able to defend himself/herself against the psychological pressures that he/she receives. According to Edelwich & Brodsky (Edelwich & Brodsky, 1980), occupational burnout is analyzed through four stages: In the first stage, the initial excitement of the employee and his / her high goals is replaced by frustration. In the second stage, when the employees' expectations are disproved daily, doubt and inaction lead to demystification. The employee blames himself/herself for his/her failure. In the third stage, the worker must either revise his/her expectations or leave his/her job to get out of his/her impasse. As a result, this leads to complete frustration and disappointment.

When the professional position of an employee does not meet his or her initial expectations, and in the size of his offer in his workplace, stress occurs, which, if not addressed in a timely and effective manner, leads to burnout (Kalliath & Morris, 2002). Employees with high expectations of themselves may also be prone to exhaustion. It has been found that perfectionism and exaggeration as personality traits may cause adverse effects on both the professional and personal lives of employees. People who have unrealistic goals for themselves and their work considered at the same time that everything is possible as long as they work hard and undertake a significant workload than they can carry out, submit they constantly find themselves in a tension that, over time, may prove disastrous for their mental and physical health (Collin & Nolen, 2002). Professional exhaustion is usually perceived during the last stages of its manifestation when the employee is already experiencing intense frustration, frustration, and apathy for work or life wider, while at the same time showing several symptoms at mental,

emotional/cognitive, and social/behavioral levels (Sparks, Faragher & Cooper, 2001). Thus, the three dimensions of the syndrome (emotional exhaustion, depersonalization, and lack of personal achievement) appear successively as the degree of exhaustion. High levels of burnout have been associated with low self-efficacy (Salanova, Peiro & Schaufeli, 2002). Therefore, workers' burnout reduces working performance as it avoids substantial investment in duties (Sparks, Faragher & Cooper, 2001). The 'exhausted' professional is alienated from colleagues and superiors and experiences negative competitive lessons.

Consequently, he/she is unable to work harmoniously with them. His/her colleagues cannot improve his/her performance through team spirit. In addition, it has been observed that employees with high levels of burnout give up ambitions and efforts of professional development (Garden, 1989).

Several work motivation theories, the so-called satisfaction theories, suppose employees' needs as the determining factor and connect the mentioned phenomena (McClelland, 1961). Locke & Latham (Locke & Latham, 2004) pointed out that "motivation" may refer to job satisfaction or the motivation to perform. When examining job satisfaction as the most extensive set of work-related attitudes, it can do asserted that employees with positive attitudes are more motivated. According to cognitive dissonance theory, the principle of cognitive consistency implies that people will act in ways that correspond to their attitudes. Gibson, Ivancevich & Donnelly (Gibson et al., 2000) believe that job satisfaction is one part of the motivational process. Central to motivation is the presence of motive power in energy. Thus, motivation involves anticipation of satisfaction as goals choose and behaviors are energized and directed concerning positive outcomes (Warr, 2012).

Motivation is a psychological process that causes an impulse, thus providing direction and steadiness to a person's behavior. As a basic concept of organizational behavior, motivation can provide insights into the reasons underlying an individual's personal behavior. Work motivation is a psychological process that directs, energizes, and sustains action (Latham & Pinder, 2005); in other words, it is "an inner desire to make an effort" (Dowling & Sayles, 1978, p. 16).

Job satisfaction is a fulfilling or optimistic expression consequential of the consideration of one's activity (Azash, Ramesh & Sudheer, 2011). Organizations today have realized the importance of motivated and satisfied employees as essential contributors toward long-term

objectives. It has made organizations cater to the expectations and needs of the employees and could expect a similar response. Motivation also positively influences performance at individual and group levels, ultimately affecting organizational performance (Risambessy et al., 2012). Job satisfaction has been defined in various ways: “A pleasurable or positive emotional state resulting from the appraisal of one's job or job experience” (Locke, 1976), and “the achievement of one's job values in the work situation results in the pleasurable emotional state known as job satisfaction” (Locke & Henne, 1986). As Locke (1969) defined it, it is “the pleasurable emotional state resulting from the appraisal of one's job values”.

The teacher's profession belongs to those considered vulnerable to occupational burnout as it is one of 'working with people' (Maslach, 1982). The teacher should be able to cope with various difficulties involving working conditions or his / her relationship with students, parents, and colleagues. This project often fails, leading to frustration, emotional exhaustion, and occupational burnout. Several studies have been conducted in order to investigate teachers' occupational burnout.

Research conducted by Chan & Hui (1995) in China tried to identify the levels of occupational burnout in secondary education teachers and the strategies they use to cope with work stress. The findings showed low levels of self-esteem, slightly higher for men, moderate levels of emotional exhaustion, and high levels of personal achievement. Regarding occupational burnout management strategies, male teachers seem to hold back on expressing their feelings, while women are more likely to seek social support. Management strategies seemed to be directly related to the dimensions of occupational burnout. Men teachers, who prefer avoidance strategies and do not seek as much support from the social environment for coping with work stress, exhibit increased levels of depersonalization contrary to women teachers. Although occupationally exhausted, teachers who remain in the profession have been found to hurt the classroom and school (Olivier & Venter, 2003).

Van Droogenbroeck and his co-researchers (Van Droogenbroeck, Spruyt & Vanroelen, 2014) researched to investigate teachers' professional burnout regarding the role of their interpersonal relationships. The sample consisted of 3124 teachers from Belgium aged 45-46. It was found that teachers' interpersonal relationships with the students significantly influenced the feeling of professional satisfaction and personal achievement. Their relationship with their parents did not affect the three dimensions of occupational burnout significantly. In contrast,

their relationship with colleagues was found to affect levels of emotional exhaustion and depersonalization. The same research has shown that the cooperation and discussion of any problem between teachers promote a sense of solidarity and empathy and prevent the development of negative attitudes and perceptions. The last element regarding interpersonal relationships is that senior executives have great influence over their autonomy and initiative. In general, teachers who have developed good relationships with their students and colleagues and feel that they are able to influence their work environment can better cope with the pressures exerted on them and thus avoid professional burnout.

One of the factors that seem to influence the level of burnout is the ability to manage emotions, that is, people's ability to manage their own emotions but also to help their colleagues manage their emotions effectively. In particular, emotion management has a significant influence on personal achievement and on professional satisfaction. This is because these individuals can create a positive climate of collaboration, use effective problem-solving strategies with their students, build trust and avoid tensions and controversy (Brackett et al., 2010).

Antoniou (2006) concluded that the sources of work stress for teachers are the problematic interaction with their students, the large number of students in the classroom, the indifference of the students, the lack of educational tools, and the lack of recognition of their work by parents and their relationships with their colleagues. According to gender, it does found that occupational burnout was higher in women. Finally, it found that younger teachers had higher levels of occupational burnout in two (Emotional Exhaustion and Depersonalization) of the three dimensions of the Maslach Burnout Inventory (Antoniou, Polychroni & Vlachakis, 2006).

Another study that agrees with the above is the one to Kantas & Vassilaki (Kantas & Vassilaki, 1995), conducted on 220 primary and secondary teachers. This research showed that Greek teachers had lower levels of emotional exhaustion and depersonalization than their colleagues from other countries. According to researchers, this seems justified because Greek teachers have more flexible working hours and vacation time. Another finding from this study is that younger teachers have higher levels of emotional exhaustion and depersonalization than older adults. Perhaps because they have higher expectations that cannot do completed, they become disappointed and frustrated. In addition, secondary education teachers have higher rates

of depersonalization and less sense of personal achievement compared to primary teachers, which is justified by the researchers' finding that they have to work harder.

Panagopoulos, Anastasiou & Goloni (Panagopoulos, et al., 2014) conducted research in order to study the levels of occupational burnout and occupational satisfaction in 132 primary and secondary education physical education teachers. Occupational burnout was found to have high levels of emotional exhaustion and low levels of depersonalization and personal achievement. In terms of job satisfaction, they appeared to be happy with the nature of their work, relationships with their colleagues, and working conditions while dissatisfied with their work hours, salary, and low work prospects.

A recent study by Kamtsiou & Lolis (Kamtsiou & Lolis, 2016) contradicts all the above studies and shows low or moderate levels of occupational burnout. The sample was 1447 primary and secondary teachers from all 53 prefectures of Greece. Results ranged from moderate to high, with emotional exhaustion at almost 56%, depersonalization at 53%, and almost 37% experiencing low levels of personal achievement. Regarding educational grade (primary vs. secondary education), secondary education teachers presented the highest levels of depersonalization and the lowest in personal achievement. In terms of years of service, it found that teachers with the most years experienced had higher levels of emotional exhaustion but low levels of personal achievement. In comparison, younger teachers had higher levels of depersonalization. Regarding gender, there was a statistically significant difference in depersonalization and personal achievement, with men having higher rates.

It is accepted that an important role plays teachers in implementing special education. The conditions prevailing in the educational and socio-political system in Greece do not allow it since, according to research by Panteliadou & Botsas (Panteliadou & Botsas, 2007), there are shortcomings – mainly in the region – even in primary specialties of special education teachers as well as in equipment. Also, teacher training is not satisfactory. In particular, according to the same survey, a small percentage, about 36% of SMEA teachers, have a bachelor's degree or postgraduate level related to special education. Most either hold any second degree or postgraduate degree, whether they have one retrained or trained with inadequate special education programs, without sufficient information and support from the institutions (Haroupias, 2008). Less than half of the schools in the territory have Integration Departments with

specialized special education staff. Therefore, on the one hand, the lack of teacher training and, on the other, the reduced state funding for special education worsen the situation (IDDC, 2013).

Platsidou & Agaliotis (Platsidou & Agaliotis, 2009) surveyed 127 Greek special education teachers to investigate the levels of work stress and occupational burnout. Occupational burnout levels were found to be relatively low in the dimensions of depersonalization and personal achievement, while they were slightly higher in emotional exhaustion. As the researchers pointed out, this should not go unnoticed, as emotional exhaustion is the key to occupational burnout. As regards gender, no significant difference does found. Finally, older teachers appeared to have higher levels of personal achievement than younger ones. The results of this research on low levels of occupational burnout in Greek special education teachers agree with the research by Motti-Stephanides (2000). Through these two surveys, levels of burnout among Greek teachers are lower than those in North America and Northern Europe (as cited in Platsidou & Agaliotis, 2009).

Research suggests that well-supported teachers working in a collaborative perspective with students, parents, and professionals may foster nurturing relationships even with the most troubled children, enabling them to do successfully included in the school context (Cohen, 2013). A positive relationship with a supportive teacher, in combination with early specialized intervention and effective teaching methods, can help such students develop additional academic and adaptation skills (Ashman, 2012).

Special educators or teachers, special assistants in ordinary classrooms play a crucial role in providing an emotionally receptive and supportive environment, and specific learning and teaching assistance for children (Ekins, 2012). Many researchers experience high-stress levels when dealing with students with severe special needs (Fleming, Mackrain & LeBuffe, 2013). Even teachers committed to inclusive education may feel exposed to high stress as they find themselves ill-prepared to deal with the challenges of their students social-emotional and behavioral problems (Cooper & Jacobs, 2011).

Although all beginning teachers have some of the exact needs and concerns, additional needs and concerns are specific to beginning special education teachers. Results from a series of focus groups and from a survey of beginning special education teachers in South Carolina indicated that beginning special education teachers needed assistance in the following areas:

- system information related to special education;

- emotional support;
- System information related to the school.
- materials;
- curriculum;
- instruction;
- discipline;
- interactions with others, and
- management.

These teachers reported needing significantly more assistance in each area than they received. They reported receiving the most assistance in the area of emotional support. The area in which they reported the most significant discrepancy between what they needed and received was system information related to special education. The teachers reported needing formal and informal meetings with support teachers to discuss areas of concern and ask questions. They also reported needing opportunities to observe other teachers and to be observed themselves, and receive feedback from the observations. Special education teachers reported receiving the most assistance from other special education teachers. They also reported receiving a significant quantity of assistance from their assigned mentors and from building administrators. They reported receiving less assistance from general education teachers and special education administrators (Whitaker, 2000).

Special Education teachers encounter difficulties attempting to serve their students successfully. A previous study by Vlachou (2006) endeavored to show that special education classes of the containing type do not serve the purposes of inclusion, as they are based on the deficit-centered model. In addition, the study of Gerassis (2009) revealed ambivalent views regarding teachers' role in promoting the inclusion of students with various forms of special educational needs (SEN) or disabilities in Greek schools. Many of the teachers were in favor of including in ordinary classrooms children with mild difficulties/SEN. In contrast, many teachers have highlighted the limits, barriers, and difficulties in working with students with more severe disabilities within the ordinary school context.

In another recent study, Greek teachers were less willing to adapt their teaching methods to everyone's needs and take initiatives to prevent the marginalization of children with SEN/disabilities (Kavouni, 2016). Greek teachers also underscore the need for constant

collaboration of all stakeholders to enable the school to include students with difficulties. The authors of the study highlight the little satisfaction that Greek teachers report concerning the assistance provided to them by the state to work with SEN students (Kavouni, 2016) effectively.

Based on the research data, the motivations for choosing the teaching profession are classified into the following three categories (Kyriacou & Coulthard, 2000; Muller, Alliata & Benninghoff, 2009):

- Motives of selfless offering (altruism): It concerns endogenous factors such as love and desire for work related to children and the tendency to offer to society as a whole.
- Exogenous motivations: These concerns external influences towards the individual, such as material privileges and job security.
- Intrinsic motivation: Refers to individual-level desires for personal development and work in school contexts and broader contexts of educational services.

An important parameter, which is considered when investigating the teaching profession's choice, is the degree to which the motivations for selection are endogenous or exogenous (Thomson, Turner & Nietfeld, 2012). Intrinsic motivations, as well as motivations for selfless offerings related to the choice of the teaching profession, also include the influences that people receive from their social environments, such as family, friends, and peers or colleagues (Schutz, Crowder & White, 2001).

Especially for special education teachers, the factors that influenced the choice of the profession were endogenous and related to previous experience with people with disabilities, the feeling of selfless offering, the encouragement they received from others to deal with the subject, as well as the professional involvement of their family members in the field of education (Brownell et al., 1994). Related findings related to internal motivations for choosing a special education teacher profession led to research in the field of the Greek education system. (Athanasiadis & Syriopoulou-Delli, 2010).

In the research of Papanis et al. (Papanis et al., 2011) in a sample of 125 special education teachers regarding the motivations for choosing a profession, the main factor in choosing a special education does found the flexible teaching schedule, as well as the special program of special schools and integration departments, which the teacher himself mainly determines. In addition, a special motivation for selection is the non-existence of the curriculum and the consequent material selection by the teachers. The motivation to initially choose the profession

can significantly impact the level of satisfaction of teachers with their profession and their plans to stay in it (Watt & Richardson, 2008). Staying in the profession, in addition to satisfaction, also depends on dedication. Dedicated teachers who choose the profession based on intrinsic motivation are satisfied with their choice and intend to stick to it (Raju & Srivastava, 1994). Although initially choosing the teaching profession may remain constant over time, they differ somewhat from staying for an extended period (e.g., 20 years) in a teaching position (Richardson & Watt, 2010). It is a fact that many educators choose the profession based on values based on love for children and the provision of equal educational opportunities in a democratically structured society. However, more than these reasons are needed to support educational work in the face of the overly multiple and complex requirements arising from the practice of educational work in modern times (Cochran-Smith, 2004).

It is not unexpected that the context in which teachers work impacts their satisfaction or causes them negative emotions (sadness, stress), affecting their commitment to the profession and whether they are willing to stay in it. So as the nature of the teaching profession changes, there is a growing gap between why some choose the teaching profession and the nature of the work they are called upon to complete (Richardson & Watt, 2010). Hence the initial devotion as a motivation for choice in the teaching profession may increase, decrease or remain constant depending on the experiences gained from life and the profession and how he manages the possible situations he experiences in this context (Day, 2008).

The stress and tension people often experience in their workplace reflect several indicators of mental and physical health (Sousa-Poza & Sousa-Poza, 2000). A research conducted by Travers and Cooper (Travers and Cooper, 1993) compared the levels of stress experienced by teachers about employees in other professions. According to the research results, Teachers Experience the highest stress levels (in second place social workers). Firth-Cozens & Payne (Firth-Cozens & Payne, 1999) conducted a fascinating review of 43 surveys conducted in the United States during 1979-1998 for burnout levels in various professional fields. According to the results, teachers occupy the first place in the list of exhausted workers, even displaying the highest levels of emotional exhaustion compared to all other occupational groups studied. Furthermore, a significant number of surveys have identified certain factors that cause work stress and occupational burnout in teachers who work both usually (Brouwers & Tomic, 2000) as well as in

special schools (Hastings & Brown, 2002; Jennett, Harris & Mesibov, 2003) as well as teachers of different levels (Cooper & Kelly, 1993).

As far as concern, special education teachers often face stressful working conditions (Lecavalier, Leone & Wiltz, 2005; Nelson et al., 2001). For example, teachers of students with special needs should have the knowledge that will enable them to assess the learning possibilities or difficulties so that they can provide them with the appropriate pedagogical support (Δοίκου, 2000).

Recent research (Antoniou, Polychroni & Kotroni, 2009; Antoniou, Polychroni & Walters, 2000) in Greece has shown that teacher stress in special education is significantly related to the existing difficulties, working conditions and lack of adequate and appropriate resources and infrastructure. Teachers refer to faulty support from the state, especially regarding their training and education, the provision of the necessary equipment in didactic pedagogical material, etc. Other factors that have do found to cause additional stress to special education teachers are the magnitude of the responsibility and the excessive expectations for the completion of the substantive project support for children with special educational needs, the attitudes society towards teachers in general, and the low prestige it attaches to them, the pressure of time and the plethora of problems in the workplace.

In conclusion, we present the results of our own pilot study. We examined the dimensions of burnout, motivation, and job satisfaction of two groups of teachers – general education teachers, who work in public schools, and special education teachers, who work in special gymnasiums. High levels of emotional exhaustion in all surveyed teachers are associated with low motivation and job satisfaction. And vice versa. Low levels of emotional exhaustion correlate with high motivation and job satisfaction with teachers. Our study replicates much of the research in the international scientific literature on teacher work in the context of stress and satisfaction issues. Actualized data does provide support for the prevention and psycho-prophylaxis of these specialists.

In our opinion, based on this review, the following weaknesses in the work of special education teachers can be identified:

- their professional training;
- inadequate financial and social resources addressed to their work;
- lack of systematic psychodiagnostic of the psychological climate in which they work;

- lack of investment in the development of such staff, such as additional or postgraduate qualifications;
- stress management - emphasizing burnout, motivation, and job satisfaction.

Vulnerable areas are the most informative in terms of social and educational policies, which should be committed to solving the problems of teachers.

References

References in Greek:

- Antoniou, A.S. (2006). *Work stress*, Athens: Parisianou Scientific Publications
- Doikou, M. (2000). The training of teachers in matters of Special Education: Investigation of the offer of Special Education courses in the Pedagogical Departments of Greece, *Pedagogical Review*, 30: 27–64.
- Motti-Stefanidi, F. (2000). Professional training of school personnel with disabilities and members of medical school teams. In A. Kalatzi - Azizi & EG Bezevengis (Ed.) *Issues of training, awareness raising of mental health executives of adolescents and children*, (pp. 95–103). Athens: Ellinika Grammata.
- Panteliadou S., Botsas G., (eds) 2007. *Learning difficulties. Basic concepts and characteristics*. Volos. Thessaloniki: Publishing Graphima, pp. 1-5. [in Greek]
- Papanis, E., Viki, A., Giavrimis, P., & Balasa, A. (2011). The motivations of the students of the Pedagogical departments for the choice of the teaching profession. In E. Papanis, P. Giavrimis, & A. Viki (Ed.), *Research and Educational Practice in Special Education*, Volume II, p.23-42. Thessaloniki: Kyriakidis Publications.

References in English:

- Antoniou, A. S., Polychroni, F., Vlachakis, A. N. (2006). Gender and age differences in occupational stress and professional burnout between primary and high-school teachers in Greece. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 682-690.
- Antoniou, A.-S., Polychroni, F., Kotroni, C. (2009). Working with students with special educational needs in Greece: Teachers' stressors and coping strategies, *International Journal of Special Education*, 24 (1): 100-111.
- Antoniou, A.-S., Polychroni, F., Walters, B. (2000). Sources of stress and professional burnout of teachers of special educational needs in Greece, *Proceedings of the International Conference of Special Education, ISEC, Manchester, July 24-28, UK*.
- Ashman, A. (2012). A culture of inclusion. In Adrian Ashman and John Elkins (Ed.), *Education for inclusion and diversity 4th ed.* (pp. 6–33) Australia: Pearson.
- Athanasiadis, I., Syriopoulou - Delli, C.K. (2010). Training and Motivation of Special Education Teachers in Greece. *Review of European Studies*, 2(1), 96–105.

- Azash, S., Ramesh S., Sudheer, K. (2011). The motivational factors and job satisfaction: a Study on selected public and private sector bank Employees in Kadapa district, Andhra Pradesh. *International Refereed Research Journal*, 2(4): 161-168.
- Brackett, M. A., Palomera, R., Mojsa-Kaja, J., Reyes, M. R., Salovey, P. (2010). Emotion-regulation ability, burnout, and job satisfaction among British secondary-school teachers. *Psychology in the Schools*, 47(4), 406–417.
- Brownell, M.T., Smith, S.W., McNellis, J., Lenk, L. (1994). Career Decisions in Special Education: Current and Former Teachers' Personal Views. *Exceptionality*, 5(2), 83–102.
- Brouwers, A., Tomic, W. (2000). A longitudinal study of teacher burnout and perceived self-efficacy in classroom management, *Teaching and Teacher Education*, 16: 239–253.
- Chan, D. W., Hui, E. K. (1995). Burnout and coping among Chinese secondary school teachers in Hong Kong. *British Journal of Educational Psychology*, 65(1), 15-25.
- Cochran-Smith, M. (2004). Stayers, leavers, lovers, and dreamers: Insights about teacher retention. *Journal of Teacher Education*, 55(5), 387–392.
- Collin, K.S., Nolen, K. (2002). Job burnout: symptoms, causes, and solutions, *Radiology Management*, 24 (4): 51-53.
- Cooper, C., Kelly, M. (1993). Occupational stress in head teachers: a national U.K. study, *British Journal of Educational Psychology*, 63: 130–143.
- Cooper, P., Jacobs, B. (2011). From inclusion to engagement: Helping students engage with schooling through policy and practice. West Sussex, UK: Wiley-Blackwell.
- Cohen, J. (2013). Creating positive school climate: A foundation for Resilience. In S. Goldstein & R. B. Brooks (Eds.), *Handbook of Resilience in Children* (pp. 411–422). New York, NY: Springer.
- Cherniss, C. (1980). Professional burnout in human service organizations. New York: Praeger
- Day, C. (2008). Committed for life? Variations in teachers' work, lives, and effectiveness. *Journal of Educational Change*, 9(3), 243-260.
- Dowling, W.F., Sayles, L.R. (1978). *How managers motivate: The imperatives of supervision*. New York: McGraw Hill.
- Edelwich, J., Brodsky, A. (1980). Burnout: Stages of disillusionment in the helping professions (Vol. 255). New York: Human Sciences Press.
- Ekins, A. (2012). The Changing Face of Special Educational Needs: impact and implications for SENCOs and their schools. New York, NY: Routledge.
- Fleming, J. L., Mackrain, M., LeBuffe, P. A. (2013). Caring for the caregiver: Promoting the Resilience of teachers. In S. Goldstein & R. B. Brooks (Eds.), *Handbook of Resilience in Children* (pp. 387–397). New York, NY: Springer.
- Firth-Cozens, J., Payne, R. (1999). *Stress in Health Professionals: Psychological and Organisational Causes and Interventions*, London: John Wiley & Sons Ltd.
- Garden, A.M. (1989). Burnout: the effect of psychological type on research findings, *Journal of Occupational Psychology*, 62: 223–234.

- Gerassis, D. (2009). Greek teachers' perceptions about the inclusion of students with disabilities in mainstream schools. Doctorate dissertation, University of Crete, Rethymnon, Greece.
- Gibson, J.L., Ivancevich, J.M., Donnelly, J. H. (2000). *Organizations: Behavior, Structure, Processes*. 10th ed. Boston. McGraw Hill.
- Haroupias, A. (2008). From special education to orthopedics. Searching an intelligent quality assurance system for education services for students with and without peculiarities in the public school Education and Society. *Periodical edition of Dawn*, 33, 9-11.
- Hastings, R.P., Brown, T. (2002). Coping strategies and the impact of challenging behaviors on special educators' burnout, *Mental Retardation*, 40: 148–156.
- IDDC (2013). Teachers for All: Inclusive Teaching for Children with Disabilities, Collaborating globally to promote Inclusive Development. Retrieved from: <https://www.iddcconsortium.net/> [15/09/2020].
- Jennett, H.K., Harris, S.L., Mesibov, G.B. (2003). «Commitment to philosophy, teacher efficacy, and burnout among teachers of children with autism,» *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33: 583-593.
- Kalliath, T., Morris, R. (2002). Job satisfaction among nurses: a predictor of burnout levels, *Journal of Nursing Administrator*, 32: 648–654.
- Kamtsios, S., Lolis, T. (2016). Do Greek teachers experience occupational burnout? The role of demographic characteristics and daily stressful stimuli. *Scientific Journal of the Faculty of Pre-school Education*, University of Ioannina, 9 (1), 40-87.
- Kantas, A., Vasilaki, E. (1995). Burnout, the case of Greece. Papers presented in European Congress of Psychology. Athens.
- Kavouni, K. (2016). Primary School Teachers' Perceptions on Inclusive Education for Students with mental disabilities: A Comparative Case Study between Greece and Sweden. (Independent thesis) Stockholm University, Stockholm, Sweden.
- Kyriacou, C., Coulthard, M. (2000). Undergraduates' views of teaching as a career choice. *Journal of Education for Teaching*, 26 (2): 117–126.
- Lecavalier, L., Leone, S., Wiltz, J. (2005). The impact of behavior problems on caregiver stress in young people with autism spectrum disorders. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50 (3): 172-183.
- Locke, E.A. (1969). What is job satisfaction? *Organizational Behavior and Human Performance*, pp. 4, 309–336.
- Locke, E.A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. In M.D. Dunnette (Ed.), *Handbook of industrial and organizational psychology* (pp. 1297–1350). Chicago: Rand McNally.
- Locke, E.A., Henne, D. (1986). Work motivation theories. In C.L. Cooper & I.T. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology* (Vol. 1, pp.1-35). Chichester: Wiley.

- Locke, E.A., Latham, G.P. (2004). What should we do about motivation theory? Six recommendations for the twenty-first century. *Academy of Management Review*, pp. 29, 388–403.
- Maslach, C. (1982). *Burnout: the cost of caring*, New Jersey: Prentice Hall Inc.
- Maslach, C. (1993). Burnout: A multidimensional perspective, στο, W. B. Schaufeli, C. Maslach and T. Marek (eds), *Professional burnout: recent developments in research and theory*, Washington, DC: Taylor & Francis.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397-422.
- McClelland, D.C. (1961). *The achieving society*. New York: Nostrand.
- Muller, K., Alliaata, R., Benninghoff, F. (2009). Attracting and Retaining Teachers: A Question of Motivation. *Educational Management Administration & Leadership*, 37(5): 574- 599.
- Nelson, J.R., Maculan, A., Roberts, M.L., Ohlund, B. (2001). Sources of occupational stress for teachers of students with emotional and behavioral disorders, *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 9: 123–131.
- Olivier, M. A. J., Venter, D. J. L. (2003). The extent and causes of stress in teachers in the George region. *South African Journal of Education*, 23(3), 186-192.
- Panagopoulos, N., Anastasiou, S., Goloni, V. (2014). Professional Burnout and Job Satisfaction among Physical Education Teachers in Greece. *Journal of Scientific Research & Reports*. 3: pp. 46–54.
- Platsidou, M., Agaliotis, I. (2008). Burnout, job satisfaction and instructional assignment-related sources of stress in Greek special education teachers. *International Journal of Disability, Development, and Education*, 55(1): 61-76.
- Raju, P. M., Srivastava, R. C. (1994). Factors contributing to commitment to the teaching profession. *International Journal of Educational Management*, 8(5), 7-13.
- Risambessy, A., Swasto, B., Thoyib, A. Endang, S. (2012). The Influence of Transformational Leadership Style, Motivation, Burnout towards Job Satisfaction and Employee Performance, *J. Basic. Appl. Sci. Res.*, 2(9): 8833-8842.
- Salanova, M. Peiro, J. M., Schaufeli, W.B. (2002). Self-efficacy specificity and burnout among information technology workers: an extension of the job demand-control model, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 11, 1: 1–25.
- Schutz, P., Crowder, C., White, V. (2001). The development of a goal to become a teacher. *Journal of Educational Psychology*, 93(2), 299-308.
- Sousa-Poza, A., Sousa-Poza, A.A. (2000). Well-being at work: a cross-sectional study of the levels and determinants of job satisfaction, *Journal of Socio-Economics*, 29: 517–518.
- Sparks, K., Faragher, B., Cooper, C.L. (2001). Well-being and occupational health in the 21st-century workplace, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74: 489–509.

- Thomson, M.M., Turner, J.E., Nietfeld, J.L. (2012). A typological approach to investigate the teaching career decision: Motivations and beliefs about the teaching of prospective teacher candidates. *Teaching and Teacher Education*, 28(3), 324-335.
- Van Droogenbroeck, F., Spruyt, B., & Vanroelen, C. (2014). Burnout among senior teachers: Investigating the role of workload and interpersonal relationships at work. *Teaching and Teacher Education*, 43, 99-109.
- Vlachou, A. (2006). Role of special/support teachers in Greek primary schools: A counterproductive effect of inclusion practices. *International Journal of Inclusive Education*, 10(1): 39–58.
- Warr, P. (2012). Jon's engagement, job satisfaction, and contrasting associations with the person-job fit. *Journal of Occupational Health Psychology*, pp. 17, 129–138.
- Watt, H.M.G., & Richardson, P.W. (2008). Motivations, perceptions, and aspirations concerning teaching as a career for different types of beginning teachers. *Learning and Instruction*, 18(5), 408–428.
- Whitaker, S. D. (2000). What do first-year special education need? *Teaching Exceptional Children*, 33(1), 28–36.
- WHO (2011). World Report on Disability. Retrieved from: <https://apps.who.int/iris/rest/bitstreams/53067/retrieve>

Self-Efficacy and Why Believing in Yourself Matters

Maria Barbouta

South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: mbarbouta@gmail.com

Abstract: *The well-known social cognitive theory of Bandura includes the self-efficacy hypothesis. The relevance of an individual's opinions of their talents as predictors of future success is heavily stressed by this theory. Although this phrase is sometimes confused with the phrases “self-image”, “self-confidence” or “self-esteem,” they are not the same. Today, it has been established that self-efficacy may have a significant impact on a wide range of aspects of a person's life.*

Keywords: *self-efficacy, outcome expectancies, self-regulation, social cognitive theory.*

Defining self-efficacy

The fundamental tenet of the self-efficacy theory is that the most significant influences on people's actions and their level of perseverance in the face of difficulties and challenges are people's confidence in their capacities to achieve desired consequences by their own activities (Bandura, 1997). These efficacy beliefs are crucial for psychosocial functioning, mental conditions, overall wellbeing, as well as professionally and self-guided behavior management strategies, claims self-efficacy theory. This essay offers a summary of self-efficacy theory and research by responding to three main questions: What does the term “self-efficacy” mean? Where do self-efficacy beliefs come from? What role does self-efficacy play? What effects will this have on schools and students?

Heslin and Klehe (Heslin & Klehe, 2008) assert that self-efficacy is work-related. People may have poor self-efficacy for one task and strong self-efficacy for another. Strong self-efficacy in one area, however, typically suggests stronger self-efficacy in other domains too. Self-efficacy is distinct from self-confidence. Self-efficacy describes specific talents, whereas self-confidence relates to the overall opinion individuals have of themselves. There are crucial differences between self-efficacy and other terms such as self-esteem, and self-image. One of the leaders in this domain, Rosenberg (Rosenberg, 1965), said that self-esteem relates to a person's overall good opinion of themselves. High self-esteem, he said, is the result of one appreciating and believing in oneself. The view of people of themselves and who they are is the self-image. This

might be their assessment of their physical appearance or their self-concept, or how they generally view themselves. It is important since it affects people's self-assurance and respect for themselves (Rekha, 2016). Self-efficacy has been regarded as a forecast of activity, but self-esteem has often been employed as a measure of well-being, feelings about oneself, good or negative (Wenzel, 1993).

According to Meadows (Meadows, 2018), basic self-efficacy grows throughout infancy. This does not, nevertheless, imply that those who did not reach significant levels of self-efficacy must necessarily have similar lives. The appropriate educator is the one who can make a difference and raise learners' self-efficacy.

Importance of self-efficacy

People with high levels of self-efficacy organize and work far more effectively to create and carry out a strategy of action which might help them reach their goals than do others with individuals with low self. According to Pajares (Pajares, 2006), pupils who have a high level of self-efficacy endure through challenges, do not give up when they eventually arise, but instead step up their coordinated efforts to accomplish their objective. These pupils also accomplish more, are more upbeat, and feel less anxious (Benight & Bandura, 2004).

According to Pajares and Schunk (Pajares & Schunk, 2001), an individual is more encouraged to set more ambitious targets and participate in demanding and challenging activities and circumstances the more firmly molded his impression of the efficacy of his talents is. They held the opinion that in a social environment, a student who has strong self-efficacy accepts challenges, sets goals for himself, and assesses himself in relation to colleagues while also exhibiting the critical thinking necessary to continually assess not only the effectiveness of how it functions within the social context of young people but also which of the provided components of such a frame of reference can make a contribution to its academic and community progress (Schunk & Pajares, 2009).

Thus, according to Meadows (Meadows, 2018), an individual's self-efficacy may influence a number of aspects of their life, including whether they intend to continue or surrender on a particular endeavor, how much time and resources they devote to it, the objectives they define, and adjectives like "hard" or "very tough". Person's actual lives are shaped by their self-efficacy views since they choose to avoid jobs they see as being "tough".

When people are willing to work, regardless of any obstacles that may arise, they are more productive and successful at work. Self-efficacy aids individuals in maintaining their pursuit of abilities in areas like presentation skills, loss of weight, entrepreneurship, and business. People are prepared to modify their ideas and coping mechanisms in this situation, assume accountability, and cease finding reasons to put off doing the particular activity. Professionals that also have high self-efficacy are better able to acquire ideas, make wise judgments, and take action. Some examples of situations where these abilities come in handy include working within time constraints, dealing with challenging customers, working in a support department, and resolving technological issues. In contrast, findings and discussions with poor self-efficacy inhibits problem-solving. Strong sense of self-efficacy aids workers in handling critique in the demanding workplace of nowadays, when efficiency and constant learning are expected. In furthermore, high self-efficacy helps individuals deal with work stress and exhaustion. When they believe they are incapable of manage conditions and work obligations, people frequently feel helpless and stressed. In many cases, limiting views about one's own abilities prevent bright individuals from progressing (Heslin and Klehe, 2008).

Origins of self-efficacy beliefs

Meadows (Meadows, 2018) identified four elements that affect self-efficacy:

Experiences with accomplishment: Accomplishment increases self-efficacy, whilst mistakes do the opposite. Productive individuals cultivate an achievements' mentality in their thinking. As a result, people think they are capable of progress and accomplish greater. This will not, however, prevent those who have failed in the past from doing so again. The key to accomplishment is accumulating small triumphs because they gradually instill confidence in someone's ability.

Social modeling, also known as role modeling, is the idea that self-efficacy is boosted when others succeed. Individuals that are looked up to as role models may make a big difference. The image of us carrying out the specified work also goes here.

Social and language encouragement: Language and social support through others boosts self-efficacy whereas language and social discouragement lowers it. Commonly, families and instructors have this kind of influence on other individuals. Peoples' constructive self-talk clearly participates in this.

Emotional and mental responses: People's self-efficacy is typically adversely affected by stress since it is perceived as a symptom of powerlessness. Positive feelings, on the other hand, boost self-efficacy.

Implications for schools and students

We may learn important lessons about instructors, the curriculum, and the changes that can be made to effect students' self-efficacy positively by studying the way self-efficacy thoughts are created. Educators must compliment pupils on traits other than academic achievement, such as perseverance or advancement. The interaction between the students is crucial since they may serve as good examples for the others among them. There must be incentives for adaptability and endurance. The participation of pupils in programs that present higher obstacles should be promoted. Teachers must be aware of when learners are stressed out and offer assistance because they need to recognize how much a student's psychological condition influences their self-efficacy notions. Additionally, a crucial student aid program can be offered, including coaching and counseling.

References

- Bandura, A., (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), pp. 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Pajares, F. (2006). Self-efficacy during childhood and adolescence. In F. Pajares & T. Urdan (Eds.), *Adolescence and education: Vol. 5. Self-efficacy and adolescence* (pp. 339–367). Greenwich, CT: Information Age.
- Benight, C. C., & Bandura, A. (2004). Social cognitive theory of posttraumatic recovery: The role of perceived self-efficacy. *Behaviour Research and Therapy*, 42(10), 1129-1148.
- Pajares, F., & Schunk, D. H. (2001). Self-beliefs and school success: Self-efficacy, self-concept, and school achievement. In R. J. Riding & S. G. Rayner (Eds.), *International perspectives on individual differences*, Vol. 2. Self-perception (pp. 239–265). Ablex Publishing.
- Schunk, D. H., & Pajares, F. (2009). Self-efficacy theory. In K. R. Wenzel & A. Wigfield (Eds.), *Educational psychology handbook series. Handbook of motivation at school* (pp. 35-53). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Heslin, P.A. and Klehe, U.C. (2008). *Encyclopedia of industrial / organizational psychology*, 2, pp. 705–708.
- Meadows, M. (2018). *Confidence: How to overcome your limiting beliefs and achieve your goals*. Lulu Com.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton: University Press.
- Nair, R.J. (2016) "Self-Image and Self-Esteem for a Positive Outlook," *Training Manual on Theeranaipunya - Equipping Fisherwomen Youth for Future* [Preprint].

Wenzel, S.L. (1993). "The relationship of psychological resources and social support to job procurement self-efficacy in the Disadvantaged1," *Journal of Applied Social Psychology*, 23(18), pp. 1471–1497. Available at: <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1993.tb01044.x>.

Family Status as a Basis for the Formation of Social Skills in Childhood

Mariya Petkova

South-West University „Neofit Rilski“
PhD student, e-mail: petkova.maria@abv.bg

Abstract: *The family is the basic social microstructure in which the most important and determining the personality development period takes place – childhood. As such, it is the factor with the greatest influence on the individual socialization. Researches show that family status directly affects children’s social skills. It determines the level of social competence as well as the level of social adaptability. However, the family is not always a stable support for children in this regard, which puts them at risk of difficulties in their interpersonal relationships, rejection of their peers, a tendency to depression, anxiety and aggression. A little later it puts them at risk of poor performance at school and at the adult stage – of propensity to criminal actions. Thus, the development of social skills is extremely important for the individual mental health.*

Keywords: *family, family status, childhood, socialization, social skills.*

Семейният статус като основа за формиране на социални умения в детска възраст

Мария Петкова

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: petkova.maria@abv.bg

Резюме: *Семейството е онази базова социална микроструктура, в която протича най-важният и определящ развитието на личността период – детството. Като такава то е факторът с най-голямо влияние върху социализацията на личността. Изследвания показват, че семейният статус влияе пряко върху социалните умения на децата. Той обуславя степента на социална компетентност, както и нивото на социална приспособимост. Не винаги, обаче, семейството е стабилна опора за децата в това отношение, което ги излага на риск от затруднения в междуличностните им взаимоотношения, от отхвърляне от връстниците им, склонност към депресия, тревожност и агресия, малко по-късно слабо представяне в училище, а на етап възрастен – склонност към криминални действия. Ето защо развитието на социалните умения е от изключителна важност за психичното здраве на личността.*

Ключови думи: *семейство, семеен статус, детство, социализация, социални умения.*

Несъмнено социалното измерение на една личност е функция на характера на общността, към която тя принадлежи. С други думи семейството е онзи фундамент за личността на детето, който задава посоката на развитие на неговите социални умения. Родителите са тези, които насърчават детето в общуването му с другите, както и в разпознаването кое е обществено приемливо и кое – не. Здравословната за социалното развитие на едно дете семейна среда е изпълнена с любов, взаимно уважение и усещане за сигурност и принадлежност. Такава среда има синергичен ефект върху развитието на детето. Децата, растящи в среда на чести скандали и заплахи за раздяла или развод, страдат от безпокойство и страх и тяхната социализация е сериозно компрометирана.

Решаващи за социалните умения на децата, както и за тяхното емоционално състояние са родителското поведение и качеството на връзката родител – дете, които от своя страна са функция както на психичното здраве на родителите и степента на конфликтност в техните отношения, така и на социално-икономически фактори.

На базата на ценностни ориентации и модели за реализация на междуличностните отношения всяко семейство изработва своя индивидуална възпитателна система като комплексът от семейни междуличностни взаимодействия се регламентира от ръководните субекти на възпитанието. Различните родители възприемат различни поведенчески модели във взаимоотношенията си с децата, зад които стоят различни възпитателни форми.

Родителските практики са важни за обществото, тъй като играят ключова роля за развитието на децата и подрастващите. Добрите родителски практики могат да повлияят положително на детското развитие. На тази тема са проведени доста изследвания, поради множеството свидетелства за важноста на родителския стил за развитието в много области (Gale Encyclopaedia of Education, 2002). Различните родителски подходи водят до различна ефективност в развитието на децата.

Насочеността на възпитателния стил е определяща както за благополучието на детето в семейството, така и за неговите социални умения. В контекста на родителските стилове социалните умения на децата варират в зависимост от дадената на детето автономия и степента на подкрепа, която то получава от родителите си. По-хуманизираният, основаващ се на общуване, преговори, окуражаване и насърчаване, родителски стил, ориентиран към изграждане на независима личност, партньор, новатор,

благоприятства условията за адекватно социално развитие на детето. Колкото по-контролиращ, основаващ се на слаба комуникация и противопоставяне, е родителският стил, целящ създаването на изпълнителен, конформистичен, лоялен към групата индивид, отговарящ на конкретна родителска представа, толкова повече предпоставки се създават за смущения в личностното и социалното развитие на подрастващия.

Канадският съвет по образованието (2007) показва, че авторитетният родителски стил е обвързан с по-голяма социална компетентност и децата от това родителство имат по-висока самооценка. Баумринд и Блек пък (Cardinali & D'Allura, 2001) твърдят, че подрастващите, които са отгледани в авторитетно семейство, стават социално по-приспособими и независими в сравнение с връстниците си. Макоби и Мартин провеждат подобно проучване (Bornstein & Zlotnik, 2008), според което младежите с авторитетни родители постигат по-високо социално развитие и самооценка в сравнение с младежите, отгледани от друг тип родители.

През последното десетилетие са проведени редица изследвания в търсене на причинно-следствената връзка между доходите на едно семейство и развитието на детето (Conger & Donnellan, 2007). Съществуват два определящи за последните проучвания в тази посока теоретични модела, и двата фокусирани върху семейния доход (Gershoff, Aber, Raver & Lennon, 2007). Първият модел е т.нар. *Семеен стрес модел*, според който икономическите затруднения и натиск предизвикват емоционални и поведенчески проблеми у родителите, които ведно с междуродителските конфликти и отдръпване водят до сурово, непоследователно и неангажирано родителство, като по този начин индиректно влияят на развитието на децата, предизвиквайки емоционални и поведенчески проблеми и нарушения в техните социални умения. Тоест социално-икономическият статус на семейството влияе на социализацията и адаптацията на децата посредством емоционалното и поведенческото функциониране на родителите. Вторият модел е т.нар. *Инвестиционен модел*. Според него семействата с по-голям доход могат да инвестират значителни средства в развитието на децата си за разлика от семействата с нисък доход, които могат да покриват основно своите неотложни нужди (Bradley & Corwyn, 2002; Mayer, 1997). Във фокуса на този модел са предимствата, които има развиващото се дете, дължащи се на семейния финансов просперитет. Високият семеен доход насърчава

родителите да инвестират както в когнитивното, така и в емоционалното и социалното развитие на своите деца (Bradley & Corwyn, 2002; Mayer, 1997).

Има ли разлика между социалните умения на децата, чиито родители са разделени, и децата, чиито родители са заедно, и ако да, колко големи са тези различия?

Една от основните семейни характеристики, които асоциираме с негативно влияние върху благополучието на децата, включително и върху социалните им умения, е родителският конфликт. Нерядко той съпътства семейния живот след раздялата, но може да е неразделна част и от живота на запазилите своята цялост семейства. Изследване е установило, че децата в непокътнатите семейства с високи нива на конфликт се справят по-зле в социално отношение от децата на самотни родители (Rodgers & Pryor, 1998), което показва, че начинът, по който функционира семейството, има много по-голямо влияние върху развитието на децата от неговата структура. Трябва да поясним, че конфликтът, който оказва негативно въздействие върху децата, е постоянният, нерешеният конфликт. Следователно, в този контекст се налага изводът, че раздялата между родителите може да се отрази благоприятно на социалното развитие на децата, изложени на постоянен конфликт (Amato, 2001). Такива деца могат да бъдат изложени на обстоятелства, които повишават риска от перманентни родителски конфликти, насилие, лошо родителство, бедност, докато деца на разделени вече родители, които запазват приятелския тон на общуване помежду си, могат да се справят по-добре (Amato, 2005). Когато обаче раздялата настъпи в условията на ниски нива на родителски конфликт, децата стават по-слабо адаптивни, за тях съществува по-голям риск от неблагоприятни социални резултати (Amato, 2001).

Ключов фактор в сравняването на социалните умения при децата от неразпаднали се семейства с децата на самотни родители е времето, което те са прекарвали в определена семейна структура. Изследвания върху семейства с различна продължителност показват, че децата, на които се е наложило да преживеят преход към „ново“ семейство непосредствено след промяната, показват по-лоши социални резултати в сравнение с децата от семействата, запазили своята цялост (Wise, 2003). Често по време на раздялата децата преживяват дистрес, който като проблемите и трудностите в социално отношение, свързани с раздялата на родителите, обикновено избледнява във времето (Rodgers & Pryor, 1998). Има обаче доказателства и за това, че някои от ефектите на родителската раздяла

могат да бъдат устойчиви и трайни (Pryor & Rodgers, 2001). Например, възрастни, които са преживяли родителска раздяла в детството си, е по-вероятно да имат проблеми с психичното здраве и благополучие, по-ниски образователни постижения и по-слаби социални умения.

Не трябва обаче да се приема, че ако е налице разпад на семейството, той непременно ще доведе до слаби социални умения при децата. Причината за тях е по-скоро последвалото взаимодействие между редица рискови и защитни фактори, водещи до увеличаване или ограничаване вероятността от негативни социални ефекти в краткосрочен, а понякога и в дългосрочен план. По същество семейният разпад трябва да се разбира като процес, а не като събитие.

Семейството като институция непрекъснато търпи метаморфози. В средата на XIX век най-важната връзка в семейството е тази между майка и дете. В началото на XX век фокусът на внимание при жените се измества върху отношенията им с техните съпрузи. Днес вече говорим за еднополови бракове. В момента всяка пета хомосексуална двойка отглежда деца. А една голяма част от еднополовите двойки желаят да бъдат родители, но поради различни причини не могат да осъществят мечтата си. В общия случай тези семейства остават неразбрани от обществото. То е склонно да гледа на децата им като на изначално оцетени. Но статистиката опровергава това схващане. Например, в обществото битова убеждението, че ако децата са отгледани от хомосексуални родители, то те ще бъдат объркани по отношение на собствената си полова идентичност и че по подразбиране задължително ще станат хомосексуалисти като възрастни. Оказва се, че вероятността децата, отгледани от хомосексуални двойки, да станат хомосексуалисти е същата като за всяко друго дете, израснало в семейство на хетеросексуални (Slater, 1999). Изследвания, сравняващи деца, отгледани от майки с различна сексуална ориентация, показват малка или никаква разлика в половата идентичност, личната сексуална ориентация и социализацията. А според някои децата с хомосексуални родители са дори много по-толерантни към различията. Всичко това затвърждава тезата, че не структурата на семейството е важна, а неговото функциониране.

Всъщност, едва ли някой би оспорвал, че ролята на семейството в социализацията на децата е основна. За социализацията, за изграждането на идентичността, за правилния, адекватния избор на социална роля по-късно от решаващо значение е емоционалната

устойчивост на подрастващите. А тя от своя страна е аргумент на емоционалната интелигентност. Ето защо основна задача на родителите е да осигурят хармонична семейна среда, в която да прекарват достатъчно пълноценно време със своето дете, в която всички се отнасят с уважение един към друг, в която значимите възрастни не липсват. Защото, както казва д-р Дейвид Хамбърг, психиатър и председател на корпорация „Карнеги“, оценявала някои от най-новите програми за емоционално обучение, емоционалната устойчивост е крайъгълният камък на социалната интелигентност.

Литература

- Amato, P. (2001). Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, (15), 355-70.
- Amato, P. (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation. *The Future of Children*, (15), 75-96.
- Bornstein, M. & Zlotnik, D. (2008). Parenting styles and their effects. *Encyclopedia of Infant and Early Childhood Development*, 496-509.
- Bradley, R. & Corwyn, R. (2002). Socioeconomic status and child development. *Annual Review of Psychology*, (53), 371-399.
- Cardinali, G. & D'Allura, T. (2001). Parenting styles and self-esteem: A study of young adults with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 261-271.
- Conger, R. & Donnellan, M. (2007). An interactionist perspective on the socioeconomic context of human development. *Annual Review of Psychology*, (58), 175-199.
- Gershoff, E., Aber, L., Raver, C. & Lennon, M. (2007). "Income is not enough: Incorporating material hardship into models of income associations with parenting and child development". *Child Development*, 78, 70-95.
- Mayer S. (1997). *What money can't buy: Family income and children's life chances*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pryor, J. & Rodgers, B. (2001). *Children in Changing Families*. Oxford: Blackwell.
- Rodgers, B. (1998). *Divorce and Separation: The Outcomes for Children*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Slater, S. (1999). *The lesbian family life cycle*. Champaign, IL: University of Illinois Press
- Wise, S. (2003). *Family Structure, Child Outcomes and Environmental Mediators. An Overview of the Development in Diverse Families Study*. Research Paper №30. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.
- Gale Encyclopedia of Education. (2002). *Adolescent peer culture: Parents' role*. Достъпно от <http://www.answers.com/topic/adolescent-peer-cultureparents-role>

The Need of Psychotherapeutic Intervention in the Process of Treatment of Psychosomatic Disorders

Lubomira Dimitrova

South-West University "Neofit Rilski"
Psychotherapist, e-mail: lubomira16@abv.bg

Abstract: *Psychotherapy is very "rewarding" for the client, but you need to know well what it means for the psychotherapist. Otherwise, there is a danger of "substituting the focus" and changing the original request. The competencies of the therapist about the considered issues are of key importance for the positive outcome of the therapeutic situation. Psychotherapy of psychosomatic disorders should be considered by the specialist as reaching the client to his maximum potential, and not as entering a certain statistical norm. Distinguishing the client's goals from those of the therapist determines the effectiveness of the therapy. One of the main abilities that a therapist should have the ability to lead by following the person who has sought his help. The self-regulation, the subsequent "ventilation" after the interaction, as well as the model "Six thinking hats", applied in the supervisory analysis of the work, to increase the qualification qualities of the psychotherapist, are considered. The tasks of the therapist, those of the client, and in particular: follow-up techniques for dealing with the psychosomatic disorder are indicated. They shared personal therapeutic experience, described in detail in the sequence of sessions, as well as the intervention methods used, followed by a qualitative analysis of what was done. The presented work is based on the understanding of the relationship of transfer between psychotherapist and client, as a major factor in the therapeutic process. Through various forms of self-expression, the psychotherapist should encourage those that lead to a positive effect on the healing process of the sufferer. Providing such a free space in which the client is not subject to evaluation and criticism is also part of the important competencies that the therapist should have. Values in psychotherapy are a fundamental element in the progress of the intervention. To meet the new challenges, the therapeutic community must pay special attention to the framework of psychotherapy, built on ethical principles, morals and values, as well as review the adequacy of the standards and requirements regarding the competencies of the therapist. The spiritual intelligence of the psychotherapist in modern psychotherapy gives a positive start to any therapeutic process, regardless of the methodology used or the chosen direction.*

Keywords: *psychotherapy, psychosomatic disorders, key competencies of the psychotherapist, methods of work.*

Необходимостта от психотерапевтична намеса в процеса на третиране на психосоматични разстройства

Любомира Димитрова

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Психотерапевт, e-mail: lubomira16@abv.bg

Резюме: Психотерапията е много „отблагодаряваща се“ за клиента, но трябва да се знае добре какво значи тя за психотерапевта. В противен случай има опасност от „изместване“ на фокуса и промяна на първоначалната заявка. Компетенциите на терапевта по отношение на разглежданата проблематика са от ключово значение за положителния изход от терапевтичната ситуация. Психотерапията на психосоматичните разстройства следва да се разглежда от специалиста като достигане на клиента до своя индивидуален максимален потенциал, а не като влизане в определена статистическа норма. Разграничаването целите на клиента от тези на терапевта определя ефективността на терапията. Към основните способности, които терапевтът следва да притежава, е способността да води, като следва човека, който е потърсил неговата помощ. Разгледани са саморегулацията, последващата „вентилация“ след интеракция, както и моделът „Шест мислещи шапки“, прилаган в супервизионния анализ на работата, с цел повишаване квалификационните качества на психотерапевта. Посочени са задачите на терапевта, тези на клиента и в частност: последващи техники за справяне с психосоматичното разстройство. Споделени са личен терапевтичен опит, описан подробно в последователността на проведените сесии, както и използваните методики за интервенция, с последващ качествен анализ на извършеното. Представената работа се основава на разбирането за връзката на трансфер между психотерапевт и клиент, като основен фактор в терапевтичния процес. Посредством различните форми на себеизразяване психотерапевтът следва да насърчи тези, които водят до положителен ефект върху оздравителния процес на страданието. Осигуряването на такова свободно пространство, в което клиентът не подлежи на оценяване и критика, е също част от важните компетенции, които следва терапевтът да притежава. Ценностите в психотерапията са основополагащ елемент за напредък на интервенцията. Сесил Патерсън ни напомня за демократичните принципи, които са приети от психотерапевтите. Въпреки че Патерсън говори за тези ценностни устои преди близо 30 години, е сякаш уместно да бъдат периодично припомняни на психотерапевтичната общност. За да посрещне новите предизвикателства, терапевтичната общност трябва да обърне специално внимание на рамката на психотерапията, изградена от етични принципи, морал и ценности, както и да преразгледа адекватността в стандартите и изискванията относно компетенциите на терапевта. Духовната интелигентност на психотерапевта в съвременната психотерапия дава положителен старт на всеки един терапевтичен процес, независимо от използваната методика или избраното направление.

Ключови думи: психотерапия, психосоматични разстройства, ключови компетенции на психотерапевта, методи на работа.

1. Цел

Днес съществуват хиляди различни направления в психотерапията, обединени в шест големи направления: хуманистични терапии, психодинамични терапии, когнитивно-поведенчески терапии, психоаналитични терапии, релаксиращи терапии, хипноза и междуличностни терапии – метафора на шестте мислещи шапки. От една страна това

многообразие дава хоризонт на терапевта да избере най-подходящия метод на работа за даден човек, но от друга страна, е предпоставка за объркване и затрудняване на ориентацията на страдащия човек по пътя на изясняване от какво има нужда той в процеса на своето страдание. Целта на настоящата статия е да наблегне на важността от психотерапията в процеса на интервенция с клиенти, имащи психосоматична симптоматика. Компетенциите на психотерапевта са основен фактор за по-силно въздействие в психотерапевтичния процес, като следва да се отчетат и посочените по-долу фактори и механизми:

- Предиспозициите на клиента (диагноза, междуличностни проблеми, специфични условия на житейския контекст);
- Контекстът на терапията (сетинг-амбулаторен или стационарен, модалност-групова или индивидуална терапия, продължителност на психотерапевтичния процес, честота на срещите);
- Връзката между клиента и терапевта (напасване между терапевт и клиент, терапевтична връзка);
- Терапевтичните стратегии и техники.

2. Методология

Универсалната психотерапия трябва да бъде разбрана като модел за ориентиране, не като нов вид психотерапия. Основната ѝ цел е да се надхвърлят границите на отделните терапевтични направления и да се внедрят в практиката утвърдените научни находки за постигане на най-добри резултати в психотерапията (Beutler, 2005).

На съвременния етап общата ефективност на всички психотерапевтични методи, включително плацебо ефект, е доказана с големина на ефекта $d = 1,2$ (Reimer, 2007).

Умението на психотерапевта да установи уникален работен контакт с клиента, в който той се чувства спокоен, приет и активен. Целта е да се осигури защитено място, в което клиентът да бъде себе си, както и да е склонен да споделя интимни подробности от живота си, които се притеснява да довери на близкото си обкръжение поради страх от осъждане и отхвърляне. Отварянето на пространство за клиента, в което той да говори, без да се защитава или оправдава, изисква от психотерапевта да настрои себе си към темперамента и характера на клиента, като открие уникалния език, на който говори

страдащият. Способността на терапевта да устоява на страданието е в подкрепа на процеса, тъй като наличието на двама страдащи и безпомощни, няма ефективност и ефикасност от срещата. Тук идва и предизвикателството за терапевта: да се отдаде или да устои на човешкия импулс да помогне по нетерапевтичен начин, а именно чрез съвет, внушение, напътствие или дори личен опит. Блокирането на това желание е рационалният, правилният изход от ситуацията (Creswell, 2007).

3. Резултати

В процеса на терапия възниква въпросът за задачите както на психотерапевта, така и на клиента. На базата на тези задачи, като резултат, се изработва специфична индивидуална холистична методика на работа.

Табл.1. Задачи на клиент и психотерапевт. Методи на интервенция.

Задачи на клиента	Задачи на психотерапевта	Техники на работа
<ul style="list-style-type: none"> • Да сподели своята история; • Да изследва кризисната ситуация; • Да признае наличието на негативни емоции; • Да „освободи“ емоциите; • Да се придържа към инструкциите на терапевта; • Да се придържа към условията на терапия; • Да участва активно в процеса на договаряне; • Да съдейства при търсене на собствен позитивен опит и ресурс; • Да погледне на историята си отстрани (дисоциация) 	<ul style="list-style-type: none"> • Да провокира и насърчава разговора; • Да поставя динамична оценка; • Да стимулира създаване на доверителна връзка и синхрон във взаимоотношенията; • Да договори границите на терапията; • Да поставя темата за конфиденциалността; • Да говори за общите условия на психотерапията; • Да обърне внимание на пространственото разположение в консултирането; • Да въведе подходящи техники на работа; • В случай на необходимост да 	<ul style="list-style-type: none"> • Внимателно отношение; • Проява на интерес към казуса; • Активно слушане; • Задаване на предимно отворени въпроси; • Перифраза; • Отражение на чувствата на клиента; • Техники за „работа с мълчанието“; • Акцентиране върху приоритети; • Фокусиращи техники; • Език на тялото; • Релаксиращи и експресивни техники; • Справяне със съпротивите на клиента; • Позитивно приемане, емпатия и

	потърси супервизия	конгруентност
--	--------------------	---------------

Наличието на знания и умения за разграничаване на актуалната емоция от фиксиращата емоция и емоцията в дълбочина; съдържания на преноса и полето на контрапреноса; психологичния „пълнеж“ на интеракцията с клиента в трите интеракционни стадия: свързване, диференциране и отделяне; психодинамиката на създаване на проблема и тази на проявление на проблема, дава положителен ефект върху психотерапията.

Психосоматичните разстройства изискват притежанието на допълнителни компетенции. За да се чувства психотерапевтът спокоен в дебрите на психосоматичната патология, от изключително важно значение е познаването на фините механизми на формиране и взаимодействие между основните системи в организма. Неврофизиологичните изследвания са доказали, че афективните преживявания, подбудите и поведенческите реакции се контролират от различни мозъчни структури. Установяването на физиологичните механизми, чрез които социалнопсихологическите фактори се реализират в патология на висцералните системи, винаги е било приоритетна задача на психосоматиката. Още Франц Александър казва, че „само след установяването на конкретните физиологични механизми психосоматичните страдания ще се превърнат в наука.“

В структурата на централната нервна система лимбичната система има водеща роля в регулацията на афекта и поведението, функцията на вегетативната нервна система, сексуалните процеси и процесите на учене (Rogers, 2016).

Лимбичната система в своята основа се явява функционално единство, на което се приписват „активиращи“ и „модулиращи“ функции. Анатомичната организация на лимбичната система е билатерална и дифузна. Това позволява да бъдат обхванати както филогенетично стари и относително ригидни структури, така и филогенетично по-нови, подложени на взаимна интерференция. Така може да бъде дадено анатомично и физиологично обяснение на факта, че повечето психосоматични теории се позовават на ресоматизацията и десоматизацията, или с други думи, на взаимодействието на онтогенетично или филогенетично ранни поведенчески структури, предизвикващи устойчиви реакции при страх, ярост и защита. Лимбичната система следва да се разглежда

като орган за управление на телесната изява на емоциите и тяхното регулиране. Това управление се простира върху действието на ендокринната система, вегетативната и сензорно-двигателната системи. Осъществява се чрез хипофизата, горната част на мозъчния ствол и се регулира на принципа на обратната връзка. Това означава, че соматично проявимите емоции изменят изходното състояние и се достига до определено изразяване, като водеща роля при този процес има връзката между неокортекса и лимбичната система, чрез която външните събития получават оценка и емоционална окраска. Всичко това е подчертано с категоричност от McLean.

4. Заключение

Развенчаването на митовете относно традиционните схващания за здравата личност е в полза на терапевтичния процес и разширява мирогледа на клиента. Шокиращата истина за индивидуалните здравни убеждения на всеки страдащ може да бъде извадена на повърхността след активна намеса от страна на психотерапевта, който използва целия си арсенал от знания и умения, за да насърчи клиента да открие и осъзнае своя ресурс.

В психотерапевтичната ми практика отварянето на свободно пространство пред човека на терапия дава бързи положителни резултати в желаната посока. Този метод на работа, вдъхновен от психоаналитичното учение на френския психоаналитик Жан Лакан, се съвместява с основните принципи на работа, а именно следването на индивида и поставянето на преден план на стойността и смисъла, който той придава на своя проблем. На практика става въпрос за осъзнаването на несъзнавания психичен материал, произтичащо от спонтанното изразяване посредством взаимоотношенията между терапевта и клиента, което се посочва за базисен модел в арт терапията например (Edwards, 2014).

5. Препоръки

Представената работа се основава на разбирането за връзката на трансфер между психотерапевт и клиент, като основен фактор в терапевтичния процес. Посредством различните форми на себеизразяване психотерапевтът следва да насърчи тези, които водят до положителен ефект върху оздравителния процес на страдащия. Осигуряването на

такова свободно пространство, в което клиентът не подлежи на оценяване и критика, е също част от важните компетенции, които следва терапевтът да притежава.

Ценностите в психотерапията са основополагащ елемент за напредъка на интервенцията. Сесил Патерсън ни напомня за демократичните принципи, които са приети от психотерапевтите. Въпреки че Патерсън говори за тези ценностни устои преди близо 30 години, е сякаш уместно да бъдат периодично припомняни на психотерапевтичната общност:

- Разбирането, че човешкият живот, щастие и благосъстояние са по-ценни от всичко друго;
- Убеждението, че от човек зависи какво се случва в живота му и има право да го контролира по свой начин, съобразно своите собствени интереси;
- Непокосимостта по отношение на това, че достойнството и ценността на всеки човек трябва да се уважават по всяко време и при всякакви условия;
- Приемането на правото на лична свобода; признаването на правото на всеки човек да мисли собствените си мисли и да изказва на глас собствените си разсъждения (Patterson, 1989).

За да посрещне новите предизвикателства, терапевтичната общност трябва да обърне специално внимание на рамката на психотерапията, изградена от етични принципи, морал и ценности, както и да преразгледа адекватността в стандартите и изискванията относно компетенциите на терапевта.

Духовната интелигентност на психотерапевта в съвременната психотерапия дава положителен старт на всеки един терапевтичен процес, независимо от използваната методика или избраното направление (Dimitrova, 2019).

6. Допълнителна информация

В интерактивния процес клиентът внася усвоени и трайно фиксирани модели на поведение, но и импулсивно реактивно поведение, в зависимост от начина на неговия психологичен прочит на професионалното поведение на психотерапевта. Тази сложна динамика налага необходимостта терапевтът да съумява да се справя едновременно със съзнателно контролиране на двете нива на собственото си поведение, както и на двете нива на поведението на клиента. Психотерапевтът не бива да забравя, че в поведението на

клиента има една трета плоскост, която подлежи на осмисляне. Това е плоскостта на болестното поведение у клиента. От една страна това поведение би могло да е белег на психологична защита, а от друга – би могло да бъде вече усвоено поведение, резултат от продължителността на страданието: вторична психологична изгода. Терапевтът следва „да преведе“ на езика на осъзнаването функцията на симптома и именно тази компетенция води до ключовата развръзка на терапията (Murdin, 2005).

Идеята за края на психотерапевтичния процес като отворено пространство изисква от психотерапевта да намери подходящите думи, с които да вербализира ситуацията на клиента си. Вратата за психотерапевтична помощ трябва да остане отворена за клиента. Всеки клиент има правото да прецени дали да продължи живота си с придобитите нови умения и планове за разширяване на бъдещите цели, или да остане на нивото на емоционално развитие, на което е започнал терапевтичния процес, въпреки желанието за промяна и осъществена такава в процеса на работа (Margraf, 2015). Единственото, което дължи психотерапевтът на клиента, ако тук има място да се говори за дълг, то това е пространство за свободен избор и обратна връзка под формата на професионално мнение. Създаването на усещане у клиента, че терапевтът е на разположение винаги, но в момента клиентът сам е своята „аптечка“, придава спокойствие и поражда мотивация за затвърждаване на направената промяна в желаната посока. От всички ключови компетенции на психотерапевта тази изисква както максимални усилия, така и времеви ресурс (Redl, 2014).

Литература

- Beutler, L.E. (2005). *Systematic treatment selection and prescriptive psychotherapy: An integrative eclectic approach*. In J.C. (Eds.), *Handbook of Psychotherapy Integration*, 2nd edition, pp. 121-143. Oxford University Press, New York.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*, 2nd edition. SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, CA.
- Dimitrova, L. (2019). *Spiritual intelligence and its place in modern Positive Psychotherapy. Positive Psychotherapy – unity within diversity*. Veda Slovenia, Varna.
- Edwards, D. (2014). *Art Therapy*, 2nd edition. SAGE Publications, Inc.
- Margraf, J. (2015). *Lehrbuch der Verhaltenstherapie*. Springer, Berlin.
- Murdin, L. (2005). *Setting out. The Importance of the Beginning in Psychotherapy and Counseling*. Routledge, London and New York.
- Patterson. C.H., (1989). *Values in counseling and psychotherapy. Counseling and Values*, 33(3), pp. 164-186.

- Redl, F. (2014). *When we deal with children*, Free Press: New edition, New York.
- Reimer, C. (2016). *Psychotherapie. Ein Lehrbuch fuer Aertze un Psychologen*. 3.vollstaendig neu brarbeitete und aktualisierte Auflage. Springer Medizin Verlag Heidelberg, s. 382.
- Rogers, C.R. (2016). *Counseling, and psychotherapy*. Houghton Mifflin, Boston.

Psychological Section of the “Lawyer” Profession

Iva Dimitrova

South-West University “Neofit Rilski”
PhD student, e-mail: idimitrova@swu.bg

***Abstract:** The article provides a theoretical analysis of the profession of "lawyer" through a mental-professional approach. Emphasis is placed on the personal qualities of the specialist with legal education for its effective implementation. A psychogram has been compiled in which these qualities are presented with their degree of expression. Their content represents the psychological section of the profession.*

***Keywords:** profession, legal profession, psychological profile, psychogram.*

Психологичен разрез на професията „юрист“

Ива Димитрова

Югозападен университет „Неофит Рилски“
Докторант, e-mail: idimitrova@swu.bg

***Резюме:** В статията се прави теоретичен анализ на професията „юрист“ чрез психично-професионален подход. Поставя се акцент върху личностните качества, на специалиста с юридическо образование, за нейното ефективно изпълнение. Съставена е психограма, в която тези качества са представени със степента им на изразеност. Тяхното съдържание представлява психологичният разрез на професията.*

***Ключови думи:** трудова психология, професия, юридическа професия, психологичен профил, психограма.*

Професията „юрист“ е една от най-предпочитаните професии в съвременните оценки на младите хора. Тя регламентира правните въпроси, които се отнасят до живота на хората и взаимоотношенията между тях в него. На пръв поглед е твърде суха и дори скучна, но зад нея стоят хора, които притежават характеристики, пряко свързани с успешното нейно изпълнение. Според речника на университета в Оксфорд (2009) юристът е лице, което изследва и изучава законодателството и юриспруденцията, теорията на правото и съдебната практика, той е специалистът по право, обезпечаващ законното основание за нещо. В по-широк план разбирането за правото се свежда до социалните норми в обществото. В него се включват установените и съблюдавани в едно общество

предписани норми за регулиране на отношенията между гражданите и техните обединения, както и науката за тези норми. Развитието и промяната в нормите води и до промяна на правните основания за тях. Юристът е онзи специалист, който следи за този процес и същевременно активно участва в създаването на новите правни норми. Насочена изцяло към правната практика, професията юрист изисква юридическо образование и юридическа правоспособност. Не само знанията за правните норми, но и тяхното професионално тълкуване и прилагане предопределят успешното и изпълнение. Терминологичната многоаспектност на понятието юрист определя и съдържанието на самата професията. Като всеки тип професионална активност и тя представлява „съвкупност от длъжности, чиито основни функции и задачи се характеризират с висока степен на сходство“ (Манчева, 2020: 10). За разлика от други професии, тази на юриста е широкоспектърна – към нея се отнасят и професии, пряко свързани с правото като: съдия, прокурор, следовател, адвокат, нотариус и такива, които подпомагат неговото разбиране – юрист-консултанти или юристи в областта на бракоразводното, наказателното или търговското право. Юристът е еднакво необходим при защита правата на жертва на насилие, тормоз или престъпление, при оказване на помощ на лице, неправомерно уволнено от работа и при възстановяване на лична, общинска или национална собственост. При самото изпълнение на професионалните си ангажименти той се сблъсква с различна интерпретация не само на правните норми, но и на социокултурните, моралните, религиозните, естетическите и др.

В психологичния си смисъл професията представлява предметно съдържание на специфична личностна активност, изпълнена със задължения и отговорности. Всяка професия, в това число и тази на юриста, има собствена трудова структура, която силно се влияе от съдържанието на трудовата дейност и характеристиките на човека, който в процеса на реализирането и е факторът определящ нейната значимост и ефективност. Така юристът не е просто специалистът, който работи с правните норми, а от него се очаква той да ги насочва в посока на съхранение на физическото и психично здраве на хората и в същото време да обезпечава средата в която това да се случи. Законите сами по себе си са предписани правила, които са задължителни за спазване, но юристът е този, който „ги очовечава“, благодарение на неговите умения те стават разбираеми и се оценяват като необходими. Изпълнението на юридическата професия не е просто съчетание от знания и

умения, а личностни измерения, отнасящи се до ролята на юриста в съдебната система, взаимоотношенията му с колеги, хора, с които работи, и такива, пред които доказва юридическите си компетенции. Професията е нещо, което се усвоява, юристът се учи, за да я придобие, но чрез активността си успява да удовлетвори, както своите желания и цели, така и тези на обществото, защото няма професия, която да не е поставена в социален контекст.

От гледна точка на социалните представи професията е тази, която показва социалната позиция на личността, статуса му и оценките на околните за това. В това отношение юридическата професия е силно облагодетелствана. Хората изпадат ежедневно в объркващи или сложни ситуации и дори компаниите може да се окажат в ситуации, в които да имат нужда от юридически напътствия. Юристът е еднакво полезен при оказване на помощ за разрешаване на имотни или семейни дела, защита от фалшиви обвинения, както и при осигуряване на справедлива защита. Спазването на правните норми е гарант за това хората да живеят в спокойствие, мир и социална справедливост и юристът се стреми да им даде именно това. Наличието на закони, правни норми, които са общовалидни за всички хора, както и тези отнасящи се за конкретна социална общност, правят юридическата професия силно привлекателна, тъй като е свързана със способността на юриста да влияе положително на случващото се в страната, както и в междуличностните и междугрупови взаимоотношения между хората. Обхватът на приложение на професионалните знания на юриста е много широк: в държавни и недържавни организации, предприятия, институции, адвокатура, съдилища, прокуратура, частно или групово предприемачество, нотариални кантори, органи за предварително разследване, държавни органи за осигуряване на защита на реда и сигурността (полицейско управление, органи за сигурност, данъчни органи и данъчна полиция, митнически органи, правосъдни органи, образователни институции, частни детективски услуги).

Важна особеност на социалната значимост на юридическата професия е и това, че тя предявява към изпълняващия я изисквания, които засилват личностният ѝ контекст. Към психологичната ѝ същност се отнасят: професионални знания и умения и личностни качества, обезпечаващи ефективното ѝ изпълнение. Изразяването на психологичната същност въплъщава представянето и чрез два вида сечения – напречно и надлъжно.

Първото дава възможност професията да се представи чрез описание на основните дейности, които са задължителни за нейното изпълнение. Дейностите включват: изучаване на закони, подзаконови нормативни актове, международни договори и тяхното приложение в юридическата практика; консултиране на клиента по въпросите на законодателството относно неговите права и възможности; представяне на правна помощ чрез консултации, предоставяне на устна и писмена информация; разглеждане на детайлите по разглеждан случай, възстановяване на картината на събитията в полза на клиента; участие в съдебни спорове с цел представяне на интересите на клиента в съда (Пенева, 2021). Това е описателната страна на професията, която се усвоява чрез процес на обучение.

Надлъжното сечение съдържа изразеност на съдържанието на структурата на психиката на личността: състоянието на когнитивните, емоционални и волеви процеси, актуалните емоционални състояния и тяхното значение за професионалната активност, както и характеристиките на темперамента, характера и способностите. Отчита се и мотивацията за избора, очакванията за развитието на личността чрез нея, както и отношението и към това. Това е нейната личностна страна и презентира какво се изисква да притежава юриста, за да може професионалната му дейност да бъде успешна. Това отношение е представено на Фигура 1.

Фигура 1. Основа на пригодността за юридическата професия

Професионално-личностният профил се състои от описание на качества, които се възприемат и оценяват като значими за изпълнението на професията „юрист“. Формата за тяхното представяне е психограма (списък с аргументирано описание, степен на

изразеност на характеристики с обхват на значимост, валиден за успешното изпълнение на юридическата професия). Съдържанието на психограмата включва:

- **Изискванията към психо-моторната сфера на юриста.** Съдържанието на професията предполага висока степен на физическа издръжливост, тъй като работи дълго време с нормативни документи, които обработва, както и провежда разговори с различна продължителност. Естеството на работата му изисква добра съотносимост между двигателна активност и работа в седнало положение, при което се натоваарва гръбначният стълб.

- **Изисквания към психо-сензорната сфера на юриста.** Човекът, реализиращ професията „юрист“, е необходимо да притежава добре развити и функциониращи зрение и слух. Те са му необходими за възприемане на информацията от различните нормативни документи, както и способността добре да разбира казаното от човека, нуждаещ се от правна помощ или от присъстващите на консултантска среща или заседание на съда призовани хора. Пространствената ориентация и превключването на вниманието е съществен елемент от работата на юриста, защото е необходимо бързо да открие точната част от закона, на който трябва да се опре или чрез който да докаже своята теза. Това се отнася и за възприятието за време, всяка негова дейност изисква време за извършването ѝ. Специфичността е в обхвата на използваното ефективно време. Високата степен на концентрация на вниманието се свързва и с това, че всеки новосъздаден документ изисква прецизност в изготвянето.

- **Изисквания към волевата сфера на юриста.** Психологичният разрез на професията включва обосноваване на волевите качества на юриста като съществени за нейното изпълнение. За да бъде успешен, той трябва да притежава страст към работата и една от най-значимите професионални характеристики – постоянството. Успехът на юриста се постига с постоянство и морално отношение към работата (Elefant, 2014). Работата с нормативни документи и значимостта им за живота на хората е необходимо условие за развитие на самоконтрол, хладнокръвие в специфични социални ситуации, упоритост и настойчивост в отстояване на собствена идея и теза, увереност в постигането на положителен край, способност за адекватно възприемане на ситуацията.

- **Изисквания към емоционалната сфера на юриста.** От факта, че работи с нормативни документи, в които социалните отношения и права са регламентирани със закон, юристът не може да показва емоционално пристрастие или емоционална неустойчивост. За работата му се изисква ниска степен на толерантност към афективни прояви, особено когато е в съда, в делови процеси на общуване или присъства на разпит на заподозрян. Общуването с много и различни хора повлиява на неговата ситуативна тревожност и негативни преживявания, но с времето и опита е желателно да формира в себе си ниво на стресоустойчивост, което е гарант за намаляване на риска от емоционален „провал“. Успешният юрист е асертивен, а не агресивен, той контролира емоциите и чувствата си, за да запази адекватността в преценките си. Умерените и спокойни адвокати предразполагат своите клиенти и внушават в тях „усещане за личностна ефективност“. Освен това, обичайният професията си адвокат показва това чрез позитивното си отношение към колегите и клиентите си.

- **Изисквания към интелектуалната сфера на юриста.** Професията „юрист“ е високо отговорна и поставя огромни изисквания към интелектуалните характеристики на реализиращите я – висока ерудиция и познания в различни области на науката, високо ниво на развитие на понятийното мислене. Той оперира с абстрактни понятия и мисловни конструкции, които включват възприемане на голям обем от информация, която се обработва и се съхранява. Затова дълговременната памет е от много голямо значение, както и развитието на понятийното мислене. От мисловните операции е значима дедукцията, тъй като от огромния информационен обем от юридическа литература се използва само онази част, която се отнася до конкретния случай (по който работи юриста) Подобна селекция изисква и наличие на операциите: абстрахиране и сравнение. За успешното приключване, на поетата работа, е необходимо засилено присъствие на характеристики на мисленето като: бързина, самостоятелност, задълбоченост, гъвкавост и прогностичност. Те помагат на юриста да изпълнява в срок поетите професионални ангажименти.

- **Изисквания към личността на юриста.** Юридическата професия е социална по своя смисъл, но индивидуална по изпълнението си. Затова личностните характеристики са същественият елемент от този процес. Първото, което трябва да притежава юристът, е висок морал в съчетание с развито чувство за дълг и отговорност за изпълнение на

задълженията си. В зависимост от вида на работата са желателни и такива характеристики като: чувство за непримиримост с престъпленията, справедливост, висока хуманна ориентация, спазване на нормите на професионалната етика и личната почтеност, чувствителност и внимателност към хората, такт и умение за общуване. Комуникативните умения са основните компоненти на взаимодействието „лице в лице“ с клиента. Според Джейми Сранхейк (Сранхейк, 2016) петте най-важни черти на успешните адвокати са:

- Състрадание – емоционален отговор на възприемане проблема на друг човек автентично и искрено с желание за оказване на помощ. Състрадателният адвокат се фокусира върху това, как се чувстват другите и приема тяхната гледна точка, независимо дали е съгласен или не;

- Способност за слушане, като един от най-важните аспекти на комуникацията. Всяко действие на адвоката се основава на това какво е чул и как го е разбрал, за да предприеме последващи действия след това;

- Асертивност, а не агресивност. Агресивният адвокат не може да разбере другия човек, той атакува или игнорира мнението на околните. Това го прави неефективен при разбиране на проблема и по този начин е неспособен да осигури ефективно решение;

- Креативност. Най-добрият начин да се създадат уникални решения е да се подходи към всяка ситуация със състрадателно изслушване, което позволява наистина да се разберат проблемите и от какво имат нужда клиентът и противникът му. Това ниво на разбиране води до дълготрайни решения, които работят за всички заинтересовани страни.

- Постоянство. Без отказване, когато нещата не работят, ползване на почивка и нова готовност за борба или преговори.

- **Личностни качества, възпрепятстващи изпълнението на професията „юрист“.** Както всяка друга професия, така и тази на юриста се реализира трудно, когато са налице няколко съществени личностни характеристики. Такива са: нежелателни прояви на вегетативната нервна система като наличие на тремор или тикове; лоша дикция, наличие на логопедични проблеми; отсъствие на интерес към самата професия; личностна неувереност и затруднения при вземане на решение; неумение за отстояване на собствената позиция (поддаване на чужди мнения и внушения); липса на морал (нечестно и несправедливо реализиране на дейности, свързани с изпълнението на професията); безпринципност; неспособност за адекватна оценка на юридическата ситуация.

Заклучение

Всяка професия има своето значение и присъствие в системата от отношения в едно общество. Значимостта ѝ се определя не толкова от съдържанието ѝ, колкото от хората, които я практикуват. Още преди столетия се развива идеята за това, че за да изпълнява дадена професия, човек трябва да придобие знания и най-вече умения за това. От момента, в който психологията започва да обяснява значимостта на човешкия фактор за ефективността в процеса на изпълнение на всяка работна позиция, се поставя акцент върху възможността всяка професия да бъде разгледана като обединение между: условията на труда, формите на трудова активност, които я определят, и личността на човека, който я изпълнява. Така психологичният разрез на професията започва да се налага като обективна потребност за по-задълбочено разкриване на нейното съдържание. В статията е направен опит психологичният разрез на професията „юрист“ да се реализира чрез утвърдения в науката метод на психограмата. Разгледаните изисквания към всяка една от сферите от психиката на личността, представят образа на идеалния юрист, който има капацитета да постигне най-висока ефективност в изпълнението ѝ.

Литература

- Манчева Р. (2020). Психично-професионална пригодност за работа, Бл., БОН.
- Пенева, Л. (2021). Наръчник за изпита за придобиване на юридическа правоспособност, Нова звезда.
- Elefant C. (2014) Solo by Choice: How to Be the Lawyer You Always Wanted to Be, *Decision Books, Washington*, taken from: <https://www.amazon.com/>
- Oxford English Dictionary (2009). Second Edition on CD-ROM, *Oxford: Oxford University Press*.
- Srannhake, J. (2019). Five Traits of Great Lawyers, *Attorneyatwork*, <https://www.attorneyatwork.com/author/jamie-spannhake/>

CONTENTS

Preface ... / 6

DOCTORAL SCHOOL

Creative Product: Personal and Social Projections

Prof. DSc Nonka Bogomilova ... / 7

The Process of Textual Preparation of PhD Theses

Chief Assist. Prof. PhD Slavka Popova ... / 28

Construction of the Dissertation Text – Methodological Perspectives

Assist. Prof. PhD Ivo Minkov ... / 34

DOCTORAL SCIENTIFIC SESSION

I. CULTURE AND ART

Empathy in Millennial Art

Ivelina Georgieva ... / 40

The Work of Professor Venko Kolev and His Influence on Bulgarian Ceramics

Desislava Terzieva ... / 54

Synopsis of the Specific Factors Shaping the Problems of Contemporary Artistic Woodcarving and an Overview of Some of the Contemporary Technological Ways of Realisation of the Artistic Product – Methods for Its Creation and Monetisation

Andriana Kotseva ... / 60

Integrative Methods of Teaching Fine Arts in the Finnish Education System

Iliya Boyarov ... / 69

“To Each His Own Ithaca”. Living in Emigration – Adaptation, and Homesickness

More Raça ... / 78

II. SOCIETY, LAW AND ECONOMICS

Plato for Hippocrates. Plato’s Vision of Medicine

Yavora Oprova ... / 84

Disability as a Part of Social Processes

Anita Bednikova-Hristova ... / 96

Healthcare and the Roma. Problems, Nature and Ways to Overcome Them

Alexandra Dimitrova ... / 107

The Miscarriage – Inexperienced Grief of a Dream

Nevi Bodzhukova ... / 119

Trafficking in Human Beings as a Part of Human History

Lyubka Kostadinova ... / 128

Influence of Factors in the Development of the Trafficking in Human Beings Process and Combating This Negative Phenomenon in Kosovo

Arjeta Latifi ... / 138

Power Models and Stereotypes in the Field of Security and Justice

Ventsislava Venchova ... / 148

Leadership in the Public Sphere

Vesela Tsekina ... / 161

Motivation for Choosing the “Lawyer” Profession

Iva Dimitrova ... / 173

Developing Educational Competence and Skills of Young People through Participation in International and Online Projects

Daniela Milanova ... / 184

III. POLITICS AND MEDIA

Discrimination – Nature, Forms and Manifestations

Adem Zarbash ... / 197

Controlled and Bought Vote in the Roma Communities in Bulgaria (2017-2021)

Anita Stefanova ... / 222

2022 General Elections in Bosnia and Herzegovina: Turnout, Results and Challenges to the Electoral Process

Aleksandra Atanasova ... / 240

Civil Society in Bulgaria – Features, Specifics and Characteristics

Adem Zarbash ... / 258

Preconditions for Rural Protest Mobilization after the Liberation

Kristian Stefanov ... / 273

The Communication Approaches of the Government Leaders of Bulgaria and Germany regarding the Coronavirus Pandemic: Comparative Discourse Analysis (March 2020 – July 2021)

Bianka Bogoevska ... / 299

Traditional and Modern Media as a Means of Determining Public Opinion. Devaluation of Trust

Tsvetelina Yordanova ... / 319

The Influence of the Gender Stereotypes on the Professional Development of the Women

Miglena Lungolova ... / 330

General Characteristics of Well-Known Trademarks and Trademarks with Reputation

Mihaela Mihaylova ... / 344

IV. PSYCHOLOGY AND EDUCATION

Psychological Aspects and Work Framework for Preschool Education in Greece

Evaggelia Niarou ... / 357

Burnout Syndrome in Primary School Teachers, Factors Causing Burnout Syndrome in Teachers and Their Consequences

Eleni Apostolou ... / 368

The Essence of School Bullying

Dialekti Kareli ... / 378

Burnout, Motivation and Job Satisfaction of Special Education Teachers from Greece

Theodora Roidou ... / 391

Self-Efficacy and Why Believing in Yourself Matters

Maria Barbouta ... / 407

Family Status as a Basis for the Formation of Social Skills in Childhood

Mariya Petkova ... / 412

The Need of Psychotherapeutic Intervention in the Process of Treatment of Psychosomatic Disorders

Lubomira Dimitrova ... / 418

Psychological Section of the “Lawyer” Profession

Iva Dimitrova ... / 427